

0. Empúries a l'antiguitat tardana. Estat de la qüestió.

0.1. INTRODUCCIÓ.

No hi ha cap altre període de la història d'Empúries que hagi estat tan infravalorat com la baixa antiguitat. Unànimement, aquells que esbossaren les línies mestres de l'evolució de l'antiga fundació focea (Madoz 1845, 261; Botet i Sisó 1879, 49-52 i 130-141; Font 1897, 53-73; Almagro 1951 a, 49-51; Almagro 1951 b, 97; Ripoll 1969, 17, entre altres) o aquells que s'interessaren més directament per aquesta etapa (Palol 1967, 30-31) presentaven aquells anys, entre mitjan segle tercer i la darrerria del vuitè, com un temps obscur en el qual la ciutat hauria estat abocada a la quasi desaparició física, salvada, només, pel nom i pel prestigi d'una llarga tradició. No cal dir que aquestes conclusions esdevingueren lloc comú, fets sòlidament provats (uns exemples a Tarradell 1978, 44; Bonassie 1979, 99-100; Montenegro 1982, 251). Tanmateix, sempre quedaven paleses algunes contradiccions que no s'explicaven i que feien grinyolar sorollosament aquestes explicacions lineals i catastrofistes.

Pensem que ara mateix, a partir d'una interpretació global de les dades (Nolla 1993, 207-224), hem de valorar d'una altra manera aquest moment de la història d'Empúries. És ben cert que la ciutat tardoantiga té poca cosa a veure amb la d'època baix-republicana o altoimperial; ha calgut adaptar-se a una situació canviant, però aquest procés fou realitzat amb èxit tal com palesa la continuïtat i el fet que Empúries sigui l'única *ciuitas* del territori septentrional de les actuals comarques gironines (fig. 1).

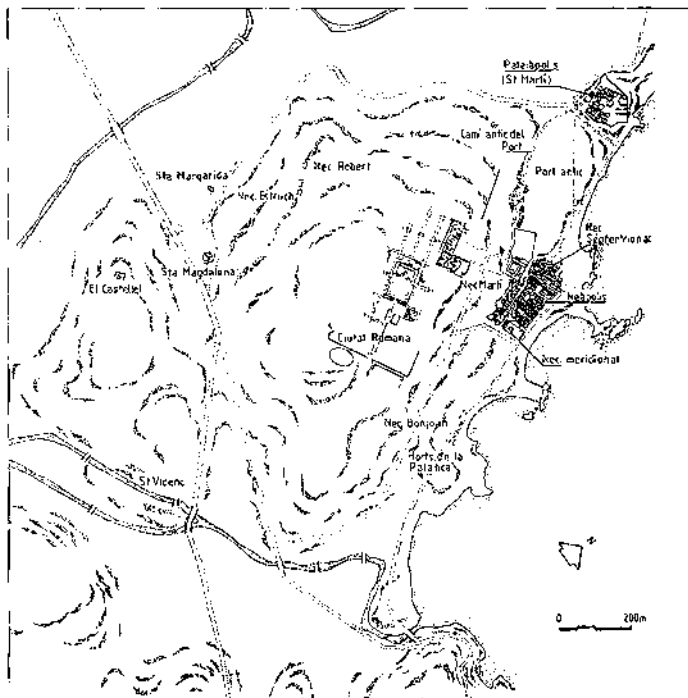
1.- Situació
d'Empúries

0.2. LA TOPOGRAFIA EMPORITANA A LA BAIXA ANTIGUITAT .

El jaciment emporità és, no cal dir-ho, extraordinari en molts aspectes, un dels quals - i no pas el menys interessant- és la multiplicitat d'àmbits. Efectivament, no hi ha una Empúries sinó "unes" Empúries, i aquest fet plural és una característica constant en la història d'aquest territori. Recordem Sant Martí d'Empúries, la vella Paleòpolis d'Estrabó, el port, la Neàpolis -el topònim enormement útil creat per Puig i Cadafalch-, la ciutat regular del turó, l'àrea del pàrquing, les necròpolis (les Corts, el Castellet, Parrallí..), les esglésies de Santa Magdalena, Santa Margarida i Sant Vicenç i, per què no, els ports subsidiaris de Riells i de la Clota amb les estructures associades (Corral d'en Pi) (Ripoll/Longueras 1974, 277-295; Nieto/Nolla 1985, 143-162). Moltes d'aquestes estacions funcionaren simultàniament i quasi mai només una de sola. Aquest és un fet importantíssim que cal tenir ben present a l'hora d'intentar entendre la fase tardoantiga.

Un segon aspecte que cal tenir en compte i sense el qual no és possible explicar correctament l'esdevenir històric d'aquesta (o de qualsevol altra) ciutat és el d'assimilar la idea de continuïtat i que com a tal, per entendre una etapa determinada, cal conèixer, en profunditat, el moment immediatament anterior i posterior d'una realitat, ja que en un es troben algunes o totes les causes que expliquen determinats fets, i en l'altre, les conseqüències d'unes actuacions concretes. L'un i l'altre ens han d'ajudar a comprendre aquell moment, a fer-lo més explícit.

Un cop ben assumides aquestes consideracions, analitzarem detalladament cada un dels grans sectors del polimòrfic jaciment emporità i n'assenyalant-ne la situació i, si és possible, l'ocupació durant aquest llarg període, amb el benentès que deixarem de comentar sectors més marginals, especialment àrees cementirials no utilitzades durant aquells segles. Farem aquest recorregut a partir del nucli central del jaciment (Sant Martí, Neàpolis, ciutat regular i zona portuària) per descriure, a continuació, sectors més allunyats.

2.- Empúries. Plànol general amb indicació de les diverses estacions tardoantigues (i altomedievales).

0.2.1. SANT MARTÍ D'EMPÚRIES (FIG. 2).

Aquesta antiga illota que es lleva suficientment sobre les terres de l'entorn és un indret ocupat, potser esporàdicament, abans de l'arribada dels focuus. Fou la seu, ideal, del primer establiment grec i, pel que sabem, l'indret continuà ocupat al llarg dels segles fins i tot quan la ciutat s'expandia més enllà. Les dades arqueològiques són molt pobres malgrat algunes campanyes d'excavació (1962-63, 1975, 1984, 1993-95), però, tanmateix, és possible esbossar amb trets gruixuts una evolució del lloc: en una primera etapa l'indret hauria estat ocupat inicialment per habitants autòctons d'aquest territori amb una cultura material del bronze final característica d'aquestes contrades abans del 600 aC (vegeu Pons 1984; Aquilué *et al.* 1996 a, 52-64); en un segon moment, l'illot de Sant Martí seria l'establiment permanent dels focuus, inicialment suficient, còmode i segur. Ben aviat, però, l'espai degué resultar escàs i les condicions generals feien possible i aconsellaven la consolidació de la fundació, ocupant el solar que quedava a l'altra banda del port, un lloc abastable i el més indicat per constituir l'eixample de la fundació. Aquesta manera d'actuar ens és d'una gran utilitat per entendre el perquè de l'ús final precisament de la Neàpolis, durant la baixa antiguitat, puix que de bell nou, des de Sant Martí, per necessitats d'espai, ben diverses certament en un moment i l'altre (mitjan segle VI aC i principi del segle quart), l'eixample té lloc a l'altre costat del port, a migdia, i no vers el sector septentrional de la ciutat regular, molt més proper físicament però separat per unes barres topogràfiques, penyals i espadats, que, *de facto*, ho feien molt més difícil i complicat. No oblidem tampoc la sensació de "tancament" del port que s'aconsegueix ocupant alhora Sant Martí i la Neàpolis.

D'aleshores ençà, Sant Martí esdevingué la Paleòpolis nom que ens ha conservat Estrabó, el geògraf de llengua grega que escrigué la seva imponent *Geographika* durant el principat d'August, sempre ben informat i, en aquest cas, fent servir fonts sòlides i rigoroses. Precisament aquesta breu referència (III, 4, 8-9) esdevé la prova més evident de la continuïtat de l'ocupació del lloc després de l'eixample. Les dades arqueològiques entre el segle VI aC i l'antiguitat tardana, en canvi, són d'una extraordinària gasiveria. Hi ha algunes restes monumentals (elements arquitectònics, alt relleus esculpits,...) i *instrumenta domestica* (ceràmica, bàsicament) que, si bé fora de context, indiquen una continuïtat en la presència humana i l'existència d'algun (o alguns) edifici singular. És molt probable, tal com podria deduir-se del text estrabonià i del coneixement arqueològic de la Neàpolis, que el temple d'Artemis Efèsia se situés en aquests terrals que podrien haver funcionat com l'acròpolis d'*Emporion*.

Sigui com vulgui, de l'estructura urbana arcaica, clàssica hel·lenística o altoimperial, no en queda, segons sembla, cap evidència. Tal com s'ha pogut comprovar quan ha estat possible excavar una àrea prou gran (1962-63, 1975, 1983, 1993-94), durant la baixa antiguitat l'indret fou objecte de reformes en profunditat que destruïren sense deixar, quasi, senyals de les ocupacions anteriors damunt les quals, s'assentaren les estructures medievals que emmascaren el tram urbà baix imperial. És ben possible que aquestes profundes modificacions urbanes tardoantigues no afectessin tota l'àrea urbana de Sant Martí i que en algun indret puguem recuperar una superposició d'estructures, els senyals d'una llarga història urbana. Ara com ara, però, en cap dels espais explorats no s'ha detectat aquesta possibilitat. Aquest és un punt d'importància extraordinària que cal assimilar, puix que ajuda a entendre l'eclosió tardoantiga i la profunditat de les reformes del teixit urbà.

Hi ha, des del punt de vista monumental, un altre element significatiu que hem deixat, de moment, de banda: les muralles antigues. En efecte, les restes d'unes importants obres de fortificació, emmascarades i recobertes per l'emmurallat medieval, conegudes parcialment de principi de segle, foren objecte d'una nova valoració arran de les exca-

vacions dirigides per Martín Almagro (1962-1963) i publicades ràpidament (Almagro 1964, especialment 97-98). Segons aquest historiador, aquestes muralles exteriorment d'*opus quadratum*, de carreus ben tallats de gres daurat, constituïen un recinte murallat tardohel·lenístic que hauria perdurat al llarg de molts segles i damunt del qual, aprofitant-lo, s'haurien bastit les fortificacions més modernes. Tanmateix, aquesta valoració cronològica de tantíssima importància històrica no es fonamentava en cap evidència estratigràfica inqüestionable ni, fins i tot, tipològica. Les exploracions del 1975 (Oikonómides/Ripoll, inèdites) provaren amb absoluta claredat la impossibilitat d'associar aquells murs a nivells tardorepublicans. A més, l'aspecte dels trams emmurallats i l'observació d'altres restes conservades o reutilitzades al traçat medieval, l'ús del morter de calç per unir els blocs, ens mostraven unes obres defensives de gran solidesa molt similars a l'emmurallat baiximperial de *Gerunda*, per esmentar només un exemple pròxim i ben conegut (Nolla/Nieto 1979, 263-283; Nolla 1988, 69-108). J. Nieto (1983, 49) proposava, a partir d'una nova lectura del material ceràmic d'importació -preferentment les ceràmiques africanes D- que es localitzaven a bastament als estrats que es relacionaven amb la muralla, una cronologia baixromana per a aquestes obres de fortificació. S.J. Keay, que va estudiar el material, preferentment amfòric, de les excavacions del 1962-63 i del 1975, donava també una datació tardana, a partir de les evidències estratigràfiques reconstruïdes (Keay 1984, 8).

Si resumim la documentació de l'excavació d'Almagro, afegint-hi la informació complementària i coincident del sondeig del 1975, podem distingir un estrat inferior que només trobem als orificis i desnivells de la roca, cobrint el sòl geològic, on es recuperà el material més antic, anterior al 600 aC i dels primers moments de la presència focea. Per sobre d'aquest, l'estrat VIII, que Almagro associava a la construcció de la muralla i que ell datava en època hel·lenística als segles III-II aC. Tanmateix, ni les evidències estratigràfiques (vegeu la relació d'aquest -i dels altres- estrat amb la muralla, on aquesta apreciació no queda gens clara, ans al contrari, en Almagro 1964, plànol 5, secció C-D), ni el material arqueològic recuperat no feien possible continuar donant a aquest nivell la cronologia proposada. En efecte, hi ha àmfores tardanes de la forma Keay XIX (Almagro 1964, 64, fig. 25,2), XIII C, XIX B, XXV D, XXV (un peu) i LIII (Keay 1984, 8 i apèndix V), cosa que ens obliga a considerar una cronologia aproximada de primera meitat del segle cinquè per la presència de la Keay LIII, que és quan sembla que podrien coincidir millor totes les formes esmentades.

Pel damunt es localitzava l'estrat VII, molt potent en algun sector, i que calia relacionar directament amb les estructures tardanes que conformaven una sèrie d'habitacions i espais molt modestos (vegeu-ne la interpretació a Keay 1984, 48). Les parets eren molt pobres, de pedruscall i terra, i els paviments, de terra piconada. A l'interior es recuperà, entre altres, ceràmica africana D i ceràmiques estampades del sud de la Gàl·lia, cosa que ens obliga a donar una datació mínima de final del segle quart o, molt més probablement, ja dins del segle següent. Aquestes datacions tan pròximes entre els nivells VIII i VII constituïen un problema, pel fet de ser tan seguides, en la seqüència cronològica dissenyada per Keay (1984, 8-9). Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió i donarem la nostra pròpia teoria.

L'estrat del damunt, el VI, d'uns 30 cm de potència, servia per a amortitzar aquelles construccions i es relacionava directament amb l'estrat V, de potència similar. L'un i l'altre podien ser l'abocament necessari per colgar els sòcols de pedra de l'antic edifici per crear un espai pla. Colgada per l'estrat VI i perforant el VII, es descobrí una inhumació d'adult tarδοantiga, conformada per una mitja àmfora, de forma indeterminada, i una tègula, disposada i protegida per una de les parets de la construcció suara esmentada. L'any 1975 se'n trobà una altra de similar, també aprofitant la part inferior d'un gran

recipient amfòric, col·locada al costat d'un mur. L'una i l'altra s'orientaven de ponent a llevant, com passa majoritàriament a les sepultures cristianes antigues en aquest territori, lleugerament modificat (nord/oest-sud/est) perquè la disposició quedava condicionada pel traçat de les parets preexistents. Almagro proposava una cronologia dels segles VI-VII per a l'estrat VI i dels segles VII-VIII per al nivell V. Keay, en canvi, malgrat la imprecisió dels materials recuperats, defensava una cronologia per aquests estrats de principi del segle VI, sense, però, bases fermes. Segons Almagro, teoria que Keay feia seva, la desaparició de les estructures i la plataformització del lloc tindrien com a objectiu la creació d'un cementiri a redós de l'església que se suposava que hi hauria hagut per sota de l'actual i que seria, ben probablement, la basílica episcopal.

Per sobre, els estrats IV a I corresponien a fases medievals i modernes.

J.Nieto, que ja hem vist que també s'havia interessat per aquestes seqüències estratigràfiques (Nieto 1983, 48-50; 1984, 545-547) i havia pogut observar amb claredat que la suposada muralla hel·lenística era tardoromana, adduïa, a partir d'una presència de cendres al nivell V i del material ceràmic recuperat, que aquell sector i, per extensió, tota l'àrea de Sant Martí haurien estat destruïts per un incendi i haurien restat abandonats fins després de la invasió sarraina, tal com sembla que indicaria la manca d'importacions ceràmiques amb cronologies posteriors a mitjan segle sisè (Nieto 1983, 50; 1984, 546). Essent així, proposava cercar les dependències urbanes i episcopals, esmentades a les fonts, en un altre indret, a l'oest d'Empúries.

A partir d'aquestes dades podem intentar opinar i, consegüentment, discutir, si s'escau, les idees plantejades per aquests estudiosos que s'han ocupat del tema. Pensem que és absolutament clara la prioritat cronològica de la muralla de grans carreus de gres units amb morter de calç. Només és anterior, potser, el famós estrat IX, que cobreix les irregularitats de la roca i on sovintegen fragments molt antics. Malauradament, aquest nivell no es relacionava amb cap mena d'estructura.

La relació de la muralla amb l'estrat VIII és, si més no, discutible. Segons Almagro, calia lligar aquest estrat amb la construcció de la fortificació (Almagro 1964, 61, 68-71, 98), cosa que ja discutia Keay (1984, 8) adduint les referències estratigràfiques publicades pel mateix Almagro (1964, plànol 5, secció C-D). Si la suposició d'aquest estudiós fos certa (i caldrà comprovar-ho en futures excavacions), la muralla no seria, com proposava, hel·lenística sinó tardoromana, amb una cronologia de molt al final del quart o, potser millor, segle cinquè, tal com indica el material ceràmic recuperat. Tanmateix, aquesta cronologia, que en aquell moment podia semblar rara, ara contemplada des de la nova datació proposada a les muralles baixromanes de *Barcino* (Járrega 1991, 326-335; Granados/Rodà 1993, 25-30) se'ns presenta molt més versemblant.

Segons la nostra opinió, que certament només es basa en dades circumstancials tan discutibles i tan poc segures com les que fonamenten l'altra proposta, la muralla seria anterior i, probablement, de la darrerria del segle tercer o inici del quart, tal com seria lògic pensar quan, en abandonar-se del tot el solar de l'antiga ciutat regular, el nucli central de la *ciuitas* es disposà a l'antiga Palcàpolis, un lloc enturonat i fàcilment fortificable. Un altre indicatiu seria la gran semblança amb les muralles baiximperials de *Gerunda*. En aquest cas, les estructures, si n'hi havia, i els estrats que s'hi relacionaven haurien estat destruïts durant la construcció de l'emmurallament, tal com palesa la naturalesa dels nivells VIII i VII. També podria ben bé ser, en som plenament conscients, que les dimensions i les condicions topogràfiques haguessin aconsellat la concentració a Sant Martí vers el darrer quart del segle tercer i que la construcció de les fortificacions no hagués començat fins molt temps més tard. L'únic que queda clar és que els estrats VIII i VII s'adossen a la muralla que, per tant, ja existia. Per dalt, tenim una notícia excel·lent i que cal valorar, i és la menció documental d'unes muralles que clouen la ciutat en una

data tan reculada com és el 843 i que, pensem, que no són altres que les grans fortificacions baixromanes en ple funcionament. (transcrit a Almagro 1951 b, 125-127).

En la seriació estratigràfica i en l'explicació lògica d'aquest procés es planteja una dificultat no gens fàcil de salvar per explicar correctament el paper i la datació dels estrats VIII i VII, amb un material molt semblant i al qual caldria donar la mateixa cronologia. Nosaltres opinem que un i altre (VIII i VII) són dos moments del mateix procés, una plataformització, un anivellament, per permetre bastir les estructures tardanes, tan senzilles, i l'ús de les quals se'ns escapa completament però que podrien relacionar-se amb una zona privada d'habitació.

Sigui el que sigui, aquest edifici hauria durat poc temps, ja que a mitjan segle sisè, aproximadament, o potser una mica més tard, hauria estat amortitzat.

En un moment determinat aquestes dependències deixarien de funcionar, i serien objecte d'aprofitament i, per tant, del desmuntatge de les estructures. És, pensem, en aquest moment que cal situar l'aparició puntual de les dues tombes en àmfora, les úniques baixromanes localitzades. Quedava també molt clar que no hi havia manera de lligar-les correctament a l'estrat VI, car s'obria al VII i eren cobertes pel VI.

Aquest estrat VI, juntament amb el V, eren considerats per Almagro i també per Keay una mena d'anivellament del lloc –calia deixar invisibles els fonaments de les estructures de l'estrat VII– amb la intenció de crear un espai adequat per a un cementiri que estaria documentat per les dues tombes tardoromanes ja esmentades. Estem absolutament d'acord amb la plataformització d'aquell espai, en un moment del segle sisè, segons el material arqueològic, però no podem acceptar de cap manera la utilització d'aquella plaça o pati a cel obert com a cementiri des del segle sisè, avançat. On s'és vista una necròpoli de només dues sepultures en una superfície excavada de més 300 metres quadrats si en el sector explorat per Martín Almagro el 1962-1963, d'uns 170 metres quadrats, el cementiri medieval de l'estrat II va proporcionar 32 tombes? Com és possible pensar en un ús cementiri si cap inhumació no perfora aquesta gran àrea?

Aquestes sepultures en àmfora són fets puntuals, esporàdics, almenys en aquest sector nord de l'església. És cert que n'hi ha alguna altra però continuem pensant, ara que coneixem bé la *cella memoriae* de la Neàpolis i la necròpoli que l'envolta, que el cementiri principal del nucli urbà de la *ciuitas* emporitana se situava més enllà del port i que només esporàdicament començà a seborllir-se *intra muros* a partir del segle sisè avançat. A partir del segon terç de la vuitena centúria, en abandonar-se el cementiri neapolità, es creà la necròpoli a redós de l'església de Sant Martí, tal com es comença a fer intensa-ment una mica arreu.

Quina funció tindria, doncs, aquesta esplanada? No ho podem saber de cap manera mentre no sigui possible associar l'espai amb estructures concretes. Potser s'enderrocaren aquelles modestes dependències per fer més evident la basílica episcopal creant una mena de plaça al seu entorn. Aquesta i moltes altres explicacions poden ser correctes. Només ho sabrem, si hi ha sort, explorant i coneixent molt millor el subsòl.

Les exploracions realitzades a l'est d'aquests sondejos, entre el 1993 i el 1995 (zona 5000 i 7000), han posat de manifest un abocador urbà amb una cronologia de segle cinquè, una altra tomba tardoantiga que caldria relacionar directament amb les que hem analitzat una mica més amunt i, més cap al sud-oest, uns murs molt arrasats que detecten l'existència d'unes estructures que no podem definir i l'existència d'un camp de sitges d'emmagatzematge que, en algun cas, es tallen les unes a les altres que haurien funcionat entre el segle sisè i el vuitè, amb tota seguretat (Aquilué *et al.* 1996 a, 57-62).

Pel que fa a les hipòtesis defensades per J. Nieto, cal dir que el suposat nivell d'incendi no és ni evident ni general, i que pel que fa a l'abandonament d'aquesta zona

basant-se en la manca de material ceràmic posterior a la segona meitat del segle VI, hem de dir que estudis recents documenten alguns fragments d'africana D de formes pròpies de la primera meitat del segle setè (Hayes 91 D i 107, per exemple). És molt més lògic que sigui així, tal com palesa el coneixement global del territori d'Empúries d'ençà del final del segle tercer. No s'entén el cementiri neapolità ni el port en activitat sense l'existència d'un Sant Martí habitat.

Altres sondejos posteriors, efectuats en diversos indrets del llogarret, han permès detectar diversos murs que s'orientaven de nord a sud, en algun cas recoberts d'un espès arrebossat fet de morter de calç i que s'associaven amb materials baiximperials i que es definien com corresponents a un lloc d'habitació de característiques indeterminades (carrer del Pou, sector nord-occidental del recinte emmurallat) (Martín 1993, 23) o, una mica més enllà, a la plaça Petita, un gran mur orientat d'est a oest, que separava dos àmbits, un d'interior, cap a tramuntana, amb una altra paret paral·lela, i un d'exterior a migdia. Tot el sector havia estat aplanat artificialment amb nivells de terra durant el segle sisè, en el moment de bastir-se les parets que es fonamentaven a roca. En l'espai a cel obert s'hi localitzen tres tombes que perforaven l'anivellament esmentat, dues en àmfora i la tercera de fossa simple perforant la roca natural (Aquilué *et al.* 1996 a, 55-56).

A més, cal afegir, per tenir completa una impressió general, algunes valuoses troballes efectuades casualment en el clos de l'església gòtica dedicada al sant de Tours. Ens referim, concretament, a una mesa d'altar, de marbre, molt senzilla, rectangular, que es troba dipositada en una de les capelles del temple i que, molt semblant a les de la Neàpolis o a la de Santa Maria de Roses, s'hauria de datar al segle quart o cinquè (Palol 1967, 187; Alavedra 1979, 123-126). Durant el primer trimestre del 1994, en arrencar un bloc marmori que formava part de l'enllosat del temple, s'ha recuperat una altra ara sencera de marbre blanc, paleocristiana, idèntica, pel que fa a les fines i simples motilures laterals, al descrit anteriorment i que hauria aprofitat el bloc procedent d'un altre monument decorat, tal com indica una sanefa de petites fulles que decora tot un dels costats curts de l'anvers de la *mensa*.

Interessa assenyalar, finalment, que un document del 843 que ja hem comentat en referir-nos a les muralles ens indica clarament l'existència d'una basílica dedicada a Sant Martí on hi havia dipositades relíquies del sant confessor. Es tracta d'un temple carolingi, bastit a partir de la conquesta del lloc pels francs el 785, o d'una església molt més antiga? No podem donar respostes absolutes a aquesta qüestió, però sembla que tot assenyala com a més probable la primera solució.

Direm per acabar que al costat nord de l'església de Sant Martí, i especialment en nivells de fonamentació, s'observen grans blocs i carreus treballats i reutilitzats procedents de monuments d'una certa dignitat, anteriors, i, preferentment, de gres. Tot això, i el lloc que ocupa la basílica, en el punt més alt i a llevant del llogarret, fan del tot possible una continuïtat de grans edificis sagrats des del remotíssim temple d'Artemis. Només una exploració detallada del subsòl de l'església i dels entorns (migdia i ponent) podran aclarir aquests punts.

0.2.2. EL PORT (FIG. 2).

Entre Sant Martí, que quedaria al nord, els penya-segats de la ciutat regular, que es disposen a ponent, i la Neàpolis, que se situa a migdia, s'obre un espai enorme que considerem el port principal d'Empúries si més no a partir de la baixa república, moment en què es bastí un monumental espigó, ben conservat, que cloïa el sector meridional de les envestides dels temporals de llevant, l'únic punt feble de l'estructura marinera car l'illot de Sant Martí el cobria de nord, els penyals de la ciutat regular de l'oest, i la Neàpolis de sud.

Per sota de les dunes, ben fixades, a tocar les restes de l'espigó, es poden contemplar, de vegades, murs de pedruscall i morter, de bona obra, disposats perpendicularment a mar i que per la situació, el lloc i la planta que semblen dibuixar, fan que els relacionem amb les dependències portuàries. Tanmateix, aquest lloc i la resta del port no han estat mai objecte d'exploracions arqueològiques aprofundides, llevat d'un sondeig geològic puntual efectuat al bell mig del recinte mariner que va servir, però, per a determinar que el colgament d'aquest espai no va ser obra, com s'ha dit i repetit manta vegades, dels sediments portats pel riu Fluvià, sinó a causa de la sorra, finíssima, dipositada per la tramuntana.

Que Empúries continuà essent una important ciutat portuària fins a la fi de l'alta edat mitjana ens ho confirmen diverses notícies textuais i arqueològiques, fins al punt que cal considerar aquesta ciutat com el lloc d'entrada i de sortida, per mar, de tot el territori del nord-est de Catalunya, des d'un punt de vista d'infraestructura i bones comunicacions amb l'interior. De la categoria i dinamisme d'aquest port en una data tan avançada com el 933, ens en parla un text d' ibn-Hayyan, on se'ns descriuen les drassanes i les naus ancorades i on se sobreentén que l'expedició militar califal que descriu l'autor sarraí anava dirigida a malmetre el poder mariner del comte d'Empúries. En aquesta descripció només queda clar que el port quedava a redós de la fortificada ciutat d'Empúries, però res no ens assegura, això és cert, que sigui precisament aquest espai que nosaltres considerem com a port (Balaña 1981-1982, 125-135; Nolla 1993, 223-224). Podria tractar-se, i és l'altra possibilitat, de la zona antiga de desembocadura del riu Fluvià, el Riuet, que sabem per Estrabó que havia servit de port de la ciutat. Tanmateix, el text sembla que fa referència a un passat remot, i després de les obres baixrepublicanes d'adequació, era molt més apte l'espai que nosaltres proposem, molt més ben protegit i molt més pròxim al nucli urbà (i fortificat). No oblidem tampoc que el Fluvià ha anat dipositant constantment sediments que han afectat en gran manera la línia de costa i els punts concrets on el riu desguassava en el mar, problema que, com hem vist, no afectà l'espai que nosaltres proposem. Tanmateix, només una exploració arqueològica del sector i d'altres punts a l'entorn de Sant Martí farà possible solucionar amb tota seguretat aquest problema. Sembla que tot assenyala —el lloc és ideal, ben protegit, pròxim al nucli urbà i ben arrecerat— que el gran port d'Empúries es trobà en el lloc que hem suposat.

Acceptant, doncs, aquesta hipòtesi, cal imaginar una activitat intensa a redós del port que caldria considerar com una de les principals activitats del nucli urbà.

0.2.3. NEÀPOLIS (FIG. 2 i 13).

Aquest nom, que inventà Puig i Cadafalch i que és de gran comoditat, serveix per a definir l'àrea urbana que se situa a l'entorn de les dependències del Museu Monogràfic, antic convent dels servites, ben emmarcat per un poderós emmurallat, i que constitueix el primer creixement urbà de l'establiment focu vers el 550 aC i que anirà expandint-se cap al sud. A partir de la segona meitat del segle I aC Neàpolis i Paleàpolis, *Emporion*, es fusionaren amb la ciutat regular del turó, crearen el municipi romà d'*Emporiae* i esdevingueren d'aleshores ençà una de les barriades de la ciutat i, concretament, la zona portuària. No és ni el lloc ni el moment d'assenyalar-ne l'evolució (vegeu Aquilué/Mar/Ruiz de Arbulo 1983, 127-137; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 267-413), però sí que ens interessa veure'n la situació durant la baixa antiguitat i quin paper fa en el tram urbà.

De molt a final del segle tercer (o principi del quart) endavant va néixer i es desenvolupà, al sector septentrional del port, que correspondria al nord de la Neàpolis, per sota del convent dels servites i, més enllà, cap a ponent (espai corresponent a la necròpoli

Martí explorada per Martín Almagro), un cementiri que, a partir d'un moment determinat, s'organitzà a l'entorn d'una *cella memoriae*. Aquesta necròpoli perdurà fins a principi del segle vuitè i no hi ha dubte a considerar que es tracta del gran cementiri de Sant Martí durant l'antiguitat tardana. S'han explorat fins ara unes cinc-cents sepultures, però hi ha indicis fermes per suposar l'existència d'unes quantes més.

La tria de l'indret, com a àrea d'enterrament principal de Sant Martí, és condicionada per diverses circumstàncies: en primer lloc, la migradesa de l'espai dins de muralles i el pes de la tradició, que obligava a enterrar fora dels límits sagrats del clos urbà i que ajuda a explicar que els cristians no sebellissin els seus morts a l'entorn de les basíliques urbanes fins més endavant. En segon lloc, el fet que es tracta de l'àrea més pròxima, més còmoda i més indicada, a l'altra banda del port, comunicada per un camí, encara evident, que passa als peus dels penya-segats occidentals, o en barca. És la mateixa raó que explica la tria per a l'expansió de l'establiment focu, en el reculat segle VI aC No hi havia tan a la vora un altre solar tan adequat. Podria pensar-se, si només observéssim la planta d'aquest territori, en el sector més septentrional de la ciutat regular, però, si bé és cert que queda més pròxim, també ho és que el desnivell topogràfic en fa un lloc molt menys accessible i, per tant, no gens aconsellable. Procedeixen d'aquest cementiri dos interessants sarcòfags de marbre, amb decoració figurada, un de sencer, amb el tema de les estacions, i l'altre amb una variació del mateix tema però clarament reutilitzat (García y Bellido 1949, 267-274 i 272-274, respectivament. També, amb noves i valuoses consideracions i tota la bibliografia anterior, Claveria 1994, 247-249).

Com hem vist, doncs, tot el sector nord de la Neàpolis i àrees adjacents, a l'entorn del port i davant mateix de Sant Martí, esdevingué i funcionà com a cementiri al llarg de tota la baixa antiguitat. En canvi, tot el sector central —des de l'àgora— i meridional d'aquesta antiga zona urbana no tingué cap ús determinat durant aquesta mateixa etapa, i es va dedicar, per tant, a erms o conreus, no ho sabem. Tanmateix, immediatament als peus de la muralla meridional, a un costat i l'altre de la porta, va néixer una altra necròpoli, molt menor (dues tombes, d'una vintena, ocupaven l'interior del clos urbà), que se superposa a un cementiri altoimperial i que no pot relacionar-se, de cap manera, amb la gran necròpoli que hi havia, només, un centenar de metres més cap al nord. Hem de suposar, doncs, que correspondria a una àrea d'enterrament, d'un nucli d'ocupació, no localitzat, que hi hauria a la rodalia.

Aquest és l'ús d'uns sectors del solar urbà de la Neàpolis durant aquesta llarga etapa històrica. Interessa, però, assenyalar —i és d'importància extraordinària entendre-ho— que el pas d'una àrea urbana a una funció cementiri no fou immediat, tal com s'havia suposat fins fa ben poc. La situació que ara podem explicar força versemblantment és ben distinta i explica molt millor la possibilitat de poder crear una gran necròpoli sense noses estructurals ni condicionaments sentimentals o religiosos (que podien haver-se produït o, si més no, plantejat si s'hagués passat d'àrea urbana a espai cementiri sense trencament, sense un lapse suficient de temps).

El que sabem sobre la història de la ciutat al llarg del temps i la seva evolució ens fan possible entendre diverses dades arqueològiques i valorar-les oportunament, que ens permeten, de fet, encaixar les peces correctament dins del quadre general. Així doncs, a l'extraordinària expansió baixrepublicana basada en el paper del port i en la redistribució dels productes itàlics seguí la crisi com a resultat dels canvis de direcció del comerç mediterrani i de la pèrdua del paper central d'Empúries, que de ser port de primera categoria passà a ser-ho d'abast exclusivament regional. Aquesta situació es començà a des-tapar durant el principat d'August i s'intensificà i accelerà a partir de Tiberi. Pel que fa a la Neàpolis, un barri de grans *domus* i centres de serveis abocats a l'activitat marinera i comercial del port, sentí, ben aviat, la sotragada. Detectem l'abandó, a consciència i fet

seguint unes normes (colgament, per exemple, de les cisternes o pous), des de l'època del principat de Claudi (Nolla 1992, 83-89), i el procés es va intensificar durant els anys de la dinastia flàvia (Campo/Ruiz de Arbulo 1986-1989, 152-163; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 415-459). Sembla que tot indica que a principi del segle segon tot el solar de la Neàpolis era un camp de ruïnes. D'aleshores ençà, l'espai continuà essent freqüentat però només com a lloc de pas entre el port i la ciutat regular. Així, doncs, entre el 100/125 i el 280/300, uns dos-cents anys, aquest indret restà inocuat, temps suficient, d'altra banda, perquè desapareguessin quasi totes les restes evidents de la vella estructura urbana. Quan a la darrerria del segle tercer o poc més enllà s'ocupa una part d'aquest espai per fer-ne un cementiri, no hi havia cap impediment, ni estructural ni simbòlic, que ho dificultés.

0.2.4. LA CIUTAT REGULAR (FIG. 2).

Se situa en el gran turó que s'eleva a ponent de la Neàpolis i domina totes les terres del seu entorn. L'ocupació més antiga del lloc documentada fins ara –recordem, però, que només s'ha explorat en profunditat una mínima part del lloc– correspondria a una necròpolis del segle VI aC que fou localitzada a redós de la muralla perimetral de l'establiment baix-republicà, sobre els penya-segats del port i que es coneix amb el nom de “muralla nord-est” (Almagro 1955, 359-399). Caldrà que passi una llarguíssima etapa per tornar a detectar un ús de l'espai, amb la creació, durant el primer terç del segle II aC, d'un *castellum* permanent, romà, amb unes muralles defensives ben evidents al sector de ponent, i un espai central fortificat, rectangular, de 2 x 1 *actus* (est/oest i nord/sud, respectivament), amb un mur perimetral de gran solidesa, unes enormes cisternes per assegurar el proveïment d'aigua i un extraordinari enllosat als espais interiors a cel obert. Entre la muralla exterior i l'espai central bastit no sembla que hi hagués altres estructures estables sinó sòls nivellats i un extens camp de sitges que, en aquest cas, no és possible dir si existia abans de la gran fortalesa romana o si són obres coetànies i relacionades. Aquest *castellum* donarà lloc, fent-lo desaparèixer o integrant i aprofitant tot el que podia ser útil, a la gran ciutat regular, rodejada d'una muralla uniforme, de 300 x 700 m (est/oest i nord/sud, respectivament) que hauria estat fundada vers el darrer terç del segle II aC.

No resseguirem fil per randa les característiques d'aquesta ciutat ni els problemes que planteja. Indicarem solament aquells aspectes que ens són d'interès i que poden tenir relació o poden ajudar a comprendre l'evolució d'aquest espai en el pas del segle tercer al quart.

La ciutat regular funcionà, durant un temps, juxtaposada a la focea *Emporion* i, durant la segona meitat del segle I aC, potser en el darrer terç, esdevindrà municipi de dret romà i, una mica més tard, integrada, dins de la mateixa realitat, l'antiga *polis*. Dades textuals, numismàtiques i arqueològiques constaten aquesta nova entitat urbana, la nova *ciuitas* de nom plural *Emporiae*. El centre cívic d'aquesta nova ciutat se situà al fòrum que concentrà en el seu redós la més important activitat política i religiosa.

La greu crisi que afectà Empúries, d'ençà del principat d'August, també es féu sentir al solar de la ciutat regular amb la decadència d'alguns sectors i l'abandonament d'altres. Tanmateix, i aquesta és una idea nova que caldrà confirmar o corregir a partir d'ara, fa l'efecte que l'evolució de la greu crisi arribaria fins al primer terç o mitjan segle segon, moment en què la ciutat, deixats anar un seguit de pesos morts que eren plom a les ales per a un desenvolupament correcte, retrobà un nou equilibri. Les excavacions del fòrum de la ciutat detecten aquesta situació, amb reformes i adaptacions de l'espai foral, però també la continuació sense talls de monuments commemoratius (Fabre/Mayer/Rodà,

1991, 45-46, inscripció núm. 14 i, especialment, 67-68, inscripció núm. 33, procedent del nord-est del fòrum, de la qual se'n diu específicament: **..l'inscription ne peut être antérieure à 217.**) Fins i tot l'enderroc per incendi de l'ambulacre oest del fòrum determina unes llargues freqüentacions pel damunt del trespol caigut (Aquilué *et al.*, 1984, 110-114 i 197-237). El que és evident en aquest sector ho constatem també en altres indrets pròxims, com el *Cardo B* (Castanyer *et al.*, 1993, 159-194), les grans cisternes del vell *castellum* (Aquilué *et al.*, 1984, 467-475) i altres espais propers, com podria ser l'ala nord del criptopòrtic, adaptada a noves funcions comercials després de l'enderroc (Aquilué *et al.* 1996 b, 161-165).

Les monedes més modernes trobades fins ara al solar de la ciutat regular corresponen a l'emperador Claudi II i, concretament, a la sèrie anomenada de la *consecratio*, que seria posterior a la seva mort i a la seva divinització. El material ceràmic, menys precís aquest cop, rebla el mateix panorama. Com podem explicar correctament aquests fets? Fins ara havíem suposat que aquest moment constituïa la fi, el darrer instant d'una llarguíssima crisi covada des de la segona meitat del segle I aC i desenvolupada amb ferotgia durant quasi **tres segles**. El cert és que, malgrat tot, tres-cents anys de decadència continuada i persistent sembla una etapa massa llarga. Cal suposar que la situació degué larvar-se i explotà amb força en moments determinats fins que fou restablert un equilibri, i posem nosaltres que durant la primera meitat del segle segon, i aleshores l'estructura urbana resultant, amb l'abandonament d'amplis espais urbans (Neàpolis, per exemple, i el solar de les Cases Romanes 1, 2A i 2B, entre altres), pel que fa a la ciutat regular, només la coneixem molt parcialment. Aquesta situació d'equilibri hauria durat fins als inicis del darrer terç de la tercera centúria quan, de bell nou, la situació es col.lapsaria, fet que ocasionaria, amb rapidesa, la desocupació d'aquest antic solar, que no tornà mai més a ser ocupat. El cert és que no sabem a quina causa (o causes) atribuir aquests fets, i potser una més d'un conjunt de circumstàncies sí que podria ser el temor de la nova situació ocasionada pels cops de mà germànics, per la impossibilitat de defensar, amb una baixa demografia, una àrea urbana immensa, i per la necessitat de cercar un espai fàcil de protegir però segur i que continués complint dues funcions bàsiques: el control del port i la cohesió de la *ciuitas*.

És ben segur que degué haver-hi altres motius i potser ni flairem encara el principal, però per ara no sembla que puguem anar més enllà. Cal continuar ampliant l'àrea excavada, copsar, si és possible, el ritme d'abandonament dels diversos sectors de la ciutat i aplegar dades noves que puguin fer-nos-hi veure més clar. Cal també conèixer millor què succeeix en el territori immediat d'Empúries perquè puguem trobar-hi alguna de les claus de la situació.

Som perfectament conscients que queda encara una part majoritària de la superfície urbana que ocupà la ciutat regular inexplorada, especialment pel que fa a tot el terç septentrional del jaciment, i que, hipotèticament, en aquest vast espai pot localitzar-se una continuïtat d'ocupació durant el baix imperi. Fins i tot algú ha fet cabòries amb la possibilitat de localitzar-hi la basílica i les dependències d'un bisbat ben documentat d'ençà del 516 (Barral 1982, 117). Tanmateix, les prospeccions superficials no han permès recuperar material arqueològic més modern del que trobem a les àrees sondejades. No pensem, per tant, que calgui confiar gaire en aquesta possibilitat. Val la pena, però, insistir, encara que de moment no siguem capaços de fixar en números la força de sotrac, en la brutalitat del xoc, aparentment sobtat, que esdevingué cap al 270 i que l'anàlisi més acurada de les dades de les excavacions efectuades i les noves exploracions arqueològiques ens faran veure amb més detall, amb molta més precisió.

De moment, constatem que d'una ciutat que devia ocupar una part significativa del clos de la ciutat regular i, probablement, el turó de Sant Martí (de 15 a 20 hectàrees com

a mínim), es passà a un espai urbà minúscul d'aproximadament 1'5 hectàrees, l'espai emmurallat de la Paleòpolis d'Estrabó. Si acceptem la suposició força realista d'una densitat de població entre 160/170 habitants per hectàrea (amb el benentès que hi ha estudiosos que propugnen per a casos especial uns màxims a l'entorn dels 300 habitants per hectàrea, i no és aquest el cas) podríem acceptar, hipotèticament, una població teòrica per a l'Empúries *intra muros* baiximperial d'entre 160 i 250 habitants. Tanmateix, i sobretot després de les darreres campanyes d'excavació (1993 i 1994) (Aquilué *et al.* 1996 a, 52-64), fa l'efecte de ser una xifra excessiva. Tenim, però, una altra font que ens proporciona una valuosíssima informació des d'una altra òptica: el cementiri neapolità que hem intentat demostrar que no és sinó la necròpoli de Sant Martí d'ençà del segle quart fins a principi/mitjan segle vuitè. Aquest cementiri explorat amb certa intensitat (però no pas exhaurit) ha proporcionat poc menys de cinc-centes tombes. Segons estudis realitzats a partir de materials molt diversos, s'accepta una taxa de mortalitat en el món antic anual d'entre 40/50 per mil, amb la qual cosa, si acceptem un funcionament continuat de quatre-cents anys d'aquest cementiri i un total de cinc-centes tombes, obtindríem una mortalitat teòrica d'1'25 difunts per any i una població aproximada d'entre 25 i 32 persones, xifra que és ben diferent de la que hem obtingut anteriorment. Tanmateix, aquesta vegada, en tenir dues vies d'informació, cal que fem les correccions oportunes per filar més prim. És ben cert que no s'han explorat totes les tombes del cementiri de la Neàpolis, però també ho és que no poden ser gaire més del doble. També ho és, però, que la cronologia proposada de funcionament del cementiri pot ser una mica curta i que calgui considerar cinquanta o setanta-cinc anys més d'utilització, amb la qual cosa les xifres finals es modificarien, però, en tot cas, puntualment. Ens trobaríem així amb una població d'una cinquantena de persones que podem corregir a l'alça, si volem, doblant-la, i encara quedaríem molt per sota dels 160/250 habitants que podríem suposar a partir de l'espai urbà conegut. Pensem, però, que aquest cop són molt més fiables les dades que ens proporciona la taxa de mortalitat i l'extensió del cementiri que no pas la superfície de la ciutat, i que, a més, coincideixen força millor amb les troballes, no gens menyspreables, de les excavacions efectuades al clos de Sant Martí (1962, 1963, 1975, 1984, 1993, 1994 i 1995). Tot fa pensar en un nucli amb poca densitat de població entorn de les cinquanta persones i que actua com a nucli central amb els centres de poder, el control del port i la sòlida fortalesa d'un territori immediat on es detecta cada vegada amb més claredat una intensa vida suburbana (vegeu també *supra* capítol 8).

En l'immens espai de la ciutat regular, només s'hi han descobert algunes tombes aïllades, quatre o cinc, la majoria de les quals s'han localitzat a l'antic estatge dels jardins de la Casa Romana núm. 1, inhumacions en *tegulae*, en algun cas de secció rectangular, i que semblen coetànies dels enterraments més antics del gran cementiri neapolità, amb els quals —no hi ha gaire distància— podrien relacionar-se (*infra* capítols 5.4 i 5.5).

0.2.5. LA RODALIA DEL TURÓ D'EMPÚRIES (FIG. 2).

El gran jaciment emporità es perllonga més enllà dels límits emmurallats de l'antic *pomerium*. La zona "industrial" del pàrquing, bastida damunt d'una antiga necròpoli i abandonada a mitjan segle segon, tot i unes esporàdiques freqüentacions, per damunt dels estrats d'aportació edílica, dels segles cinquè i sisè, que potser caldria relacionar amb el cementiri tardà de la muralla meridional de la Neàpolis o, poc més tard (Sanmartí/Noÿa/Aquilué 1983-1984, 150), les àrees cementirials i les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena, i més lluny, a redós del pujol bessó de les Corts, en direcció al sud-oest i ben separat per l'actual carretera de Viladamat a l'Escala, altres espais funeraris i el temple de Sant Vicenç. Molt més lluny, encara, els ports subsidiaris de Riells-la Clota.

En algunes d'aquestes estacions, com passa a la necròpoli de les Corts, no hi ha evidències d'ús durant l'antiguitat tardana. En canvi n'hi ha en moltes altres, la majoria, i en sectors ocupats de nou en aquesta etapa (Santa Margarida, ca l'Estruc, el Castellet (amb dubtes), o els Horts de la Palanca, entre altres).

Pel costat de ponent i començant pel nord, caldria assenyalar, en primer lloc, la freqüència de tombes d'inhumació tardanes a l'interior de cementiris de ritual incinerador i amb una cronologia altoimperial. L'anomenada necròpoli Rubert (Almagro 1955, 19-116) fou excavada entre el 1945 i el 1946 i publicada convencionalment com una necròpoli altoimperial amb alguns enterraments més tardans (Almagro 1955, 19-22, 44 i 114-116). El cementiri és complex i, de fet, no és sinó una prolongació de la necròpoli Ballesta, més a prop de la muralla de ponent de la ciutat i on predominaven les incineracions i que, tal com indicava el seu publicador, semblava més antiga. El cementiri Rubert consta de dues àrees, una més al nord, a uns 75 m de les fortificacions i a tocar la Ballesta (en realitat separada per un camí modern), on predominaven les incineracions, amb només 10 inhumacions, i un segon sector, força allunyat, a un centenar de metres cap a occident, amb 7 incineracions i 18 inhumacions. Aquestes sepultures han de ser considerades, totes o quasi totes, tardanes. Pel que fa a la tipologia d'aquestes tombes, detectem els grups següents:

a) Enterraments en àmfora més o menys ben conservats (inhumacions núm. 1, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 i 25).

b) Fossa a terra sense cap mena de preparació (núm. 2, 3, 8 i 28).

c) Tombes de tàgula de secció triangular (núm. 26 i 27).

Per tant, doncs, un 78'5% del grup a, un 14'28% del grup b i un modest 7'14% del grup c. Pel que fa a l'orientació dels difunts, només cinc vegades trobem el cap a ponent (18% del total). Les disposicions són molt variades, amb el cap a llevant, migdia o tramuntana. Potser el fet que es tracti de tombes majoritàriament infantils (quasi un 68'5%) explicaria aquest peculiar comportament, que contrasta amb la disposició constant ponent/llevant de les despulles dels difunts als cementiris cristians d'aquest territori. Quant a la cronologia només podem fer cas de la datació que proporcionen les poques àmfores classificables. Fem referència a tres exemplars Almagro 52/Keay LV A (concretament la tomba núm. 6; Keay 1984, 91), uns recipients tardans que no semblen anteriors als inicis del segle VI. Les sepultures amb tàgules podrien assenyalar-nos una utilització esporàdica d'aquest cementiri com a mínim des de final del segle tercer.

L'anomenada necròpoli Nofre proporcionà 29 tombes que es localitzaren només uns quants metres més al nord del cementiri Estruc (Almagro 1955, 119-142 i 201-211). Predomina el ritual incinerador, però hi ha dos enterraments tardans, concretament la inhumació núm. 1, que ja Almagro considerava, amb encert, com a pertanyent al cementiri Estruc (Almagro 1955, 212), una fossa senzilla, oberta a la roca, amb el cap del difunt a ponent i sense ofrenes i, n'estem segurs, la suposada incineració núm. 19 (Almagro 1955, 208), que no fou gaire ben documentada, també sense ofrenes, i que nosaltres interpretem com un enterrament infantil en àmfora que podem atribuir a la forma Keay XXV (Almagro indicava que era un recipient de la forma Dressel 27) dels segles quart o cinquè. Aquestes dues tombes han d'afegir-se a les 52 excavades al cementiri de ca l' Estruc.

Més entitat ténen les troballes del cementiri Pi on al costat de 12 incineracions altoimperials, 8 de molt concentrades i les altres 4 molt disperses, hem de referir-nos a 10 tombes tardanes, pròximes les unes a les altres. Aquest cementiri es troba una mica a l'est de la necròpoli Nofre i Estruc, a la qual haurà d'associar-se (Almagro 1955, 215-223 i 227-232, especialment 232). Els tipus identificats són els següents:

- a) Fossa oberta a terra, de vegades al sòl geològic, amb orientació del cap del difunt al nord (núm. 3, 4, 7 i 10), al sud (núm. 5 i 8) i a l'oest (núm. 9).
- b) Tombes de tègula de secció triangular, amb el cap a migdia (núm. 6).
- c) Enterraments infantils en àmfora, amb el cap a ponent (núm. 1) o a llevant (núm. 2). Les àmfores, molt malmeses, no varen poder ser classificades i, per tant, estem mancades de dades fiables sobre la seva cronologia.

D'aquest sector el cementiri més gran és el de ca l'Estruc, del nom del mas que es localitza a uns 50 m cap a llevant. Aquesta necròpoli que es troba davant per davant de les ruïnes de l'església de Santa Margarida, a l'altre costat de la carretera que mena a Sant Martí, fou explorada el 1945 i el 1954, i no fou acabada perquè es va considerar que la mostra era suficient per fer-se'n una idea (Almagro 1955, 305-320).

Tal com el coneixem, consta de dos nuclis separats per una quinzena de metres, un cap a ponent de 30 inhumacions, i l'altre, més al nord-est, amb 29 tombes. En total, doncs, 59 sepultures excavades de tipologia diversa però sempre amb la mateixa orientació amb el cap al sud-oest, que és una modificació condicionada per la topografia del lloc, on el nord-est és l'orient visual (Almagro 1955, 305). Només la tomba núm. 21 presentava una orientació anòmala amb el cap a migdia.

Les sepultures es troben molt pròximes les unes a les altres i, de vegades, hi ha superposicions com ara la de la núm. 4 damunt de la núm. 3, o la de la núm. 58 sobre la núm. 57.

Un 20% dels enterraments publicats correspon a sepultures d'infants molt petits.

Quant a la tipologia, podem diferenciar els grups següents:

- a) Fossa oberta a terra amb les despulles del difunt col·locades a dins (núm. 4, 15, 39, 45, 52, 54 i 57) o, de vegades, amb fragments d'àmfora protegint el cos (núm. 40) o el cap (núm. 53).

- b) Fossa marcada amb pedres planes i no gaire grosses clavades i amb el cadàver protegit amb fragments informes d'àmfora (núm. 48 i 49) o amb fragments de tègula i pedruscall (núm. 50).

- c) El difunt dipositat en una fossa protegida exteriorment per una cobertura de pedruscall de forma vagament prismàtica (núm. 22).

- d) Sepultura protegida amb lloses planes i grosses de pissarra (núm. 5). No sabem per què no se'n diu res ni a la publicació (Almagro 1955, 306 i 309) ni als diaris d'excavació, si les despulles es trobaven dins d'una caixa de pedres amb les lloses cobrint el taüt o es tractava d'una senzilla fossa amb les plaques de pissarra com a única protecció. Les dues solucions tenen paral·lels en els cementiris d'aquesta època.

- e) Enterraments en àmfora (sencera, fragmentada, mitja àmfora) (núm. 1, 3, 7, 8, 13, 14, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 38, 41, 44, 46, 47, 51, 55, 56, 58 i 59).

- f) Enterraments que fan servir dues àmfores col·locades una dins de l'altra (núm. 42) o juxtaposada a l'altra (núm. 43).

- g) Tombes de secció triangular de tègules de vegades amb el sòl preparat amb fragments de teula plana i d'àmfora (núm. 2) o sense cap mena d'adequació (núm. 6, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 32, 33 i 34). Una vegada es fan servir 8 tègules (núm. 36) o 6, en una altra (núm. 37).

- h) Una variant de l'anterior, però recobrint el sepulcre de tègules amb pedruscall i morter de calç (núm. 12).

- i) Sepultura monumental en part malmesa pels excavadors clandestins, que consistia en una estructura d'obra, pedruscall i morter, de forma prismàtica, d'1'30 m de llargària i 1 m d'amplada, amb dos graons descendents internament, estucats, i a la part central, una tomba de tègula de secció triangular cobrint directament les despulles del difunt (núm. 26).

Així doncs, predominen els enterraments en àmfora (grups e i f) amb un 44'06%, les tombes de tègula (grups g, h i i) amb un 30'5% i les inhumacions senzilles en fossa simple (grup a) amb un 15'25%. Els grups b (5'08%), c (1'69%) i d (1'69%) són testimonials.

Pel que fa a la cronologia, ens són molt útils les àmfors, entre les quals s'identifiquen les formes següents: Tripolitaiana II, Keay III, IV, VII, XV, XXIII, XXV S, XXV Z i Z/1, XXV Z/2, XXVII B, XXXIV, XXXVI B, XXXVIII, LIV, LIV B, LVII B, LIX, LXII A i LXII R. Alguns d'aquests recipients defensen una cronologia inicial alta (Tripolitaiana II, Keay III, IV, XV i XXIII), en alguns casos de la segona meitat del segle segon però en ús al llarg del segle tercer i, sovint, quart. La major part de les àmfors són característiques dels segles quart i cinquè, ben representades, per exemple, a la necròpoli paleocristiana de Tarragona i, finalment, un grup important d'envasos ben documentats durant la segona meitat del segle cinquè i segle sisè, com a mínim (Keay XXVII B, XXXVI B, LIV B, LVII B, LIX i LXII). Sembla, doncs, que podem considerar en ús aquest cementiri del segle quart al sisè com a mínim. Un indicatiu interessant és la superposició de l'enterrament en àmfora núm. 58 damunt de la fossa simple núm. 57.

Més cap a ponent, encara, a una cota molt baixa del puig i afectada, parcialment, per la carretera que condueix cap a Sant Martí, es localitza l'església romànica de Santa Margarida, a l'interior de la qual es trobaren, durant les excavacions del 1956, estructures anteriors no pas fàcils d'interpretar (Almagro/ Palol 1962, 37-38; Palol 1967, 36 i 154-155; Nolla *et al.* 1996, 230-236 i fig. 3). L'interès d'aquest descobriment es veié confirmat, molts anys després, en observar el Dr. Josep Casas, en unes fotografies aèries del jaciment emporità, l'existència d'una estructura subjacent immensa que ocupava el sota de l'església romànica i s'estenia a tot l'entorn i més enllà de la carretera. Feia l'efecte de ser un establiment suburbà i vàrem pensar, de seguida, d'associar-lo amb el cementiri de ca l'Estruc i, per tant, de datar-lo preferentment en baixa època. La confirmació d'aquesta hipòtesi l'ha fornit una excavació de salvament efectuada entre el 1991 i el 1992 ocasionada per la necessitat d'ampliar la carretera al costat que afrontava al vessant del pujol i on es descobriren uns quants enterraments tardans i restes estructurals molt malmeses (murs, sòls i un pou inutilitzat durant el segle setè o més tard), amb datacions altes que confirmaven les hipòtesis apuntades (Rocas/Manzano/Puig 1992, 125-136; Llinàs *et al.* 1992, 351-381; Nolla 1993, 218-220; Llinàs *et al.*, 1994, 189-204). D'aquest sector procedeix un frontal fragmentat de sarcòfag de marbre pirinenc de Saint-Béat, amb una corona de llorer emmarcant un crismó amb l'alfa i l'omega, sobre un camp d'estrígils (Fabre/Mayer/Rodà 1991, 157-158; Ripoll, 1993, 157, on es posa en dubte l'adscripció aquitana d'aquestes peces).

Pel que fa als enterraments, les excavacions de salvament varen posar de manifest allò que ja s'intuïa: el funcionament com a necròpoli d'aquest indret d'ençà de l'alt imperi (tres incineracions senceres i unes quantes de possibles) amb una intensitat a partir del baix imperi (17 inhumacions), amb una cronologia segura entre inicis del segle quart i mitjan segle sisè, com sembla que mostra una anivellació que adequa l'espai per bastir uns murs que, molt malmesos i desconnectats els uns dels altres, foren localitzats arreu. La tipologia de les tombes excavades és, com veurem, molt semblant a la d'altres cementiris pròxims. Fem-hi un cop d'ull:

a) Enterraments infantils en àmfora (núm. 1, 2, 3, 12 i 13) amb formes identificades com la Keay III B, IV, LIV B i, segons opinem, Almagro 51, com veïem formes que localitzàvem també al cementiri Estruc i que defensen una mateixa cronologia (segles quart i cinquè, preferentment).

b) Enterrament en fossa simple (núm. 6 i 9).

c) Enterrament en fossa simple amb solera preparada amb tègules (núm. 4, 5 i 14). Podria molt bé tractar-se de sepulcres de tègules de secció triangular que, malmesos, haurien perdut les teules planes de la coberta.

d) Monument funerari d'obra col·lectiu. Una interessant estructura quadrangular o rectangular, molt malmesa d'antic, amb murs de pedruscall i morter de calç i, a l'interior, tres inhumacions individualitzades amb murets de separació de pedra i morter o d'argila i, en dos casos, amb la solera i els laterals placats amb tègules ben disposades. El sòl hauria estat preparat i anivellat amb morter (núm. 7a, b i c). No es conserven restes de cobertura.

e) Caixa de pedra (núm. 8 i 11, en aquest cas situada dins d'una antiga sitja).

f) Una inhumació doble a l'interior d'una sitja (núm. 10 a i b).

Llevat d'aquests dos cadàvers, amb el cap al nord, la resta d'inhumacions mostren una disposició canònica, pel que fa a aquest territori, mirant a l'est. Tampoc no hi havia ofrenes a les tombes, com pertoca, només en un cas (inhumació núm. 5; un senzill anell de bronze degué quedar posat en el moment de ser sebollides les despulles). Trobem, doncs, un panorama idèntic al de les altres necròpolis d'Empúries, amb una cronologia similar, on només sobresurt l'estranya tomba doble que aprofità, com a cambra funerària, una antiga sitja, i el senzill monument sepulcral triple que no té paral·lels en la gran necròpolis neapolitana però sí a la veïna església de Sant Magdalena i, de ben segur, en altres indrets de Catalunya.

Sembla que tot això confirma que ens trobem, per tant, davant d'un establiment suburbà de gran magnitud que no sabem encara quines característiques i quina entitat tingué però que ens mostra un patró d'assentament que serà característic de l'Empúries tardoantiga, amb un nucli urbà petit ben fortificat i controlant el port i, a redós del puig i no gaire lluny, un seguit d'establiments de certa importància. L'existència d'una important necròpoli (no oblidem tampoc que d'allí procedeix el frontal de sarcòfag aquità amb un crismó amb l'alpha i l'omega, envoltat d'una triple corona) fa possible pensar en una església cementirial i, per què no, en la possibilitat que es tractés d'un cenobi (recordem la menció d'un *abba* de nom *Secorius* representant del bisbe emporità *Gaudilanus* al XIII concili toledà) (Vives 1963, 433) o, hipotèticament, també del nucli episcopal, una possibilitat que, amb les dades a la mà, cada cop se'ns fa més versemblant. En efecte, no oblidéssim pas l'estructura descoberta per les velles excavacions com a pertanyent a una piscina baptisterial que, més endavant, hauria estat interiorment massissada, però sempre respectada, fins i tot quan aquell lloc fou modificat substancialment. Aquesta constatació i la importància de les estructures documentades a sota i a l'entorn són dades de gran pes i que cal tenir en compte. Caldrà veure el resultat de les primeres excavacions per començar a valorar unes propostes o altres o plantejar-ne de noves (Nolla *et al.* 1996, 230-236, fig. 3).

Una mica més cap a migdia, al triangle de terra que queda entre la carretera de Vitadamat a l'Escala i el trencant de Sant Martí, es localitzen les ruïnes de Santa Magdalena, un temple molt antic, amb diverses fases, a dins i a l'entorn del qual es desenvolupà un cementiri que sembla, preferentment, utilitzat durant la baixa antiguitat i, potser, a l'alta edat mitjana. Les sepultures són clarament antigues, entre les quals sobresurten les recobertes d'*opus signinum* amb una creu en relleu feta a la mateixa mortera que és peculiar d'algunes tombes de la Neàpolis i que trobem també a Mataró (Ribas 1975, 78-82) o a Son Peretó, a l'illa de Mallorca (Almagro/Palol 1962, 39), i les de caixa de pedres, sovint d'una gran qualitat tècnica, que tenen els paral·lels més directes en el gran cementiri neapolità (*infra* capítol 6.2 i 6.4). La intervenció realitzada aquests darrers anys (campanya de setembre de 1994 i gener de 1996), de reestudi de les estructures, tant a Santa Margarida com a Santa Magdalena, per un equip emporità i de l'Aula de Prehistòria i Món Antic de la Universitat de Girona, permeten entendre molt millor la gènesi i l'evolució d'aquells dos sectors. Santa Magdalena té l'origen en un *martyrium* o tomba privilegiada que esdevindrà, més tard, església cementirial amb diverses fases

i transformacions i que degué abandonar-se definitivament entre la darrerria del segle nou o primeres dècades del deu, tal com sembla que assenyalen la tipologia dels enterraments i altres dades complementàries (Nolla *et al.* 1996, 226-230 i fig. 1 i 2).

Al turó de les Corts l'element principesc és el gran cementiri del Castellet, que ocupa la part més alta del pujol. L'element definidor és la gran torre quadrangular d'*opus caementicium* que anà folrada de grans blocs ben tallats de gres i que degué ser un cenotafi o un monument commemoratiu. A l'entorn, un mur de 0'40 m d'amplada, de pedruscall ben tallat i morter de calç, que recorda tipològicament l'*opus vittatum* i conserva de vegades una alçada de més d'un metre i molt més ben acabat exteriorment que per dins. El mur dibuixa una planta trapezoidal d'uns 2000 metres quadrats de superfície a l'interior de la qual, però lleument desplaçada cap a migdia, s'hi troba el dau de formigó, que amida del costat nord 40'10 m, al sud 41'20, a l'est 50 i 50'45 a l'oest. Constatem que una mena de poderosos contraforts reforçaven els angles nord-est i nord-oest. Diem que l'orientació de la torre massissa i de l'àrea trapezoidal no coincideixen. A l'interior d'aquest recinte hi ha un cementiri tardà que en part ha estat excavat, concretament una faixa a l'extrem nord-est, d'uns 10 m d'amplada per 20 de llargària, un espai reduït en relació amb el total. S'han excavat 28 tombes totes orientades amb el cap a occident llevat de la núm. 1 (cap al nord). La núm. 6 era un enterrament infantil col·locat a l'interior de dos *imbrices* juxtaposats que formaven com un tub i tapant els dos orificis dels extrems eren tapats amb pedres, amb un clar paral·lel al cementiri neapolità. La núm. 12 era una inhumació d'un adult protegida, només la meitat superior del cos, per un sarcòfag de tègules de secció triangular La núm. 25, amb les despulles tapades per tègules, cobrint també només mig cos, quatre tombes en fossa simple (núm. 10, 11, 27 –amb un *imbrex* protegint la cama dreta– i 28); i, finalment, vint-i-un enterraments en àmfora, o fragments, i sovint amb pedres que falcaven o acabaven de segellar el sepulcre (núm. 2, 3, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 i 26, o dues meitats d'àmfora contraposades (núm. 40 o tombes mixtes d'àmfora i pedres (núm. 1, deixant, en aquest cas, part de les despulles sense cobrir).

Entre les àmfors identificades trobem les següents: Keay XIX, XXI, XXII, XXV E, XXV Q, XXVI C, XXVII B, LII, LIX i LXXXIX. Al costat de contenidors que poden aparèixer en contextos de molt a final del segle tercer o inici del quart (formes XIX, XXV E.), la majoria són més característics dels segles quart, cinquè i molt probablement sisè (formes XXVIC, XXVII B, LII, LIX,...)

No queda gens clar que el monument turriforme fos coetani del cementiri tardà i fa més l'efecte que l'aprofità i es bastí al seu entorn. És igual, el que ara ens interessa és ressenyar aquest punt d'enterrament, important, que de cap manera no pot ser relacionat amb el gran establiment de Santa Margarida i, menys encara, de Sant Martí. Cal imaginar l'existència d'una altra zona d'ocupació suburbana en els encontorns.

Més enllà, en el vessant sud-est del turó de les Corts, al costat del mas Pasqual i del canal del Molí que va malmetre ben bé la meitat del temple i bona part de la necròpoli adjacent, es troba l'església de Sant Vicenç, medieval, que fou objecte d'ambicioses campanyes d'excavació el 1954 però que només han estat parcialment publicades (Almagro/Palol 1962, 34-37). Interessa assenyalar la troballa, en una cambra funerària adossada al temple i per sota d'un paviment intacte de *signinum*, d'un sarcòfag de pedra monolític, cobert amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals, que és el sepulcre valuós més característic del gran cementiri neapolità i que cal considerar clarament tardoantíc. És o bé un element antic reutilitzat en un context medieval o indicatiu d'unes freqüentacions més antigues que només podria aclarir una exploració intensa i el reestudi de les velles excavacions. No oblidem tampoc que procedeix d'una de les masies de les Corts, ben a la vora de Sant Vicenç, un fragment de frontal de sarcòfag

aquità del segle sisè o poc abans, que s'hi trobava encastat i que fou recuperat per M. Almagro. Es conserva al museu monogràfic emporità i, sobre un camp estrigilat, dins d'un cercle, representa un cràter metàl·lic de la boca del qual surten les grans fulles d'una planta (Almagro/Palol 1962, 36-37).

Al sector de llevant del turó no s'han localitzat tantes tombes d'aquest llarg període. Això és possible que sigui degut en part a unes freqüentacions menys persistents i a la inexistència de nuclis d'habitació tan importants com els que cal suposar al costat occidental i meridional d'Empúries i en part, també, a un desequilibri en la prospecció i al fet que aquest sector s'ha vist afectat per construccions que han pogut malmetre algunes d'aquestes evidències. En efecte, l'any 1982, el dia 8 de juliol, D. Gamito s'adonava de l'aparició de material arqueològic en un indret anomenat els Horts de la Palanca, que es localitza al costat mateix del camí asfaltat que mena vers el conjunt monumental, a llevant, una mica més enllà de l'Alberg de Joventut de la Generalitat de Catalunya. Es tractava, de fet, d'una necròpoli d'inhumació molt malmesa per construccions anteriors, l'extensió i la importància de la qual no fou possible d'establir. Pogué individualitzar dos enterraments infantils en àmfora que diposità al muscu i restes d'altres inhumacions afectades pel treball de les màquines. Els contenidors s'han d'assimilar a la forma Keay LXII A, en ús entre mitjan segle cinquè i darrer del segle sisè (Keay 1984, 348-350).

Més al nord, a no gaire distància de l'angle sud-est de la muralla de la ciutat regular, en un sector ocupat per la necròpoli Bonjoan, constatem l'existència de cinc tombes que són tardanes. La inhumació Bonjoan núm. II és un enterrament infantil en àmfora prou fet malbé per poder saber-ne l'orientació, però en canvi és evident que féu servir dues àmfores diferents per protegir les despulles. Malauradament, els fragments conservats no en permeten la classificació. Les tombes núm. IV, V i VI són simples fosses obertes al sòl que malmeten, a cops, sepultures més antigues. Tres vegades el difunt mirava cap a orient (Almagro 1955, 284-286). La inhumació núm. 4 (Almagro 1953, 154), trobada a 0'87 m de fondària, disposada d'est a oest sense, però, poder-se determinar a quin costat era la testa, no contenia cap ofrena i el cadàver era protegit per tègules i pedres.

0.2.6. ELS PORTS SUBSIDIARIS DE RIELLS I LA CLOTA.

Hem suposat des de sempre que el port principal d'Empúries hauria estat, si més no d'ençà de mitjan/final del segle II aC, després de la construcció de l'enorme espigó que clou tot el que seria el sector meridional d'aquestes dependències marineres, que quedarien ben protegides dels temporals de llevant. Hem indicat abans que ben a la vora de l'imponent mur de formigó folrat de grans blocs ben escairats de pedra, es poden observar, per sota de la sorra de les velles dunes fixades a principi d'aquest segle, uns interessants murs que delimiten unes grans cambres de forma rectangular, allargassades i disposades d'est a oest. És ben cert que, com que no han estat mai explorades amb profunditat, no podem donar-ne una interpretació inqüestionable, però per la forma, les característiques i la situació les interpretem, hipotèticament, com a dependències de l'estructura portuària.

Tanmateix, les fonts (principalment Estrabó) i les evidències arqueològiques ens assenyalen altres indrets que funcionaren com a ports. Així, hem de considerar la desembocadura del Fluvià (o d'una de les boques del Fluvià, coneguda ara com el Riuet), que es localitza del nord dels murs de Sant Martí (Paleòpolis); potser la del Ter vell, més al sud, més distant i menys, aparentment, adequada; i, que sapiguem, el gran port subsidiari de Riells/la Clota, a l'Escala, relativament lluny del centre urbà però amb excel·lents condicions i que degué tenir importància extraordinà-

ria en el global del gran comerç marítim dels segles II i I aC, tal com sembla que es despren de les exploracions arqueològiques i de les obres, imponents, a terra ferma que s'hi associen indiscutiblement (Corral d'en Pi) (consulteu sobre aquesta qüestió Nolla/Casas 1984, 76-77; Nieto/Nolla 1985, 143-162). Probablement, l'ús més intens d'aquestes dependències portuàries correspon al moment de màxim moviment portuari i abans de la construcció de l'espigó del port principal entre Sant Martí i la Neàpolis. Tanmateix, el material recuperat a l'àrea de fondejada indica la continuïtat en les freqüentacions fins a la baixa antiguitat com a mínim (Nieto/Nolla 1985, 158-162).

A partir del segle IX tornem a tenir dades fermes sobre la importantíssima activitat marinera del comte d'Empúries, que pressuposen una tradició nàutica i unes infraestructures suficients (Nolla 1993, 222-224). El text d'un historiador àrab, ibn-Hayyan, ens amplia la informació i dibuixa una escena vivíssima del port emporità, amb drassanes i naus, a tocar la ciutat (ara Sant Martí) (Balaña 1981-1982, 125-135), i que només pot referir-se a l'espai entre la Neàpolis i Paleàpolis o, també, tot i que sembla més problemàtic, a la desembocadura del Fluvià (el Riuet). D'aquests dos indrets possibles ens sembla que ofereix millors condicions el gran espai al sud de Sant Martí, ben protegit de nord, de sud i de llevant i a redós de la ciutat. Caldrà, però, explorar-lo en extensió per poder-ho confirmar o matisar. Recordem, però, que sempre s'havia suposat que aquest port, el port de debò d'Empúries, hauria desaparegut com a conseqüència dels sediments dipositats pel riu Fluvià. Sovint aquest fet havia estat vist com una de les causes principals de la decadència de la ciutat. Uns sondejos geològics efectuats al 1984 i només parcialment publicats varen palesar que l'antic port havia estat colgat en un moment imprecís per sorra estèril portada per la tramuntana, que es dipositava directament sobre sediments propis d'aigua marina en calma pròpia de l'interior d'un espai clos. El cursos fòssils del Fluvià, els canvis de boca i les peculiaritats de la costa a l'entorn de Sant Pere Pescador sí que denoten amb claredat l'aportació constant de sediments que han anat modificant considerablement la línia de costa.

0.3. EPIGRAFIA.

Les troballes en un camp i l'altre són de gran modèstia, però prou valuoses per fer-ne referència.

Si comencem per l'epigrafia hem de dir que fa ben poc ha estat objecte d'una nova anàlisi de gran rigor que significa l'aproximació més ferma a aquestes qüestions (Fabre/Mayer/Rodà 1991, 43-169). Pel que fa a les inscripcions tardanes, només se n'han identificat tres amb seguretat (Fabre/Mayer/Rodà 1991, núm. 163 a 165), una conservada al museu monogràfic, una altra al museu diocesà i la tercera al museu arqueològic de Sant Pere de Galligants de Girona. Dues són inscripcions funeràries (núm. 164, Fabre/Mayer/Rodà 1991, 156-157 i núm. 165, Fabre/Mayer/Rodà 1991, 157) que són clarament paleocristianes, tant per les fórmules com per la paleografia, mentre que l'altra és un fragment d'ara en marbre de Saint-Béat on es recorda la consagració d'uns altars a sant Esteve i a santa Aurea, versemblantment, o Aurèlia, que potser comportà la deposició de relíquies. Aquesta inscripció presenta problemes de datació (Fabre/Mayer/Rodà 1991, 155-156) i no podem saber en quin temple foren consagrats els altars adduïts, ja que no sabem on fou feta la troballa. Pel que fa als sants esmentats, Esteve, el protomàrtir, no és cap sorpresa atesa l'extraordinària difusió del seu culte i de les seves relíquies després del descobriment miraculós de la seva tomba i de l'arribada a Hispània de les seves relíquies dutes per Orosi. Pel que fa a la santa nosaltres pensem en Aurea molt més que en Aurèlia, pel fet que aquella, màrtir del

segle tercer, fou sebollida a Ostia, on se li alçà una imponent basilica on fou enterrada Mònica, la mare d'Agustí. La importància del culte d'Aurca, el prestigi de què gaudia a Ostia i la importància d'aquest port mariner sembla que lliguen millor amb Empúries que el d'Aurèlia, el culte de la qual no és tampoc documentat a Hispània.

0.4. LES DADES TEXTUALS.

Fins ara hem tingut ocasió d'analitzar les dades arqueològiques i les evidències topogràfiques que ens dibuixen un marc que, malgrat els forats considerables, comencem a veure amb claredat. Cal ara afegir les escadusseres notícies que ens proporcionen les fonts, que, malgrat la migradesa, són de gran utilitat i ens ajuden, més que cap altre document, a copsar el paper de la ciutat durant aquest llarguíssim període.

Aquests textos són esparsos i poc explícits i serveixen només per a conèixer l'existència de la seu episcopal emporitana des del 516, any del concili de Tarragona on assistí i signà els canons el bisbe Pau. La presència de prelats o dels seus representants als concilis provincials o generals que sovintejaren durant els segles VI i VII ens permet reconstruir parcialment la llista episcopal (coneixem set bisbes) i ben poca cosa més. La presència de *Secorius abba*, representant del bisbe *Gaudilanus* al XIII concili de Toledo ens permet suposar versenblantment l'existència d'un cenobi, l'abat del qual gaudia de la confiança del bisbe, i que pot suposar-se que es trobaria prop de la ciutat episcopal. Les dades, com veiem, són escasses però extraordinàriament interessants.

Coneixem una altra breu referència textual, diferent i poc utilitzada, que considerem important tot i la dificultat per datar-la amb precisió. Ens referim a la *passio* de Sant Feliu de Girona, que es data amb arguments prou sòlids a partir de la darrerria del segle VI o, potser millor, ja dins de la centúria següent. El text hagiogràfic depèn, com s'ha assenyalat manta vegades, d'una *passio de comunis* més antiga i, sobretot, de la *passio* de Sant Vicenç. És un text anònim l'autor del qual s'anomena prudentment *vero humillimus levita Christi*. I, curiosament, aquest modest narrador, que va escriure les desventures del màrtir Feliu més de tres-cents anys després d'haver ocorregut i, pel que sembla, sense saber gaire bé que havia succeït llevat de l'empresonament, judici i mort del sant i que recobreix d'un seguit d'escenes enaltidores, emocionants i exemplars però que tenen poca cosa a veure amb les actes de martiris antigues i ben datades, coneixia el país, el territori immediat, ja que fa una descripció lògica dels fets des d'un punt de vista geogràfic. Efectivament, partint de la suposició que Feliu era africà, tan arrelada en la llegenda piadosa i que, documentalment, trobem per primer cop en la *passio* que estem comentant i de la qual no diu res, ni a favor ni en contra, Prudenci en el *Peristephanon*, la referència textual més pròxima als fets, ens el fa arribar des de la llunyana *Caesarea*, a la Tingitana fins a *Barcino*, i des d'allí es desplaçà, per mar també, a Empúries on se'ns descriu, amb rapidesa i sense detall, una ciutat viva i on se'ns està dibuixant allò que coneix bé el redactor dels actes del sant a la darrerria de l'antiguitat tardana, i que no és altra cosa que l'entitat urbana d'Empúries i la importància cabdal del seu port, el lloc d'entrada i sortida, pel camí de la Mediterrània, de les contrades nord-occidentals de Catalunya. Després d'haver predicat la bona nova, després d'haver assolit èxits en la seva sagrada missió, Feliu deixà Empúries i es traslladà a *Gerunda*, on continuà aquesta tasca i on, després d'aconseguir a bastament fer conèixer la paraula de Crist, hauria estat detingut, jutjat i mort tot seguint les disposicions dictades a Nicomèdia per Dioclecià l'any 303 i de compliment obligatori arreu de l'imperi (*Felicitas Gerunden.*, 6-7 a Fàbrega 1954, 320-328; Amich 1994, 303-332, especialment 312-315 i 320-325; Riesco 1995, 165-181).

No coneixem cap altra referència textual sobre aquesta ciutat durant aquesta llarga etapa i cal esperar a principi del segle IX per tornar a tenir-ne notícies, quan fou capital d'un comtat carolingi, i per tenir dades puntuals sobre la topografia del lloc. Entremig havien esdevingut fets de tanta importància com foren la invasió sarraïna, la desaparició del bisbat i, el 785, l'ocupació d'aquest territori pels francs.

Un document datat el 843 ens dona alguna referència important sobre la ciutat d'Empúries que correspon, no hi ha dubtes de cap mena, amb Sant Martí, la qual se'ns mostra sòlidament fortificada i amb una basílica *intra muros civitate* dedicada a Sant Martí i on es guardaven relíquies del sant confessor (Almagro 1951 b, 125-127). Les muralles devien ser les poderoses fortificacions tardoromanes, un element indispensable per comprendre la continuïtat del lloc i el paper privilegiat de la ciutat dins de l'organització de la Marca, un punt doblement fronterer ja que tocava el mar i quedava, fins a la conquesta de Barcelona, en primera línia. La basílica planteja problemes i només l'exploració arqueològica del subsòl sembla que els pot resoldre adequadament. Una possibilitat seria que fos l'església episcopal anterior al domini sarraï, l'altra, que el temple hagués estat bastit després de la conquesta carolíngia. A favor de la primera possibilitat cal posar al plat de la balança la tradició del lloc, l'existència de dues *mensae* d'altar de marbre, paleocristianes, i la tradició general, que fan suposar, per raons topogràfiques i de bon funcionament, que la basílica i el palau episcopal eren dins dels murs, al nucli urbà de Sant Martí. Cal considerar també l'existència d'una inscripció monumental de Gausbert del 926 on se'ns notifica la reconstrucció de la basílica que s'adiria més amb un origen precarolingi, tot i que sabem prou bé que als textos commemoratius sovintegen els llocs comuns i les frases fetes de valor molt discutible (Almagro 1952, 236-241). Per acabar, també ens semblen significatius els pocs anys entre la conquesta carolíngia i la data documental (843), cinquanta-vuit anys, i poc més de quaranta d'ençà de la consolidació dels comtats, que semblen molt justos, considerant les prioritats de l'època, per planificar i construir un temple d'aquestes característiques. No obstant això, no cal descartar-ho, com palesa la consagració de l'església episcopal de la Seu d'Urgell (839) i, segons pensem, la construcció i consagració de la seu de Santa Maria a Girona (Canal *et al.*, 1996). Només l'exploració arqueològica del subsòl de l'església podrà resoldre convenientment aquestes qüestions.

Tampoc no ens és una ajuda per solucionar aquests problemes l'advocació de la basílica a sant Martí i la presència de relíquies ja que aquest és un sant antic el culte del qual es popularitzà de seguida i amb força extraordinària ja des del segle cinquè, i que d'aleshores ençà continuà expandint-se. En aquest cas, tant podria ser precarolingi com carolingi (García Rodríguez 1966, 336-342; Nolla 1993, 216, nota 36).

A la darrera descripció topogràfica útil que posseïm sobre aquesta ciutat anterior a l'any mil i, per tant, la vigília del desplaçament de la capital del comtat de Sant Martí a Castelló, el text de l'historiador àrab ibn-Hayyan, se'ns mostra com un nucli emmurallat molt sòlid, amb un port molt ben dotat, amb navilis ancorats, unes actives drassanes i una intensa ocupació suburbana. Un retrat que podria sobreposar-se al de l'Empúries baixromana, sense notar cap estridència i que hauria estat la imatge de la ciutat d'ençà dels darrers anys del segle tercer.

0.5. CONCLUSIONS.

És ben cert que queden encara moltíssimes preguntes sense resposta, moltes qüestions completament obertes, diverses vies d'investigació intuïdes però que cal seguir fins al final. Per tant, les valoracions globals que puguem fer no són altra cosa que un

balanç puntual, vàlid amb les dades que posseïm però probablement molt borrós, com d'una imatge desenfocada. Tanmateix, pensem que estem en disposició d'entendre molt millor la realitat de l'Empúries tardoantiga i, sobretot, d'explicar-nos-la i d'explicar-la d'una manera molt més coherent de com s'havia fet d'ençà dels estudis primerencs de Botet i Sisó, de Font o de Pella i Forgas, que van marcar profundament la recerca posterior (vegeu Nolla 1993, 207-211).

Comencem a veure clares les línies generals de la història d'aquesta ciutat d'abans de la fundació fins a l'actualitat. I és precisament la bastida conformada per aquest coneixement que ens permet reconstruir amb seguretat els moments menys documentats o fer-nos adonar que algunes hipòtesis no poden ser defensades de cap manera, ja que es contradeixen amb fets ben sabuts anteriors i posteriors.

Així, doncs, després de la crisi i adaptació que va viure el nucli urbà d'*Emporiae* arran de les modificacions productives i comercials que afectaren l'occident de la Mediterrània d'ençà de la meitat del segle I aC, la ciutat sembla que retrobà un equilibri dins de la primera meitat/mitjan segle segon. Entremig, la topografia i la demografia d'Empúries s'havien modificat substancialment. Aquesta etapa durà poc més d'un segle i caldrà omplir-la de significat a partir de la continuïtat de les excavacions al solar de la ciutat regular.

Vers el 270, la situació es modificà de bell nou. No sembla que llavors el procés fos similar al que havia començat vers el 50 aC, que podem definir com un degoteig constant, persistent. Ara, per les dades que tenim, sembla ràpid, instantani. El resultat no fou altre que l'abandó complet de l'àrea, enorme, de la ciutat regular. El nucli urbà es clogué en l'espai de la vella Paleòpolis, Sant Martí d'Empúries, un lloc enturonat, ben protegit pel mar (no podem saber si era encara una illa o només una quasiilla, en aquest darrer terç del segle tercer) i que hauria estat ocupat permanentment com a mínim des del segon quart del primer mil·lenni aC però no sabem amb quina intensitat. Les causes d'aquesta acció no ens són encara del tot clares, però en aquest cas sí que podria pensar-se en una adaptació a la situació política del moment, a la necessitat de cercar un lloc segur i fàcil de defensar. Aquestes condicions les oferia plenament el lloc de Sant Martí, mentre que la immensitat de la ciutat regular, amb vastes zones desocupades d'antic, amb immensos espais públics, amb una densitat demogràfica feble, no ho feia possible si no era amb un cost massa elevat que l'Empúries d'aquells moments no podia assumir.

Aquest fet descrit linealment planteja alguns problemes, el més greu dels quals és la manca de dades fermes relatives al final del segle tercer i segle quart a l'àrea de l'antiga Paleòpolis. De fet, no tenim dades arqueològiques fermes fins al segle cinquè. Vol dir això que inicialment no s'ocupà el turó? Cal interpretar-ho en funció d'unes poderoses reformes empreses en aquest moment i més tard que modificaren substancialment l'estructura urbana de l'antiga illa? No ho sabem encara. Aquest jaciment planteja, no cal dir-ho, moltes preguntes que de moment no podem respondre. Una, i no la menys important, és intentar explicar on van anar a raure els que habitaven al clos de la ciutat regular. Amb les dades actuals no la podem resoldre, ja que caldria, abans que res, saber quants habitants hi havia o si més no quantes cases eren ocupades, quins sectors de la ciutat mostraven una plena activitat vers el 270, i això no ho sabrem pas per ara. Pot suposar-se que el redós de Sant Martí deuria ser modificat per permetre que d'aleshores ençà pogués funcionar com a nucli urbà però, és probable que una part molt important dels antics estadants es retirés a les propietats esparses al territori. Potser la intensificació d'una ocupació suburbana densa que detectem a redós d'Empúries a partir del segle quart té l'origen en aquestes dates. Altres, potser, deixaren aquest territori.

Tanmateix, aquesta concentració, l'abandonament d'espais, no afectaren l'existència del port i la seva activitat, que continuà essent un dels elements clau per entendre la història de la ciutat i que va lligat al seu esdevenir històric, que n'explica el naixement, l'evolució i el creixement, la pervivència i, finalment, la mort o, més ben dit, el trasllat de la ciutat a un altre indret (Castelló d'Empúries) quan el port "desapareix" o no pot fer-se servir.

1. Història de les excavacions en l'àmbit del cementiri i del temple de la Neàpolis.

1.1. LES EXPLORACIONS INICIALS.

Si deixem de banda probables intervencions, de poca volada, realitzades per alguns membres de la comunitat servita instal·lada al convent de Santa Maria de Gràcia des del 1601 (l'església del monestir és l'actual museu i l'àrea residencial i claustre corresponen als magatzems, despatsos, biblioteca i dependències del museu monogràfic, amb algunes reformes, modificacions i diverses ampliacions realitzades d'ençà de la segona dècada del segle actual fins ara mateix), que s'exclaustrà el 1838 com a conseqüència de la llei de desamortització, i de les quals no queda constància detallada, és interessant comprovar que les primeres excavacions oficials que afectaren el solar emporità, mancades, això sí, de tot rigor científic, tal com corresponia a l'esperit de l'època, s'iniciaren entre el 1846 i el 1848 sota els auspicis de la Comisión Provincial de Monumentos Histórico-artísticos, amb subvenció econòmica de la Diputació de Girona.

Uns anys abans, el 1843, Julián González de Soto, personatge peculiar i notable que havia estat fundador del Col·legi d'Humanitats de Figueres (1839) i al qual s'encarregà la direcció i l'organització de l'Institut de Batxillerat de Girona, havia estat nomenat, mentre encara vivia a Figueres, membre de la Sociedad Arqueológica Española i com a tal fou comissionat, l'any 1843, per dirigir les excavacions d'Empúries. Era, de fet, un encàrrec inicialment sense contingut, ja que no comportava una dotació econòmica annexa; tanmateix, durant el curs 1846-47 va ser delegat pel cap polític sr. Carles Llauder per dirigir, ara de debò, ja que hi havia una subvenció específica de la Diputació Provincial, els treballs. En un escrit tramès al Ministeri el dia 22 d'agost de 1846, el sr. González de Soto fa al·lusió a les seves nombroses ocupacions i, entre altres coses, esmenta els repetits viatges que havia de fer per rebre indicacions i notícies sobre *las riquíssimas ruinas de Ampurias*, ja que s'havia d'ocupar de les excavacions per una urgent Reial Ordre i, com que era un afer de molt interès, calia que s'hi dediqués de ple. Reconeixia que aquesta intervenció era, potser, la més important d'Europa, ja que en el mes i mig que feia que se li havia fet l'encàrrec, les valuoses notícies confidencials rebudes, que difícilment podien ser inventades, i els tresors que havia vist directament en mans de particulars que els havien recuperat sense esforç, no el feien dubtar gens de l'excepcionalitat artística i arqueològica de les ruïnes. També sabem que el mes de juny de 1847 don Julián González era a Madrid dirigint l'Escola Politècnica i que ja no tornà més. Cal suposar, doncs, que la seva intervenció s'ha de centrar en la preparació i en els treballs inicials.

Qui estigué a peu de jaciment i qui degué portar el control dels treballs i n'assegura la continuïtat fou el senyor Gabriel de Molina, administrador de la Duana de l'Escala i antiquari amateur. Les exploracions, ja que no podem considerar aquests treballs sense objectius ni mètode pròpiament com una excavació, de les quals no sabem gaire res en detall, es realitzaren a l'entorn del convent abandonat pels servites i al clos de l'esglesiola cristiana i necròpoli de l'entorn. Sembla que les troballes no foren apreciades i ben aviat es renuncià a continuar investigant el subsòl d'Empúries, tot assumint

el fracàs de l'experiència, que, de fet, va néixer massa aviat. Calia que passessin encara cinquanta anys perquè de bell nou es reiniciés la tasca, ara, però, imbuïda d'una altra mentalitat i responent a les esperances d'aquells anys, filles directes de l'esperit de la Renaixença i d'un nou ideari, el Noucentisme, que valorava més que cap altra cosa les arrels clàssiques i, preferentment, gregues de Catalunya (fig. 42).

Sota la direcció de la Junta de Museus de Barcelona i, ben aviat, amb el patrocini directe de la Mancomunitat de Catalunya i, per tant, convertint Empúries en una qüestió nacional i les seves excavacions en bandera i símbol del passat d'aquest país, que enfonsava les arrels directament en l'Hèl.lada, s'iniciaren les compres de terrenys i, paral·lelament, els sondejos i exploracions dirigides per Josep Puig i Cadafalch, el gran dissenyador de l'operació emporitana, i els treballs de camp per Emili Gandia, que gairebé cada any, d'ençà del 1908, excavà amb més o menys intensitat fins al gran trasbals que significà la Guerra Civil.

Que les primeres exploracions oficials (1846-1848) afectessin el sector central de la Neàpolis, al voltant de l'exconvent de Santa Maria de Gràcia i de la basílica cristiana, s'explica pel fet que les ruïnes dels servites constituïen un bon punt de referència i perquè, n'estem segurs, era visible la part més alta del mur d'*opus caementicium* amb petites fornícules que constitueix, com ara sabem, la paret septentrional del temple. No fou casualitat, sinó la necessitat lògica de cercar un punt de referència clar enmig d'uns camps sense cap mena d'indici. Tant se valia, per començar, un lloc o un altre, però si allí hi havia la seguretat de trobar restes era absurd no aprofitar-ho.

Els resultats que avui mateix ens semblen fantàstics no foren de l'interès dels responsables de l'excavació ni dels erudits de l'època, que en tot moment mostraren el seu pessimisme en relació amb èxits futurs en les excavacions emporitanes (Martínez Quintanilla 1865, 168, assenyalava la diferència abismal entre les despeses i les troballes i la impossibilitat de localitzar edificis o monuments en bon estat i objectes de valor; o molt més clar encara Botet i Sisó (1879, 145), quan diu: *...creemos que caso de practicarse en las ruinas de Emporion nuevas excavaciones, deben, éstas, tener casi por único fin averiguar cuál fuese el recinto de la ciudad, ó ver si se encuentra alguna lápida ó monumento que pueda ilustrar su historia, y nunca al objeto de descubrir edificios importantes ó preciosidades arqueológicas, que el estado de sus ruinas permite afirmar no se encontrarían, ó serían las últimas tan escasas, que no compensarían el trabajo que se empleara en buscarlas.*)

En aquells treballs, tanmateix, es recuperaren, entre altres coses, el sarcòfag de les estacions (tomba núm. 410 del catàleg i números 1056 i 1057 de l'inventari del museu arqueològic de Girona) (fig. 157), una peça principesca que aparegué trencada però completa i que constitueix un dels objectes més interessants descoberts a Empúries fins ara, altres sarcòfags d'una peculiar pedra travertínica, monolítics amb tapadora a dos vessants i acroteris ornamentals, algun dels quals fou traslladat a Girona i es conserva al museu arqueològic (tomba núm. 409 i números d'inventari 1332 i 1333) (fig. 111) mentre que alguns altres foren deixats al lloc de descoberta, un pedestal de calcària local amb una inscripció dedicada per una *vexillatio* de la *legio VII Gemina* amb motiu de l'aniversari de l'"àguila" (núm. inventari 1484 del museu arqueològic de Girona), una troballa excepcional (Fabre/ Mayer/Rodà 1991, 45-46) (fig. 57) i, també fragmentada, però pràcticament sencera, la *mensa altaris* del temple, de marbre, que havia aprofitat un relleu de temàtica pagana, probablement neoàtic (núm. inventari 763 del museu arqueològic de Girona) (fig. 58). Tot aquest conjunt, notable, no fou valorat oportunament. Com molt bé escriu Miquel Oliva, fou el miratge de l'arqueologia mediterrània i oriental d'aquells anys, amb descobriments espectaculars, que menystingué uns resultats modestos però engrescadors (Oliva 1974, 90-91).

1.2. EL FIXAMENT DE LES DUNES I ELS TREBALLS DELS ENGINYERS FORESTALS.

La basilica i una part important del cementiri que es localitza al seu entorn es varen veure afectats per unes altres exploracions a partir del 1896 (o 1898, segons Almagro 1951 a, 60-61) abans i durant els primers anys de les recerques oficials iniciades per la Junta de Museus i dirigides per Puig i Cadafalch i Emili Gandia.

En aquest cas fou el personal encarregat de fixar les dunes mòbils sota la direcció dels tècnics del Cos d'Enginyers de Muntanya (Cuerpo de Ingenieros de Montes). En efecte, el 1896 s'inicià un pla governamental ambiciós que tenia com a objectiu fixar un seguit de dunes mòbils que amenaçaven masies, camins i conreus (unes 385 hectàrees de bona terra). Aquests turonets de sorra, que es movien a una velocitat d'entre 2 i 27 m l'any i que podien arribar a tenir entre 3 i 5 m d'alçada i entre 35 i 120 m d'amplada, es concentraven especialment una mica més enllà de la vella desembocadura del Fluvià i de l'Escala, i afectaven tota la barra marítima entre Sant Martí d'Empúries, la desembocadura del Ter vell i més enllà en direcció a l'horta de Torroella. Els treballs i la repoblació forestal (gram, borrons i pins) assoliren, brillantment, els objectius proposats (Barbaza 1988, 36-37).

Durant aquelles feines, especialment actives entre la desembocadura antiga del Fluvià i la del Ter vell, els forestals entraren en contacte amb el sector oriental de les ruïnes de la Neàpolis, on efectuaren exploracions, o amb l'extraordinari cementiri del Portitxol, del segle VI aC, que buidaren, i una part del qual constituï l'embrió d'un petit museu instal·lat a l'edifici que posseïen a Sant Martí, a migdia de l'església, i que finalment l'any 1931 (o 1935) entrà a formar part de les col·leccions del museu arqueològic de Barcelona i del monogràfic d'Empúries (Almagro 1951 a, 61, ens assegura que la data d'integració de la col·lecció dels forestals fou l'any 1931. Tanmateix, Emili Gandia fa constar explícitament, a la pàgina 88 del Diari d'Excavacions corresponent a l'any 1935, que el sarcòfag de les estacions amb columnetes, popularment conegut com de la porta de l'Hades, trobat el mes de maig de 1908, ingressà al museu d'Empúries el dia 24 de juliol de 1935. En comentar-ho en dona les mides. Suposem, doncs, que la referència de Martín Almagro o bé és un lapsus o cal considerar que el lliurament de les col·leccions no s'acomplí de cop).

És francament difícil avaluar l'efecte real d'aquestes exploracions sobre el jaciment i, en particular, com afectaren l'antic cementiri cristià. Només en tenim notícies circumstancials i, per tant, incompletes. D'aquesta activitat paral·lela, incontrolada i, en darrera instància, perjudicial per conèixer adequadament la història de la Neàpolis emporitana, ben poc en sabem. Cal sospitar, tanmateix, que descobriren moltes inhumacions, algunes de les quals, deixades *in situ*, haurem pogut catalogar i, per tant, documentar, mentre que de moltes altres no hi ha cap possibilitat de saber-ne mai més res. És segur que al sector oriental, immediatament a la capçalera del temple i rodalia, hi havia nombroses sepultures. Són detalls que cal tenir sempre presents.

Aquesta activitat incontrolada decaigué, de ben segur, immediatament després de la promulgació de la llei de 1911, que per primera vegada a l'estat espanyol reglamentava les excavacions arqueològiques.

És segur, però, que els "forestals" reexcavaren completa la *cella memoriae* i les cambres funeràries del seu entorn, tal com recorda en data reculada (1909) Puig i Cadafalch, segons el qual l'exploració havia estat dirigida pel Sr. enginyer Xavier de Ferrer (Puig i Cadafalch/Falguera/Go-day 1909, 304).

1.3. UNA NOVA ÈPOCA: LES EXCAVACIONS OFICIALS.

L'any 1908 començà una nova època en la història d'Empúries que ha tingut continuïtat al llarg dels anys. Com a resultat de la decisió de la Junta de Museus de Barcelona, convençuda no sense esforç per l'arquitecte i arqueòleg Josep Puig i Cadafalch, de dedicar uns diners a comprar terrenys a Empúries i a iniciar-ne l'excavació extensiva amb voluntat de continuar, fou encarregat Emili Gandia d'iniciar els contactes i de començar els treballs de camp. D'aquell any endavant, amb poques aturades justificables per altres activitats més urgents, els treballs de camp i la compra de terrenys continuaren sense parar.

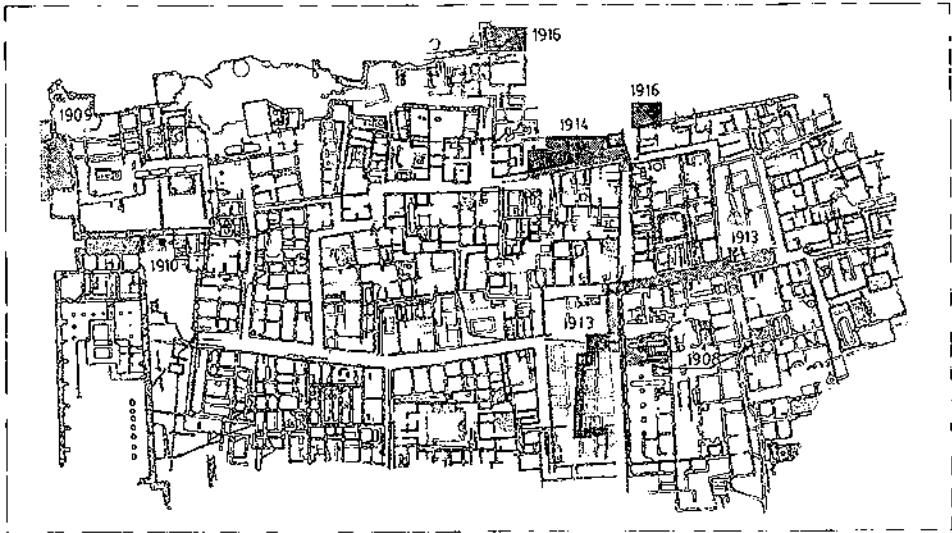
Diversos articles científics publicats puntualment a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans donaven a conèixer els nous descobriments; tanmateix, només apleguen una petita part de l'activitat desenvolupada, que cal resseguir i reconstruir llegint els Diaris d'Excavació redactats per Emili Gandia i dipositats al Museu d'Empúries i que constitueixen un document únic, de gran valor.

Tot seguit ressenyarem, seguint una pauta cronològica, aquells treballs i aquelles activitats que fan referència exclusivament a la fase tardana de la Neàpolis, quan tot el sector septentrional funcionava com a cementiri a redós d'una esglesiola.

El primer any Gandia efectuà excavacions a l'entorn de la basílica cristiana, que ell anomenava "columbari" seguint un costum popular molt arrelat, a l'oest i al sud-oest, més enllà dels sectors que controlaven els "forestals". Començà a moure's per allí probablement per l'atractiu de ser l'únic lloc excavat i donar, per tant, punts de referència, i potser també per poder controlar de prop l'activitat "arqueològica" dels homes que treballaven a les ordres de l'enginyer Xavier de Ferrer i de Lloret. Localitzà, en aquells treballs, tombes de tipologia diversa (núm. 2 a 15 del catàleg) i assistí, impotent, a la descoberta del sarcòfag de les estacions amb sis columnetes, anomenat convencionalment en la bibliografia, de la porta de l'Hades (tomba núm. 1) (Claveria 1994, 87, nota 307), per part dels "forestals", que va intentar fotografiar, inútilment, diverses vegades. És una mostra prou clara de la manca d'entesa i de les dificultats de relació entre dues institucions, agreujada per la inexistència d'un marc legal de referència. Aquell mateix any localitzà i excavà la tomba núm. XLIII de la necròpoli Martí, a ponent del museu monogràfic i dels magatzems annexos, que no és sinó l'àrea més occidental del cementiri neapolità (fig. 3).

El 1909, l'any que fou descoberta l'estàtua d'Asclepi, que serví per a consolidar i donar embranzida a les excavacions, els treballs se centraren al sud de la ciutat, a l'àrea dels temples i de la muralla meridional. Fou precisament aquí on localitzà les primeres tombes d'una nova necròpoli feta servir en dues èpoques ben diferents, vers el 100 i a la baixa romanitat (tombes 1 a 4 del cementiri meridional). També realitzà visites a l'àrea de la basílica, i va documentar la cambra funerària al nord del temple (àmbit A) i els sarcòfags que s'hi conservaven, trobats pels "forestals" els anys anteriors. L'altra temporada, el 1910, la campanya continuà centrada al sector sagrat de l'Asclepéon i foren explorades dues inhumacions tardanes (núm. 5 i 6 del cementiri meridional), les úniques d'aquesta necròpoli situades *intra muros* (fig. 3).

Caldrà esperar l'any 1913 perquè les recerques, ara ja centrades a l'entorn de l'àgora, permetin identificar noves tombes i estructures molt tardanes que s'hi relacionaven. Aquest any s'identificà un mur sense fonamentació, molt senzill, de pedruscall amb fang, que se situava al bell mig de la meitat oriental de l'àgora i que acabava, a l'oest, en una mena de torre rectangular compartimentada en dues dependències i que connectava estratigràficament amb el nivell cementiri. No hi ha dubte considerar aquestes restes com les d'una tanca que delimitava, en aquest sector, la part central del

3.- Neàpolis. Necròpoli meridional i septentrional. S'assenyalen els sectors on va treballar Emili Gandia els anys 1908, 1909, 1910, 1913, 1914 i 1916.

cementiri cristià. Hi ha tombes al nord i ni una al sud (fig. 3).

L'exploració de l'antiga plaça i del sector nord del *cardo maximus* va permetre individualitzar vint-i-cinc noves inhumacions (núm. 20 a 45) (fig. 3).

La temporada següent (1914), l'exploració avançà pel *decumanus maximus*, i en arribar al seu límit occidental, davant mateix de les ruïnes del convent de Santa Maria, girà vers el sud seguint un dels *cardines minores* i excavant les estructures que s'obrien a l'oest d'aquest carrer. L'indret oferí, en els nivells superiors, un conjunt notable de tombes, algunes de les quals són de les més valuoses i més ben conservades de la necròpoli. En total se n'identificaren vint-i-dues (núm. 46 a 68) (fig. 3).

Caldrà esperar el 1916 perquè les excavacions localitzin, novament, restes d'aquest important cementiri en dos punts diferents; a l'àrea del claustre de l'antic convent i rodalia fins a arribar al límit occidental del *decumanus maximus*, davant mateix del monestir, i a tocar les restes de la gran torre quadrangular de les muralles occidentals de la *polis* grega, amb troballes excepcionals. Foren catorze inhumacions entre un lloc i l'altre (núm. 69 a 83) (fig. 3).

L'any 1918 l'exploració se centrava en el sector occidental de la Neàpolis, i fou precisament a la vora d'un dels forns de terrissa conservats que es localitzaren dues tombes cristianes, les més meridionals del gran conjunt neapolità (núm. 84 i 85). La temporada següent (1919), en centrar-se els treballs en el sector immediatament al nord-oest del *decumanus maximus*, s'explorà un dels nuclis principals de l'antic cementiri. Les troballes sovintejaven, de vegades malmetent o dificultant l'excavació, cosa que determinà una recopilació de dades molt irregular. Gandia només descriu detalladament els enterraments trobats en solitari o aquells que, per les seves característiques, li semblen més valuosos. Tanmateix, ens els situà tots. En total hem comptabilitzat cent cinc tombes (núm. 84 a 191) (fig. 4).

La campanya del 1920 continuà explorant aquest sector cap a llevant, entre l'espai excavat l'any anterior i el *cardo maximus* netejat el 1913. S'inventariaren noranta enterraments més (núm. 192 a 282). El 1921 s'explorà a l'est del *cardo maximus* i es localitzaren en diversos indrets, pel damunt de les velles estructures abandonades, algunes

tombes. N'hem comptat deu (núm. 283 a 293) (fig. 4).

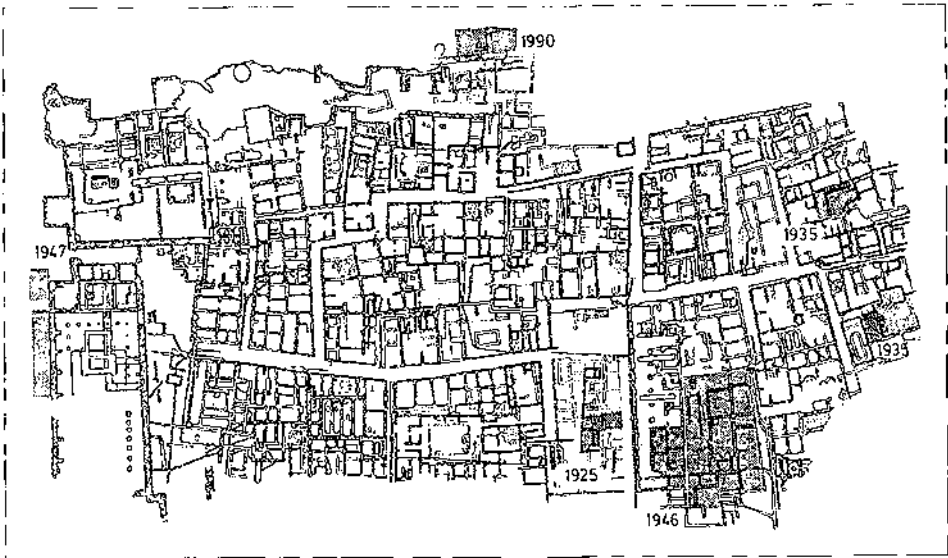
Pel que fa a la coneixença del cementiri tardoantic, no en tornem a tenir dades fins al 1923. Aquell any s'excavà el sector nord-oest de la Neàpolis, davant mateix de l'absis de l'església de Santa Maria. Allí foren descobertes algunes inhumacions, moltes de les quals s'excavaren aquella mateixa campanya, mentre que en d'altres es féu anys més tard. Aquest és un dels sectors de la Neàpolis que s'explorà diverses vegades, sempre amb nous resultats. En total hem identificat catorze noves tombes (núm. 294 a 308). L'any 1924 es continuà treballant en aquesta mateixa zona amb bons resultats pel que fa a la coneixença de l'antic cementiri, i es van explorar les *insulae* més nord-occidentals amb resultats engrescadors. Deu sepultures més foren catalogades (núm. 309 a 319) (fig. 4).

La campanya de l'any 1925 és important per diverses raons. En primer lloc, perquè, en continuar-se la neteja del sector sud de les muralles emporitanes, s'identificaren noves sepultures de la necròpoli meridional descoberta inicialment el 1909, amb un conjunt poc nombrós de tombes majoritàriament tardanes, algunes altres d'altoimperials i restes estructurals de certa monumentalitat que, malgrat la documentació escassa, interpretem com a tombes o estructures funeràries (tretze enterraments, núm. 7 a 20, del cementiri meridional). En segon lloc, perquè dins de muralla els treballs se centren al costat oriental de l'àgora i immediatament al nord del mur tardà que delimitava, per aquesta zona, la gran necròpoli. Es descobriren nou enterraments (núm. 320 a 328), dins d'un dels quals foren recuperats un fermall i una sivella de cinturó de bronze del segle setè, l'única troballa segura d'aquestes característiques en aquest cementiri (fig. 5). El 1926 Gandia continuà explorant aquest indret i algun dels àmbits funeraris descoberts pels "forestals", que foren documentats convenientment (sis tombes noves, núm. 329 a 334) (fig. 5).

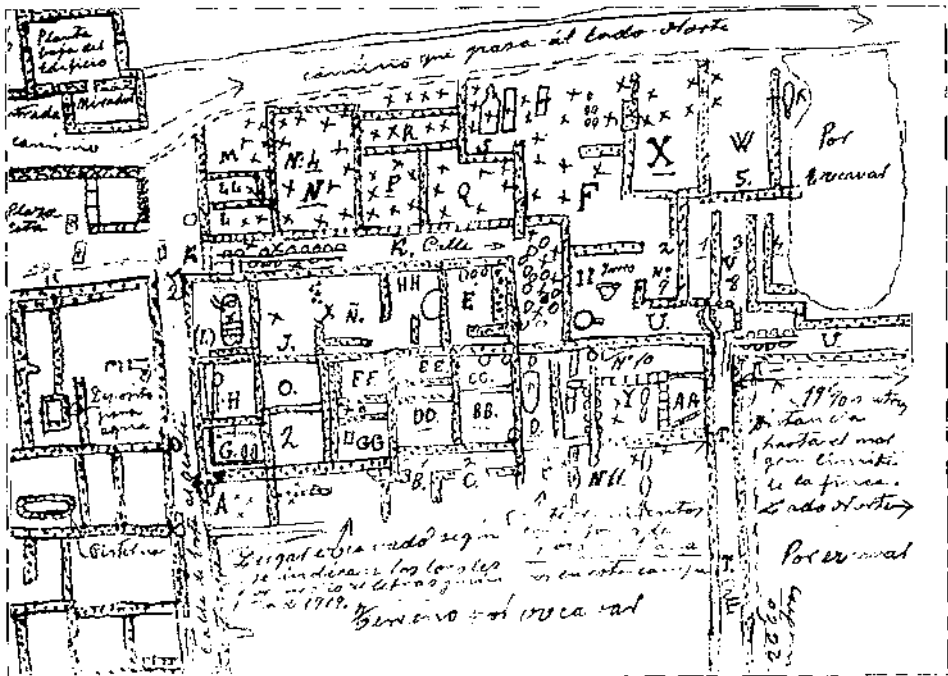
Fins al 1935 no tornarem a trobar dades sobre el cementiri. En excavar unes estructures al sector nord-oriental de la Neàpolis, foren localitzades i excavades disset sepultures més (núm. 335 a 352) (fig. 5). L'any següent (1936), en netejar l'àrea de l'antic convent servita i entorns immediats, foren trobades tretze tombes noves, i al vessant oriental de la "ciutat romana", davant dels jardins de la Casa Romana núm. 1, es descobrí una sepultura que correspon a la necròpoli Martí (tomba núm. XLIV), en realitat el sector més occidental del gran cementiri neapolità (fig. 6).

4.- Neàpolis. Espais de la necròpoli septentrional explorats entre 1918-1921 i 1923-1924.

5.- Neàpolis. Cementiris meridional i septentrional. Espais explorats el 1925, 1935, 1946-1947 i 1990.

6.- Detall d'un croquis dibuixat al Diario de excavación de 1919 (E. Gandia), on s'assenyalen les estances descobertes individualitzades amb una (o unes) lletra. Les tombes documentades s'indicaven amb una x si eren senzilles o fent-ne un esbós si eren prou significatives.

1.4. DESPRÉS DE LA DESFETA. LES CAMPANYES DE MARTÍN ALMAGRO.

La responsabilitat dels treballs arqueològics d'Empúries, immediatament després de la fi la Guerra Civil, fou encarregada a Martín Almagro Basch, en associar-se aquesta tasca a la direcció del museu arqueològic de la Diputació de Barcelona, hereva, en el que això pertocava, del llegat de la Generalitat de Catalunya.

Els anys d'actuació d'aquest arqueòleg estaran marcats pel personalisme del seu director, però també per una notable activitat que afectà tots els aspectes del jaciment (excavacions a la Neàpolis, Paleàpolis, "ciutat romana", necròpolis, inauguració del museu monogràfic, obertura del jaciment a les visites turístiques, cada vegada més nombroses...), la publicació d'un conjunt important d'articles, monografies i treballs divulgatius, alguns dels quals continuen essent bàsics per poder aprofundir en la història d'aquella ciutat, i, en darrera instància, per l'obertura a noves metodologies arqueològiques emprades fora del país i que ajudaren a formar les noves generacions d'arqueòlegs catalans i espanyols (relació amb l'italià Nino Lamboglia i institucionalització dels cursos internacionals de prehistòria i arqueologia d'Empúries, que se celebren sense interrupció d'ençà del 1947).

Pel que fa al problema que ens interessa, l'estudi dels cementiris de la Neàpolis, cal dir que també fou objecte d'atenció per part de Martín Almagro, de manca, però, esporàdica i més, potser, com a resultat indirecte d'altres interessos considerats prioritaris. Efectivament, la necessitat d'efectuar uns talls estratigràfics a la Neàpolis per aconseguir una lectura diacrònica de la història del jaciment va aconsellar unes quantes intervencions en l'àrea basilical i zones annexes i, paral·lelament, l'interès per la muralla meridional de la Neàpolis va contribuir a aplegar noves dades sobre el petit cementiri de migdia. Molt més temps durà l'excavació de la necròpoli Martí, a l'oest del convent servita (1946 a 1950), ràpidament publicada. Finalment, per la importància que té per conèixer en profunditat l'Empúries baiximperial i tardoantiga, cal referir-se a les excavacions empreses a Sant Martí d'Empúries entre el 1962 i el 1963 sota la seva direcció.

En relació amb la Neàpolis direm que l'activitat principal se centrà en els mesos d'estiu del 1946 (entre els dies 2 i 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 220-246) i 1947 (Almagro 1947, 247-283). El primer any la campanya afectà la *cella memoriae* i les àrees de l'entorn i consistí en una acurada neteja de l'indret per poder analitzar amb detall els diferents paviments (*opus segmentatum* i *opus signinum*), del presbiteri i de la nau del temple i de l'espai situat immediatament a migdia, que considerem un vestíbul. S'exploraren algunes de les tombes conegudes i se'n localitzaren i excavaren unes quantes d'inèdites (núm. 393 a 403, 420 a 423 i 433, setze en total), es féu un sondeig immediatament al sud de l'absis per veure si per aquest costat quedava també inscrit per un mur, amb resultats negatius en descobrir-se la inhumació núm. 421 directament damunt d'un nivell baixrepublicà i palesant la inexistència de fonaments; s'endregà i estudià tot el sector de la rampa i de l'escala d'accés al vestíbul des de ponent; es dibuixà amb detall tot el sector (i són, precisament, aquests dibuixos els que han fornit, fins ara, les plantes més fiables de l'aula basilical, del vestíbul i dels àmbits funeraris de l'entorn) i, finalment, s'obriren dos talls estratigràfics en profunditat, un a l'interior de la cambra funerària A, oberta al nord de la basilica, i l'altre als peus de la rampa que comunicava el vestíbul amb l'àrea més occidental del cementiri. Es procedí després a netejar de sorra els àmbits funeraris situats a la *stoa* (D, E, F, I i J). Es van deixar al descobert les tapadores dels sarcòfags i se'n va obrir algun sense cap altre troballa que no fossin les restes òssies dels difunts. Els resultats d'aquests treballs foren publicats parcialment molt aviat (Almagro 1951 a, 111-124). A l'hivern d'aquell mateix any havien començat les intervencions en l'anomenada necròpoli Martí, la part més moderna de la qual, tardoantiga,

no és sinó el sector més occidental del gran cementiri neapolità. Aquests treballs finalitzaren el 1950 (fig. 5).

L'any següent, el 1947, segons recorda el Diari d'Excavacions redactat pel mateix Martín Almagro (Diari d'Excavacions, 1947, 274-283), l'excavació afectà diversos sectors immediatament a migdia de la muralla sud de la Neàpolis, especialment davant de la torre quadrangular que té, a llevant, la porta de la ciutat. En aquest lloc fou netejada una àmplia zona, ja explorada el 1925 per Gandia, i s'hi realitzaren diversos sondejos estratigràfics fins a roca amb la intenció de conèixer el sector i de poder datar, si era possible, les fortificacions "ciclòpies". Fou descoberta, en els nivells superiors, una tomba infantil en àmfora, molt malmesa (tomba núm. 21 del cementiri meridional) i diverses restes òssies humanes procedents d'altres inhumacions malmeses. Fou localitzada i explorada novament l'estructura amb sòl de mosaic d'*opus signinum* que Almagro considera com el paviment d'un edifici tallat en bastir-se la muralla i, per tant, prova segura d'edificacions antigues més enllà de les fortificacions. El resultat d'aquests treballs foren donats a conèixer, resumits, de seguida (Almagro 1951 a, 141-152) (fig. 5).

1.5. INTERVENCIIONS POSTERJORS.

Durant l'època en què dirigí el conjunt monumental Eduard Ripoll no s'efectuaren treballs relacionats amb aquest sector, sinó només uns sondejos preceptius a l'entorn de l'antic claustre del convent quan fou necessari ampliar les dependències del museu monogràfic, en un dels quals fou descoberta una tomba, al nivells superiors, que corresponia al gran cementiri tardà; i la campanya d'excavacions de l'estiu del 1975 a Sant Martí d'Empúries, on es va ampliar l'àrea excavada per Martín Almagro que va aportar valuoses notícies i precisions (comentats, parcialment, els resultats a Keay 1984, 9-11).

Les campanyes d'excavació del 1990 i 1991, essent responsable científic del jaciment Enric Sanmartí, han tornat a afectar la vella necròpoli. En efecte, en explorar-se el recorregut de la muralla occidental de l'antiga *Emporion*, al sector on es localitzà un forn de terrissa i una gran torre quadrangular, foren identificades i excavades quatre sepultures, dues d'inèdites (núm. 445 i 446) i dues més (núm. 69 i 70) que ja havien estat localitzades i explorades per Gandia l'any 1916. Les dades aportades per aquesta excavació són d'una gran vàlua, tal com veurem en descriure-les al catàleg o a les consideracions generals (fig. 5).

L'any 1991, la intervenció s'efectuà en el marc del quaranta-quatre curs internacional d'arqueologia d'Empúries, que consistí en la neteja i exploració puntual del sector est de la *stoa*, concretament els àmbits funeraris D, E, F, I i J, i que va permetre inventariar algunes tombes noves (núm. 441 i 442), copsar l'ambició i el bon treball dels constructors tardans, amb modificacions notables de les velles estructures per adequar-les a noves necessitats i funcions. Destaca un arc sobre un aljub abandonat que va permetre bastir-hi, al damunt, un mur amb tota seguretat (fig. 56).

Finalment, cal fer esment del treball de camp que en diferents moments hem realitzat nosaltres mateixos sobre el terreny, que ha permès trobar moltes tombes al seu lloc, llegir les relacions dels murs i el paviment, les modificacions i els canvis de funció i realitzar la nova planta i els nous alçats, més acurats i bàsics per intentar una reinterpretació del monument. Aquesta feina s'ha fet de manera discontinua entre el 1988 i el 1995.

2. Les diverses interpretacions.

2.1. LA POSICIÓ DELS ESTUDIOSOS EN RELACIÓ AMB LA BASÍLICA I EL CEMENTIRI DE LA NEÀPOLIS.

Tot i tractar-se d'un monument extraordinari i conegut des de fa molts anys i que ha merescut l'atenció de diversos experts i estudiosos del món emporità o de l'arqueologia paleocristiana, el cert és que no s'han dedicat al tema gaires treballs monogràfics aprofundits, i solament podem parlar d'alguns intents, valuosos però insuficients i parcials, que han analitzat l'esglesiola i la rodalia immediata i només de passada i sense pretendre fer un treball exhaustiu del conjunt del gran cementiri del nord de la Neàpolis.

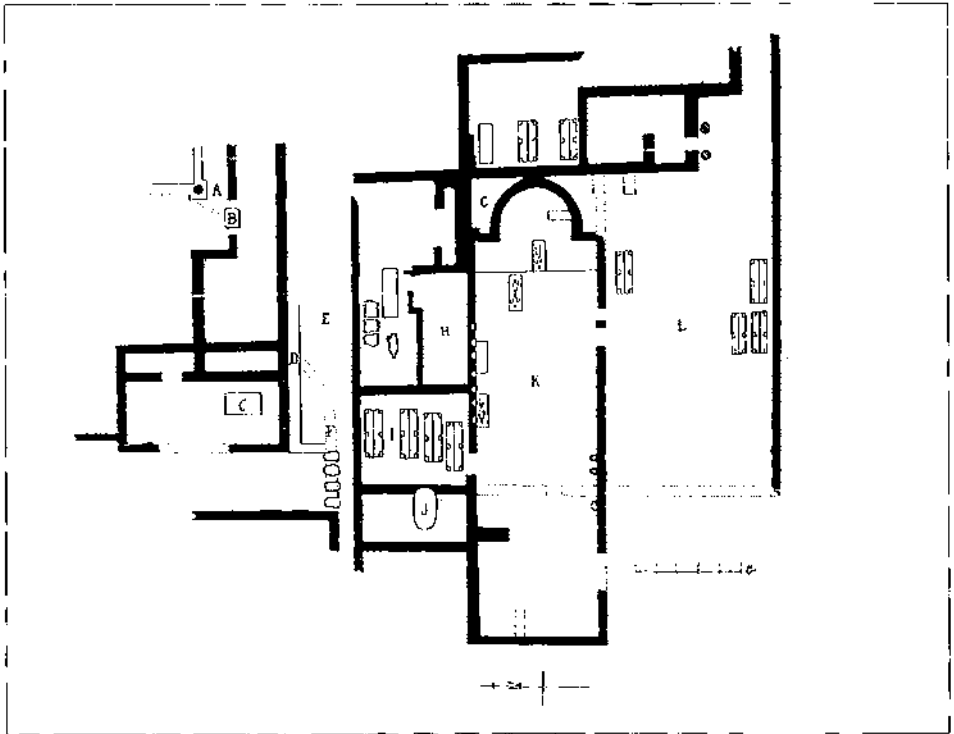
És interessant, però, saber quines han estat les diverses opinions, les distintes aportacions i com han influït les unes sobre les altres per poder conèixer l'estat de la qüestió. A partir d'aquí, contrastant amb les dades noves, intentarem situar novament el problema.

En aquest procés podem distingir dues etapes que, en última instància, corresponen a dos moments cronològics de la recerca que han condicionat la interpretació del monument. Un primer moment, antic, acceptava l'existència d'un cementiri tardà que s'associava sovint a un modest hàbitat que se suposava que calia cercar ben a la vora, però en canvi rebutjava l'existència d'una basílica. Les ruïnes de l'aula sacra, cambres mortuòries que aprofitaven una tomba col·lectiva d'incineració, un columbari, del qual s'hauria conservat una paret de formigó amb unes fornícules, totes iguals i una al costat de l'altra, de dimensions reduïdes i que era el lloc on es dipositaven les urnes cineràries. Fins i tot, quan la hipòtesi del columbari semblava agafada pels pèls i difícil de defensar, tampoc no s'acabava de veure clara l'existència d'una basílica cristiana. Aquesta etapa correspon a l'època dels primers estudiosos, però continuarà vigent, en part o completament, molts anys després de l'anàlisi acurada i eficaç feta per Puig i Cadafalch (Puig i Cadafalch/Falgueras/ Goday 1909, 268-272 i fig. 317), treball que inauguraria la segona etapa, on, després d'haver-se identificat correctament l'edifici, el problema serà la comprensió global del lloc, la seva evolució i cronologia.

Botet i Sisó, en la primera monografia seriosa publicada sobre Empúries, en sintetitzar la història de la ciutat assenyalava que podia haver-se vist afectada pel cop de mà dels bàrbars a mitjan segle tercer (Botet i Sisó 1879, 49-50). La idea faria fortuna i acabaria essent un lloc comú que encara no ha pogut ser eliminat del tot. En aquest treball, tot i analitzar-se amb detall el sarcòfag de les Estacions i un frontal amb el monograma (Botet i Sisó 1879, 118-122), o comentar-se, de passada, l'existència d'una seu episcopal d'època visigoda i algunes de les llegendes en relació amb la cristianització d'aquesta ciutat, s'assenyalava la raresa de troballes tardanes i el retorn de la ciutat baiximperial i visigoda a l'antic solar de la Paleàpolis, el poblet de Sant Martí (Botet i Sisó 1879, 50-53 i 130-135), no es parlava ni de l'esglesiola ni de la necròpolis nascuda a redós, encara poc coneguda. Tanmateix, uns anys més tard, en el valuós resum que sobre Empúries escrigué aquest autor, en el volum dedicat a la província de Girona en la *Geografia General de Catalunya* dirigida per Carreras Candí (Botet i Sisó 1911, 345), comentava l'existència, a la Neàpolis emporitàna, d'un cementiri tardà similar, indicava, al que ell mateix havia excavat al Mercadal de Girona i a Figueres. Acceptava encara la possible existència d'un columbari i rebutjava que hi hagués una *cella*

memoriae, en considerar que aquell espai només podia ser una cambra funerària o en tot cas una capella molt tardana, molt posterior al cementiri ja que *la disciplina de l'església no consentia els enterraments en els edificis dedicats al culte o en la seva proximitat* (Botet i Sisó 1911, 345), seguint, tal vegada, l'opinió de l'erudit mossèn Ramon Font, autor d'un interessant opuscle sobre l'episcopologi emporità on es rebutjava la possibilitat d'una església a la Neàpolis i on s'indicava, potser per primera vegada, que la basílica catedralícia s'havia de cercar a Sant Martí (Font sense data (1897), 30-31, 64-65 i 93).

Com ja hem vist, qui definí primerament l'existència de la *cella memoriae*, l'església modesta i antiga entorn de la qual es desenvolupà el gran cementiri, i qui n'identificà els diferents espais i n'indicà la funció, fou Josep Puig i Cadafalch en una data tan avançada com el 1909, en el primer volum de *L'arquitectura romànica de Catalunya*, signat conjuntament amb Falgueras i Goday. Puig va utilitzar les primeres dades fornides per les excavacions de la Junta de Museus dirigides sobre el terreny per Emili Gandia, que havien començat l'any anterior, i, sobretot, les exploracions empreses pels "forestals" i propiciades per l'enginyer senyor de Ferrer, que havien deixat al descobert tot el monument i àrees pròximes i també una planta realitzada pel senyor Cazorro, delegat científic de la Junta a les excavacions emporitanes, i al qual, indubtablement, els "forestals" haurien permès treballar en el terreny que controlaven i on no deixaven entrar el senyor Gandia. Puig farà, amb aquest material i l'anàlisi directa de l'edifici, unes primeres propostes de gran èxit i que seran seguides per la majoria d'erudits interessats en aquest problema, com podrem constatar. Queda pendent una qüestió que no podem resoldre per manca de dades fermes: fins on és deutora la planta, la descripció i la interpretació de Puig del treball de Cazorro? (fig. 7).

7.- Planta de la basílica neapolitana i àrees annexes (segons M. Cazorro i publicada per Puig i Cadafalch el 1909).

A tall de resum, la síntesi és la següent: l'església és de nau única amb absis a l'est, de planta semicircular però inscrit dins d'una estructura quadrangular que determinava a cada costat l'existència de sengles sagristies, evident la del nord i, restituint-ne la paret exterior amb puntets, la meridional. L'absis i l'espai immediatament al davant mostren uns paviments de *signinum* i aquell sector es trobava marcat per un doble graó. Més enllà, el paviment era de fragments de marbre blanc. La nau, rectangular, era única i a ponent s'assenyalava la possible existència d'un *nartex* tancat que podia correspondre a un eixample de l'edifici, una fase més moderna. En comentar la tècnica constructiva, insistia en la diversitat de paraments, de pedruscall i morter i de *caementicium* amb uns *loculi* que havien fet pensar en un columbari, hipòtesi que rebutjava amb decisió sense, però, poder explicar correctament el significat d'aquelles fornícules. S'esmentava l'ús funerari de diversos espais adossats al temple, molts a cel obert, i s'analitzava a grans trets el cementiri de l'entorn fent-se ressò de la tipologia de tombes i de l'orientació constant oest/est. "Tot fa pensar —escriu— amb un cementiri a l'aire lliure de més o menys extensió.. on els sarcòfags després d'omplir el sòl i el subsòl del temple on eren enterrats en doble o triple capa, omplien, també, el sòl i el subsòl de la sagrera de l'església on els creients cercaven la pau *in loco sancto*, a prop dels sants màrtirs, *sanctum martyrem*, com associats amb ells, *martyribus sociata*. Tot recorda els cementiris de Taparura (Sfax), de Cartago, de Salakta i altres que trobem junt a les ruïnes de les basíliques nombroses aixecades en les grans ciutats d'Àfrica romana" (Puig i Cadafalch/Falgueras/Goday 1909, 268-272 i figs. 314 a 323). Més endavant, en passar revista a les antigues seus episcopals d'època visigoda, deixava clara la seva posició: la basílica episcopal no havia estat encara localitzada i era absolutament clar que no ho era la *cella memoriae* de la Neàpolis. Era possible que s'hagués de cercar a Sant Martí d'Empúries, on la basílica dedicada al sant confessor és esmentada ja al 843 (Puig i Cadafalch/Falgueras/Goday 1909, 304-305).

A més d'aquest escrit de síntesi, Puig publicà puntualment a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans diverses notícies sobre la necròpoli a mesura que avançaven les excavacions. No hi ha, però, novetats relatives a l'església i àrees associades (Puig i Cadafalch 1908 b, 558-560; 1913-14, 673, fig. 28 i 838-839; 1921-26, 111; 1927-31 b, 135 i 1927-31 c, 150-151).

Uns anys més tard Leclerq repetia fil per randa les opinions de Puig en l'extraordinari *Dictionnaire*, de gran difusió, on publicava la mateixa planta i pràcticament les mateixes fotografies de l'original (Leclerq 1922, col. 428-430, fig. 4156 a 4162).

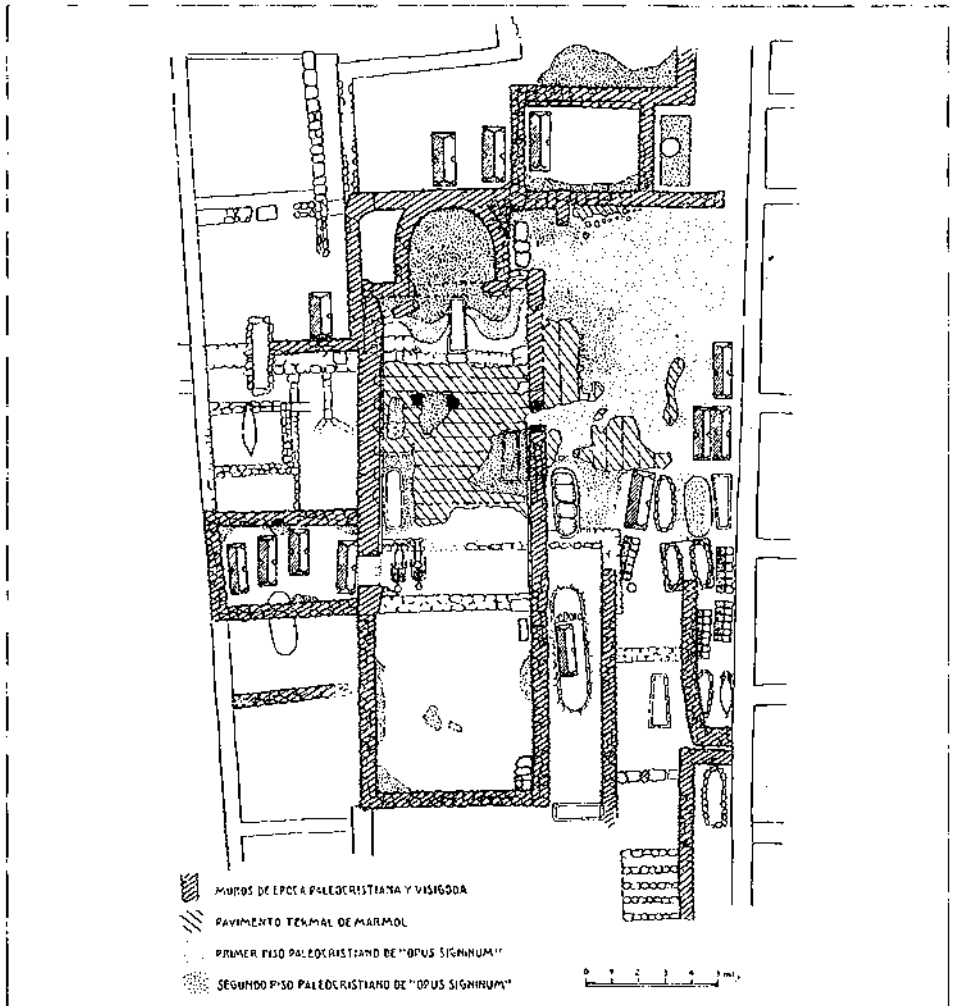
A la petita monografia redactada per Bosch Gimpera i Serra-Ràfols l'any 1929, en ocasió del IV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica celebrat a Barcelona, no aportaven dades noves i, de fet, retornaven a les opinions de vint anys abans: *Entonces las casas entre la antigua ágora y el mar, fueron reocupadas construyendose una pequeña basílica en la que había un columbario y depositándose sarcófagos en las habitaciones próximas pertenecientes a antiguas casas helenísticas y romanas* (Bosch Gimpera/Serra-Ràfols 1929, 17-20). L'existència d'un columbari és una mostra de l'arelament d'algunes opinions que, malgrat les aportacions definitives de Puig, continuaven considerant possible arqueòlegs de la volada de Bosch i de Serra, tot i l'absurditat d'imaginar una tomba comunal d'incineració altoimperial dins del *pomerium* o àrea sagrada de la ciutat.

El desinterès per la fase tardoromana emporitana, menystinguda, ha estat, segur, l'èxit i l'assumpció, per part de la majoria d'estudiosos posteriors, de les propostes fetes per Puig en data tan reculada com la del 1909.

La segona etapa, que començà amb les aportacions fetes pel gran arquitecte, però que no clogué, com hem vist, l'anterior, mostra un segon moment a partir del 1946 des-

prés de les exploracions de Martín Almagro que, proporcionaren algunes dades noves significatives que feien possible millorar o matisar la descripció de Puig i interpretar de manera lleugerament diferent l'església i els espais de l'entorn.

Els resultats, no pas ben estructurats i publicats enmig d'obres de caràcter molt general, foren donats a conèixer, tanmateix, ben aviat a la famosa guia del 1951 (Almagro 1951 a, 104-105, 111-116, 206 i 210-211) i a la primera de les monografies emporitanes dedicada a recopilar i comentar els textos escrits i els documents relatius a l'antiga ciutat focea (Almagro 1951 b, 97 i 104-105). En un llibre i l'altre queda clara la posició de l'autor, que, a més, editava una nova planta de detall de l'àmbit de l'església i rodalia immediata, feta amb cura i que ha estat la base de tot el material planimètric posterior. Aquesta planta era també una interpretació del lloc, una valoració nova dels espais a partir de les exploracions pròpies i de l'anàlisi *in situ* de les estructures, dels sòls i de les tombes (Almagro 1951 a, fig. 28, desplegable sense numerar entre les pàgines 102 i 103; Id., 1951 b, 104, fig. 17) (fig. 8).

8.- Planta de l'església neapolitana (segons Almagro 1951 a i b). Aquesta planta, amb petites modificacions, ha estat la més utilitzada (Palol, Junyent, Godoy...).

Resumint, doncs, Almagro, rebutjant l'absurda possibilitat de l'existència d'un columbari, acceptava completament la d'un temple cristià, amb un important cementiri tardà que ocupava bona part de la Neàpolis, on, tanmateix, suposava que hi havia hagut alguna mena de pervivència, algunes cases. Era el primer, que en tinguem notícia, d'explicar les fornícules obertes a la paret septentrional del monument, d'*opus caementicium*, com l'aprofitament d'un edifici termal de l'alt imperi. Suposava també que aquesta basílica modesta però tipològicament molt clara, era l'església episcopal: *Otro sitio de interés, por la superposición de sucesivos estratos arqueológicos, es el lugar donde se habitó, más que construyó, la pobre basílica episcopal ampuritana... Es indudable que aquel edificio cristiano aprovechó muros romanos y griegos; entre otros, los compartimentos o habitaciones de la stoa griega y de unas antiguas termas, que en época romana se construyeron en la parte de atrás de aquélla. Entre ruinas de estos antiguos edificios, los cristianos organizaron su basílica sencillísima, con una sola nave y un nártex. Luego, por todas partes los enterramientos se agruparon alrededor de este monumento, pobre arquitectónicamente, pero que debió ser muy venerado, pues incluso fue, hasta el siglo VIII, sede episcopal* (Almagro 1951 a, 111-114).

Quant a les estructures, la interpretació de l'espai no variava excessivament de la proposta de Puig; definia clarament l'existència d'una única sagristia al nord de l'absis, d'una sèrie de cambres funeràries i d'unes escales i una rampa que comunicaven des de ponent amb un gran espai davant de l'única porta del temple que obria a migdia. Si bé en els comentaris escrits acceptava l'existència d'un *nartex* que prolongava, per l'oest, l'aula cultual sense cap altra comunicació exterior, al dibuix no es veu i queda evident que la nau del temple és una de sola, sense comparticions. Al text de la primera monografia empuriana se'n esmenta per primer cop l'existència en preparació d'un treball dedicat a l'Empúries tardana: *Todos los elementos arquitectónicos referentes a la Ampurias paleocristiana y visigoda aparecen estudiados en M. Almagro y P. de Palol, Monografías Ampuritanas, n.º V, Ampurias paleocristiana y visigoda, en curso de edición* (Almagro 1951 b, 105, nota 3). D'aquesta publicació, se'n continuarà parlant fins al 1967 sense que mai, però, no arribés a sortir.

Tanmateix, uns quants anys més tard aquests dos autors publicaven un breu article (Almagro/Palol 1962, 27-41) sobre aquestes qüestions, que cal considerar com un resum de les tesis i dels resultats que havia de presentar la monografia promesa i mai no enllestida. L'anàlisi, breu però precisa, del cementiri tardà i de la basílica cultual ocupa solament una part del treball (Almagro/Palol 1962, 28-33) i es modifiquen substancialment algunes de les afirmacions efectuades per Almagro en estudis anteriors. Fem-ne, tot seguit, un resum: una crisi brutal hauria afectat la ciutat d'Empúries a causa de les invasions bàrbares de mitjan segle tercer, que trobava el seu reflex en potents estrats de destrucció i immensos abandonaments. La vida, molt precària, hauria continuat esporàdicament en algun indret de l'àrea de la ciutat romana, i la Neàpolis hauria esdevingut un camp de ruïnes damunt de les quals s'hauria alçat una *cella memoriae* i al seu entorn un modestíssim cementiri que hauria ocupat pràcticament tot el solar neapolità llevat del sector on es dreçaven els temples pagans dedicats a Asclepi i a Zeus Serapis, associat, probablement, a Isis, que es localitza al sector meridional del jaciment. Aquest fet s'interpretava com si aquest espai fos terra sacrílega per memòria històrica del fet o a causa d'una llarga pervivència dels cultes d'aquelles divinitats guaridores i, per tant, utilíssimes, tal com s'ha documentat en molts altres llocs. L'àrea de més densa freqüentació funerària es trobava al nord, a l'entorn del port i de la basílica.

Pel que fa a aquest edifici, s'indicava que hauria tingut diverses modificacions al pas del temps. En un origen hauria estat, probablement, de planta rectangular, i més endavant, per influències del cristianisme africà, potser arribades a través de les illes Balears, i no abans de mitjan segle cinquè, s'hauria construït un absis semicircular inscrit dins d'un rectangle i, per tant, invisible des de fora, amb dues sagristies, una a tramuntana i l'altre a migdia, les *pastophoria*, una de les quals, la del nord, era evident, mentre que l'altra hauria estat eliminada

en un moment més avançat ja que les excavacions realitzades per cercar-la havien palesat la seva inexistència.

Hi havia un desnivell entre el *sanctuarium* i la nau que coincidia amb un canvi de pavimentació, d'*opus signinum* a la capçalera del temple i d'*opus segmentatum* a la resta del monument. Al bell mig del *sanctuarium*, davant del presbiteri, més enlairat encara, hi havia una tomba, la principal, damunt de la qual hi hauria hagut, amb tota seguretat, l'altar.

Aquesta forma original hauria evolucionat amb l'afegitó d'un *nartex* molt tardà, als peus del temple, un gran espai quadrangular amb alguna tomba i un sòl d'*opus signinum*.

Cap a migdia hi havia un gran vestíbul amb multitud d'inhumacions, on comunicava l'única porta d'accés a l'aula basilical. Es consideraven també com a construccions de cronologia molt avançada unes cambres funeràries que s'assenyalaven al nord de la *cella* i a l'est i sud del gran vestíbul, en aquest darrer cas més enllà del mur de la *stoa*.

Es deia de manera clara que l'esglesia aprofitava velles estructures, especialment les dependències comercials de l'àgora hel·lenística i unes termes augustals, una part de l'*apodyterium* de les quals, amb les seves fornícules, s'havia conservat en la paret septentrional de la basílica. En aquest treball no s'adduïa planimetria nova referent a aquest monument i es remetia el lector a la planta publicada per Almagro el 1951 (Almagro 1951 a, fig. 28; 1951 b, fig. 17).

Un aspecte interessant del treball era l'altíssima cronologia que es proposava per als sarcòfags monolítics amb tapadora a dues aigües i acroteris ornamentals i, per tant, a l'etapa d'utilització del cementiri i a algunes reformes de l'església i àrees annexes. Se suposava que eren altomedievals a partir de la descoberta a les excavacions de l'esglesia medieval de Sant Vicenç, al turó de les Corts, a Empúries, d'un sarcòfag d'aquest tipus. Una altra qüestió que es plantejava era si es podia considerar aquest el temple episcopal o calia cercar-lo en un altre lloc. Els autors, amb prudència, deixaven el tema obert: *Toda actividad cristiana de la ciudad de Ampurias gira alrededor de este pequeño templo. Nada más se conoce hoy en el área urbana. Aunque no debemos dejar de considerar que la ciudad romana está, todavía, por excavar en su mayor extensión, y que quizás nos proporcione el templo episcopal, como han pensado algunos investigadores* (Almagro/Palol 1962, 32-33). Aquest valuós article era deutor d'una comunicació que Pere de Palol havia presentat l'any anterior als *Corsi* de Ravenna i on, magistralment, es feia una brillant síntesi sobre l'Empúries romanocristiana i visigoda amb algunes indicacions precioses que més endavant foren matisades o oblidades (Palol 1961, 195-206, especialment, si ens referim al cementiri neapolità i al temple, 196-201).

Pel que sabem, Almagro no es tornà a referir directament a aquests temes mai més. En canvi, Pere de Palol se n'ha tornat a preocupar en diversos articles i en la gran síntesi sobre el món paleocristià hispànic del 1967 (Palol 1967). En efecte, en aquell estudi global, on encara se'ns recorda l'existència d'una monografia emporitana, en preparació, que havia de desenvolupar exhaustivament el món del baix imperi i de l'antiguitat tardana, es feia una valoració del jaciment que incorporava algunes opinions noves que perfilaven i modificaven algunes de les idees avançades anteriorment (Palol 1967, 32-36). Resumint, l'essència del treball és la següent: sobre l'estructura del vell *apodyterium* d'uns banys del segle primer que es trobava immediatament al nord de la *stoa*, s'hauria edificat un temple cristià i s'hauria modificat convenientment l'espai diverses vegades per adaptar-lo a les necessitats litúrgiques. L'esglesia, una *cella memoriae* a l'entorn de la qual es disposava un gran cementiri, era de nau única, amb un absis semicircular orientat i inscrit dins d'una capçalera rectangular, amb un espai al nord, el *diakonicon*, i sense *protesis*, la dependència complementària que se situa a migdia, la qual hauria pogut existir en el moment inicial de l'edifici.

Una important cambra funerària s'obria al nord i al sud, un gran vestíbul utilitzat també com a espai funerari i on donava la porta d'accés del temple. S'assenyalava la possibilitat que l'absis semicircular en reconvertís i en modifiqués un d'anterior, rectangular, del qual semblava haver-hi indicis. Davant seu es disposava el *sanctuarium*, al bell mig del qual, i sobre l'eix de simetria de l'edifici, hi havia una tomba, la més important, damunt de la qual hi hauria l'altar. Absis i *sanctuarium* mostraven dos paviments d'*opus signinum*, superposats.

Suposava també l'existència d'un *nartex* a ponent de l'aula basilical, tardà, d'època visigoda, amb una porta probable que el posava en relació directa amb el vestíbul meridional.

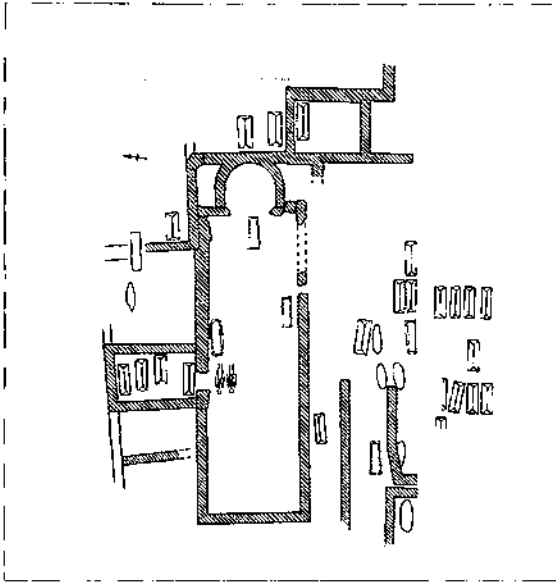
Datava el conjunt en època visigoda plena amb una pervivència fins al segle nou. Considerava del segle setè o més tardana encara l'escala i la rampa d'accés al vestíbul i a l'església venint de ponent.

La *cella memoriae* hauria estat el nucli central d'una necròpoli tardana que hauria ocupat la meitat nord de la Neàpolis destruïda, calia suposar, per les incursions dels francoalamans en temps de l'emperador Gal·liè. La planta publicada era la mateixa d'Almagro amb la incorporació de les cambres sepulcral de la *stoa*, situades, però, erròniament i desplaçades cap a l'oest (Palol 1967, fig. 8).

Pel que fa a la identificació del temple amb l'església episcopal, Palol diu prudentment: *De todas maneras el problema de los templos ampuritanos está todavía sin resolver. ¿Debe considerarse la pequeña cella memoriae como el templo episcopal ampuritano? ¿La excavación sistemática de la ciudad nos deparará el hallazgo de la verdadera iglesia episcopal y el templo que ahora tenemos quedará reducido a un templo cementerial suburbano? Hoy no podemos contestar estas preguntas* (Palol 1967, 35).

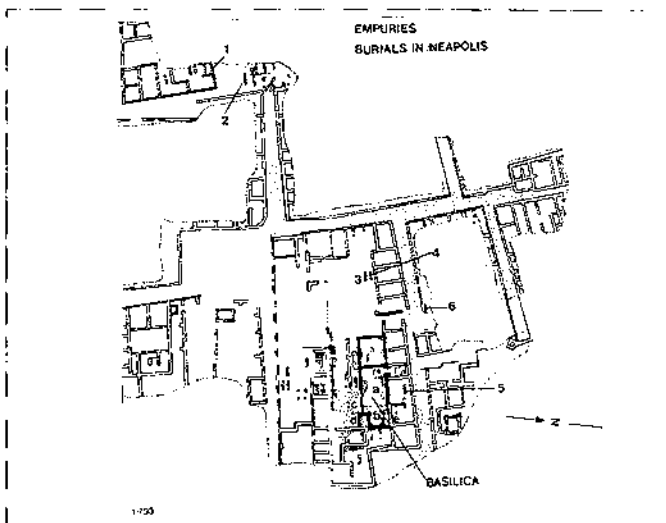
Amb petits matisos, ha anat mantenint aquestes opinions i insistint en altes cronologies per al cementiri, que s'hauria perllongat fins a època comtal (Palol 1972, 98; Palol 1987, 123).

Aquestes opinions autoritzades han estat seguides amb més o menys fidelitat per diferents autors interessats en aquests temes; J. Fontaine (1978 425) segueix en la seva descripció l'escrit de Palol, i comenta les dificultats d'una cronologia més precisa i la impossibilitat de saber si fou o no l'església episcopal; Badia (1978, 144) criticava l'ús, segons ell inadequat, del mot *basílica* per referir-se a aquest temple, acceptava l'existència de *diaconicon* i *protesis*, de la qual era ben visible la dependència septentrional, l'aprofitament d'unes termes hel·lenístiques i l'existència d'un possible pòrtic o galilea "davant del frontis". Insistia en l'origen clarament africà de la planta. En un treball més recent i més madur redactat en col·laboració (Piñero *et al.* 1989, 19-20), continuava suposant l'existència d'una capçalera tripartida, d'un espaiós *nartex* als peus, de la procedència nordafricana del model i de la seguretat que no es tractava de l'església episcopal. Defensava una datació dins del segle cinquè o, potser, anterior i tot i una perduració fins a la fi del regne visigot. Sotomayor (1979, 146), en referir-se als antics llocs de culte cristians, proposa una datació, per al temple neapolità, del segle cinquè ple. Barral (1981, 65-67 i fig. 92), si bé comenta molt de passada l'estructura de l'edifici del qual destaca la compartimentació tripartida de la capçalera, ens mostra una planta simplificada (segons Palol i Barral) (fig. 9), amb una nau única, sense *nartex* i amb alguna altra modificació curiosa que no té resposta en el text. Junyent (1983, 36-37), que reproduïx la planta publicada per Palol, segueix fil per randa, en la seva descripció, l'autor gironí, emfasitza l'existència d'una primera fase amb absis rectangular. També en féu unes consideracions S.J. Keay dins del monumental estudi dedicat a les àmfores tardanes (Keay 1984, 9-11 i 49). És un estat de la qüestió on es comenten les diverses opinions i s'accepta l'existència d'una capçalera tripartida i d'un *nartex* als peus. Més sor-

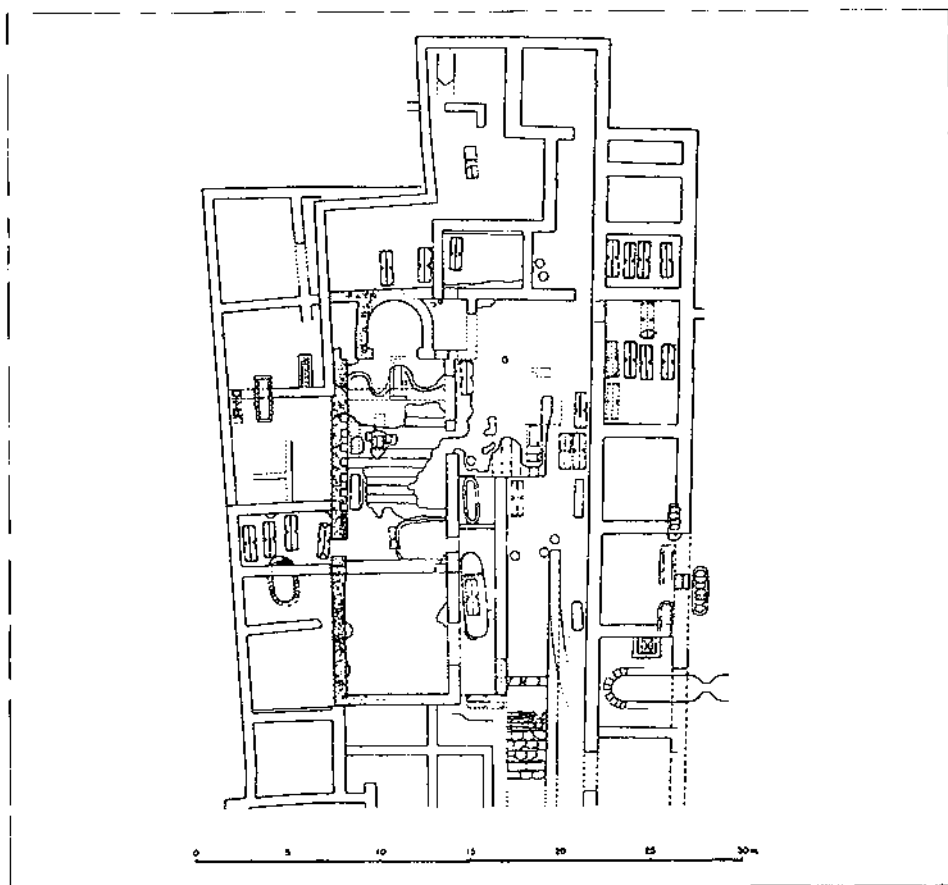
9.-Planta de l'església i sectors
pròxims publicada per
Barral (1981).

prenent resulta la suposició, sense fonaments de cap mena, de lligar aquest temple al culte del màrtir de Girona Feliu (*.wich was probaby related to the cult of saint Felix*). Definia amb molta senzillesa la tipologia de les tombes del cementiri de l'entorn, s'interessava pels enterraments en àmfora i esmentava l'existència d'una tomba que aprofitava un d'aquests recipients, situada al costat de la porta meridional de la Neàpolis. A partir de l'anàlisi de les àmfores i d'altres dades complementàries, proposava una datació per al cementiri entre principi del segle quart i la darrerria del sisè o inicis del setè, mentre que la basílica podia ser del final del segle cinquè o ja del sisè. La planta que feia servir (Keay 1984, 49, fig. 5) (fig. 10) adaptava i retocava lleugerament un original publicat a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans del 1913-1914, entre les pàgines 838-839 (Puig i Cadafalch 1913-1914, 838-839).

10.- Sector central
del cementiri de
la Neàpolis
(segons Keay
1984).

Per acabar, caldria comentar les impressions que sobre aquest conjunt han manifestat H. Schlunk i Th. Hauschild, bons coneixedors de l'arquitectura religiosa tardoromana. En un text publicat el 1978 i que, per tant, pot ser considerat com l'opinió darrera de Schlunk, que morí poc després, s'acceptava la hipòtesi de l'aprofitament d'unes estructures termals del segle primer, amb paral·lels diversos i pròxims (Badalona, Segobriga, Munigua), en la construcció de la *cella memoriae* d'una sola nau i amb absis semicircular inscrit a la capçalera i amb dues dependències no culturals al nord i al sud. Tanmateix, rebutjaven l'existència d'un *nartex* a ponent que per a ells no seria sinó la part final de la nau. Proposaven una cronologia per al conjunt, com a mínim, del segle sisè. El cementiri de l'entorn ofería una vasta tipologia i els sarcòfags de marbre esculpturats eren reutilitzats (Schlunk/Hauschild 1978, 161-162) (fig. 11).

11.- Planta de l'església i àrees annexes (segons Schlunk/Hauschild 1978)

Darrerament, Godoy inclou l'anàlisi d'aquest edifici en un important estudi de conjunt sobre les esglésies tardoantigues hispàniques i la litúrgia, on es limita, però, a resumir les principals hipòtesis plantejades, preferentment la dibuixada per Palol (1967, 36), a la qual considera potser, una *memoria-martyrium* per a la seva localització en un dels cementiris urbans. No era convenient anar més enllà sense un reestudi aprofundit del lloc (Godoy 1995, 217-219, fig. 36, on reproduceix la planta publicada per Almagro/Palol 1962).

2.2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.

No hi ha, com s'ha vist, gaires diferències en l'opinió dels diversos estudiosos, que sovint han hagut d'analitzar les restes arquitectòniques a través del material publicat, molt desigual.

És majoritària l'opinió de l'aprofitament d'un antic edifici termal, de l'existència d'una capçalera tripartida, amb un absis de planta semicircular inscrit i no visible exteriorment i dues petites cambres a cada costat, i la pintoresca suposició de l'existència d'un *nartex* que, cal recordar-ho, no existeix en l'occident mediterrani (Picard 1989, 530-531) i que molt probablement els autors que en parlen confonien amb un vestíbul. Només hi estan en contra, com hem vist, Schlunck i Hauschild.

Es fa notar sovint la suposada influència nord-africana i siríaca de l'aula basilical i s'assenyalaven alguns paral·lels remots i exòtics. Pel que fa a la cronologia, sense dades fermes, aquestes es disposaven dins d'un ventall que aniria des de mitjan segle quart fins al segle sisè, amb perduracions i obres de reforma que algú feia perviure fins als segles nou o deu.

3. El paisatge de la Neàpolis a la baixa antiguitat.

El primer que cal fer si volem intentar comprendre la gènesi de l'aula basilical, dels àmbits funeraris que es desenvolupen al seu entorn i, en darrera instància, la creació d'aquest gran cementiri que ocupa tota la meitat nord de l'antic barri portuari i bona part del sector occidental i que s'estén en l'anomenada necròpolis Martí més enllà del perímetre emmurallat hel·lè, és intentar saber quina era la situació d'aquest indret, com es trobava i que hi havia. Si no ho fem així, no podrem anar més enllà i deixarem d'entendre moltes coses i no podrem explicar-ne d'altres satisfactòriament.

Aquestes qüestions que ara ens preocupen també foren plantejades per tots aquells que s'han interessat per aquest tema des de Botet i Sisó endavant. En un primer moment s'havia suposat que la vida hauria continuat a la Neàpolis durant la baixa antiguitat, una vida esmorteïda, decadent, si més no després de la invasió dels germànics vers el 260, fet que hauria significat una mena de tall brutal i inesperat, el trencament brusc d'una història, la fi com a ciutat important d'Empúries.

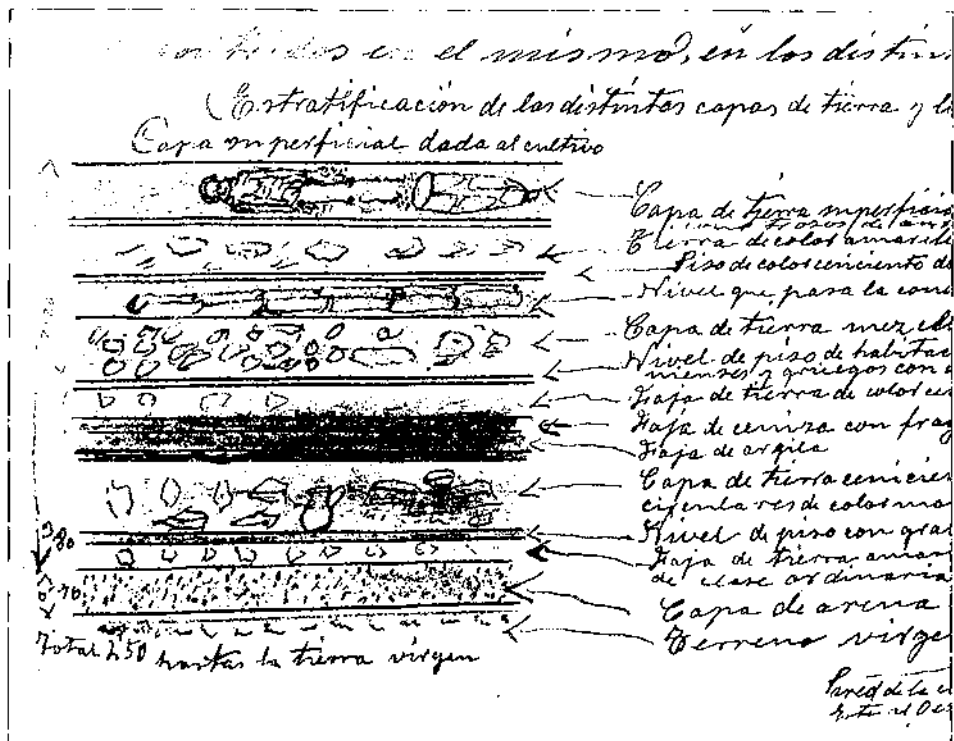
La continuació dels treballs de camp i un coneixement cada vegada més precís dels materials arqueològics recuperats va servir per a poder anar perfilant millor l'evolució històrica del jaciment, tot i el pes d'algunes idees esbossades per aquells primers estudiosos que arrelaren amb la força de la mala herba i que incorporaren, sense discussió, al discurs propi Puig i Cadafalch, Bosch Gimpera, Almagro, Palol o Ripoll per fer referència només a un grup de sòlids historiadors que ha treballat, en algun època de la seva vida, directament sobre el jaciment (l'"assassinat" d'Empúries per part dels francoalams, la languidesa de la història de la ciutat a partir d'aquesta data, la inundació per alluvions del port de la ciutat, causa última que explicaria la inexistència d'una renaixença després del pas dels bàrbars, el cop definitiu dels normands a principi del segle IX, entre altres (Nolla 1993)).

A partir dels anys cinquanta ja s'acceptava que el cementiri tardà començà a formar-se després de l'abandó total, del lloc, com provava, d'una banda, la lògica i, de l'altra, les evidències arqueològiques, que no documentaven cap nivell d'ocupació, cap habitatge en funcionament, amb una datació baix imperial o més avançada. En aquests anys, i com a resultat de la intensificació dels treballs arqueològics en l'anomenada ciutat romana, dalt del turó, a l'oest de la Neàpolis, es va fixar un model, un esquema que ha esdevingut clàssic i que no ha pogut ser contestat i rebutjat fins fa poc temps, i que proposava que la Neàpolis, el barri mariner d'*Emporiae*, s'hauria abandonat simultàniament a les barriades corresponents a la ciutat romana, vers el 270/275, com a conseqüència, no cal dir-ho, dels efectes desastrosos de la ràtzia dels bàrbars, que haurien baldat la ciutat per sempre. Els supervivents haurien tornat a l'origen, s'haurien reclòs a l'antiga *Palaiapolis*, a Sant Martí d'Empúries, un lloc petit i ben protegit. D'aleshores ençà, la ciutat hauria entrat en una fase de poca activitat, hauria perdut tota la seva força, tot el seu prestigi (Nolla 1993).

Aquestes hipòtesis tan fermament establertes tenien un punt dèbil, inexplicable: no acabaven d'encaixar en aquest esquema la seu episcopal emporitana ni la capitalitat comtal, molt activa, en època carolíngia. S'intentava solucionar a través del prestigi

històric d'Empúries, la ciutat més antiga d'aquest territori. Era, no cal dir-ho, una explicació pobra, insuficient.

Hi havia, a més, un problema afegit, no copsat o no prou ben valorat, i que significava el pas de ciutat habitada i en ple funcionament a cementiri en poc més de trenta o quaranta anys, quan els diaris d'excavació d'Emili Gandia (fig. 12) o el famós article d'aquest arqueòleg i Manuel Cazorro sobre l'estratificació de la neàpolis emporitana (Cazorro/Gandia, 1913-1914, 657-686) especificaven, clarament, que les tombes s'obren en nivells d'abandó o en sorra estèril, sovint pel damunt del darrer sòl o paviment, els quals només rebenten molt de tant en tant (fig. 159).

12.- Secció teòrica de la Neàpolis dibuixada al Diario de excavación per E. Gandia, on podem observar, a dalt de tot (capa de tierra superficial), la situació estratigràfica de les sepultures tardanes.

Darrerament, però, s'han fet aportacions espectaculars que permeten contemplar el problema des d'una altra òptica i entendre'l molt millor. En efecte, ja des de final dels seixanta s'havia pogut provar, arqueològicament, que l'abandó de la ciutat romana no era de cop, sinó lenta i esglonada al llarg d'uns dos-cents anys, i que no hi havia cap mena d'evidència que pogués servir per a sospitar la invasió frenètica dels 260. Hi havia algun incendi, però era sempre parcial i fortuït i amb cronologies que tenien poca cosa a veure amb el 260. Els estrats més alts, per sota de la sorra edílica, eren majoritàriament nivells d'abandó.

És mèrit de Joaquín Ruiz de Arbulo haver proposat una nova visió, sòlidament contrastada, relativa al moment final de la Neàpolis, que ha sorprès notablement pel fet de ser força inesperada i, sobretot, molt lluny dels esquemes ben assumits. A partir

d'una anàlisi lenta i feixuga dels diaris d'Emili Gandia, de la identificació del material ceràmic i numismàtic va poder constatar que arreu hi ha nivells d'abandonament i farciments, que colguen dipòsits d'aigua i cisternes o que es dipositen directament al damunt dels darrers sòls que podien ser datats a època flàvia, al darrer terç del segle primer o molt a primers anys del segon. Les monedes més modernes recuperades i que han pogut ser estudiades directament corresponien al principat de Trajà (Ruiz de Arbulo 1985, 486-545; Campo/Ruiz de Arbulo 1987-1989, 152-163; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 415-459).

Aquesta informació pot ser contrastada amb els resultats de l'estudi de la ceràmica africana recuperada a Empúries i, concretament, amb la procedent de l'àmbit de la Neàpolis, onés escassíssima: uns quants fragments quasi tots d'A1, la producció més antiga -80/150- i amb formes, sovint, precoces però on hi havia alguns plats, poquíssims, del segle tercer i fins i tot del segle sisè, que documentaven, no una ocupació permanent sinó, un seguit de freqüentacions al llarg dels anys (Nieto 1983, 47-51 i, especialment, quadre XIV).

L'excavació el 1985 a la Neàpolis, a l'interior d'una casa que fa cantonada amb el *cardo maximus* i el *decumanus B* (fig.), el que passa immediatament al nord de la *cella memoriae*, va localitzar una cisterna colgada de cop amb terra d'escombreres molt rica en material ceràmic molt pròxim cronològicament l'un de l'altre i, per tant, amb la possibilitat de fornir-nos una datació molt precisa, exacta, que sorprenentment se situava a època de Claudi, a mitjan segle primer (Nolla 1992, 83-89)

Tots aquests indicis, suficients, ens permeten traçar un esbós, encara que imperfecte, de l'abandonament d'aquesta barriada, que s'hauria vist afectat per la greu crisi que patirà *Emporiae* a partir d'època augustal, la causa de la qual ja ha estat explicada diverses vegades (Nolla 1987, 291-297; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 455-459)). L'abandó de cases i el colgament conscient d'àrees molt concretes (dipòsits d'aigua, cisternes) comença a detectar-se a partir del principat de Claudi, però res no ens impedeix de suposar que hauria pogut començar una mica abans. D'aleshores ençà, el procés s'accelera i s'intensifica durant la dinastia flàvia i s'acabà, pel que sembla, en la segona o tercera dècada del segle segon. És també possible que algun lloc continués habitat uns quants anys més. A partir de mitjan segle només podrem parlar de freqüentacions, perquè aquesta àrea continuaria connectant el port amb les barriades del turó, on l'abandó de cases i espais sembla que s'inicià una mica més tard (època flàvia avançada) i s'aturaria a mitjan segle segon per accelerar-se, de cop, en el tercer quart del segle III (*supra* capítol 0).

Què significa el fet ben documentat del colgament conscient d'algunes estructures, com ara les cisternes i els aljubs, dins d'un procés d'abandó esglaonat al llarg de cinquanta o seixanta anys? Per què la crisi incideix tan brutalment en el barri portuari que serà el primer de despoblar-se i no en un altre lloc? Què passa amb els grans santuaris hel·lenístics situats a migdia del jaciment?

Aquestes podrien ser algunes de les preguntes que cal fer-se i que, sovint, no estem en condicions de resoldre plenament. Foren els habitants del barri portuari els més afectats per la crisi de subsistència que afectà Empúries amb els grans canvis de corrents comercials que es consoliden a la Mediterrània occidental a partir de mitjan segle I aC? És probable. Si fem un cop d'ull a l'estructura urbana de la Neàpolis en el darrer moment d'habitació (Aquilué/Mar/Ruiz de Arbulo 1983, 127-137; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 324-328)), contemplarem una sèrie de cases, unes *domus*, entre les quals n'hi ha de notablement luxoses, amb peristils, patis i paviments de mosaic, on se'ns fa evident un hel·lenisme militant (inscripcions en grec). També és cert que hi ha cases més senzilles, moltes de les quals, però, amb un pis superior que n'ampliava la superfície habitable. Si

bé hi ha de tot, destaquen els models tipològics grecs o potser millor mediterranis. Això i el fet que la Neàpolis fou l'antic solar dels emporitans grecs, una *polis* autònoma abans de la fusió amb la ciutat regular del turó per formar un *municipium* de dret romà de nom plural per recordar l'origen múltiple de la nova *ciuitas*, fet que té lloc en un moment indeterminat de la segona meitat del segle I aC, fan pensar que la major part de l'espai urbà de la Neàpolis devia continuar en mans dels antics propietaris, d'origen focu, que l'haurien continuat controlant durant l'alt imperi. Una bona part d'aquests ciutadans s'haurien enriquit amb el comerç que va permetre grans negocis durant el segle II i I aC. No és gens estrany, doncs, imaginar que aquests haurien rebut el primer i més fort cop de la crisi brutal del port d'Empúries i la necessitat d'espavilar-se emigrant a altres llocs, on podien continuar aquesta activitat lucrativa i que era quasi una tradició o adaptar-se, i, potser, marxant cap a l'interior, a les *uillae*, on, seguint la tradició, haurien invertit els guanys fets en la navegació i l'intercanvi.

Si es colgaren conscientment cisternes, pous i dipòsits després d'haver-se endut tot allò que era útil, tot allò que es podia tornar a fer servir (aquesta és una característica dels nivells superiors d'aquesta barriada i, en generals de tots els estrats d'abandó), es fa per necessitat, per tapar forats, per assegurar una circulació i prevenir accidents. No hi trobem cap altra explicació raonable. Si es tractés d'un procés llarg, podríem pensar en la utilització d'aquests dipòsits com a abocadors, però això no és possible si s'omplen de cop tal com passa. Només s'entén si tenim en compte que almenys tota l'àrea nord i nord-oest de la Neàpolis continuà essent lloc de pas obligat entre les barriades del turó, que continuaven poblades, i el port, que, si bé a un altre nivell, funcionava a bon ritme i és on arribaven els productes necessaris per a la ciutat i tot el seu territori i per on sortia l'excedent agrícola produït pel rera país. És també simptomàtic veure que es tapen dipòsits d'aigua i pous, estructures bàsiques i imprescindibles en un lloc ocupat, amb presència humana. Res no explica més clarament l'abandó definitiu d'un lloc com la destrucció dels punts d'aigua. Són explicacions pobres, potser insuficients, però les dades són també escasses i irregulars i no ens fan possible anar més enllà.

Afectà aquest abandó l'àrea sagrada al sud de la Neàpolis? Pensem que sí, tot i que les dades són escadusseres. No hi ha materials més tardans en aquest sector i, a més, hi ha davant la porta i la muralla meridional neapolitana un petit cementiri la primera fase del qual cal datar a final del segle primer i inici del segon, que, segons hem pogut comprovar (Cazurro/Gandia 1913-1914, 657-686; Almagro 1951 a, 141-144), se situa ben bé un metre per damunt de la llinda de la porta de la Neàpolis, en un nivell de sorra estèril i material de rebuig que indiquen un abandó, antic, de l'àrea. Potser el clar origen hel·lè dels cultes d'Asclepios i de les divinitats associades o de Zeus Serapis ajudaria a explicar la ràpida davallada quan mancà l'element grec. Al turó, els temples cívics lligats al culte imperial continuaran en plena activitat, com continua activa la ciutat, tal com ha pogut provar l'estudi acurat de l'epigrafia publicat recentment (Fabre/ Mayer/Rodà 1991, 45-46 i, especialment, 67-68; també, *supra* capítol 0).

La datació precisa del cementiri neapolità no ens és coneguda, tot i que, a través de l'anàlisi de les àmfores, d'alguns sarcòfags esculturats i de la comparació del tipus d'enterrament amb altres necròpolis més ben datades, cal suposar, com veurem en detall més endavant, que aquest cementiri s'hauria començat a crear durant el segle quart, probablement durant la primera meitat, és a dir, entre el 300/350 grosso modo. El moment final ara no té interès; ja hi tornarem més endavant.

Si acceptem aquesta cronologia, que pensem que és raonable i que intentem defensar documentalment en el capítol d'aquest estudi dedicat a l'anàlisi global d'aquesta necròpoli, ens adonarem de seguida que entre l'abandó definitiu —com a zona habitada— de la Neàpolis i la utilització com a cementiri s'escolen entre cent cinquanta i dos-cents

anys, un període molt llarg que hauria acabat canviant notablement l'aspecte general de l'àrea. La tàpia i el tovot de les parets s'hauria degradat colgant, conjuntament amb la sorra portada per la tramuntana, l'interior de les habitacions, els antics carrers, les velles places.

En efecte, tot aquell indret seria ara un erm, un gran sorral que ho cobriria tot i on els murs pràcticament haurien desaparegut. Només cal fer un cop d'ull als diaris d'excavació de Gandia, als talls estratigràfics dibuixats on exemplifica els diferents nivells que localitzava i anava excavant, per adonar-se que les tombes i alguna de les construccions tardanes (com el mur perimetral que assenyalava el límit meridional del cementiri) s'obren o s'alcen damunt d'un nivell estèril o com a màxim afectant els estrats d'abandó sense perforar quasi mai el darrer nivell de circulació.

Tanmateix, hi havia a la Neàpolis estructures construïdes en alçat, de pedra, potser per haver d'aguantar fortes pressions de sistemes complexos de cobertura o d'un gran pis superior, o murs bastits d'*opus caementicium*, un material molt sòlid, molt fort, pràcticament indestructible i que a més no pot ser reutilitzat almenys no sense esforços extraordinaris per a un modest resultat. Hi ha una paret d'aquestes característiques conforma el mur nord del *caldarium* d'un senzill i arcaic edifici termal que actualment es conserva 2'50 m per sobre del nivell de pavimentació. Algunes altres parets d'aquestes *thermae* eren de pedra a una alçada similar, tal com sembla, i en part s'haurien conservat. És segur que es veien pel damunt del sorral, especialment l'estructura de formigó. Només una mica més enllà, a migdia, i convertit en el límit per aquesta banda de les termes, s'hi localitzaria la paret de fons de la *stoa*, el gran edifici que fixava l'espai de l'àgora pel nord i que funcionà, segons sembla, fins a l'abandonament definitiu de l'àrea. Es tracta d'un gran mur, poderós i ben travat, que s'alça encara ara força per damunt del darrer nivell de circulació. És probable que, en part, sobresortís pel damunt de la terra de l'entorn.

Que el cementiri de la Neàpolis -i no oblidem que la necròpoli Martí n'és el sector més occidental- és el cementiri de Sant Martí d'Empúries, des del darrer quart del segle tercer el solar de l'urbs *Emporiae*, després de l'abandó del barri mariner de la Neàpolis i, finalment, de l'àrea de la ciutat regular del turó, a redós d'unes sòlides muralles, segura i suficient, amb una població dispersa, suburbana, important (vegeu Nolla 1993; *supra* capítol 0), no pot ser discutit. Enterrar a l'interior de l'àrea urbana no era possible, seguint el vell costum, arreladíssim, i que no canvià fins més endavant (hi ha, tanmateix, indicis segur d'unes poques tombes tardoromanes que han estat localitzades al nord de l'església dedicada al sant de Tours i a la part més occidental de la vila, d'una cronologia alta de segona meitat segle cinquè i segle sisè (Keay 1984, 5-9; *supra* capítol 0) que no canvien res substancialment). A poca distància, a l'altra banda del port, hi havia l'espai més pròxim i més adient per sebollir els difunts. No és gens estrany, doncs, que fos precisament tota la zona més septentrional i nord-occidental de l'antiga barriada portuària, a tot l'entorn de l'arc del port fins a arribar al penya-segat, el lloc triat per servir de cementiri principal de la ciutat i, sobretot, del nucli emmurallat. Durant el baix imperi i l'antiguitat tardana hi havia molts altres cementiris en funcionament, alguns amb un nombre notable d'inhumacions (Estruc, Castellet, muralla meridional...), però que no poden ser considerats, majoritàriament, com a necròpolis de Sant Martí atès que queden molt lluny i sense cap mena de relació visual (a diferència de la Neàpolis). Hem de suposar que haurien de correspondre a nuclis suburbans d'habitació de certa magnitud que existirien a redós de Sant Martí (Nolla 1993; *supra* capítol 0). Les excavacions de final de 1991 i inici de 1992 al costat oriental de la carretera que mena a Sant Martí, davant de l'esglésiola de Santa Margarida, han posat de manifest importants nivells d'ocupació tardans i moltes tombes de cronologia avançada.

da que s'han d'associar al cementiri Estruc (Rocas/Manzano/Puig 1992, 125-136; Llinàs *et al.* 1992, 351-381; Llinàs *et al.* 1994, 189-204).

El coneixement global que tenim ara mateix de la història d'Empúries, amb la concentració, molt a final del segle tercer, a Sant Martí, ens fa suposar que, immediatament, caldria adequar un espai per fer-lo servir de cementiri i que ja des d'ara mateix o, si més no, des de principi del segle quart, s'hauria començat a utilitzar el solar septentrional de l'antiga Neàpolis coincidint gairebé amb la darrera atzagaiada del poder imperial contra el cristianisme i els decrets immediats de tolerància, que determinen en aquestes contrades –ho intuïm bé a Girona, amb dades textuais i arqueològiques– un procés força ràpid de cristianització de capes riques i cultes de la societat i, en general, de bona part de la comunitat urbana. Ja veurem més endavant, a l'hora d'intentar fixar, amb dades arqueològiques, la cronologia inicial d'aquest cementiri, que els documents no rebutgen el que diem.

Que la necròpoli és cristiana (i diríem que exclusivament o quasi) ens ho confirma la disposició de les tombes orientades vers la *Jerusalem celestial*, vers l'orient, per on haurà de retornar el *fill de l'home* en la seva segona vinguda, i, sobretot, l'existència d'un temple que cohesionà i organitzà l'espai i per la manca d'ofrenes d'acompanyament, que són inexistents, o d'altres indicis clarament pagans, com pot ser l'òbol, la modesta moneda de bronze per pagar Caront, costum arrelat i que trobem ben documentat, en ple segle quart, al cementiri del carrer Prior de Sant Feliu de Guixols, a redós del monestir (Aicart/Nolla 1995, 104-107). I això planteja immediatament una altra qüestió: donarà pas el cementiri a l'esglésiola o es formarà a l'entorn del temple? És un procés simultani?

No és fàcil contestar amb dades sòlidament establertes aquestes preguntes, però fa l'efecte que la basílica sorgiria en un segon moment, entorn d'un cementiri nou. Pensem, però, que la fase inicial del temple no pot anar cronològicament gaire més enllà del segle quart, un temple que, tal com assenyala ja fa molts anys Puig i Cadafalch, no és altra cosa que una *cella memoriae* dedicada a un personatge important, i completament desconegut, de la història del primer cristianisme emporità, i que esdevindrà l'església d'aquesta gran necròpoli. No cal buscar-hi, com s'havia fet, la basílica episcopal que podria trobar-se a Sant Martí d'Empúries, on constatem l'existència d'un temple d'ençà del 834 dedicat al bisbe de Tours, o, segons alguns autors, sense cap evidència ferma i forçant el que sabem de l'evolució històrica d'*Emporiae* en algun lloc no excavat de la ciutat romana o a Santa Margarida.

Quan es determinà construir una *cella memoriae* en aquest cementiri, és segur que els experts es fixaren de seguida en la gran paret d'*opus caementicium* de les antigues *thermae* i, probablement, en alguns altres murs d'aquest conjunt o en la paret meridional de la *stoa*, que, almenys en part, devien sobresortir de l'entorn. L'orientació de la paret i la disposició de les cambres i paviments, en aquest sector, s'avenien perfectament amb el que calia: una situació pròxima al port, una orientació est-oest i un espai suficient. En efecte, la *cella* havia de construir-se en l'àrea on naixia el cementiri, i s'havia d'orientar correctament amb la capçalera cap a l'est. Si l'espai triat comportava, a més, poques reformes, molt millor.

La neteja del lloc degué provar que l'indret assenyalat era òptim, amb uns espais grans i bellament pavimentats d'*opus segmentatum* (triem aquesta definició, no testimoniada entre els autors antics, perquè, malgrat tot, és la que defineix millor aquest sòl, excel·lent, fet de petits bocins de marbre blanc de formes irregulars però de mides uniformes (cf. Ginouvès/Martin 1985, 148, lám. 40,6), on només calia desmuntar algun mur, reconstruir-ne d'altres i alçar-ne alguns de nous per bastir l'aula i una sèrie d'espais adjacents (vestíbuls, accessos..) imprescindibles.

Resumint, la tria del lloc fou condicionada per unes evidències que, explorades, coincidien, plenament amb allò que cercaven els constructors. No tenim dubtes de cap mena a proposar-ho i n'és prova evident el fet que, mil cinc-cents anys després, quan la Diputació de Girona subvencionà les primeres excavacions al solar emporità (1846-1848), aquestes, que ho tenien tot a l'abast, se centraren en l'àmbit basilical pel fet que continuava essent visible la paret de *caementicium* i, per tant, proporcionava un punt de referència necessari. Aquest atractiu, la referència estructural, condicionarà bona part de les exploracions de l'enginyer Xavier de Ferrer, cap dels "forestals" i, fins i tot, d'Emili Gandia, que quan inicià les exploracions oficials a Empúries per encàrrec de la Junta de Museus de Barcelona, el 1908, ho féu a l'entorn del que ell anomenà el *columbari*, el mur de *caementicium* amb les peculiars fornicules, que era conegut popularment amb aquest nom.

4. Les estructures. Anàlisi interpretativa.

4.1. ELS PRECEDENTS. L'EDIFICI TERMAL.

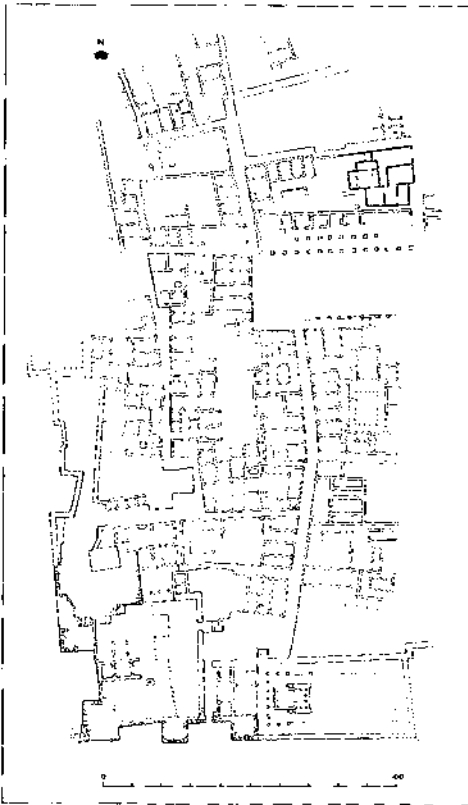
Com hem vist, la zona de la basílica paleocristiana de la Neàpolis va ser el primer lloc on es varen dur a terme treballs arqueològics dins de la ciutat emporitana (fig. 13). Un dels elements que varen impulsar els arqueòlegs a treballar en aquell sector fou l'existència d'un mur, en excel·lent estat de conservació, ben visible, que es feia evident pel fet de posseir tot un seguit de fornícules –set en total– en la cara de migdia (fig. 14).

Els primers excavadors ja s'adonaren que aquesta imponent paret no pertanyia en realitat a la basílica sinó a un edifici anterior que, inicialment, identificaren com un columbari (Puig i Cadafalch/Falgueras/Goday 1909, 269; Oliva 1974, 88). En realitat, l'església es bastí aprofitant un seguit d'estructures d'una construcció anterior, si bé aquella no era un columbari sinó un edifici termal, tal com fou reconegut de seguida (Almagro 1951 a, 113; Almagro/Palol 1962, 31; Palol 1967, 34; Mora 1981, 44; Nielsen 1990, 67).

L'església, com veurem, recuperarà un seguit de parets en bon estat que definien uns espais de dimensions adequades per adaptar-les a la nova funció, i amb uns sòls intactes de certa qualitat.

No deixa de ser paradoxal que es triés per a l'erecció d'un edifici de culte cristià un antic edifici que en certa manera simbolitzava l'antiga cultura romana i el *modus vivendi* pagà o clàssic. Les termes no eren, entre els romans, només un edifici de banys sinó una expressió de la seva manera de viure, de la seva mentalitat. Aquests monuments són tan importants i paradigmàtics dins d'una ciutat com podien ser el teatre o l'amfiteatre, i potser més, perquè no totes les ciutats es podien permetre aquells grans edificis, mentre que totes disposaven d'algun edifici de banys públic, de dimensions més o menys grans i d'un cert luxe.

Els banys no són només un indret

13.- Planta de la Neàpolis a època tardorepublicana i augustal amb la situació emfasitzada de l'edifici termal.

14.- Mur de tramuntana del caldarium.

de neteja i higiene, sinó un veritable centre cívic i social on s'intercanviaven notícies, es discutien temes polítics, s'iniciaven i es tancaven negocis i on es gaudia, en definitiva, d'un bé tan preat com era l'oci.

La cultura del bany acabà esdevenint tot un símbol social i de prestigi. Així, els més acomodats començaren a bastir-se luxosos banys privats a la seva *domus* i aquells que vivien al camp, més allunyats dels centres urbans, s'instal·laren també banys, alguns de gran riquesa i complexitat, que ocuparen un lloc destacat dins la distribució espacial de la casa.

Tot i el coneixement de l'existència d'un termal a l'àrea ocupada per la basílica emporitana, aquest restà en gran mesura desconegut. Els treballs i estudis dedicats al sector s'han centrat en la *memoria* i han oblidat sempre l'edifici precedent, i s'han limitat a esmentar-ne l'existència. Fins ara ningú no s'havia interessat mai en la seva estructura, funcionament i evolució.

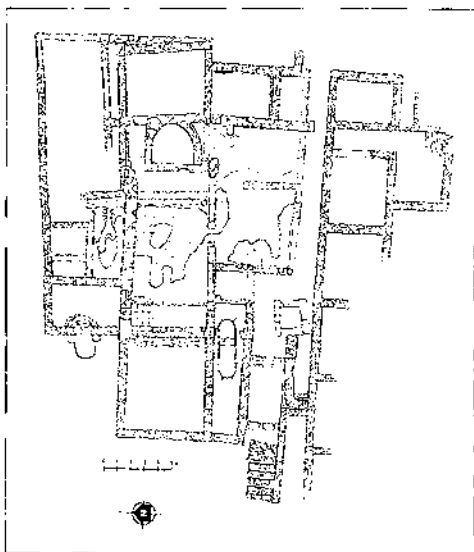
En una primera aproximació (Palahí/Vivó 1993, 103-112), vàrem elaborar una primera anàlisi de les restes visibles amb una hipòtesi de treball sobre l'estructura i la seva evolució. Posteriorment, hem pogut realitzar alguns treballs sobre l'indret neteja i reinterpretació dels vells sondejos del 1946 i 1947- que han permès aclarir alguns punts conflictius i corregir en part la primera interpretació, explicar la funcionalitat d'algun espai i definir-ne d'altres.

4.1.1. LES ESTRUCTURES.

Val a dir que l'àrea on se situa l'edifici termal resulta especialment complexa a causa de la superposició d'estructures pertanyents a un llarguíssim període. Així, a més de les restes pròpies de l'edifici de bany, trobem restes tant d'edificacions anteriors com posteriors són especialment significatives les que correspondrien a la basílica i a les reformes posteriors, sense que es pugui descartar un ús intermedi de l'espai entre l'abandonament de les termes i la construcció de l'esglésiola (fig. 15).

La nau del temple aprofità en gran mesura una cambra preexistent (A), de forma rectangular (5'80 x 8'70 m). Els murs sud, 20, de pedra, i nord, 17, de *caementicium*, es conservaven fins a una certa alçada, mentre que els de llevant, 59, i ponent, 57, havien estat

retallats arran de terra per fer-hi l'ampliació longitudinal de la nau. Resultava especialment malmès el primer, afectat per l'enterrament principal (núm. 377). El mur que, situat al nord, corre lleugerament esbiaixat respecte a l'eix de l'estança, en direcció est/oest, és fet en *opus caementicium* i presenta, a l'extrem occidental –sobre l'alveus–, una porta, oberta en el reaprofitament tardà de l'edifici. Aquest conserva una alçada superior als dos metres i a la part alta es troben disposades set fornícules en fila i l'empremta d'una comisa que corria per sota, de fusta estucada (fig. 16 i 17). Els nínxols, recoberts d'estuc -molt mal conservat–, presenten unes mesures de 0'40 m d'amplada per 0'30 m de profunditat i 0'80 d'alçada, i són coberts amb volta.

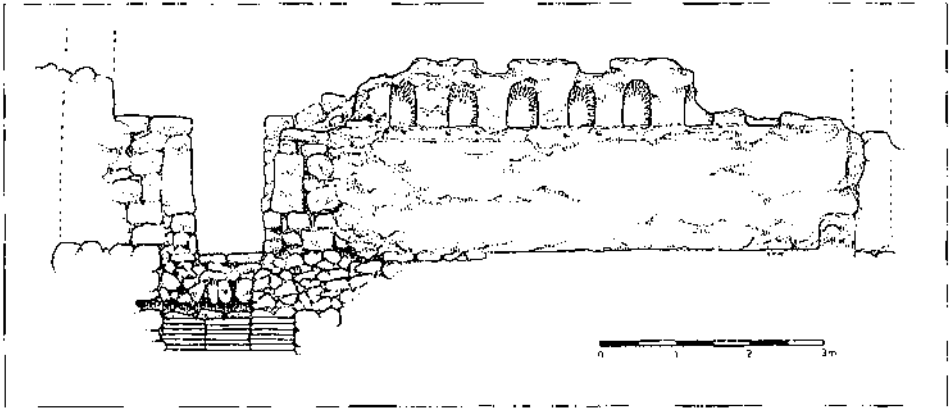

15.- Planta general de l'edifici

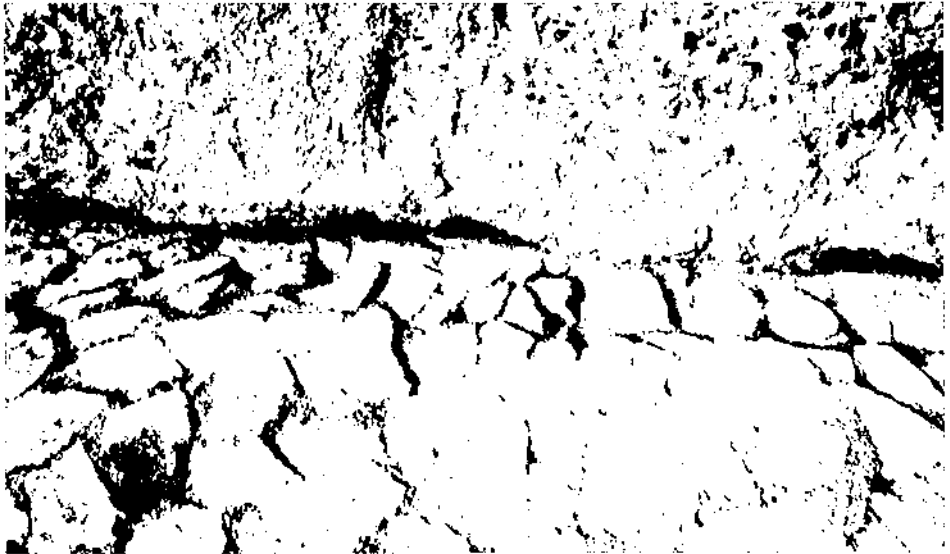
És aquest mur un dels que ens dóna indicacions sobre l'existència de dues fases a l'edifici. La gran paret actualment conservada es disposa directament sobre el paviment, tant a la cambra A com a la situada directament al nord (E) (fig. 18). En realitat, actualment, es pot observar que aquest emmascara un mur anterior, més estret, que en un segon moment va ser folrat i regruixat fins a 0'80 m. Per tant, la sala ja mostrava originàriament unes dimensions pràcticament idèntiques i el reforçament de la paret fou motivat per la construcció dels nínxols que necessitaven una certa profunditat. Cal recordar que tots els murs originals conservats tenen una amplada mitjana d'entre 0'50 i 0'55 m, fet que impossibilitava l'obertura de fornícules de 0'30 m de fondària.

16.- Detall de les fornícules del mur de tramuntana del caldarium.

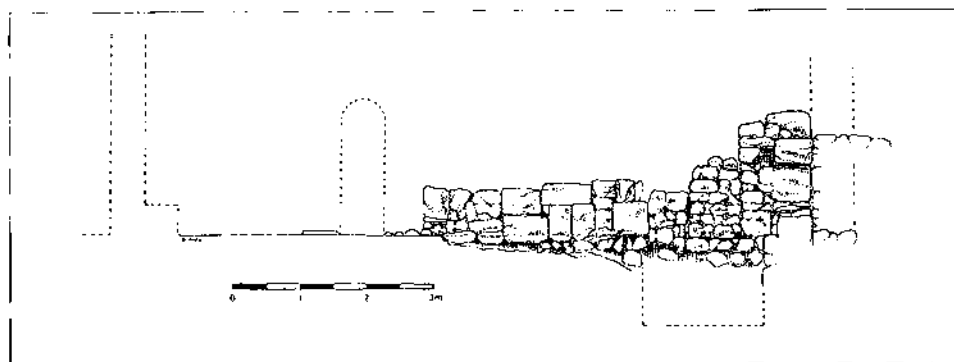
17.- Alçat del mur nord del caldarium.

18.- Detall de la superposició del mur de la segona fase per damunt del paviment preexistent.

El segon mur que conserva una certa alçada és el que se situa a migdia de la mateixa cambra. La paret havia tingut nombroses remodelacions, però encara se'n pot observar l'estructura originària. És fàcil de distingir pel fet de funcionar amb el sòl de marbre i per la seva fàbrica a base de carreus de mides diverses però sempre escairats amb tendència a l'horizontalitat i per l'ús, com en la majoria de murs d'aquesta fase, entre el pedruscall de duna fossilitzada (fig. 19). Aquest material sembla que vindria del cap de Creus (Aquilué *et al.* 1984, 36-44) i és utilitzat en totes les construccions de tipus hidràulic (cisternes, clavegueres,...) de la ciutat, ja que les seves propietats el fan especialment recomanable per a aquesta funció; tanmateix, aquí és el primer lloc on es testimonia la utilització de la duna fòssil en tot l'edifici, cosa que pot semblar absurda en unes termes, un edifici amb un grau màxim d'humitat ambiental.

A aquesta banda es trobava la porta d'entrada, en relació amb el *tepidarium*, d'aquesta sala reutilitzada posteriorment com a nau basilical. El brancal meridional de la

19.- Alçat del mur de migdia del caldarium.

porta i la resta del mur en aquella direcció es troben arrasats a un nivell inferior al del sòl de circulació. De tota manera, s'observen algunes pedres de la seva fonamentació i també els límits del paviment de marbre –tant d'aquesta cambra com de la situada a migdia (b)– que delimiten clarament l'espai que ocupava (fig. 20).

El que sí que es conserva és la pedra quadrangular on es recolzaria el muntant nord de la porta. La llum de l'obertura seria de 0'70 m; aquesta estretor relativa és molt corrent en les termes més antigues, ja que és un sistema per evitar la pèrdua de calor, tal com podem observar perfectament en els clars exemples pompeians. A l'angle sud-oest del mateix mur es troba una segona porta, actualment paredada pel mur 21, disposada davant per davant d'una altra que comunicava amb la capella septentrional. Aquestes obertures són, sens dubte, posteriors al funcionament de l'edifici termal en obrir-se directament sobre l'alveus, cosa absolutament impensable.

Com ja hem dit, la banda de ponent de la cambra es trobava ocupada per una pisci-

20.- Restes de la porta que comunicava el caldarium i el tepidarium.

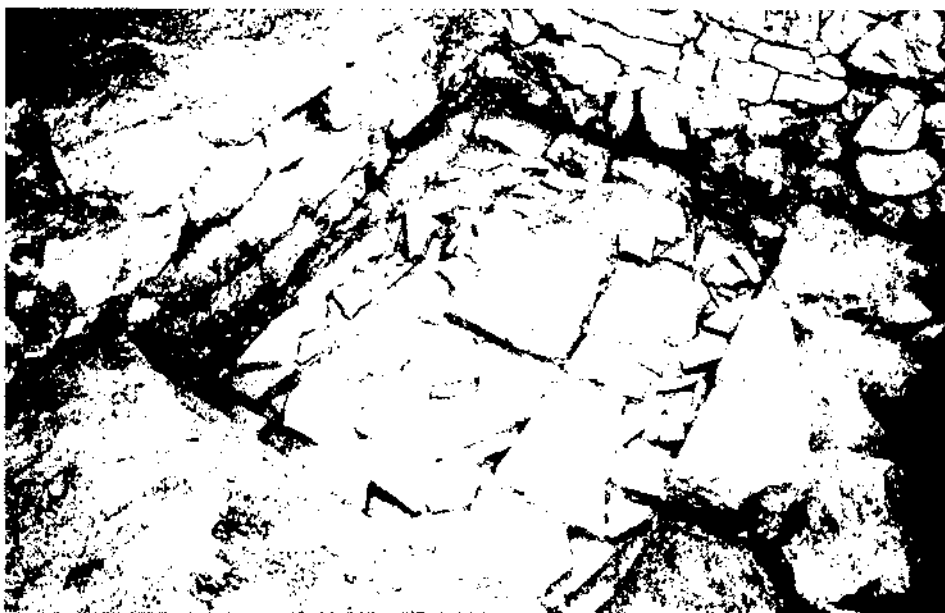
na o *alveus* d'aigua calenta. Almagro descriu en els diaris d'excavació (1946) la troballa d'un paviment de rajols que ocupava tot el sector corresponent a la piscina, a una cota força inferior en relació amb el paviment de marbre de la cambra, i que es trobaven separats per un mur. Per damunt aparegué cobert de restes de volta i material cremat, segons explica Almagro, que ho interpretà com les restes del *praefurnium*. Tanmateix, sembla més raonable interpretar-ho com la solera inferior d'un hipocaust i les seves restes de coberta que presentaria una estructura força semblant a la de l'*alveus* de les termes republicanes de *Baetulo* (Guitart 1976, 64). Una neteja en profunditat d'aquest indret va confirmar aquesta hipòtesi (fig. 21).

El que es va trobar va ser una solera feta amb tègules disposades longitudinalment en tres fileres, amb una amplada total d'1'50 m i limitada a llevant per un mur, molt arrusat però de mides considerables, que constituïria el límit de l'*alveus* per aquella banda i funcionaria com a fonamentació dels graons que facilitaven l'accés a la banyera.

La solera de tègules estava formada per la superposició de fins a cinc teules planes sobreposades (fig. 22). Aquest gruix considerable s'ha entès com un aïllant perfecte per evitar les humitats del sòl. Sembla que l'hipocaust estava format per un mur central, disposat directament sobre aquella sòlida solera, segurament amb obertures en forma d'arcs que permetrien la lliure circulació de l'aire calent. Cal esmentar que aquesta mena d'hipocausts, característics dels primers edificis termals (*supra*, capítol 4.1.3), no pot ser considerada una *suspensurae* o *balneum pensile* pròpiament dita, ja que aquestes es caracteritzen pel fet de formar una cambra d'aire mitjançant columnetes i no murs, un sistema molt eficaç per afavorir la circulació de l'aire (Nielsen 1985, 98-99).

Cal esmentar, però, que no es conservava cap de les dues connexions amb el *praefurnium* ja que, en construir-se les portes del temple cristià abans esmentades, calgué refer-les des de la fonamentació; evidentment, aquests arcs de comunicació haurien debilitat considerablement el llindar de la porta (fig. 23).

Farem esment d'uns darrers elements dins d'aquesta cambra. El mur de la

21.- Vista des de migdia de les restes conservades de l'*alveus*.

22.- Detall de la superposició de tègules que conformaven la solera de l'alveus.

banda est de l'habitació va ser rebaixat totalment en construir-se la basílica per poder ampliar-ne la nau; actualment només el podem veure en alguns punts determinats (fig. 24), però apareix assenyalat en part de la planimetria de la primera meitat de segle (Almagro 1951 a, fig. 28; Almagro 1951 b, fig. 17)). El mur és doble i és possible que la fonamentació interior correspongui a un banc corregut davant per davant de l'alveus. D'aquest banc, que funcionaria com a mínim durant la segona fase de l'edifici, en resta l'empremta de l'arrebossat d'*opus signinum* al mur sud de la cambra en el lloc on s'unirien l'un i l'altre. Aquesta mena de bancs en els caldaria són molt corrents, ja que permetien seure aquells que esperaven utilitzar l'alveus, tal com passa, per exemple, a les termes de Musarna (Barbieri/Broise/Jolivet 1985, 35) o a les termes republicanes de Pompeia (Maiuri 1950, 122).

Ara caldria referir-se al característic paviment de la cambra. És fet amb una preparació d'*opus signinum* i format per plaques petites de marbre, una mena de *crustae* irregulars, aprofitades de diversos rebutjos si bé totes de color blanc més o menys uniforme (fig. 25). En aquesta estança, les *crustae* estaven disposades en filades de 0'50 m i perpendicularment

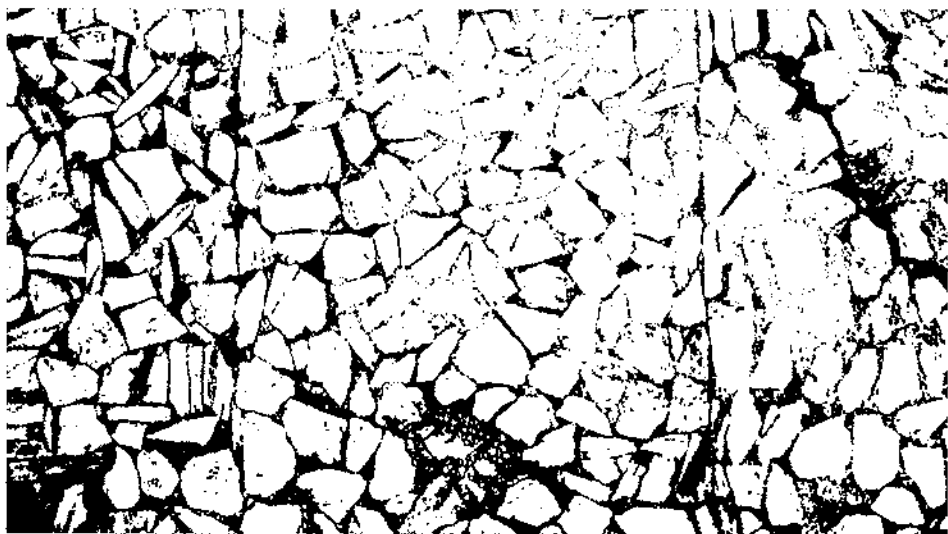

23.- Vista de la porta del temple cristià que amortitzà l'arc de comunicació.

24.- Detall de les restes del mur de llevant del caldarium.

en relació amb l'eix longitudinal de la cambra, mentre que a la sala **B** les filades segueixen aquell eix. Aquesta mena de sòl, que podem anomenar *opus segmentatum* (Ginouvés/Martin 1985, 148, làm. 40,6), que és el nom que farem servir per definir-lo, si bé és cert que també podria ser definit com un *opus crustatum* (Ginouvés/Martin 1985, 151), sembla característic d'època republicana amb paral·lels clars a Pompeia i Herculà (De Vos 1979, 165-197) però també a Hispània, concretament a Múrcia (Ramallo 1985, 55) a la mateixa Empúries, de cronologia lleugerament posterior però seguint una tradició que sembla local, a l'*impluvium* de la *domus* núm. 1 i al *balneum* de la *domus* núm. 2B.

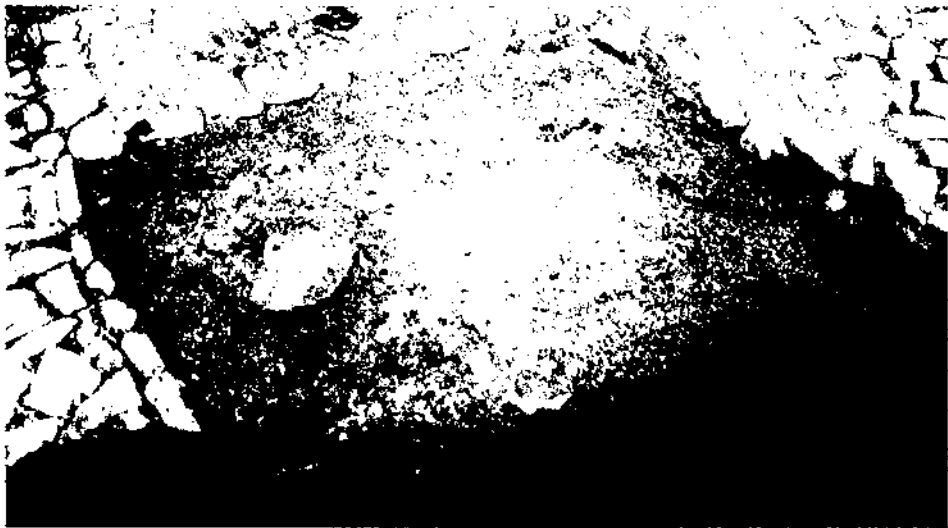
25.- Detall del paviment d'*opus segmentatum*.

Per acabar dir que prop de l'angle nord-est de l'estança es troba un bloc quadrangular –de 0'40 x 0'40 m de costat aproximadament– encastat a terra (fig. 26). La funció d'aquest bloc, lligat perfectament amb el sòl de marbre i, per tant, coetani, podria haver estat el suport del *labrum* que no seria fix, d'obra, sinó portàtil, de fusta, metall o marbre. Cal esmentar que, en aquest sentit, la inclusió en el paviment de la fonamentació del *labrum*, malgrat que fos portàtil, no és accessòria ja que en casos determinats el pes podia arribar a deformar el sòl, tal com passa a Villa Prato, a Sperlonga (Lafon 1991, 105-108). Aquest *labrum* no es trobaria centrat dins la cambra, sinó desplaçat cap al nord en relació amb l'eix de l'estança. Tot i no se'n troba una posició normal, ja que es troba preferentment contra una paret, en un dels laterals (Barbieri/Broise/Jolivet 1985, 34; Majuri 1950, 122-123; Guitart 1976, 64), probablement la manca d'espai a les quatre parets –l'*alveus* a l'oest, un banc corregut a l'est i dues portes, una al nord i l'altra al sud–, fa que aquell es disposés a l'interior de la cambra i no als seus extrems.

Immediatament al sud d'aquesta estança se'n troba una altra (B) amb el mateix tipus de paviment de petites plaques irregulars de marbre lligades amb *opus signinum* (fig. 27). De forma gairebé quadrangular (5'80 x 5'60 m), totes les parets de l'estança, 78, 79 i 80, llevat de la de tramuntana que ja hem descrit, es troben molt arrasades, i són visibles parcialment a nivell de paviment. Són precisament les restes conservades dels sòls les que ajuden en gran mesura a definir els límits de la sala, tot i que es trobaven esbotzats a molts indrets per la deposició de tombes de la fase tardoantiga.

La tècnica constructiva dels diversos murs és la mateixa que a la cambra anterior, però aquí no se'n conserva cap en alçada i solament són visibles un parell de filades de fonamentació a l'angle nord-oest –perquè el terreny apareix rebaixat a la banda exterior– i a part del mur sud, en un punt on es va perforar el paviment per col·locar-hi un sarcòfag. La paret de llevant és la menys conservada i, en gran mesura, es troba avui coberta de sorra. Tot i això, podem veure el mur i l'obertura de la porta de 2 m de llum que se situava a l'angle nord-est i de la qual es pot veure el bloc on es recolzava el brancal septentrional.

A llevant d'aquesta segona cambra se'n localitza una altra (C), més petita, de 6'30 x 3'80 m. D'aquesta habitació, se'n conserva la paret est, amb una filada de carreus de duna fossilitzada, 11, i la fonamentació, en part, del mur de migdia, 81, continuació del

26.- Detall de la fonamentació del *labrum*.

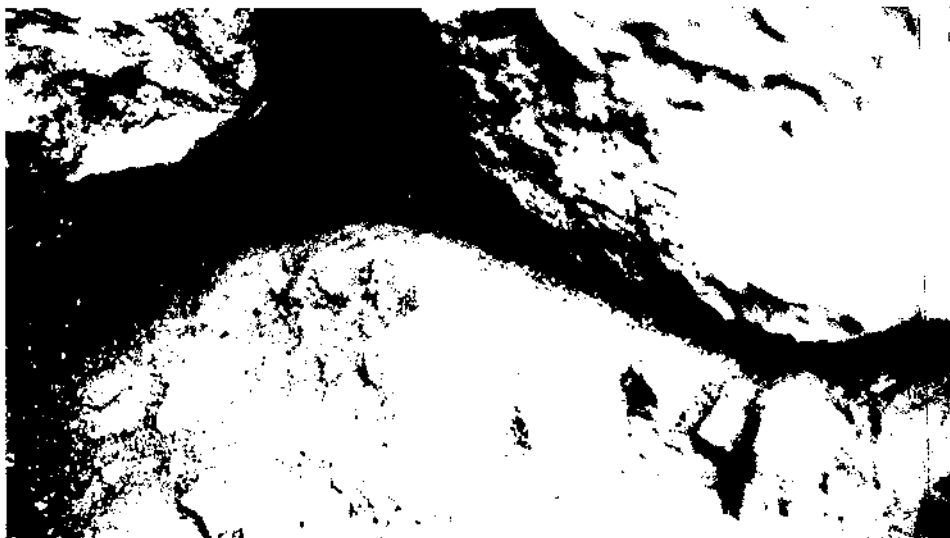
27.- Vista general del tepidarium

de la cambra B. El que defineix millor aquesta estança, però, és novament el sòl. Aquest, com els altres, és fet d'una base de *signinum* amb fragments irregulars de marbre, com a les altres habitacions, i fragments ceràmics, amb un acabat molt més matusser que els esmentats abans (fig. 28).

A l'est d'aquesta cambra n'hi ha una altra (H), de 3'10 x 6'30 m, que pràcticament fou aprofitada per bastir-hi un àmbit funerari a la fase tardoantiga, i és només una mica més curta pel costat sud. Aquest nou ús provoca problemes a l'hora de la interpretació, ja que es va rebaixar el paviment i es va fer desaparèixer. De totes maneres, a l'angle sud-oest de l'estança, cobert parcialment per un mur posterior (11), es conserva part del sòl original de la sala, en l'espai que devia ocupar la porta d'accés. Aquest paviment és fet a base d'un *signinum* en el qual s'incrustaren verticalment fragments d'àmfora, l'anomenat *opus phoenicum* (fig. 29).

28.- Restes del paviment de l'apodyterium.

29.- Detall del paviment del frigidarium.

Al nord d'aquest conjunt de cambres, es va trobar un gran espai de forma aproximadament quadrangular. Aquesta zona presentava complicacions especials a l'hora d'interpretar-ne la funcionalitat i la divisió de l'espai, a causa de l'existència i la superposició d'estructures no només posteriors a l'edifici termal sinó anteriors. En un primer moment, atenent altres exemples d'edificis contemporanis, es va interpretar aquesta àrea com un espai unitari que acompliria la funció de palestra (Palahí/Vivó 1993, 109). Però el que abans semblava un sol espai fou, en un moment determinat, subdividit en tres àmbits o cambres diferents.

El límits exteriors són definits per dos murs preexistents, **75** i **76**, que delimiten la parcel·la i la separen del carrer. Cal remarcar que al vial situat a llevant es troba un gran desguàs que sembla associat a l'edifici que descrivim. Val a dir, però, que aquest solament és visible en la planimetria antiga (Puig i Cadafalch 1908 a, 188-189).

Aquest gran espai, d'11 x 12'40 m, estaria ocupat per tres estances. Un mur, **71**, que corre de llevant a ponent, just per sota d'altres de pertanyents a la basílica, divideix la zona en dos àmbits rectangulars. El situat a migdia es divideix alhora en dos espais rectangulars desiguals per l'existència d'una paret que circula de nord a sud. Aquest (**77**) queda emmascarat per l'absis de la basílica.

D'aquesta manera a ponent es defineix un espai (**I**) de 2 x 5'65 m, del qual es pot dir poca cosa sobre les característiques constructives perquè queda molt modificat per l'edifici tardà. Immediatament a llevant d'aquest, trobem una altra cambra (**J**), de 8'20 x 5'80 m.

L'espai situat a tramuntana d'aquestes dues estances conforma un sol àmbit de 5'40 x 11 m (**D**), que potser aniria descobert i és on devia haver-hi l'accés a l'edifici des del carrer amb una gran entrada de 2'50 m de llum.

A ponent d'aquest gran espai es localitza una petita cambra rectangular (**E**), de més de 6 m de llarg –no podem definir gaire bé els seus extrems a causa d'una cambra funerària posterior– per 2'50 m d'amplada. El límit meridional estaria format pel mur de separació amb el *caldarium*, que, posteriorment, s'hauria revestit i engruixat amb *opus caementicium* (**17**), mentre que la paret de llevant (**70**) estaria formada per la perllongació del mur est de la cambra **A**.

30.- Cara de tramuntana del mur d'opus caementicium on s'observa l'elevació del nivell de circulació del sector.

Un cop més trobem els murs arrasats fins a nivell de circulació a excepció del de formigó. Aquest, però, mostra una peculiaritat per aquesta banda ja que no apareix el *caementicium* pròpiament dit fins a una alçada aproximada d'un metre per sobre de la cota del paviment. Sembla que tot això indica que, en bastir-se el mur, es va pujar el nivell de pavimentació d'aquella zona. En realitat aquest fet s'ha d'inscriure en les reformes de la segona fase, en la qual aquesta part de l'edifici s'integraria en una *domus* que hi ha a ponent del conjunt termal que, per les peculiaritats del terreny, es troba a una cota de circulació notablement superior en relació amb el les termes; tanmateix, aquest fet també es pot observar en la cambra ara amortitzada del *prae-furnium*, on es construí una cisterna que funcionaria amb la pavimentació de la *domus* (fig. 30).

El sòl d'aquesta cambra solament es troba a la banda sud, on es fica per sota del mur de *caementicium* (fig. 31). Aquest és fet de plaques de marbre irregulars però molt més petites i fines que les de les estances **A** i **B**, encara que la preparació es troba en tot l'espai, com en altres casos, és el que delimita els contorns de l'habitació.

El més destacable d'aquesta cambra, però, és el seu sistema de canalitzacions subterrànies d'aire calent. Aquesta canalització recorre la cambra, de ponent, on hi hauria el forn, a llevant, que es desdobra al centre de l'habitació, per tornar a unir-se al costat est, on devia haver-hi la xemeneia per permetre la sortida de l'aire calent. Aquesta conducció, de 0'30 m d'amplada i 0'40 m de profunditat, està construïda amb lloses de pedra ben escairades de 0'30 x 0'30 x 0'10 m, i anava coberta amb plaques de pissarra d'un gruix mínim. Just per sobre d'aquestes plaques es disposava el paviment de marbre amb un mínim de preparació (fig. 32).

Aquest sembla una mena d'hipocaust força estrany i primitiu si es cerquen paral·lels en el món romà, però, tanmateix, respon clarament al tipus d'hipocaust característic dels *balaneia* del món grec; és precisament en aquesta mena d'edificis on les sales calentes tenien un escalfament subterrani canalitzat. En aquest sentit, el millor exemple el trobem en els banys de *Gortys*, d'Arcàdia, on les sales calentes tenen un sistema de canalitzacions que les travessen normalment pel centre, construïdes amb una tècnica idèntica a la que aca-

31.- Detall de la sobreposició del mur nord del caldarium sobre el sòl de la cambra E.

bem de descriure, amb l'única diferència d'unes proporcions més notables, pel fet de ser més gran l'edifici, i unes parets laterals fetes de rajol (Ginouvès 1962, 204-208).

Per tot això cal interpretar aquesta estança dins d'una tipologia grega i no romana, malgrat que la concepció de l'edifici sigui, en general, occidental. Però tampoc no ens ha d'estranyar dins del context emporità, força eclèctic en aquest sentit. Més difícil és interpretar la funció de la sala; en l'exemple abans esmentat, aquest hipocaust corre per sota d'unes petites banyeres individuals però això, en el cas emporità, sembla innecessari perquè hi ha l'*alveus* allí mateix i per això ens inclinem a considerar-la una sala seca destinada a suar, un *pyriaterion* en la tradició grega (Nielsen 1990, 6-12 i 160) i no un *sudatorium* o un *laconicum*, de tradició més romana.

Al nord d'aquesta cambra es troba un altre espai (G) rectangular, de 2'90 m d'ample fins al mur (76), que tancava la parcel·la pel nord. En aquesta paret es conserva encara una obertura per al desguàs que connecta amb la claveguera del carrer que delimita l'illa per aquest sector. Aquesta obertura apareix a una cota superior, novament, a la del paviment original de les cambres veïnes i correspon, segurament, al moment d'elevació del

32.- Vista de l'hipocaust de la cambra E.

nivell de circulació que ja havíem constatat a través de la cota de l'arrebossat del mur de *caementicium* (17).

La banda de ponent de l'edifici era ocupada per una àrea de servei. Entre el mur meridional de la *stoa* (43) i la paret sud de les cambres B, C i H, 79 i 81, de les termes, discorre un passadís, una mena de *fauces*, d'1'80 m d'amplada, que comunicava l'àrea de servei directament amb el carrer, sense comunicació visible amb la part pública de les termes. En aquesta zona es troba un pou quadrangular (fig. 33) que segurament ja existia d'abans. Aquest pou d'1'30 x 1'60 m d'amplada de boca va ser aprofitat i integrat en l'estructura termal. Construït amb blocs de duna fossilitzada quadrangulars i ben escairats, s'hi observa una reparació feta amb pedres més petites en l'angle nord-est.

Tot i no conservar-se l'espai ocupat pel forn que escalfaria tant els dos hipocausts com l'aigua, aquest es devia trobar originàriament en l'angle nord-est de l'edifici, en un espai que a la fase tardoantiga serà ocupat per la capella septentrional. La cota de pavimentació d'aquest sector era molt inferior a la general de les termes, però, en canvi, lligava perfectament amb la solera de l'hipocaust de l'*alveus*, cosa, d'altra banda, perfectament lògica. L'esmentat nivell de circulació, amb un sòl de terra piconada, recremat per l'acció del foc, és observable encara ara per sota d'alguns dels sarcòfags que ocupen el subsòl de la sala (núm. 16 a 19). Aquest és el lloc més raonable per col·locar-hi el *prae-furnium*, ja que des d'allí amb un sol forn es podia escalfar tant l'*alveus* de la cambra A com l'hipocaust de l'E.

En un segon moment, el forn degué ser canviat de lloc, en amortitzar-se tota la zona septentrional de l'edifici. Sembla que tot assenyala que es duria cap al costat de migdia, a l'altre costat de l'*alveus* d'aigua calenta. En aquest sector es localitza una gran cisterna ovalada, probablement anterior a l'edifici termal, que en aquest moment fou subdividida per un mur en direcció nord-sud (fig. 34). La banda de ponent de la cisterna fou novament arrebossada i va servir com a contenidor d'aigua, però no així el costat de ponent, on s'observa el mur amb un acabat irregular. Amb la construcció d'aquesta paret es pogué obliterated la banda de llevant de la cisterna i es va guanyar espai per a la construcció d'un nou forn en

33.- Pou situat a l'àrea de servei.

aquest sector. Un cop més no hi senyals de la boca que comunicava amb l'hipocaust, ja que el mur es va refer en la tardoantiguitat i s'hi va obrir una porta. La refecció dels murs no és gens estranya, ja que, d'una banda, els arcs podien haver debilitat l'estructura i, de l'altra, la construcció de la basílica modificà tota aquesta cantonada de l'edifici.

4.1.2. DEFINICIÓ DELS ESPAIS.

L'edifici definit per totes aquestes estructures ens ofereix una gran unitat interna i una destacable coherència. Alguns dels espais no ofereixen dificultats a l'hora de ser identificats i interpretats, mentre que d'altres presenten més problemes. El que sí que és absolutament clar és l'existència de dos moments constructius.

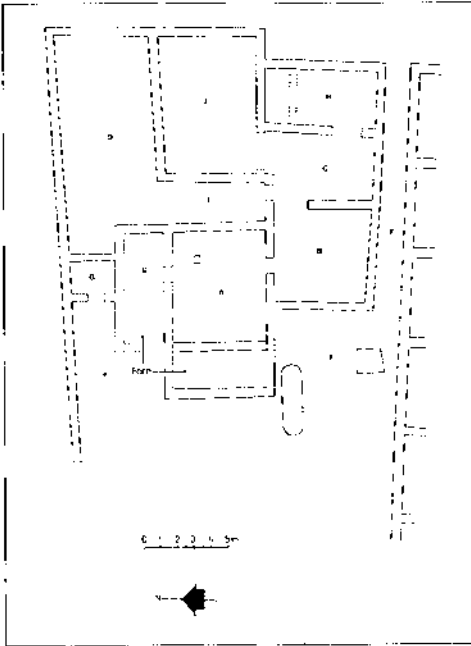
En la construcció original (fig. 35), la identificació de la cambra A com a *caldarium* no ofereix cap mena de dubtes. La pavimentació i les dimensions la defineixen com una de les cambres més destacades del conjunt. A més, l'existència a l'extrem de llevant d'un *alveus* amb una cambra de calor o hipocaust aclareix la funcionalitat de la sala com a cambra de banys calents (fig. 36).

Aquesta estança era pavimentada amb un sòl a base de fragments irregulars de marbre units per una preparació d'*opus signinum*. El mateix tipus de paviment es troba a la cambra situada immediatament al sud (B), la funció de la qual és definida, principalment, per la seva situació dins del conjunt. Com que es troba al costat del *caldarium* i hi comunica directament, ens fa pensar que ens trobem davant d'una sala tèbia o *tepidarium*. Aquests tipus de sala resulten, de vegades, difícils d'identificar i interpretar. En els grans conjunts termals d'època imperial, els *tepidaria* solen disposar d'un hipocaust tal com passa amb els *caldaria*. La seva consideració com a sala tèbia sovint és definida pel fet de no rebre directament l'escalfor del *praefurnium*, sinó que li arriba des del *caldarium*. Els *tepidaria* són un tipus de sales que es dediquen a moltes funcions diverses, a més de ser sales intermèdies entre el bany fred del *frigidarium* i el calent del *caldarium*, on, sovint, es podia gaudir d'un bany temperat. Dins dels *tepidaria* s'engloben també altres activitats com massatges, uncions... Si la sala que ens ocupa va disposar algun cop d'una banyera, cosa molt poc probable, degué ser portàtil –segurament metàl·lica– i no n'ha quedat ni rastre.

Aquesta sala, com l'anterior, no disposa d'hipocaust, inexistent en aquest edifici i que només cobria l'espai de l'*alveus* de la cambra A. L'escalfament de l'àmbit s'efectuaria amb brasers, ja que aquest era el sistema habitual d'escalfament d'aquesta mena de cambres abans de l'aparició i generalització, a mitjan segle I aC, dels hipocausts, i són força corrents, els brasers, en les troballes de les termes i les cases de l'àrea pompeiana (De Caro 1994, 201 i 222).

34.- Vista de la cisterna on s'observa el mur que la divideix.

35.- Planta de la primera fase de les termes.

Al llevant del *tepidarium* es troba una altra sala (C), la funció de la qual havia de ser actuar com a nucli distribuïdor, a partir de les *fauces* d'entrada a l'edifici, comunicant amb l'exterior. Aquesta cambra disposaria de tres o potser quatre portes que comunicarien amb les diverses habitacions de l'entorn, és a dir, el *tepidarium*, el *frigidarium*, el probable *apodyterium* i les esmentades *fauces*. El seu paviment és menys ric que els dels dos àmbits principals del conjunt i és fet amb una base d'*opus signinum* amb fragments irregulars de ceràmica i marbre encastats al damunt, semblant als altres descrits però més senzill.

A l'est d'aquesta sala se situa una sala de dimensions no gaire grosses (H) que planteja diversos problemes a l'hora de definir-ne la funció, ja que es troba molt emmascarada per parets més modernes i ha tingut diverses pavimentacions. Aquesta estança era, segurament el *frigidarium* del conjunt termal.

El sòl que hem pogut identificar a l'extrem sud-oest —a l'espai on es trobaria la portera fet a base de fragments d'àmfora escapçats (*opus phoenicum*). La banyera, avui desapareguda ja que s'ha rebotat i rebaixat el nivell del sector, s'hauria de cercar davant per davant de la porta, a tramuntana, i hauria estat bastida directament sobre el paviment, de

36.- Detall de la solera de l'alveus.

37.- Detall de l'hipocaust de la cambra E on s'observa la seva bifurcació per poder escalfar tota la sala.

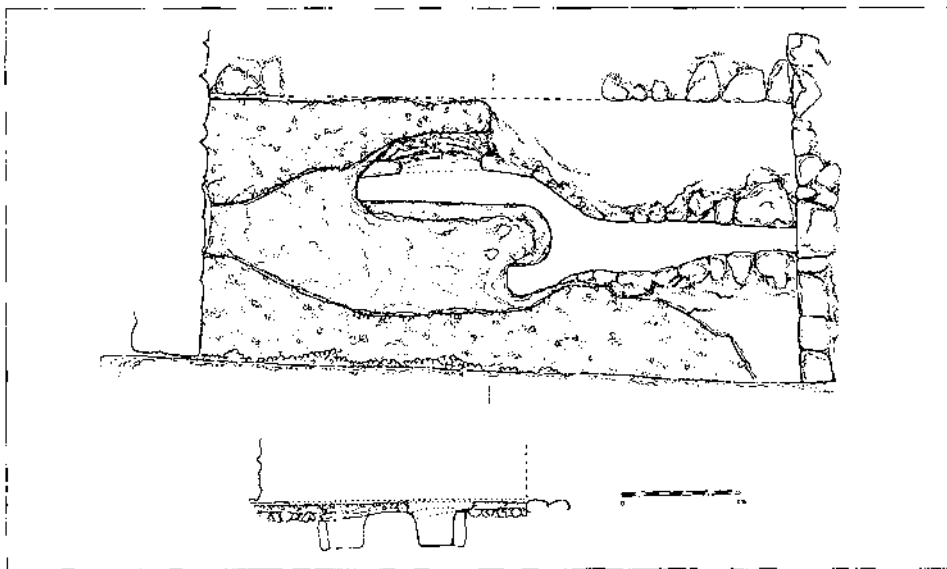
llarg a llarg de l'estança o amb dos murets en una cantonada, com pot veure's a *Baetulo* (Guitart 1976, 66) o a Villa Prato, a Sperlonga (Lafon 1991, 105).

Al nord d'aquesta cambra s'obre un gran espai que en un primer moment s'havia considerat una palestra (Palahí/Vivó 1993, 108) però que la neteja i noves observacions han permès determinar que no es tractava d'un espai unitari, sinó que en un moment determinat es va subdividir en tres estances diferents separades per murs, avui dia molt arrasats o molt emmascarats per obres posteriors.

Al sud-oest d'aquest sector es troba un espai rectangular (I) el mur de llevant del qual queda pràcticament sota l'absis de la basílica. Aquest espai sembla ser passadís d'entrada, *fauces*, que comunicaria l'espai descobert situat al nord (D) amb la cambra distribuïdora (C). A llevant d'aquesta habitació en trobem una altra (J) que devia ser l'*apodyterium*. La definició de J com a *apodyterium* i vestidor es basa en la lògica interna d'aquesta mena d'edificis, derivada de la posició que ocupa aquest àmbit dins del conjunt. Aquesta és la primera sala amb què es troba el visitant en accedir a l'edifici i se situa al principi del circuit intern d'unes termes i, per tant, la seva presència és imprescindible en uns banys públics.

A l'extrem nord del conjunt, trobem un gran espai rectangular (D) la funció del qual no és gaire clara i, en gran mesura, seria determinada per la ubicació de l'accés a l'edifici de banys des del carrer. Aquest accés es trobava al costat de llevant, obrint directament al carrer que venia de l'àgora. Així doncs, sembla que es defineix com una mena de vestíbul, segurament a cel obert i que faria, tanmateix, les funcions d'una petita palestra que connectaria, a través del passadís I, amb les diverses cambres abans descrites.

A l'extrem septentrional del conjunt es troba un espai (G) que són, en realitat, dues petites cambres la funció de les quals resulta difícil de definir. Possiblement són estances auxiliars del conjunt, magatzems de llenya, d'oli o altres elements necessaris per al funcionament de l'edifici. Tanmateix, també podrien ser elements independents però lligats a les termes com petites botigues que venguessin accessoris per al bany, *latrinae* o *popinae*, negocis molt corrents a l'entorn d'aquests edificis (Nielsen 1990, 162-166).

38.- Planta i secció de l'hipocaust de la cambra E.

L'àrea de servei s'estén per tota la banda de ponent de l'edifici. A l'extrem sud-est es troba un llarg passadís que aprofita el mur de la *stoa* com a límit occidental i que condueix al sector de treball. En aquesta zona es trobava el proveïment d'aigua, amb el pou i la cisterna descrits anteriorment.

El *praefurnium* es devia ubicar, inicialment, a l'angle nord-oest de l'edifici, en un espai que fou utilitzat com a capella en època basilical. Aquest és l'indret lògic de col·locació del forn, ja que des d'allí podia escalfar tant l'*alveus* del *caldarium* com el *pyriaterion*, la sala de vapor. Com ja s'ha explicat, la comunicació amb l'*alveus* desaparegué en refer-se els murs i obrir-se una porta en la tardana antiguitat. De la comunicació amb la cambra de vapor, no és possible observar-ne cap indicatiu a causa de la construcció d'un mur posterior i d'un sarcòfag que ho tapa tot.

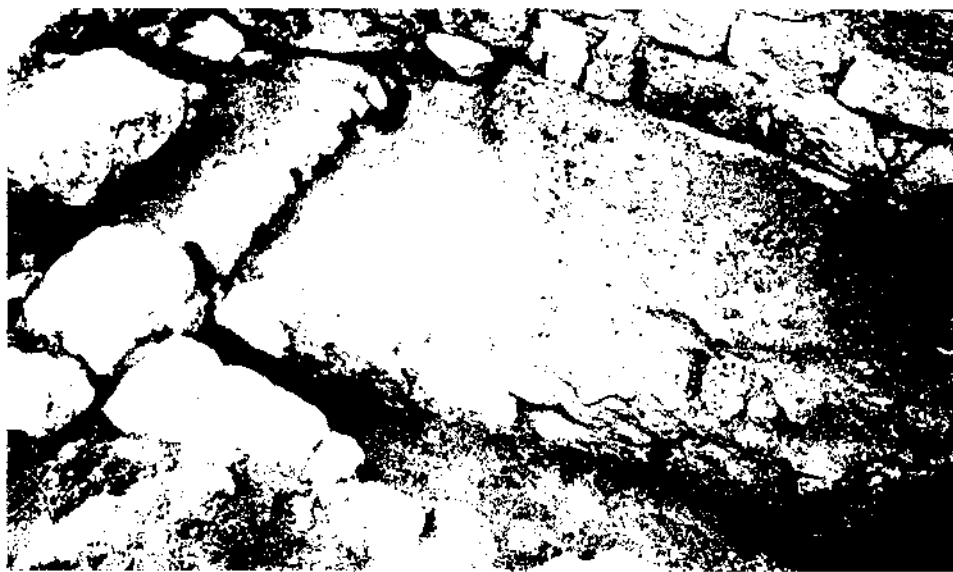
Aquestes dues àrees de servei deurién estar connectades en aquest primer moment, per darrera del *caldarium*, ja que, en cas contrari, l'àrea del *praefurnium* i la zona del pou que proporcionava aigua a l'edifici restarien aïllades.

Al nord del *caldarium* es troba la que, segurament, és la sala més interessant de tot el conjunt (E). De dimensions reduïdes, el que la fa destacable és el seu sistema d'escalfament, que consisteix en una canal bastida sobre el paviment i que es bifurca en dos (fig. 37) per abraçar tota l'amplada de la cambra, i s'uneix novament, a l'extrem contrari. Aquesta canal anava coberta amb llosetes de pissarra (fig. 38).

La boca d'entrada de l'aire calent se situava a ponent i sortia per una xemeneia que es devia trobar a l'altre costat, a llevant (fig. 39). La cambra anava pavimentada amb un sòl molt fi de petites plaquetes de marbre.

Aquesta habitació devia comunicar amb el *caldarium* a través d'una petita porta oberta al mur de migdia, paredada posteriorment en la reforma que comportà el regruix d'aquell mur.

Tant per la seva forma com pel seu peculiar sistema d'escalfament, els paral·lels d'aquesta mena de cambres s'han de cercar en els *balaneia* hel·lens més que no pas en els conjunts termals de tradició itàlica. Si bé se'n sap coneix la denominació correcta, dins dels *gymnasia* reben el nom de *pyriaterion* si s'utilitzen només com a banys de

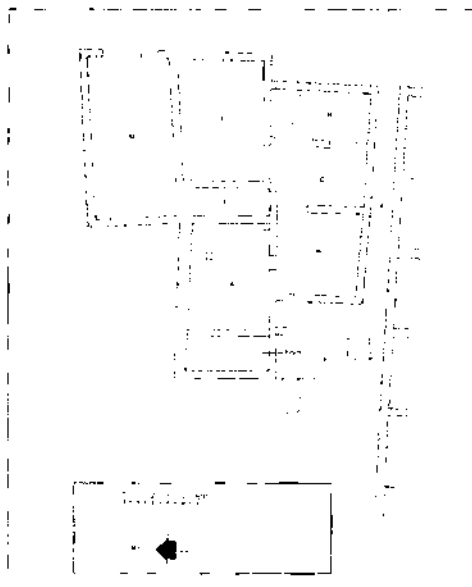

39.- Detall de la sortida de l'hipocaust al costat de llevant

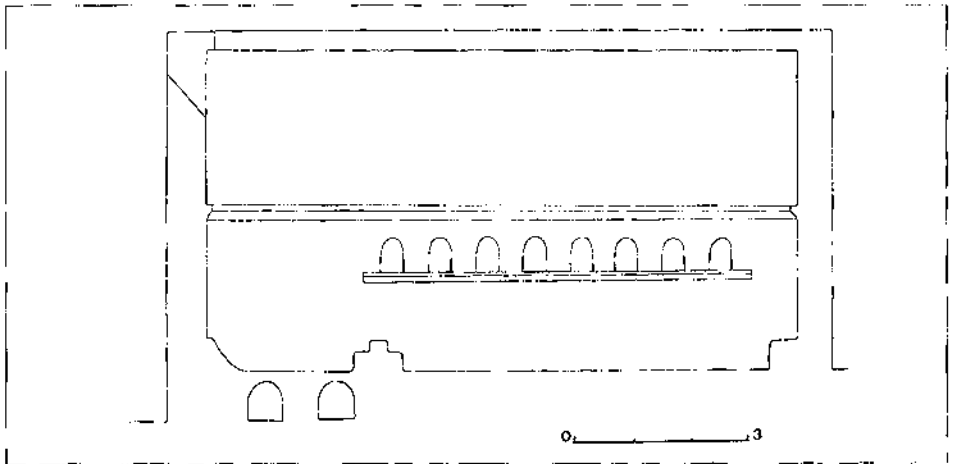
vapor, com seria el cas, pel que sembla, o *aleipterion* si s'usaven a més com a lloc per posar-se unguents, cosa que no sembla adient en el nostre cas per les mides tan reduïdes de l'estança. D'exemples d'aquesta mena d'estructures en trobem a *Gela*, *Megara Hyblaea*, *Delos* i, sobretot, *Gortys* (Ginouès 1962).

En un moment determinat, l'edifici fou transformat i va quedar afectada una part de l'estructura del conjunt, especialment al costat septentrional. Segons sembla, la banda nord deixà de pertànyer a l'edifici termal, cosa que obligà a efectuar-hi tot un seguit de modificacions (fig. 40).

El mur nord del *caldarium* es reforçà i es bastiren les fornícules a la part de dalt de la cara de migdia. Aquest reguixament del mur, amb la clausura de la porta que comunicava *caldarium* amb *pyriaterion*, pot tenir diversos motius. Per un costat, aquest mur esdevingué perimetral de l'edifici alhora que mur de contenció —recordem que s'ha dit que la casa veïna seria a una cota superior—, però, segurament, la causa principal del reforçament seria la necessitat de crear les fornícules (fig. 41). Aquests nínxols s'han interpretat tradicionalment com a pertanyents a un *apodyterium* (Palol 1967, 34), però també són característiques en els *caldaria* més antics com aquest, i servien tant per a una funció pràctica com de símbol

40.- Planta de la segona fase de les termes.

41.- Alçat interpretatiu de la zona nord del caldarium durant la segona fase.

d'una tradició, una relíquia dels antics banys de caire personal (Nielsen 1990, 67). D'exemples d'aquest tipus, en trobem tant a Pompeia com a *Baetulo*.

L'àrea de servei també va quedar afectada per les reformes. Calia un nou *praefurnium*. L'antic, situat en propietat aliena, havia estat obliterat. Tampoc no calia respectar una localització cap al nord en desaparèixer el *pyriaterion*.

Així, l'àrea de servei es redueix en deixar d'existir l'antic *praefurnium* i, per lògica, també el passadís que, per darrera de l'*alveus* del *caldarium*, el posava en comunicació amb la zona del pou. És precisament en aquell costat on es disposa el nou *praefurnium*. En aquell moment la cisterna fou subdividida per un mur transversal, i mentre que la part de ponent mantingué la seva funció, la de llevant fou farcida amb la intenció d'aconseguir més espai per a la col·locació del nou forn. Aquest podia proporcionar aire calent a l'hipocaust de l'*alveus* i simultàniament escalfar l'aigua de la caldera que proporcionava l'aigua a la piscineta. Aquesta nova situació del *praefurnium* resolva un dels problemes d'aquest conjunt termal en el seu primer moment, és a dir, el sortiment directe d'aigua de la caldera; en la fase inicial quedava lluny de la font d'aigua, però ara era allà mateix.

En aquest segon moment, l'estructura i la distribució continuen essent arcaïques però són ja plenament romanes. Aquest canvi va més enllà de la simple transformació arquitectònica. És una transformació ideològica que podem posar en relació amb un canvi generalitzat dins de la Neàpolis emporitana i que té una base política: la pèrdua de sobirania d'*Emporion*. Tot i que no disposem de cap dada estratigràfica, podríem aventurar la hipòtesi que aquesta reforma és d'època augustal, no només per la transformació política a què ens acabem de referir, sinó també pel fet que aquest és un moment de transformacions importants dins de la ciutat i un període de gran activitat edificia.

Finalment, l'edifici sembla que fou destruït per un incendi i, com passa amb altres construccions enrunades a la darrera del segle primer o ja dins del segon, no fou reconstruït. Tot i això, l'àrea era objecte d'alguna freqüentació perquè es detecten algunes estructures posteriors a l'edifici termal i anteriors a la basílica, tal com, de fet, es copsa aquí i allà.

4.1.3. ELS CONJUNTS TERMALS BAIXREPUBLICANS A HISPÀNIA.

L'aparició de la cultura termal en el món romà no deixa de ser inicialment una adopció d'unes idees tradicionalment alienes a la mentalitat romana. En aquesta el bany no dei-

xava de ser una neteja més o menys diària de les extremitats. En aquest sentit, té un caire destacat la descripció que fa Sèneca dels banys i costums d'Escipió l'Africà, que solament es banyava totalment en dies comptats i en una estança petita, fosca i sense cap mena de luxe (Sèneca, *Epist.*, LXXXVI). Cal fer esment també, per indicar la predisposició dels romans al bany, si més no com a costum social, que Cató el Censor es negava a banyar-se amb el seu fill per no mostrar-se totalment nu; aquesta era una pràctica comuna que es va anar perdent amb les influències hel·lèniques (Plutarc, *Cató*, 20, 8). Els primers banys entesos com a edificacions o part d'aquestes, dedicades principalment a aquesta funció, s'han de cercar en la tradició hel·lènica, en els anomenats *balaneia* (Ginouvés 1962).

Les primeres termes veritables varen aparèixer a la Campània, zona d'intensíssim contacte entre el món italià i el grec, i més concretament a Pompeia, en les termes Stabianes, on trobem, ja al segle V aC, i per primer cop, la unió, en un mateix edifici, de dues tradicions totalment diferenciades en el món grec; l'esport i el bany (Nielsen 1985, 83). Aquest fet, la simbiosi d'una *palestra* i un *balaneion*, que arquitectònicament continua essent totalment grec, defineix una nova mentalitat, totalment lúdica, i més pròpia dels romans que no dels grecs, que consideraven l'esport en un sentit educatiu i cultural. A partir del segle III aC, aquesta mena d'edificis tingueren un èxit considerable en la Campània, primerament com a grans banys públics (*thermae*) i poc després, també, com a petits banys (*balnea*) integrats en les vil·les més luxoses.

Però el veritable impuls que reberen aquesta mena de construccions fou a partir dels voltants del 100 aC quan un prestigiós ostricultor, *Sergius Orata*, inventà l'hipocaust. Aquest, inicialment, canalitzava els vapors i les aigües calentes característiques dels Camps Flegreus, però tot seguit el gran desenvolupament tècnic de l'època possibilità bastir hipocausts independents escalfats per forns annexos i, ràpidament, aquest invent fou utilitzat massivament i va impulsar el fenomen termal (Nielsen 1985, 97-98).

Tanmateix, malgrat el que passà a la Campània, hi ha un altre tipus d'implantació termal, molt més senzilla, que es troba caracteritzada sobretot a Etrúria i que no és res més que una certa modernització del que era el bany privat esmentat en el cas d'Escipió l'Africà; petites sales generalment amb sòl d'*opus signinum* i amb una banyera o una gibrella, disposada al costat de la cuina de la casa, de manera que l'aprofitava així tant la calor d'aquesta com l'avantatge que oferir per escalfar aigua. Tanmateix, tenen una certa varietat tant d'estructura com de luxe (Lafon 1991) i es poden trobar tant a la Campània (Fabbriotti 1976) com a Etrúria (Broise/Jolivet 1991).

El millor exemple és el dels banys públics de Musarna (Viterbo), que, en certa mesura, són el prototipus dels banys característics de la Hispània baixrepublicana. Aquestes termes no són una construcció totalment nova sinó que aprofiten, a l'entorn de l'any 100 aC, un edifici ja existent, de caire sacre, fet que condicionarà molt la seva disposició (Cazanove/Jolivet 1984; Barbieri/Broise/Jolivet 1985).

L'edifici, de forma quadrangular, mostra una estructura molt simple. El costat nord és ocupat per dues cambres; la nord-est, de planta quadrangular, actuava com a accés al conjunt i com a *apodyterium*, i a llevant, una sala rectangular, més petita, que acomplia la funció de *tepidarium* o, potser millor, de cambra intermèdia. Aquesta estança presentava dos bancs d'obra, un de central i un altre d'adossat a un dels murs, recoberts d'*opus signinum*.

Però era a migdia on hi havia l'estança més interessant i la que definia els banys; el *caldarium*, l'estança calenta, de planta rectangular, molt grossa en relació amb les dues anteriorment esmentades, i pavimentada amb mosaics. A l'extrem de ponent hi havia, transversalment, l'*alveus*, l'única part de l'edifici dotada de *suspensurae* i connectada directament amb el forn, disposat a tocar la banyera però ja en l'àrea de servei. Aquest només serviria per a escalfar l'aigua i el subsòl de la banyera, alhora que forniria de brases els diversos brasers metàl·lics de l'edifici. Dins del mateix *caldarium* hi hauria,

recolzat contra una paret, al centre de la cambra, el *labrum*, en posició privilegiada i destacat pel mosaic que l'envoltava. Aquesta sembla una característica molt corrent en aquesta mena de banys itàlics. Així, a Musarna, el *labrum* està ressaltat per una decoració d'ones en sentit circular i l'*alveus*, amb una franja de decoracions turriformes (Barbieri/Broise/Jolivet 1985, 34); a Villa Prato la banyera es troba evidenciada per una franja de greques i ella mateixa ressalta amb un joc de tesselles molt més dens, tal com passa també a Villa de Ciampino (Lafon 1991, 104-114). A Hispània constatem el cas del *labrum* només a les termes de *Baetulo* (Guitart 1976, 62).

Així doncs, malgrat els avenços aconseguits en les grans termes de la Campània, aquesta mena d'edificis, molt simples, escalfats amb brasers i amb un sistema de *praefurnium/suspensurae* únicament en l'*alveus*, seran els que s'introduiran primerament a les províncies occidentals i, especialment, a la Hispània Citerior.

Des d'un punt de vista exclusivament tècnic, el més antic seria l'exemple de *Valentia*. Aquesta va ser una de les primeres fundacions romanes a Hispània vers el 138 aC (T. Livi, *Per.*, 55) i per això és normal que es dotés d'un conjunt termal en una època relativament primerenca, sense que es pugui determinar gaire bé (Escribà/Ribera 1993). L'edifici localitzat a l'indret conegut com l'Almoina ha estat considerat pels seus excavadors com a Termes del Fòrum, per la proximitat a la gran plaça, i formava part d'un conjunt més gran on també hi havia, a ponent, quatre *tabernae*. Val a dir, però, que el conjunt està excavat parcialment i les restes són molt fragmentàries.

De les cambres del conjunt termal se n'han identificat quatre. A migdia se situa el *praefurnium*, amb un forn de planta circular adequat a la forma tradicional de les calderes; aquest servia aigua calenta a l'*alveus* del *caldarium*, situat a tramuntana de la zona de servei. Cal destacar, però, que aquest no tenia cap mena de cambra d'aire i que la caldera escalfava únicament l'aigua. És precisament per això que hem dit que tècnicament era el més reulat, ja que s'assembla més als banys tradicionals de les vil·les romanes, esmentats més amunt, que no pas a unes termes com les de Musarna, *Baetulo* o *Emporion*. El paviment d'aquesta cambra, com en altres parts conservades de l'edifici, era bicolor, fet de rajoles en forma d'escata de peix. Aquesta mena de sòls ceràmics novament ens fa pensar en els banys privats del tipus Villa Prato, amb un paviment de peces de terrissa, en aquest cas quadrangulars i de dimensions més reduïdes, l'*opus figlinum* (Lafon 1991, 106).

Més difícils d'interpretar resulten les dues cambres situades al nord del *caldarium*. Són dues estances allargades, la primera de les quals, amb un petit banc d'obra al centre, ha estat interpretada com un *tepidarium*, mentre que la més septentrional ha estat qualificada d'*apodyterium*. Uns 10 m més cap a llevant d'aquest conjunt hi ha un gran dipòsit considerat pels seus excavadors com una piscina-cisterna, ja que no queda gaire clara la seva identificació.

Finalment cal esmentar que, si bé no pot datar-se amb seguretat la construcció de l'edifici, sí que pot fer-se per al moment de l'amortització, el 76 aC amb el saqueig de la ciutat per part de les tropes de Pompeu dins del conflicte de les Guerres Sertorianes.

El conjunt, en general, és una mica estrany, però la interpretació com a termes públiques és fora de discussió. Segurament s'haurien d'inscriure dins dels vacil·lants inicis de la cultura termal a les províncies occidentals, en aquest cas, adaptant a una funcionalitat pública, tant per mides com per la seva situació, els tradicionals banys romans privats dels segles III i II aC.

L'altre exemple hispà el trobem a *Baetulo*. Excavades l'any 1954, varen ser datades, pels paviments de mosaic, al segle primer, però estudis posteriors varen fer rebaixar la cronologia de la seva construcció al segon terç del segle I aC (Guitart 1976, 61-78; Guitart/Padrós 1990). La seva estructura és pràcticament idèntica a la de les termes de Musarna o de la mateixa Empúries.

A les termes s'hi podia accedir a través d'un *apodyterium* situat a l'angle sud-est del conjunt o de la palestra, situada originàriament a ponent de l'edifici. Entre aquests dos àmbits hi havia el *frigidarium*, amb una petita banyera al nord. El nucli central de l'edifici són el *tepidarium* i el *caldarium*, concebuts aquí com una unitat arquitectònica.

El *tepidarium* se situa al nord de l'*apodyterium*, que actua també de nucli distribuïdor i presenta a dos dels seus murs, els de ponent i migdia, una filera de fornícules.

L'extrem nord de l'edifici és ocupat pel *caldarium*, la sala més grossa del conjunt, també amb una filera de fornícules en dues de les parets, de les quals, actualment, es conserva la del mur de tramuntana. A la banda oriental d'aquesta estança hi ha, de cantó a cantó, l'*alveus*, dotat amb un hipocaust de les mateixes característiques que els de Musarna o *Emporion*; immediatament a migdia es disposa el *praefurnium*.

En un segon moment, potser en època augustal, en el conjunt termal es feren unes reformes que afectaren l'espai ocupat per la palestra, reconvertida ara en un *apodyterium* dotat de cabines individuals, i el *frigidarium* fou ampliat i ocupà l'espai dels antics vestidors. La nova palestra es disposà amortitzant un antic carrer.

4.1.4. CONCLUSIONS.

Com s'acaba de veure, a la Hispània tardorepublicana sembla que es un edifici termal de característiques molt concretes. Sembla que els seus orígens es troben més en l'àrea etrusca i amb una mentalitat clarament itàlica que no pas en els exemples de la Campània, amb edificis més avançats que s'acabaran imposant.

Així doncs, ens trobem amb una mena d'edificis, no gaire grans ni gaire còmodes, amb una sola banyera d'aigua freda i una d'aigua calenta, dotada, a excepció de *Valentia*, d'hipocaust; la resta de l'edifici s'escalfaria amb brasers portàtils. Algun cop també disposarien d'una petita palestra o, potser millor, d'una àrea descoberta.

També sembla que tots aquests edificis tenen una altra característica comuna; la seva adscripció pública, cosa que es dedueix tant per les dimensions com per la ubicació, especialment a València, bastides al cantó del fòrum, o a Empúries, just darrera la *stoa*, a tocar l'àgora. Tanmateix, en el cas emporità potser seria més probable orientar la seva funció cap al port, situat a la rodalia, però cal remarcar que l'edifici emporità, en el seu primer moment, conjuga elements tant romans com grecs, i es dirigeix, així, a un públic doble, l'emporità de soca-rel i l'itàlic nouvingut.

Tot i que no disposem de cap element estratigràfic que ens permeti fixar-ne la cronologia, el més probable seria situar-ne la construcció vers el 100 aC. Aquesta datació es pot corroborar estilísticament amb els paral·lels que hem anat esmentant.

Més difícil seria precisar el moment de la gran reforma. Tanmateix, sembla que es produí en època augustal. L'element més característic d'aquesta reforma seria l'amortització de la sala del bany de vapor, el *pyriaterion*. Aquest fet s'evidencia clarament per l'absorció, per part de la casa veïna, al nord, d'aquest antic solar de l'edifici, però, sobretot, pel canvi de mentalitat que suposava eliminar qualsevol rastre hel·lènic i reafirmar la romanitat dels banys, qüestió que caldria posar en relació amb la consolidació del municipi d'*Emporiae*. En aquest sentit, la incorporació de les fornícules al *caldarium* sembla una reafirmació de la romanitat dels banys, ja que són tant un element tradicional com pràctic (Nielsen 1990, 67). Aquest fet es pot comparar, a nivell simbòlic, amb l'amortització de la *stoa* en la mateixa època (Mar/Ruiz de Arbulo 1988, 44).

Empúries és una ciutat eclèctica, d'origen grec, però amb un dels primers assentaments romans a la Península. Aquest fet i el seu paper com a port principal durant la baixa república la convertiren en un enclavament receptor de molt diverses influències, i això s'observa tant en el seu urbanisme com en la seva arquitectura. És, doncs, en

aquest edifici termal on veiem, si més no en el seu moment inicial, la conjugació de dos diferents mentalitats, la itàlica i l'hel·lènica, aglutinades en una mateixa funcionalitat i destinació. Per tot això, aquest conjunt s'ha de considerar no solament com un dels principals edificis termals a Occident, sinó també, en aquest sentit abans esmentat, com un exemple únic.

4.2. L'EDIFICI INICIAL (FASE I) (FIG. 42, 43, 45, 46, 51, 53 i 54).

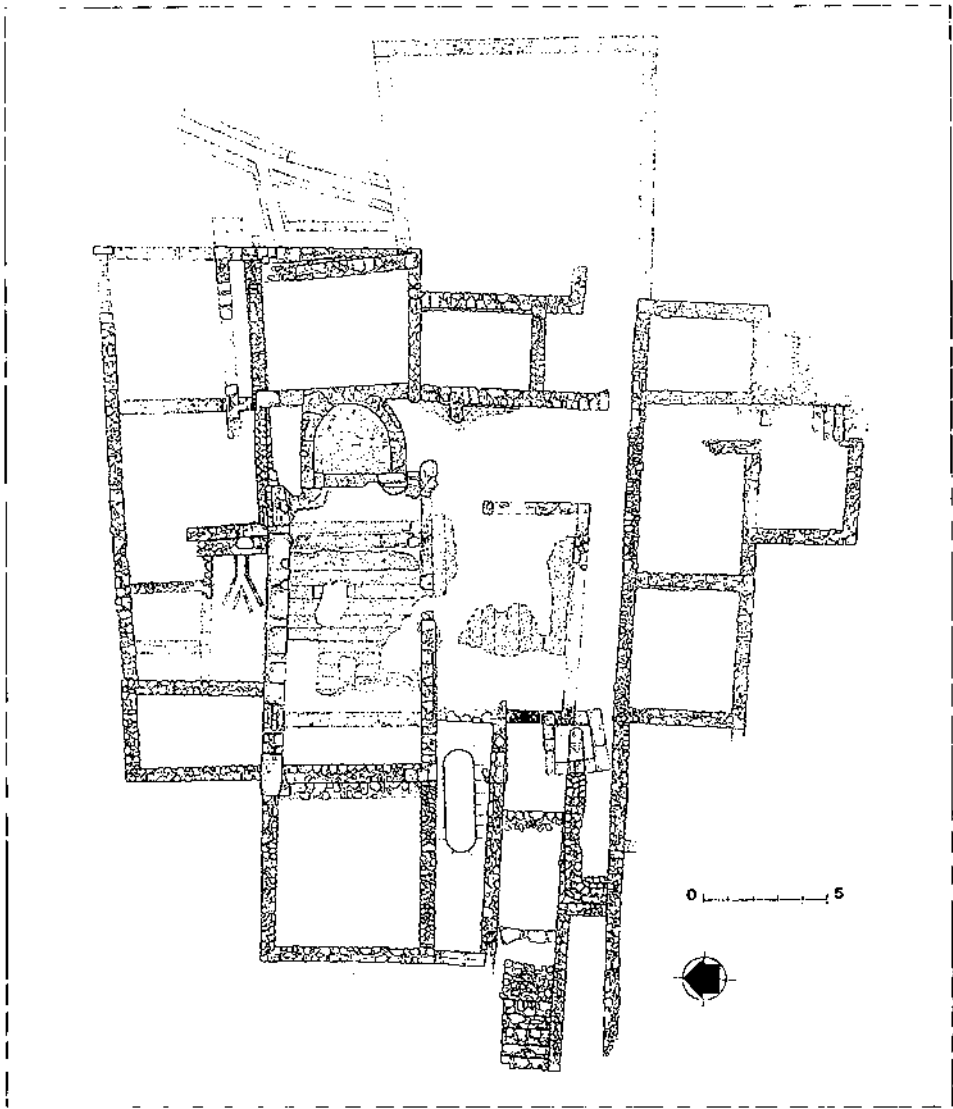
Descriurem a continuació la petita aula basilical de la Neàpolis, un edifici extraordinari i que, malgrat tot, es troba en un bon estat de conservació. En aquesta descripció deixarem de banda les consideracions apuntades pels il·lustres investigadors que ens han precedit en aquesta tasca i l'opinió dels quals ja hem resumit en un altre capítol d'aquest treball. En acabar, després d'haver exposat les nostres opinions i d'haver intentat fonamentar-les en evidències com més segures millor, caldrà confrontar-les en una discussió final.

Al llarg de totes les reflexions que exposarem tot seguit, cal tenir present, sobretot, dos fets que si s'oblidessin ens durien a conclusions errònies o a no ser capaços de copsar plenament la gènesi d'aquest monument. En primer lloc, que els constructors cristians aprofitaren uns edificis anteriors abandonats de feia molts anys (tres-cents pel cap baix), especialment un edifici termal que ha estat descrit i analitzat en un capítol monogràfic en aquest mateix estudi (*supra* capítol 4.1). Sobre les ruïnes, més o menys conservades, fou necessari actuar però, en tot cas, de manera puntual i sempre com menys costosa i problemàtica millor. En segon lloc, que les actuacions dels constructors cristians, importants on calia, es feren sobre un espai on no es vivia de feia més de tres segles, al cementiri de la comunitat que residia a la ciutat d'Empúries (*ciuitas Inpuritana*, *ciuitas Emporitana*, *Inpuriae*, en els textos del segle sisè i setè). Aquests fets són determinants en molts aspectes, ja que les intervencions afectaren unitats estratigràfiques formades feia molts anys que foren, a vegades, perforades i remogudes. També se'n crearen de noves (murs, sòls, fosses...) però on no hem d'esperar trobar material arqueològic del moment dels treballs. Això impossibilita una datació estratigràfica del monument i de les seves reformes. En canvi, ens és permès analitzar les evidències estructurals amb claredat, tal com ho pogueren fer, quasi, els primers exploradors del lloc cap a mitjan segle XIX (1846-1848). Si tenim presents aquests dos aspectes i els assumim podrem entendre molt millor algunes qüestions que si no ens durien a plantejaments erronis i, per tant, a conclusions falses.

Per simplificar les coses i no fer servir equivocadament paraules llatines per definir un edifici sencer o una part, tindrem ben present les consideracions, assenyades, que recentment ha expressat Godoy en relació amb aquesta qüestió (Godoy 1995, especialment 45-48). Quan n'utilitzem algun serà quan considerem que hi ha prou dades per fer-ho.

En fer la descripció i l'anàlisi de les estructures de l'aula basilical, seguirem un ordre temporal lògic, de més antic a més modern.

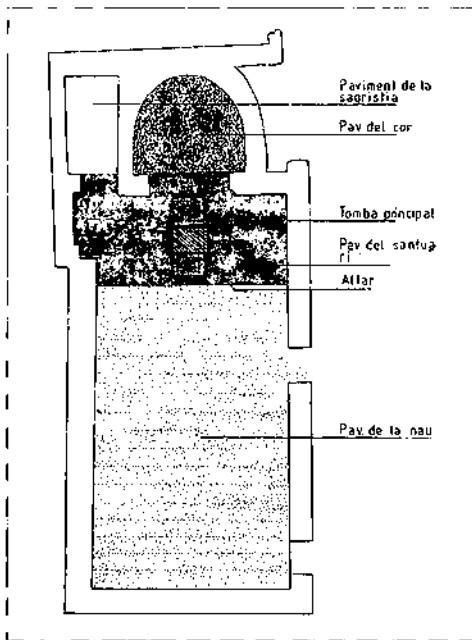
Damunt de les velles restes termals abandonades de temps, però en un bon estat de conservació, els constructors cristians intervingueren per crear un edifici cultural que, sovint, ha estat anomenat *cella memoriae* o *memoria*, de mides modestes que servís per a preservar el sepulcre d'un personatge important —que desconeixem del tot— i el seu record. Aquest monument esdevingué de seguida el nucli central i més sagrat del gran cementiri neapolità. Més endavant, per raons que se'ns escapen, fou necessari fer-ne una ampliació, moment que fou aprofitat per modificar substancialment l'edifici i els seus entorns. Més endavant, encara hi hagué alguna petita intervenció que ha deixat marca evident en les estructures. Després, en un moment indeterminat, que nosaltres situaríem dins de la primera meitat del segle vuitè, potser en la segona o tercera dècada, aquest cementiri deixaria de ser freqüentat, cosa

42.- Planta general del temple i encontorns.

que acabaria duent a l'abandonament de l'església que el servia. En el capítol de conclusions intentarem justificar-ho amb dades concretes, bastint una hipòtesi tan raonable com sigui possible.

Recordem que quan els cristians decidiren bastir aquest edifici i cercaren un lloc adient per fer-ho, devia ser visible, enmig dels sorrals erms, la part alta del gran mur d'*opus caementicium* amb fornícules (17) (fig. 52), que constituïa el límit septentrional del *caldarium* de l'edifici termal. Les mides i l'orientació eren adequades per decidir-se a netejar el sector i veure si l'àrea s'avenia als seus propòsits. La localització de l'esplèndid sòl d'*opus segmentatum* (ja hem justificat abans l'ús d'aquest mot per definir aquell paviment fet de plaquetes irregulars de marbre) (fig. 25), intacte, d'altres murs convenients i d'espai suficient,

43.- Planta de la basilica-martyrium (fase 1).

degué aconsellar la tria del lloc i la construcció immediata, allí mateix, del monument.

La paret 17 (fig. 52) esdevingué el límit septentrional de la nova construcció. Aleshores aquest mur continuava en direcció a ponent i ocupava l'espai on ara hi ha una porta (23) (fig. 52), més moderna, fins a connectar amb el mur de tanca occidental del *caldarium* (57) (fig. 52). Probablement aquest mur degué ser trobat molt malmès i arrasat, ja que els cristians no l'aprofitaren per fer-ne el límit de l'aula sinó que se serviren de l'estructura 22 (fig. 52), el basament d'una bancada adossada i paral·lela a la paret 57 que cal interpretar en relació amb la piscina d'aigua calenta. Que això és tal com diem pot constatar-se perfectament bé en l'angle sud-oest de l'edifici (murs 22 i 58) (fig. 52), fet de grans blocs ben travats i amb una diferenciació absolutament evident amb l'ampliació, cap a l'oest, en una segona etapa de la història de l'edifici. A migdia, el mur

meridional del *caldarium* fou aprofitat però calgué refer-lo, ampliar-lo i alçar-lo (58 i 19) (fig. 52). L'obra és excel·lent, amb carreus calcaris ben tallats i esplèndids els que es col·locaren en posició d'angle. Justament, no gaire lluny del límit occidental de l'edifici, s'obrí una porta, evident si bé paredada, que comunicava l'aula amb l'exterior (21) (fig. 52). No serà l'únic accés, ja que es conservà també l'antiga entrada al *caldarium* (20) (fig. 52). En aquest cas la porta no té llindar en continuar el sòl de *segmentatum* que pavimentava, idènticament, les dues estances; l'altra, al mateix nivell, tampoc no l'ha conservat, però degué marcar una lleugera elevació en relació amb dins i fora.

Pel que fa a la capçalera, calia una intervenció més decidida. Vers llevant, el límit del *caldarium* ens és assenyalat encara pel sòl de *segmentatum* i per l'acabament (o inici) de la paret 17. A nivell de fonamentació es conserven dos murs paral·lels, el 59 (més a l'est) i el 60 (fig. 52), respectivament, la paret de l'estança pròpiament dita i el basament d'una altra bancada que permetia seure els usuaris de la cambra calenta de l'edifici termal. L'un i l'altre feien nosa i foren, si no ho estaven, arrasats, i es van deixar una mica per sota del nivell del sòl de *segmentatum*. Calia, en aquell indret, bastir la capçalera de l'edifici i la forma que havia de contenir el sepulcre que es volia enaltir. Aquesta capçalera comporta tres espais diferents; el cor, fent servir el sentit del terme que usen alguns dels grans experts en arquitectura cristiana (vegeu, Duval 1986, 31; en contra, Testini 1980, 578. També, Puertas 1975, 100-102, i en darrera instància Godoy 1995), o *sanctuarium*, l'absis i una sagristia.

Es bastí, com a prolongació teòrica del mur 17, una paret 2 (fig. 52) de pedruscall i morter, molt sòlida i ben feta, que circulava al damunt i feia servir de fonamentació un mur més anterior. En un moment determinat el mur 2 girava en angle recte cap al sud i conformava la paret 1, que cloïa, per l'est, l'edifici. A l'angle, entre 2 i 1 (fig. 52), s'hi col·locà un carreu enorme, de pedra calcària local, que degué servir per a donar solidesa a aquesta arista del monument. Un aspecte interessant és el lligam entre el mur 59 (fig. 52), que en el punt

de contacte amb 17 es conserva en bona alçada (o que fou refet pels cristians), i el 2, ja que aquest no prolonga en línia recta la direcció cap al sud que dibuixa el mur 17 (oest/est) sinó que entren en contacte, juxtaposant-se, 2, a la cara septentrional de 59, i 17. Aquest fet no és ni una bajanada ni una absurditat, ans al contrari; calia fer-ho així si es pretenia crear un espai que funcionés com a sagristia i fer-la accessible d'una manera còmoda i planera.

L'absis es construí alçant-lo en relació amb el santuari i el sòl de la nau, tal com és característic en l'occident mediterrani. Un mur 61 (fig. 52) serví de graó i de límit cap a ponent, el qual fou bastit –i aquesta és una dada primordial– **quan hom s'havia erigit la forma que havia de contenir les despulles del sant personatge**, tal com hem pogut (i es pot) constatar. Aquest espai, pavimentat d'*opus signinum*, era delimitat per un mur corbat de pedruscall ben tallat i morter (3) (fig. 52) que s'entrelligava, a l'est, amb el mur 1, recte, que esdevenia el límit oriental del monument. A migdia, la paret corba de l'absis es travava amb el mur 18 (fig. 52), molt arrasat, tancant aquest sector. En aquest costat, la línia corbada de l'absis era visible exteriorment, ja que no quedava amagada per cap paret.

En planta, l'absis resulta notablement untrapassat (fig. 42) i no s'han conservat ni indicis ni evidències d'elements sobreposats.

Els paviments de l'edifici, a la mateixa cota llevat del sòl de l'absis, realçat, eren d'*opus signinum* o bé, a la part central de la nau, d'*opus segmentatum*. En aquest cas, la frontera entre el santuari i la nau era assenyalada pel canvi, evident, en textura i color, dels sòls, vermell i blanc respectivament.

El resultat d'aquestes intervencions fou el d'un edifici d'una sola nau, amb absis parcialment sobresortint i no totalment clos dins d'un mur recte, amb una sagristia que ocupava l'angle nord-est, que resultava imprescindible si es volia assegurar el funcionament litúrgic del lloc, amb un absis ultrapassat, enlairat en relació amb els espais annexos, i disposat davant del cor i sobre l'eix de simetria de la tomba primigènia entorn de la qual s'organitzà aquest monument. Seria precisament en el *sanctuarium*, directament damunt de la tomba, que es disposaria l'altar, tal com determina l'axialitat i l'anàlisi dels sòls (Almagro 1946, 220-223; 1951 b, 104-105, fig. 17). Més enllà, cap a ponent, la nau. S'hi accedia s'efectuava per dues portes, el lloc i les característiques de les quals ja hem explicat

En relació amb l'absis i, en general, amb la forma global de la capçalera del temple, algun cop s'ha insinuat (Palol 1967, 32-36 i, seguint-lo, emfasitzant la proposta, Junyent 1983, 36) que, observant el basament del costat septentrional (3) (fig. 52), podria pensar-se que, en un primer moment, l'estructura absidial hauria pogut ser de planta quadrangular. Teòricament era possible i, d'altra banda, no gens rar, a més d'explicar influències suposadament africanes per determinar l'evolució de la forma. Tanmateix, cal tenir en compte, primerament, que l'edifici cristià es fonamentà i aprofità murs preexistents, del conjunt termal o anteriors, i que sempre aquestes parets eren rectes (aquest és el cas de la fonamentació nord del nostre absis). Per tant, doncs, els possibles indicis d'una estructura quadrangular no són, sinó, elements antics reutilitzats. I que no pot ser d'altra manera ens ho confirmen dues dades absolutament diàfanies; recordem que el sòl de circulació del cor i de la nau de l'edifici (i de la seva ampliació posterior) fou el mateix de l'edifici termal cosa que fa impossible cercar una fase més antiga per sota d'aquest paviment. Tinguem present també que en les basíliques occidentals és norma constant l'elevació del presbiteri en relació amb el sòl de la resta de l'aula. Fins i tot si imaginéssim que aquest monument era distint, com a màxim podríem suposar que absis i cor tindrien una mateixa cota de circulació. És fora de lloc pensar en el paviment absidial més baix. Per tant, és impossible cercar ni imaginar una fase més antiga de l'absis. L'altra banda, només cal observar que els murs corbats de l'absis, de pedruscall i morter, es fonamenten directament sobre una paret de pedra seca i mostren amb claredat la unitat d'execució amb la paret de tancament de la sagristia. També assenyalem, en aquesta direcció, l'existència de només una doble pavimentació (*opus signinum*), i s'ob-

serva palesament que el paviment antic recobreix el mur 61 (fig. 52), que delimitava l'inici de l'absis i l'enlairava.

L'element principal d'aquest edifici fou, no ho oblidéssim pas, la tomba del sant personatge, que ocupà un lloc de privilegi sobre l'eix de simetria del temple i al bell mig del *sanctuarium*. L'església que l'embolcallà girava al seu entorn (fig. 55 i 103).

La sepultura era enterrada, una senzilla *forma* oberta al subsòl. L'espai fou buidat i s'hi bastí una senzilla estructura, de planta rectangular, delimitada per uns murets d'obra, fets de pedruscall i morter de calç, d'uns 12/15 cm de gruix —no calia que fossin més amples—, amb una rebava o encaix a tot l'entorn de la tomba situat a uns 8 cm de fondària en relació amb els murets esmentats i d'una amplada d'uns 6/8 cm que serví per a encaixar-hi la llosa (o les lloses) que protegien les despulles del "sant" i feien possible la disposició, al damunt, del sòl de circulació (de *signinum*) imprescindible (i ben documentat).

La part interna dels murets, la rebava i l'interior de la caixa (la *forma*) eren uniformitzats i igualats amb una fina capa de morter de calç.

D'aquest sepulcre, se'n conserven els murets llargs de tramuntana i de migdia, força sencers, i una part del de llevant que fou tallada clarament quan aquest espai patí una profunda modificació. Del tempanell de ponent, no n'ha quedat ni rastre.

Resultaria interessant, per enllestir, comentar la circulació per aquest sector dins de la gran necròpoli. Pensem, basant-nos en dades molt valuoses (la superposició, per exemple, dels murs de la rampa d'accés per l'oest, sobre algunes sepultures, que assenyalaria l'existència d'un espai d'ús exclusivament funerari), que l'arribada al vestíbul i, d'allí, a l'interior de l'edifici, es faria de l'angle sud/est d'aquell sector a través d'alguna petita porta (44) (fig. 52) que s'havia practicat en el gran mur perimetral de la *stoa*, amb el llindar a la mateixa cota del sòl del vestíbul i que més endavant fou paredada en esdevenir inútil car comunicava amb antigues dependències de la *stoa* que foren transformades, rebaixant brutalment el sector, de llocs de pas a *areae* funeràries. L'antiga obertura quedava a massa alçada per ser funcional i era perillosa i, consegüentment, fou closa. També s'hi podia accedir directament des de l'est per una porta (31) (fig. 52) aprofitada de l'antic conjunt termal i que continuà oberta tot el temps.

De ponent, on hi haurà més endavant el camí principal, l'entrada no devia ser possible, almenys no amb comoditat. Calien grans reformes que modifiquessin el sector per fer-lo transitable.

4.3. L'AMPLIACIÓ (FASE II) (FIG. 42, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 53, 54 i 170).

En un moment determinat que no podem fixar cronològicament per manca de dades estratigràfiques però que, en canvi, se'ns dibuixa clarament a continuació, com a segona gran etapa en la història del monument, l'edifici inicial devia resultar insuficient per la importància que hauria adquirit, pel paper exclusiu que representava dins del conjunt del cementiri, potser també per les dificultats de celebrar-hi la litúrgia de difunts d'una manera digna i, possiblement també, per la necessitat d'addició d'una capella de culte martirial disposada perpendicularment. Potser també calia agenciar la rodalia immediata del temple, que és indubtable que havia esdevingut l'àrea dels enterraments "privilegiats". Calia dissenyar nous camins d'accés més directes i més còmodes, fer més gros i funcional el vestíbul, que havia d'estar d'acord amb l'ampliació de l'aula, i fer possible la creació d'uns àmbits funeraris ben clars, unes *areae*, en els encontorns immediats del temple, que poguessin rebre, ordenadament, un nombre significatiu de tombes, collant al màxim l'espai disponible i la desitjada proximitat al cos del sant personatge sebollit sota l'altar.

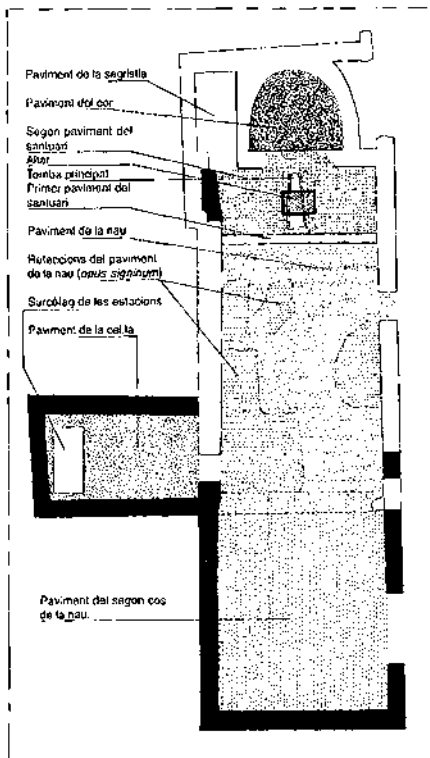
Que quedi ben clar que no sempre podem relacionar amb seguretat unes construc-

cions amb altres (cal tenir-ho present i no deduir-ho de la descripció vehement que farem tot seguit). El sector de la basílica i del vestíbul poden ser, amb petits problemes, relacionats, mentre que per a les *areae* de l'entorn és més difícilots poder establir lligams físics directes i segurs. Tanmateix, alguns indicis permeten apuntar, a tall d'hipòtesi raonable, propostes globals que pretenen explicar l'evolució d'aquest sector tenint en compte les interdependències que hi ha entre l'espai central –església, vestíbul i accessos– i els perifèrics –*areae* i àmbits funeraris– que giren al seu entorn.

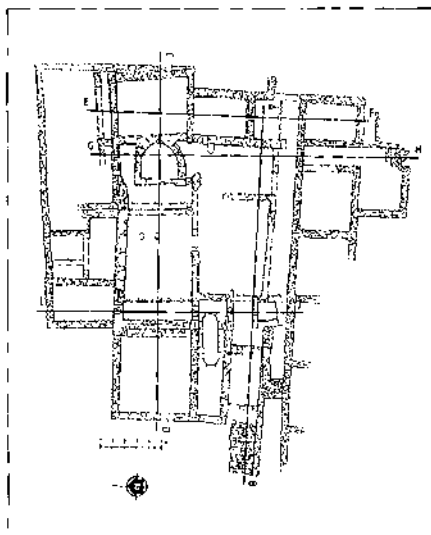
La intervenció intervenció es féu allargant-lo pels peus, tot deixant-lo de la mateixa amplada. És, per tant, una reforma important però que no afectà estructuralment l'edifici i, consegüentment, ni excessivament complicada ni costosa. A més, hom s'ho féu venir bé per redissenyar els accessos al temple i per crear una capella, a tramuntana, integrada dins de la basílica.

En primer lloc, fou necessari enderrocar i deixar per sota del nivell de circulació el mur que cloïa, per l'oest, el monument inicial (22) (fig. 52). D'aquesta operació, en quedaren mostres ben visibles. Per tancar el nou espai es bastiren tres murs, de pedruscall calcari i bon morter, sòlids i molt ben fets, el 27, al nord, el 28, a ponent, i el 29 a migdia (fig. 52), clarament travats, que es conserven encara a una alçada espectacular.

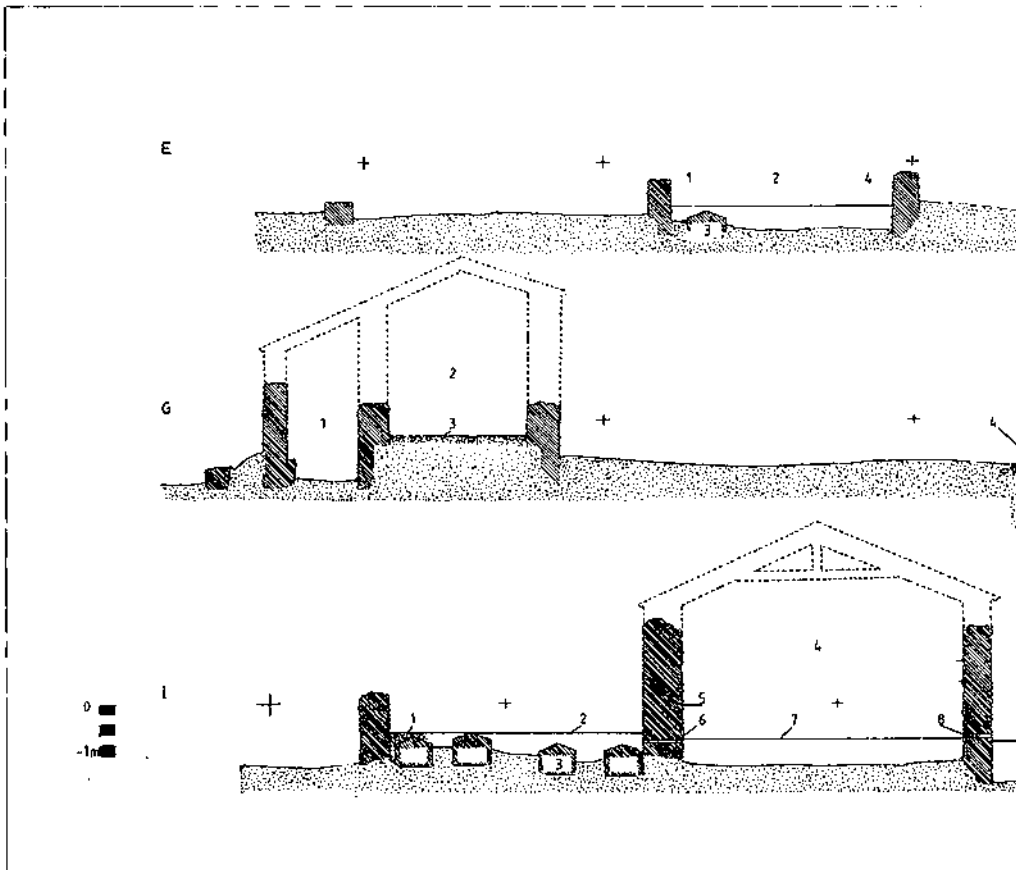
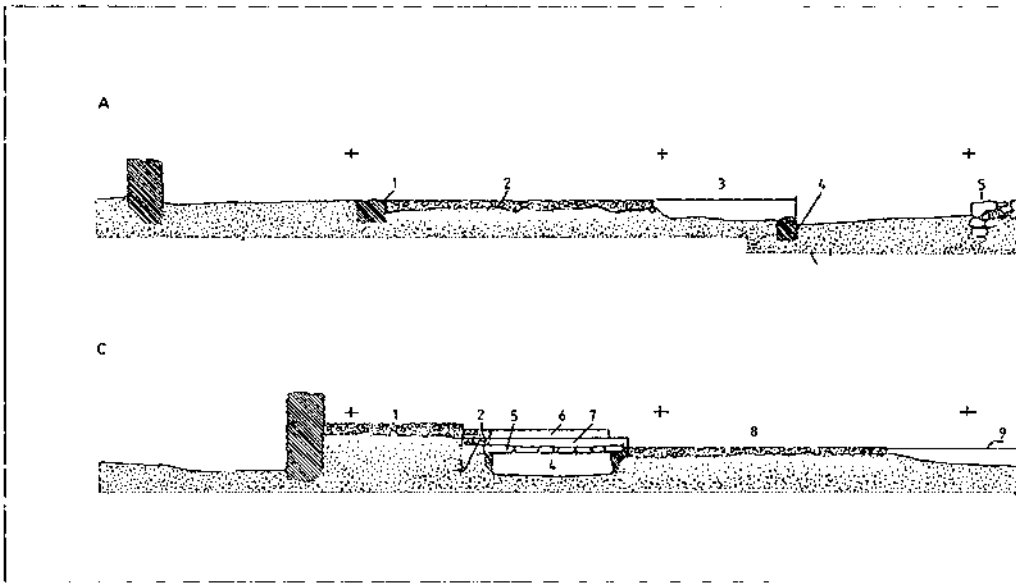
La paret de ponent (28) i bona part de la septentrional (27) (fig. 52) servien simultàniament de murs de contenció de les terres que hi havia més enllà. Un arrebossat de calç de cert gruix polia les parets, les embellia i les feia uniformes, tal com podem observar a la cara interna del mur 27. Aquest nou espai fou pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* del qual queden encara les rebaves a la paret (els plànols més antics n'assenyalen una extensió considerable, p. ex. Almagro 1946, 223; 1951, 105, fig. 17) i que quan degué ser localitzat devia trobar-se en un estat lamentable. Una porta ampla (30) (fig. 52), evident, comunicava aquest sector amb el vestíbul meridio-

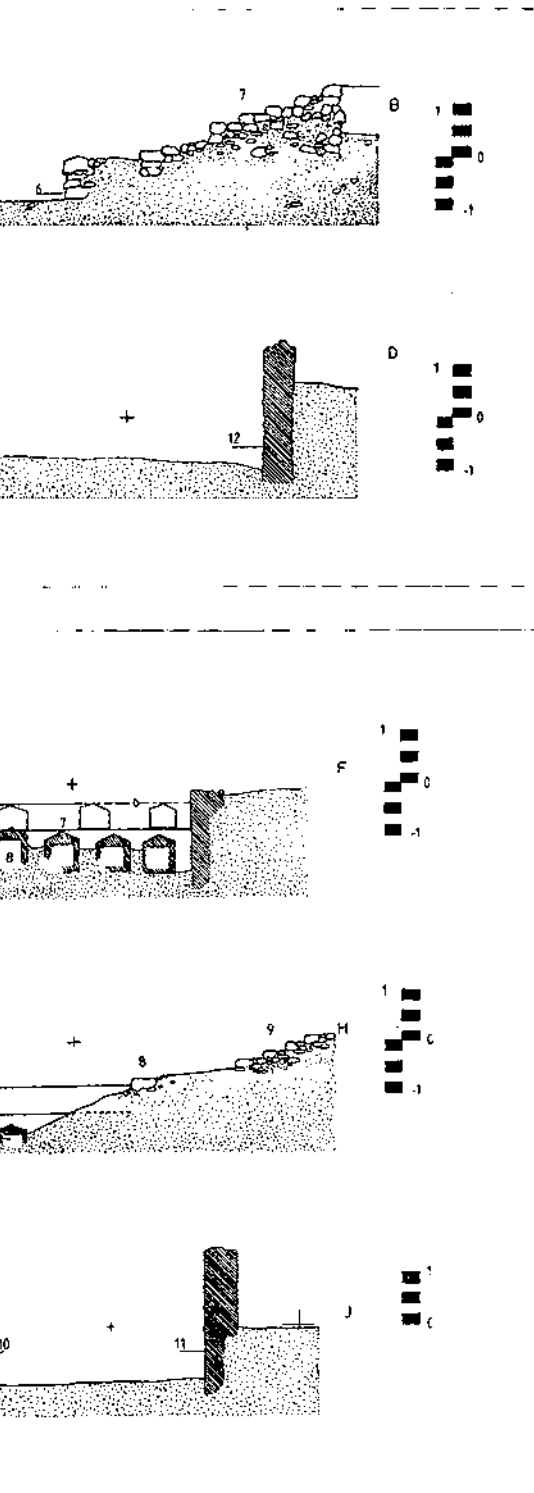

44.- Planta de la basílica-martyrium (fase II).

45.- Situació de les seccions.

46.- Seccions:

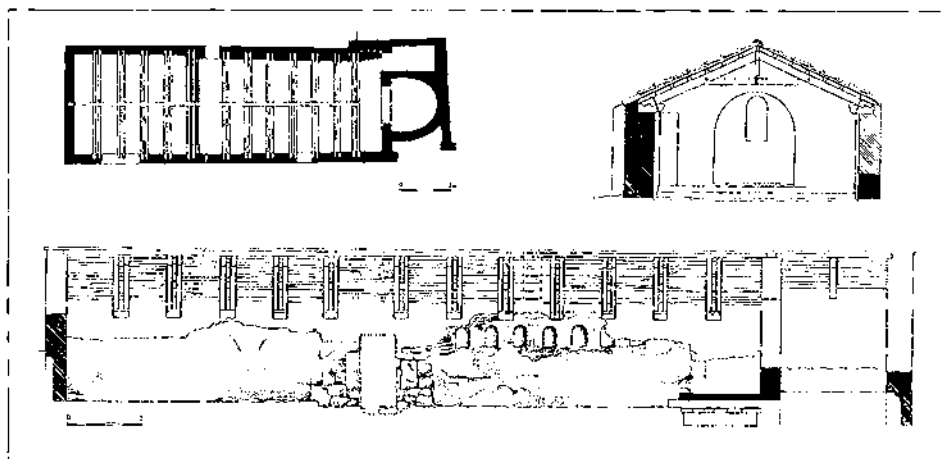
A-B. 1. Restes d'un mur de les termes que fou rebaixat a nivell de paviment quan es va preparar aquest sector com a espai d'accés al temple. 2. Sòl d'opus segmentatum de l'edifici termal i també de la basílica. 3. Restitució de la part desapareguda del paviment esmentat. 4. Antic mur de l'edifici termal. 5 i 6. Graons de la rampa d'accés al recinte del temple. 7. Graonada superior de la rampa d'accés.

C-D. 1. Sòl de l'absis del temple. 2. Restes del graó recobert d'opus signinum corresponent a la fase II. 3. Restes de la plataforma original de la capçalera. 4. Tomba principal (núm. 377). 5. Restitució de la coberta de lloses de pedra que cobrien la tomba. 6 i 7. Restitució dels dos nivells del santuarium. 8. Paviment de la nau. 9. Restitució de la part desapareguda del sòl de la nau. 10. Antic mur del caldarium de les termes. 11. Mur de tancament de la nau (fase I). 12. Mur de tancament de la nau (fase II).

E-F. 1. Mur que separa dos àmbits funeraris (C i B). 2. Nivell de sòl desaparegut i restituit a partir dels senyals evidents en les parets. 3. Sarcòfag de pedra. 4. Mur que clou un àmbit funerari B. 5. Llindar de la porta d'accés a l'àrea funerària D. 6. Línia teòrica del darrer paviment de l'estança D. 7. Línia restituida del darrer nivell de pavimentació. 8. Sarcòfags.

G-H. 1. Sagristia. 2. Absis. 3. Sòl de l'absis. 4. Llindar de la porta 44. 5. Sarcòfag. 6. Restitució del primer paviment de l'àmbit E. 7. Restitució del segon paviment. 8. Graó inferior de la rampa d'accés a l'àmbit E. 9. Graonada d'accés a l'àmbit E.

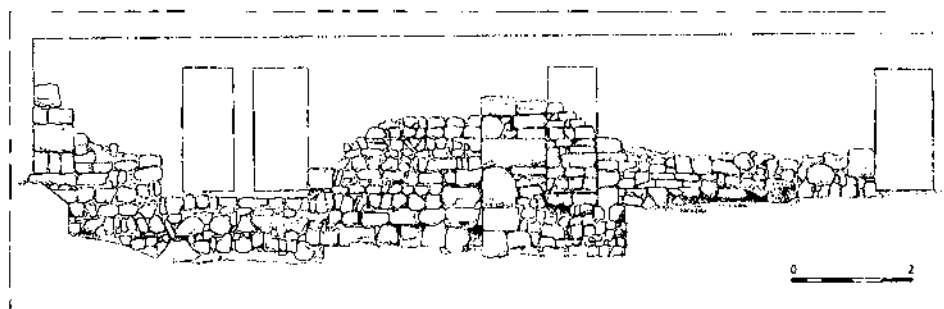
I-J. 1. Restes del sòl d'opus signinum que cobria la capella A. 2. Restitució del paviment esmentat. 3. Sarcòfags (núm. 19, 18, 17 i 16). 4. Nau. 5. Mur d'opus caementicium 17. 6 Llindar de la porta 23. 7. Paviment restituit de la nau. 8. Llindar de la porta 21 (fase I), paredada (fase II). 9. Sòl del vestibul. 10. Mur 32 de la rampa d'accés. 11. Mur 43. Antiga paret perimetral de la stoa, reutilitzada com a límit del vestibul del temple.

47.- Planta i alçat de l'església (fase II), amb indicació del sistema de cobertura.

nal. És en les connexions entre els murs de la primera i segona fase on s'observen amb més claredat aquests dos moments i l'eixample occidental del temple.

Una altra obra notable fou la construcció d'una capella que es bastí cap al nord aprofitant restes estructurals més antigues. Calgué obrir una porta (23) perforant el mur de *caementicium* (17) i bastint els tres nous murs perimetrals d'aquesta dependència, fets de pedruscall calcari i morter de calç, de gran qualitat i idèntics de factura als de l'eixample de la nau; el 24, a l'est, el 25 a tramuntana i el 26 a ponent (fig. 52). Aquest darrer fou bastit sobre uns fonaments de pedra seca que s'havia construït antigament per damunt d'una cisterna. Per dotar la paret de solidesa, fou col·locat un gran bloc rectangular de pedra que actuà de llinda carregant el pes de la paret i dotant-la d'estabilitat. L'alçada d'aquestes parets i la connexió estructural amb el temple ens confirmen que aquest espai fou cobert amb encavallades de fusta i sostre a dues aigües. Aquí dins s'hi disposaren —no sabem si de cop— quatre sarcòfags (núm. 16 a 19 del catàleg) que encara hi romanen, coberts per un sòl d'*opus signinum*. No tenim notícies de cap mena sobre l'aspecte de la cambra per damunt del paviment, però, tal com s'explica convenientment més endavant (*infra* capítol 5.3, tomba núm. 410), hem arribat a la conclusió raonable (però discutible, no ho oblidem) que contra la paret del fons (25) (fig. 52) fou col·locat el sarcòfag romà de marbre, sencer, traslladat de lloc i probablement reutilitzat, amb les despulles d'un sant personatge. La considerem, doncs, com una capella annexa dispo-

48.- Alçat del mur meridional del temple (fase II), on s'assenyalen les portes (obertes i paredada) i el nivell de circulació.

sada en angle recte en relació amb l'eix principal de l'edifici, tal com passa en molts altres llocs (Duval 1973, 368, fig. 184; Duval 1986, 29-30).

Un altre efecte d'aquestes reformes comportà la clausura de la porta 21 oberta al mur 58/19. Era incòmoda perquè s'havia ampliat l'espai cap a ponent. Amb seny se n'obrí una altra de nova i ampla (30) (fig. 52) més ben situada. L'accés des del vestíbul es continuà fent a través de dues obertures equilibradament disposades.

Cal considerar també que hauria estat justament en aquesta mateixa època que el sòl del cor hauria estat alçat notablement, s'hauria situat quasi a l'altura del paviment de absis. La similitud d'aquest nou *signinum* amb el que pavimentava l'eixample occidental apuntaria en aquesta direcció però encara és més significatiu el fet que fou ara quan, per raons desconegudes, s'aprofità per reformar completament la *forma* del sant personatge, una caixa amb parets de pedruscall i morter de calç en la fase I, a l'interior de la qual es col·locà, en aquest moment (fase II), un sarcòfag trapezoïdal de gres del qual havia estat eliminada amb cura (o ja no existia quan fou col·locà allí) la paret dels peus i que per encaixar-lo fou necessari trencar i destruir els murets curts de la sepultura d'obra, a ponent i a migdia, on n'ha quedat, però, la cantonada septentrional tallada per poder-hi encabir el sarcòfag, les parets del qual quedaven a l'alçada de la rebava de l'antiga *forma* per permetre que s'hi continuessin encaixant les lloses (o la llosa) que cobrien el sepulcre i possibilitaven pavimentar sòlidament l'espai.

Més endavant en el temps, hem documentat una altra intervenció posterior, molt puntual i que potser no cal interpretar com una reforma arquitectònica, sinó com la construcció d'obra d'una mena de taula o prestatge d'ús litúrgic (6). Efectivament, per damunt del sòl de *signinum* (el segon, que enlairava considerablement el nivell de circulació en l'àrea del cor), tal com pot constatar-se i, per tant, sense una sòlida fonamentació, hom bastí, amb pedruscall i morter de calç, una mena de contrafort massís de planta trapezoïdal adossat als murs 2 i 59 i al brancal nord de la porta de la sagristia (7) (fig. 52), amb la cara meridional, l'única visible, esbiaixada de manera que feia possible un accés mínimament còmode a la sagristia malgrat l'ocupació d'aquell espai.

No hi ha cap altre element que hàgim pogut relacionar amb aquesta modesta obra cosa, que ens parla del seu caràcter puntual i, estructuralment, poc important. En un primer moment vàrem pensar que podria haver estat un reforç, una mena de pilastra o contrafort, edificat en un punt on hi hagués pogut haver problemes en el sosteniment del trespol. Tanmateix, l'amplada de la nau no és ni de bon tros excessiva ni el sistema de cobertura, amb bigues de fusta, encavallades i sostre a dos vessants, pot comportar problemes greus de pres. Per acabar-ho d'adobar, si es pretenia resoldre aquesta mena de dificultats, no era explicable que el "contrafort" no s'hagués ancorat eficaçment i no disposant-lo alegrement sobre el paviment en ús de l'estança. Probablement hàviem enfocat malament la qüestió. Aquest afegit no fou mai gaire més alt del que és avui i no seria altra cosa que el basament d'una lleixa, d'un altar secundari o d'una plataforma auxiliar de l'altar principal. El massís d'obra, fet a consciència, servia també per a equilibrar la simetria de l'àrea del cor tot i que fou necessari, en fer-lo, dissenyar la paret meridional inclinada i, consegüentment, el prisma resultant de base trapezoïdal perquè la comunicació amb la sagristia no fos massa dificultosa.

4.4. LA COBERTURA DE L'EDIFICI. L'ARC TRIOMFAL (FIG. 45 a 48).

L'austera estructura de la basílica ens acosta a una arquitectura poc agosarada, amb solucions tècniques senzilles i arrelades en la tradició d'uns artesans esmerçats a bastir un edifici funcional.

Com hem vist, aprofitaren les velles estructures d'un edifici termal, hi van afegir murs nous i en van enderrocar d'altres. La planimetria obtinguda reproduïx amb prou detall la configuració, en planta, de la basílica amb les reformes i les modificacions que es varen succeir en el temps.

Ara bé, a l'hora de començar l'estudi en alçada sorgeixen nous aspectes i condicionants concrets sobre els quals s'ha d'incidir amb un tractament específic. Cal tenir en compte que la construcció d'un edifici comporta una planificació prèvia que afecta la globalitat del conjunt. El tipus de coberta emprada s'ha d'adequar amb uns murs i amb uns elements de suport concrets. El cas de l'aula cementirial neapolitana no s'escapa d'aquests paràmetres. Les seves particularitats ja s'han vist en l'estudi de murs i de paviments. Les fases constructives detectades assenyalen unes ampliacions que s'adossen al nucli original sense, però, alterar-ne l'essència. Per tant, doncs, la fase fundacional de la basílica condicionà les ampliacions posteriors. Les seves línies mestres marcaren les pautes constructives ulteriors. Això ho veiem molt bé en planta però també es fa perceptible en alçada.

La nau única, per exemple, tendeix a eixamplar-se a mesura que s'apropa als peus del temple. Bona part de la causa rau en el potent mur de formigó, que és més gruixut que els altres. Cal observar, però, que l'aparent biaix de les parets laterals és una circumstància planificada o, en tot cas, aprofitada perquè el conjunt mantingui un eix de simetria perfecte que parteix del centre de l'arc triomfal i travessa longitudinalment tota l'església. El nou tram de nau, afegit durant la fase II, respecta la simetria imposada, tot i que els murs ja no eixamplen més la nau.

La tècnica constructiva emprada en les obres d'ampliació també repetia les pautes marcades pel temple primitiu. L'amplada dels murs de la nau, deixant de banda el de formigó, oscil·la als voltants de 0'62 m. Els paraments alçats durant la fase II es regularitzaren seguint el mòdul de 0'62 m. Amb aquesta concordança dels murs es posa en evidència que pel que fa a les cobertes també cal repetir la continuïtat arquitectònica.

Ara com ara, sembla molt clar que l'aula inicial tenia un trespol de fusta. Pensem que la possibilitat de cobrir amb volta de pedra perd arguments quan es comparen els gruixos de les parets amb la volada de la nau, que dels 5'20 m o 17 peus i mig, prop de la capçalera, passa als 5'60 o 19 peus a l'altre extrem. És una distància massa llarga per a un edifici exempt que no es recolza en altres estructures i que no es reforça amb contraforts per evitar la pressió cap enfora del pes de la volta. Tanmateix, l'element més definitiu cal cercar-lo en el mur de formigó. L'*opus caementicium*, poc propici per ser reutilitzat, ha permès preservar un pany de paret que es manté pràcticament tal com el deixaren els constructors de les termes. Quan fou usat de nou per tancar un costat de la nau del temple, només calia obrir els encaixos per encastar-hi els caps de les bigues del sostre. Actualment se'n conserven tres. Les boques amiden 0'40 m cadascuna, amb una llum entre bigues de 0'95 m. El ritme imposat pels encaixos compartimenta amb molta precisió la nau en vuit segments de coberta suportats per set cairats. L'escassa alçada del sostre -2'30 m respecte del nivell del paviment d'*opus segmentatum*- obligà a fer servir el sistema d'encavallada de fusta per tal de guanyar alçada. La nostra hipòtesi treballa amb la base d'un teulat a doble vessant suportat per encavallades de fusta. El model proposat no és del tot ortodox ja que s'han d'utilitzar dobles cavalls, en lloc dels senzills, que arrenquen de capçals semblants a cartel·les. La raó és òbvia i és donada per la mateixa amplada dels encaixos, que supera amb escreix el diàmetre necessari per l'embigat. Les restes de *tegulae* col·locades allà haurien ajudat a collar els capçals. Els tirants no descansaven al damunt, sinó que que s'han hagut d'enlairar per sobre de l'arc triomfal per tal de no pertorbar la visió de l'absis.

Pel que fa a les cobertes, la capçalera no es diferenciava de la resta. Els espais més reduïts permeten suprimir les encavallades per bigues inclinades. Els murs redueixen els gruixos a 0'52 m perquè estan més junts. Un element molt interessant és la presència de

l'arc triomfal. Com demostren les restes conservades fou bastit ja durant la fase I. La restitució proposada pot ser discutible des del punt de vista formal, però la poca alçada de la nau ens limita a un estret marge de possibilitats.

L'ampliació de la nau seguí l'esquema precedent. S'enderrocà un mur **22** (fig. 52) i es cobrí el nou tram amb encavallades que seguïen exactament la mateixa distribució anterior. La porta que s'obrí al mur de formigó se situà perfectament en l'espai entre dues bigues per tal que carreguessin correctament sobre les sòlides parets. Això també s'observa a les altres portes. A la fase II, fou closa la porta occidental amb un paredat excel·lent i se n'obrí una de nova més cap a l'oest, en el nou tram de la nau. Aquesta és molt més ampla que les altres -2'40 m aproximadament-, que pot semblar excessiva per les característiques de l'edifici. Pensem, però, que en realitat ens trobem davant d'una porta doble d'un metre d'amplada cada una amb un pilar de separació central de 0'40 m. No se n'han conservat evidències arqueològiques clares, però hi ha un indici indirecte prou valuós: en la restitució de la coberta, a partir de dades fermes, les encavallades descansarien damunt dels brancals de la porta i el tercer cavall, el del mig, es recolzaria sobre l'hipotètic pilar central.

4.5. LES PROPORCIONES DEL TEMPLE (FIG. 49).

Encara que l'emplaçament d'aquest edifici fou condicionat per unes estructures pre-existents, el disseny de la planta respon a uns paràmetres que funcionen amb quasi total independència de les traces dels murs anteriors. És a dir, l'esglesiola fou concebuda com una obra totalment nova i els seus constructors l'alçaren seguint un patró determinat.

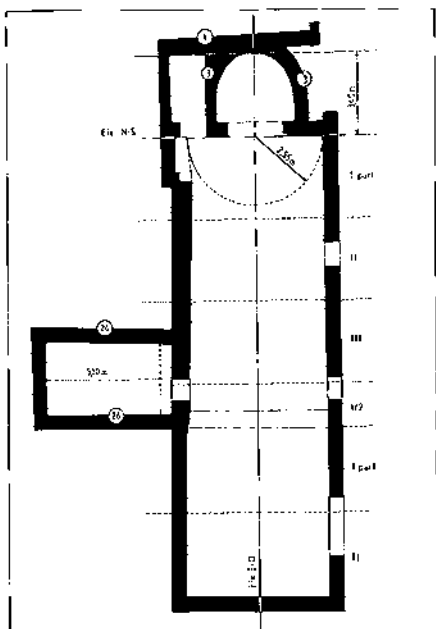
Sense cap mena de dubte, la construcció es va iniciar amb el replantejament del terreny. Un cop net el solar, es van traçar uns eixos principals per orientar i distribuir la planta. Així doncs, l'edifici s'articula per mitjà de dues línies mestres; la primera, en direcció est/oest, marcava el centre longitudinal, fent-la arrencar des del centre del fons de la capçalera fins al mig del mur de tancament de ponent. La segona, perpendicular a la primera, delimitava la separació de l'absis amb la nau. Malgrat que aquesta s'cixamplava a mesura que s'aproximava als peus del temple, els eixos continuaven marcant perfectament el centre de simetria i, per tant, l'orientació general de les estructures.

El mur on es fonamenta l'arc triomfal de l'absis és el que marca l'orientació nord/sud. Les altres parets de l'edifici que es projecten en aquesta mateixa direcció mantenen la mateixa orientació. Això s'observa molt bé al mur **1** que clou, cap a llevant, l'absis i la sagristia. Es tracta, no ho oblidéssim, d'una preexistència que s'aprofità per a la nova construcció, però es corregí l'orientació primitiva fent avançar una mica el mur pseudosemicircular de l'absis (**3**) (fig. 52).

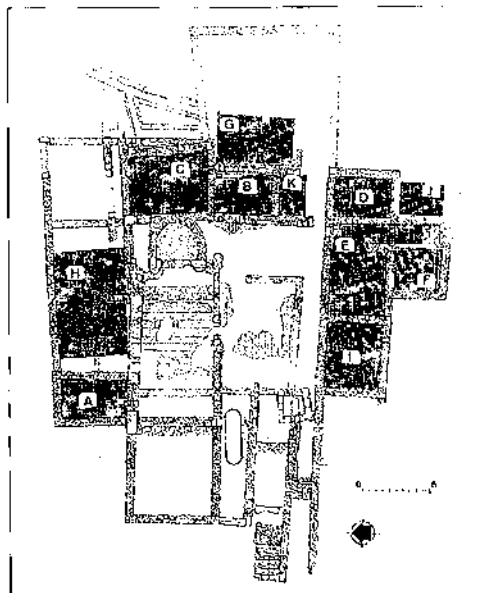
Les mesures del temple, tant pel que fa a la llargària com a l'amplada, s'aconseguien a partir d'un patró determinat. L'absis és un element importantíssim, punt focal obligat i constant de l'edifici i, sovint, determina i condiciona les mides de la resta del monument. En efecte, la fondària de l'absis, des de l'arc triomfal, fa 3'40 m, la llargada total de la nau és d'11'90 m, és a dir que la llargària de l'absis equival a *dues novenes parts* de la longitud interior total del temple, o, dit d'una altra manera, la nau és *tres vegades i mitja* més llarga que l'absis. Per la seva banda, l'amplada de la nau a l'alçada de l'absis arriba a 5'10 m, una vegada i mitja la fondària de l'absis.

L'ampliació de la nau a la fase II també es va proporcionar d'acord amb les mides de l'absis. La distància entre els murs **22** i **28** (fig. 52) és de 6'80 m, exactament el doble de la que marca l'absis.

La basílica té una fondària des del llindar de la porta de 5'10 m o una vegada i mitja la mesura de l'absis. L'amplada, amidada arran del mur de la nau (**23**), arriba a 2'85 m.

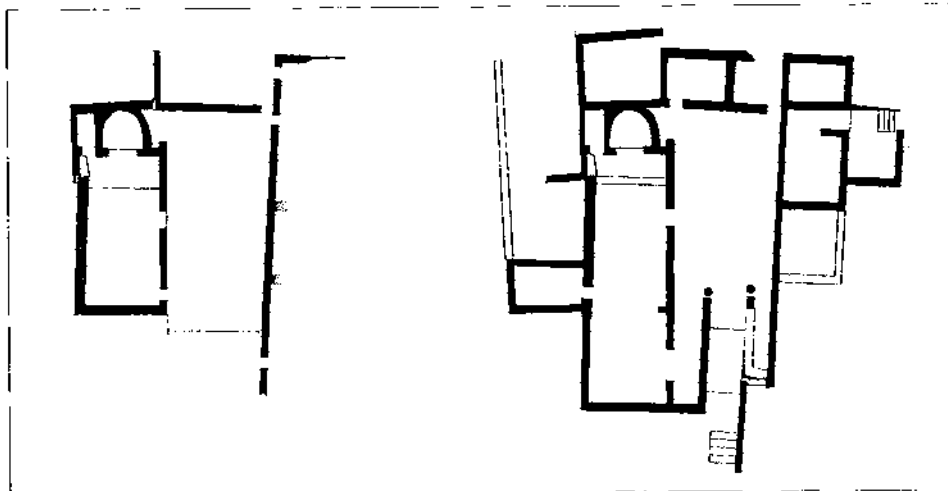
49.- Planta de la basílica.
Modulacions.

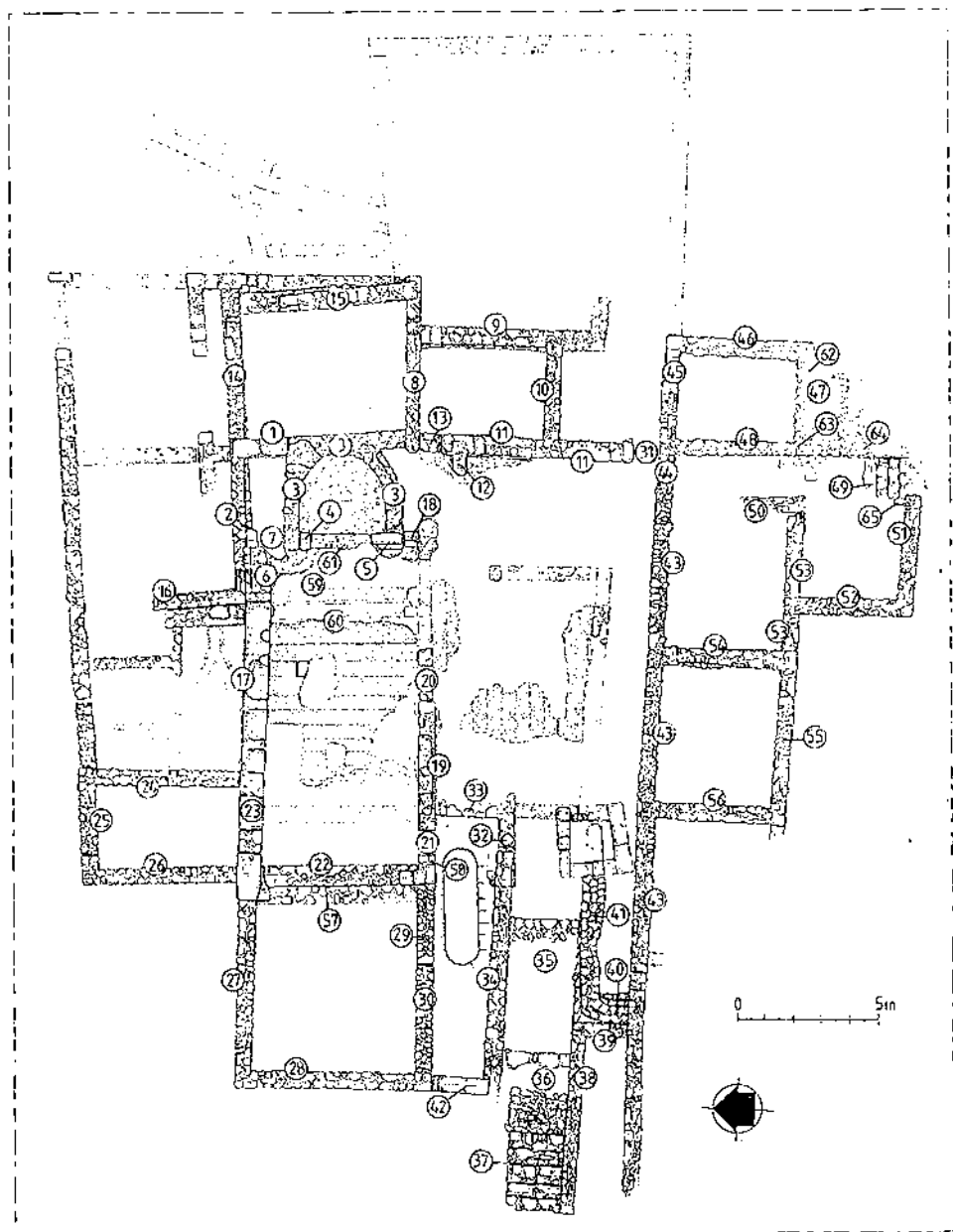
50.- Planta general del temple i àrees annexes amb indicació de la capella A i dels àmbits funeraris B a K.

Aparentment no guarda cap relació amb l'absis, però el mur que clou l'àmbit per ponent representa una perllongació del mur 22 que marca el límit de la nau primitiva. Mesurant des de la banda interior d'aquesta paret fins a l'exterior del mur de llevant (24) (fig. 52), es constata que la distància és de 3'40 m, la mateixa que la de l'absis.

Fins ara s'han vist les proporcions que regeixen les diferents parts del temple.

51.- A l'esquerra esquema de l'església i murs de la fase I; a la dreta, en negre, estructures en funcionament durant la fase II i en tramut gris els darrers afegits.

52.- Planta general del sector de la basílica amb indicació dels números donats a cada mur.

Caldria, però, restituir les unitats de longitud emprades pels seus constructors. El mòdul per al món antic és el peu. El romà a bastament utilitzat mesura 29'6 cm de llarg. Malauradament, desconeixem la vigència d'aquest patró en l'Empúries tardoantiga, ja que en el trànsit cap al món medieval es detecten canvis notables; els peus i els pans es regionalitzen i varien considerablement d'un lloc a un altre.

Evidentment, la mesura inicial degué ser la que marca la fondària del cor, perquè, arquitectònicament, prevalia la traça del mur de tancament de l'absis per utilitzar-lo com a punt de referència per establir les proporcions de l'edifici. Des de l'exterior d'aquest mur fins als peus de l'arc triomfal, la distància és de 4'05 m, que suposen 13'68 peus romans. Si agafem la mesura en pams medievals de Girona (20'2 cm), la distància es tradueix a 20 pams o 15 peus (3 peus = 4 pams), mides que resulten molt més racionals. En realitat parlem de dues canes i mitja. Cal recordar que la cana fou la unitat de longitud més emprada en època medieval i equivalgué sempre a vuit pams o a sis peus.

Aquestes darreres reflexions potser són fruit de la casualitat. En tot cas, calen estudis més aprofundits i sistemàtics. Ens sembla, però, un camí prou engrescador, i el futur pot ajudar a comprendre molt millor la manera de bastir dels antics mestres i artesans.

4.6. EL MOBILIARI LITÚRGIC.

El fet que aquest sector de la Neàpolis acollís les primeres excavacions arqueològiques (1846-1848) i l'interès per part dels "forestals" d'ençà de la darrerria del segle passat i, novament, el 1908, centrés en el seu entorn els primers treballs empresos per la Junta de Museus de Barcelona, han estat la causa, possiblement, de la pèrdua, per sempre, d'una part complementària de la informació, més fràgil, que només podia ser recuperada a partir d'una excavació metòdica. No cal, però, lamentar-se per allò que no té solució. Per tant, ens limitarem a parlar d'alguns elements recuperats que no han estat considerats globalment i que ens fan possible reconstruir l'element principal del temple, l'altar.

Durant les exploracions del 1846 es recuperà, entre altres objectes, una *mensa altaris* de marbre de Paros estudiada i publicada diverses vegades (Palol 1957-58, 82-102, especialment, 83-86 i 98-99; Almagro/Palol 1962, 33; Palol 1967, 36 i 187; Oliva 1974, 89-90; Alavedra 1979, 115-118) (fig. 58 i 60,2), que ingressà aquell mateix any en el fons de la comissió de monuments de Girona. Tanmateix, no seria relacionada amb el temple cristià de la Neàpolis fins molts anys després (Palol 1957-58, 83-85; Oliva 1974, 89-90). Aquesta peça, que es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a la secció de Girona (Sant Pere de Galligants) i que porta el número d'inventari 763, fa 1'06 m de llargària, 0'76 d'amplada i 6 de gruix, fou reconstruïda a partir de vuit fragments i només li manca un petit bocí en un dels angles. En convertir-se en *mensa*, s'aprofità la cara llisa d'una placa ornamental decorada que fou rebaixada a partir d'una motllura perimetral per adequar-la a la nova funció. Aquesta vora exterior consta d'una faixa ampla i elevada, limitada interiorment per un solc i, després, una àmplia motllura molt fina, ben treballada, neta i senzilla. No hi ha cap grafit la qual cosa ha estat valorada, de vegades, com a indicatiu segur d'una cronologia alta (Alavedra 1979, 115-118). És molt semblant al fragment d'ara, també de marbre 111-114) (fig. 60,1) i a un conjunt d'ares de la Septimània, entre les quals n'hi ha una de consagrada pel bisbe *Rusticus* de Narbona l'any 456 o 457 (Bonnerly 1988, 109).

Tal com podem observar, la cara inferior de la placa marmòria, en origen l'exterior, corresponia a una part d'un alt relleu de tema mitològic, de gran qualitat, que ha estat objecte d'una aguda interpretació darrerament i que s'ha considerat, amb fonaments, com d'arrels neotàiques i d'època augustal (Vivó 1996, 213-222; Vivó en premsa). El que ara ens interessa, però, és la manca d'encaixos, orificis o altres senyals que fessin possible fixar horitzontalment l'ara per poder-la utilitzar.

El mateix any 1846 ingressà en els fons de la comissió de monuments de Girona, segons consta als documents d'aquesta institució (Almagro 1952, 88), un pedestal monolític de calcària local (núm. inventari 1484 del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Secció de Girona (Sant Pere de Galligants)), amb base, coronament i enquadrament mot-

llurat, amb la part superior i el costat dret malmès i amb una dedicatòria a Júpiter per una *vexillatio* de la *Legio VII Gemina*, en ocasió de l'aniversari de l'àguila (en darrera instància, Fabre/Mayer/Rodà 1991, 44-45, pl. XII, amb tota la bibliografia anterior) (fig. 57).

No cal ser gaire agut per deduir que aquest pedestal procedia, com tots els materials procedents d'Empúries els anys 1846 a 1848 que ingressaren en el fons de la comissió de monuments de Girona, de les exploracions pagades per la Diputació i que afectaren l'àrea basilical de la Neàpolis. La cara superior del pedestal, escrostonada i arrodonida, encara conservava morter de calç que també havia mostrat, abans de la neteja, la cara inferior de la *mensa* marmòria i que hauria servit per a unir sòlidament l'un amb l'altre.

Per tant, doncs, s'hauria localitzat l'*stipes* i la *mensa* de l'altar de l'església emporitana, dues peces reutilitzades procedents, el *cippus*, amb seguretat, d'algun indret de la ciutat abandonada, probablement del fòrum i la placa marmòria, que també aprofitava un antic relleu, potser de Narbona, tal com intentarem justificar més endavant. L'alçada, 1'09 m, i l'amplada, 0'46, del basament són absolutament raonables per complir a la perfecció la tasca de peu d'altar. Tal com passa en altres llocs, s'aprofitava un pedestal en

53.- 1. Vista general des de l'oest de l'església, amb l'absis al fons.
2. Vista des del sud-oest del temple i del vestibul.

54.- Vista general, des de llevant, del vestibul del temple i dels accessos.

desús per fer de *stipes* d'una ara. La seva situació, ben definida, en l'àmbit del santuari, ens és assenyalada per la simetria, per la necessitat de connectar **altar** i **tomba** primigènica i, sobretot, per les evidències de l'excavació (fig. 59). En efecte, Almagro observà i documentà amb rigor l'espai que ocupava el sòl de *signinum* d'aquest sector (Almagro

1946, 223; Almagro 1951 b, 105 i fig. 17) i quedava ben clar que només podia haver-se situat sobre el sepulcre del sant personatge (on el paviment de *signinum* havia estat destruït). En cap altre lloc no hi havia l'encaix necessari per fixar el *cippus* com a peu d'altar. Ens trobem, per tant, davant d'un fet que es constata, amb més o menys intensitat arreu, de la Mediterrània occidental. Palol (1967, 1981) els classifica dins d'un tercer tipus on l'ara es disposaria sobre un bloc prismàtic que de vegades reutilitza un *cippus* romà. Més endavant, analitzant-ne exemples n'assenyala un cert ús a la Bètica, sovint amb una nova inscripció relativa a la consagració del temple o de l'altar, però no sempre suprimint la inscripció pagana, i indicava que preferentment es dataven en el segle VI i VII (Palol 1967, 194-196). Pera Puertas (1987, 341), aquests altars serien pròpiament visigòtics. Resulta interessant assenyalar també la

55.- Sanctuarium i absis amb la tomba núm. 377.

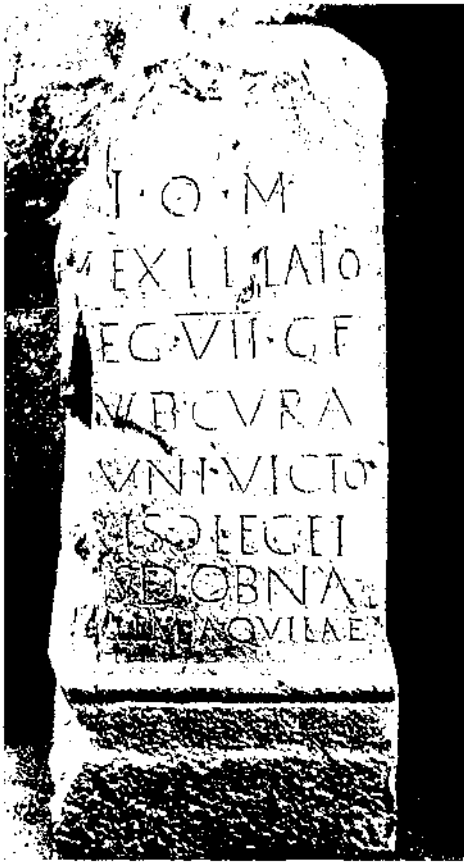

56.- Detall del mur 47 que clou per migdia l'àmbit D bastit sobre un arc per salvar la inseguretats d'un aljub. Davant tomba núm. 329.

possible *mensa* baptismal i, per tant, no eucarística que hauria fet servir com a peu una ara romana aprofitada (Caballero 1988, 69). També se'n documenten uns quants al sud de les Gàl·lies amb una cronologia entre el segle V i el VIII (a Céleyran, avui al museu de Narbona, a Saint-Zacharie, a Gayole, a l'església de Brignoles, a Digne, a Régimont...(Chatel 1988, 115-123; Metzger 1991, 263-264). Al nord d'Àfrica hom n'assenyalen uns quants casos absolutament clars com el del *cippi* funerari de Mactar, de la basílica II o dels *Juvenes*, un d'ells eucarístic (Duval 1973, 107-121 i fig. 60 a 62); a la basílica III, amb un *cippus* funerari reaprofitat com a basament d'altar d'una capella (Duval 1973, 129-131) o a la basílica IV, amb un altre *cippus* funerari pagà aprofitat (Duval 1973, 149-150, fig. 87 i 89).

Les mides i les necessitats litúrgiques, suposant que el celebrant, com era habitual, celebrés de cara als fidels, obliguen a disposar l'altar cap al mig de l'espai que, subterràniament, ocupa la *forma*. És possible, a nivell teòric, plantejar-se si l'altar que coneixem era ja el de l'edifici fundacional o hauria estat modificat, totalment o en part, durant les grans reformes. Ni ho sabem ni ho sabrem. Tanmateix, és versemblant pensar en la continuïtat d'ús per la cronologia, alta, que es dona tradicionalment a la *mensa* i perquè, si l'estructura era eficaç, no sembla raonable imaginar canvis substancials. Tanmateix, altres indicis i alguns paral·lels preferentment hispànics, semblarien incidir a donar per vàlida la segona possibilitat. No ho sabem ni ho podrem saber mai i, per tant, cal deixar la qüestió oberta. És, però, indiscutible que a la fase II les coses funcionaven tal com les hem descrit. En aquest cas, documentariem per segona vegada amb absoluta claredat la presència de l'altar al *sanctuarium* davant de l'absis. Un cas idèntic és el de l'església de l'amfiteatre de Tarragona (TED'A 1989, 205-242, especialment 208-210), tot i que Godoy no ho acaba d'acceptar amb raonaments que ens semblen poc rigorosos i, no cal dir-ho, no gens definitius (Godoy 1995, 191-202, especialment 199-202, per l'aferr que ens interessa) (fig. 44 i 59).

Llevat de l'*stipes* i de la *mensa altaris*, sortosament recuperats, i, potser, del prisma bastit al sector nord del cor, en època avançada, si convenim a acceptar-li una funció litúr-

57.- Cippus commemoratiu amb la inscripció de la vexillatio de la legio VII Gemina Felix (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona. Sant Pere de Galligants).

gica, no queden altres restes de mobiliari. Nogensmenys, ja hem assenyalat que el cor era marcat i ben identificat en la primera fase del monument, per un canvi clar de pavimentació (*opus signinum/opus segmentatum*; vermell/blanc), tot i que la cota de circulació era la mateixa. Pot pensar-se –i no seria cap disbarat– en l'existència d'un cancell que separés un àmbit de l'altre i és més possible encara que, si haguéssim existit, hagués estat de fusta. És probable, també, si acceptem l'existència dels cancells, que s'haguessin encaixat en soles ben dibuixats al *signinum*. Justament el punt d'unió entre aquest sòl i el de plaquetes de marbre es trobà absolutament destruït.

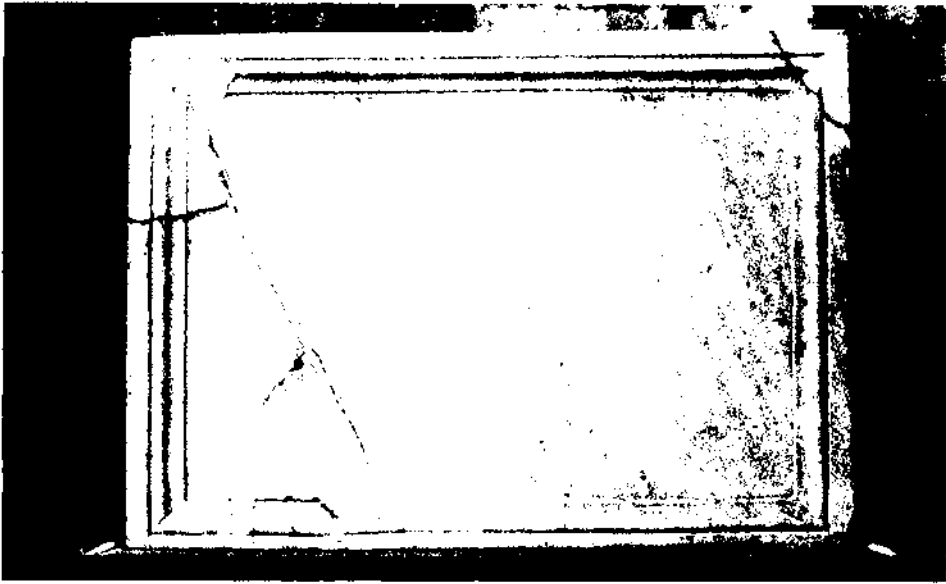
A la segona etapa de la història del temple, es féu més evident i clara la separació d'àmbits en realçar el cor en relació amb la nau i situar-lo quasi al mateix nivell de l'absis. Tanmateix, també hi hauria pogut haver cancells separadors de fusta.

4.7. LA SAGRISTIA (FIG. 42 a 44).

La porta de la sagristia conservà el brancal nord 7 essent el sud el mateix mur de l'absis. És probable, ja que no s'observen evidències de pollegueres, que solament una cortina separés els espais. El paviment del sector, desaparegut d'antic, degué ser de *signinum* i degué alçar-se quan s'eleva l'àrea del cor.

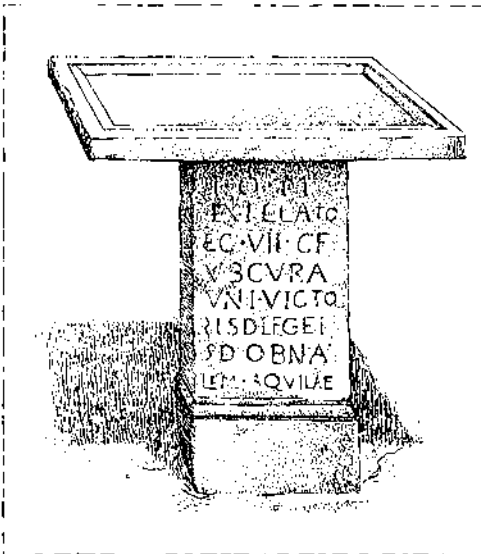
La funcionalitat d'aquesta sagristia se'ns presenta com absolutament necessària en un edifici tan lluny d'un lloc habitat i que només devia fer-se servir en diades determinades. Tant és així que fou decidit bastir-la ja des del primer moment. Aquest fet, la importància que es concedia a aquesta estança, obligà a tenir present que calia eixamplar l'edifici en l'angle nord-est, tot i que es trencava la simetria de la capçalera de l'edifici.

Aquest fet, la simetria del monument, tampoc no ha de ser sacralitzat en excés i, basant-s'hi, intentar recuperar l'equilibri sospitant i restituint una altra sagristia a migdia del presbiteri, tal com han suposat gairebé tots els autors que s'han ocupat d'analitzar amb certa cura aquest edifici. Aquestes sagristies se suposava que calia interpretar-les com les *pastophoria* (*diaconicon* i *protesis*) d'algunes basíliques siríaques. Autoritats més solvents en el camp de l'arquitectura paleocristiana ja han assenyalat l'absurditat d'intentar, mimèticament, reproduir esquemes regionals que s'expliquen perfectament bé com la recerca de solucions arquitectòniques pròpies a problemes litúrgics propis i, a més, fer

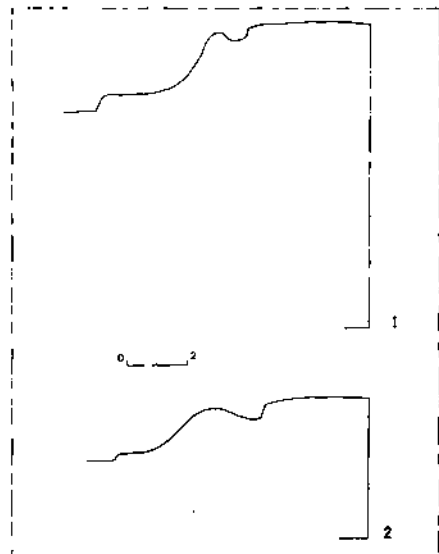

58.- Mensa altaris de l'església de la Neàpolis (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona. Sant Pere de Galligants).

servir uns mots que a l'Orient només s'utilitzen en un moment avançat de la història de la litúrgia bizantina, en plena edat mitjana (vegeu sobre aquestes qüestions les precisions claríssimes de Godoy 1995, 88-91). Però fins i tot quan es deixà de parlar de *pastophoria* es continuà pensant que, si més no inicialment, hi hauria hagut dues sagristies simètricament disposades. El mur que mancava a migdia se suposava rebaixat i enterrat.

59.- Restitució del conjunt de l'altar (stipes i mensa) del temple neapolità.

60.- Perfil de les mensae de Roses (1) i Neàpolis d'Empúries (2).

Aquest suposat espai meridional que clouria la capçalera donant-li forma rectangular **no existí mai** i són diverses les proves que podem aduir per confirmar-ho. En primer lloc, hem d'assenyalar que l'antic paviment d'aquest sector –de fet, la preparació d'un *segmentatum* de menys qualitat i, per tant, pertanyent a l'edifici termal– es conservava intacte quan es documentà rigorosament aquest sector (Almagro 1946, 223). Només imaginant una repavimentació mimètica i perfectament igual als entorns podíem continuar suposant l'existència, per sota, de l'hipotètic mur. En segon lloc, una anàlisi detallada i crítica de la planta mateixa del monument ens permetia deduir, sense possibilitats d'error, que ni la sagristia ni el mur no havien existit mai, ja que **no hi ha espai suficient, al costat sud de l'absis, per bastir-hi res i menys una dependència funcional**. No hi cap, en el recorregut sencer del mur 19, d'est a oest, entre l'absis i el límit meridional, ni una porta. Recordem que per poder habilitar un espai on encabir la sagristia septentrional no es pogué fer perllongant la línia del mur perimetral nord de l'aula (17) (fig. 52), perquè l'espai resultant hauria estat absolutament inútil, sinó que es decidí efectuar un reculament per crear una àrea suficient i un accés còmode. Quan més endavant es bastí aquella mena de sòcol massís suposadament litúrgic, fou necessari fer la cara de migdia fortament esbiaixada perquè, malgrat tot, es pogués entrar i sortir sense fer equilibris. No haurien fet el mateix a l'altre costat? En tercer lloc, i definitiu, l'any 1946 Martín Almagro, amb intenció de resoldre arqueològicament i per sempre aquesta qüestió, excavà en aquest lloc i obrí una rasa llarga i estreta des del mur de migdia de l'absis en direcció al sud. Va localitzar una sepultura de caixa de lloses (núm. 421 del catàleg) i cap evidència de mur ni de fonamentació, tot i que la trinxera ultrapassà llargament els límits de la hipotètica sagristia (la rasa feia uns 3'50 m de nord a sud i 1 m d'est a oest i baixà a molta fondària). Tot i ser una dada incontestable, no va servir per a res davant del pes de la tradició i de les idees fixes sobre el valor dels models i la seva transmissió. És sorprenent constatar que Almagro incorporà inicialment aquesta evidència en l'anàlisi del monument (Almagro 1951 a, fig. 28; 1951 b, 104-105, fig. 17), però que, en canvi, més endavant, se n'oblidà (Almagro/Palol 1962, 28-33,) tot i que ell mateix havia demostrat que era inviable defensar aquella possibilitat.

4.8. EL VESTÍBUL (FIG. 42 i 50 a 54).

Anomenem així, com han fet quasi tots els autors, l'espai considerable que s'obre davant de l'aula basilical, a migdia. Pensem que és el nom més correcte i més apropiat, perquè esdevingué una mena de placeta a la mateixa cota de circulació del sòl de l'església i, consegüentment, a un nivell considerablement més baix en relació amb amplis sectors del cementiri neapolità. Fins aquí vindran a parar els camins d'accés al temple, ja sigui arribant-hi des de llevant, ponent o migdia, les tres úniques direccions possibles sense fer marrada, ja que a nord les dependències basilicals no ho permetien. Convé recordar, tanmateix, que aquest vestíbul funcionà també –i des de ben aviat– com a *area* cementirial privilegiada.

Aquest àmbit, segons pensem –i sembla que les dades que posem ho confirmen–, evolucionà al llarg dels anys al ritme del temple al qual servia. Sempre, però, en el moment inicial i en el final el vestíbul quedava ben definit. El perímetre que dibuixava a partir de dos punts inamovibles de referència; a tramuntana, la paret meridional de l'edifici, i a migdia, el gran mur de la *stoa* hel·lenística que conservaria més o menys l'alçada actual. Pel que fa al límit oriental, es féu servir un dels murs de l'edifici termal, conservat a l'alçada del sòcol de pedra, que s'alineava amb la paret de tancament de l'absis; per l'oest, el confí se situava aproximadament a l'altura del mur de tancament del temple. Aquest sector del vestíbul és el que, per haver estat més modificat, resulta més difícil de definir. Fou també l'indret que concentrà un nombre més alt de tombes, algunes de les quals són clarament ante-

riors als murs que feien de sosteniment de la rampa que, més endavant, serví de vial principal d'arribada al vestibul. És probable que el mur 43 (fig. 52), de pedra seca, actués de paret de contenció i, consegüentment, de límit de zona en aquesta primera fase.

Allí on existia, s'aprofità l'esplèndid i eficaç sòl de *segmentatum*; en altres punts calgué aterrar els sòcols de pedra de les parets de l'edifici termal, innecessaris, fins a l'alçada del nivell de circulació i pavimentar aquests nous espais i els sectors que no ho estaven d'*opus signinum*.

Quan es determinà l'ampliació de l'antic edifici, fou necessària una reforma substancial del vestibul. Aquesta vegada no només calia ampliar-ne la superfície, sinó que les modificacions havien de ser més substancials en esdevenir el costat occidental del vestibul l'accés principal a la basílica.

Calia, en haver-se allargat cap a ponent la nau del temple, dotar aquest eixample d'una porta per accedir-hi còmodament, cosa que s'efectuà i comportà una reestructuració del sector, ja que havia de servir de punt principal d'arribada al vestibul i havia de permetre fer servir la nova porta sense dificultats. Es bastí, de pedruscall calcari i morter de calç i reutilitzant en el mur 34 un sarcòfag de pedra versemblantment mogut del lloc que ocupava en origen (núm. 432 del catàleg), una primera paret paral·lela a la basílica i, més cap a migdia, una altra 41 (fig. 52), també paral·lela, que concretaven dos passadissos plans a cada costat amb la mateixa cota de circulació del sòl de *segmentatum* i dels llindars de les portes del temple, i un altre, al mig, més ample, en pendent marcada (més alt a ponent). Aquestes dues parets eren els murs de contenció de la rampa que facilitava la comunicació des del cementiri (i més enllà fins a l'aula basílica, ara que, havent estat reordenada la circulació, havia esdevingut l'entrada principal i gairebé l'única. Probablement és durant aquesta reforma (fase II) (fig. 44 i 51) que fou monumentalitzada aquesta entrada, ja que s'hi van col·locar dues columnes de gres, una a cada costat, justament on acabaven els murs de la rampa i començava el vestibul (encara són descrites *in situ* al diari de 1946 (Almagro 1946, 221-223)). També s'ha de datar en aquest moment la consolidació del límit oriental d'aquest espai, en refer-se el mur de tanca, ara de pedra i morter, dins d'una operació de més volada que comportà la construcció (o reconstrucció) de l'àmbit B, que descriurem més endavant.

També suposem que degué tenir lloc dins d'aquestes grans obres de modificació del sector el paredat de les portes 44 i 45 (fig. 52), que s'havien obert en l'antic mur de la *stoa* per comunicar el vestibul amb l'àrea meridional del cementiri i que havia estat el vial principal d'accés a l'edifici, segons pensem, durant la primera fase de funcionament. Aquestes portes de no gaire amplada (0'80 m) tenen el llindar a la cota del sòl del vestibul i, consegüentment, cal imaginar un paviment a la mateixa cota més al sud del mur de la *stoa*.

Aquests espais perifèrics esdevingueren, a partir d'ara, *areae* cementirials després d'un buidatge a gran fondària del sector per facilitar la deposició de tombes privilegiades en pisos. A partir d'aquell moment, la porta no només deixava de ser eficaç, sinó que era perillosa. Sembla clar, doncs, que el tancament d'aquelles obertures ha d'estar relacionat amb la creació d'un (o uns) nou vial d'accés. Fou, precisament, aquest canvi de funció el que va fer possible convertir en *areae* antics espais de circulació.

El sector oest del vestibul més endavant encara fou objecte de noves modificacions que podem detectar amb claredat a la zona de la rampa. Efectivament, es consolidaren els murs de contenció d'aquest accés en bastir una paret 42 que unia el mur nord de la rampa 34 amb l'angle sud-occidental de l'església 28 (fig. 52), on es féu servir un sarcòfag de pedra (núm. 385 del catàleg) que, amb tota seguretat, fou mogut de lloc. A més, potser no simultàniament, es realçaren les parets que delimitaven, pel sud, la rampa, amb una obra de pedra i fang que, girant en angle recte, s'adossava al vell basament de la *stoa* (38/39 i 40), i això creava com dos àmbits estrets, un connectat amb el vestibul i l'altre, a força més altura, amb el sector més enlairat de la rampa. El realçament dels murs i la disposició en angle recte pot-

ser servien per a donar més fermesa a la contenció de terres que dominaven des de ponent, a força alçada, el nivell de circulació del vestíbul i de la basílica. A l'extrem occidental del sector de la rampa, es bastí una escala de cinc graons que devia fer encaira més còmode l'anar i venir 37. El graó superior, molt enlairat, ens ha preservat la cota de circulació, en aquell punt, del cementiri neapolità.

4.9. ELS ÀMBITS FUNERARIS (FIG. 50).

4.9.1. ELS SECTORS DE LLEVANT I DE TRAMUNTANA.

Hem anomenat d'aquesta manera –"àmbit"– tot un seguit d'espais importants, d'ús funerari privilegiat, en concentrar-se a l'entorn de l'aula basilical, que són, de vegades, autèntiques *areae*, superfícies clarament delimitades, a cel obert, que han de tenir una funció i un origen determinat que no estem en condicions d'aclarir.

N'hem identificat deu, alguns dels quals, com veurem tot seguit, sembla que foren preparats però no arribaren a fer-se servir, i altres que és dubte que constitueixin autèntiques *areae* segons la definició que seguim (Duval 1986, 29), d'espai clos, sense sostre i funció funerària.

L'àmbit B (fig. 50) és una *area* autèntica. Ocupa posició preeminent, en el límit oriental del vestíbul, i és el resultat de l'aprofitament, com a espai funerari de privilegi, d'una vella dependència. Només fou necessari, damunt dels vells sòcols de pedra i fang, alçar murs nous de pedruscall i morter. La paret nord (8) es conserva a molta altura, i per les característiques formals i per les relacions estratigràfiques amb les parets de l'absis, seria la més antiga del conjunt, del moment inicial de construcció de la *cella*. Les tombes, de les quals només una es conserva *in situ* (núm. 369 del catàleg), es trobaven per sota d'un sòl de *signinum* que s'ha conservat suficientment, a una cota similar a la del paviment del vestíbul. L'accés s'efectuava per una porta, força estreta, situada justament en l'angle nord-oest de l'àmbit (13). Suposem que hi degué haver altres tombes en aquesta *area* i que, probablement, s'esperava situar-ne de noves damunt del *signinum*. És possible, tot i que no ho puguem provar, que alguns dels sarcòfags identificats i dels quals no sabem la procedència haguessin vingut d'aquí.

L'àmbit K (fig. 50) és una reduïda superfície delimitada per tres murs (9 est, 10 nord i 11 oest) (fig. 52) i per un passadís (sud) que posava en contacte el vestíbul amb el sector oriental de la necròpoli. Podem observar un espai rectangular, amb l'eix major orientat en sentit oest/est, de l'amplada d'una tomba i que revela una marca circular si fa no fa al mig. És, indubtablement, el sòl que recobria una inhumació privilegiada que no ha estat, encara, explorada.

Immediatament a l'est de les *areae* B i K se situa l'àmbit G (fig. 50), amb una sèrie de tombes en caixa disposades en bateria i un sarcòfag (núm. 370 del catàleg) que no és segur que no hagi estat traslladat. Aquest semblaria un espai obert, més perifèric, sense un límit precís clar, propi d'una *area* cementirial. Cal, però, indicar que l'espai fou explorat pels "forestals" fet que pot haver destruït evidències i, consegüentment, pot conduir-nos a consideracions errònies; l'existència de restes molt evidents d'un sòl de *signinum* que taparia les tombes és, tanmateix, una excel·lent prova a favor de considerar aquest espai com una altra *area*.

Al nord de l'*area* B i contigu a l'absis, es detecta l'àmbit C (fig. 50), una altra *area* ben definida per murs nous (1 i 8) i per la recuperació de sòcols de parets més antigues (14 i 15) (fig. 52). La situació d'aquest espai, *retro sanctum* i sobre l'eix de simetria de l'aula basilica, és de gran privilegi. Es conserven *in situ* dos sarcòfags (núms 367 i 368 del catàleg) (fig. 97).

Entre la cambra funerària A, a ponent, i la paret nord de l'església, a migdia, trobem l'àmbit H (fig. 50), on hem identificat quatre sepultures (núm. 381 a 384 del catàleg) (fig. 106 i 107). Aquest espai, poc definit a llevant i a tramuntana, no sembla altra cosa que un sector ben situat, per la seva proximitat al cementiri, sense, però, les característiques i la personalitat que servirien per definir una *area* funerària. Tanmateix, per intentar restituir els antics nivells de circulació de l'antiga necròpoli i per poder saber com eren els entorns de la basílica, cal que assenyalem que les tombes dels àmbits H, C, i G es localitzaren, totes, a cotes molt baixes (algunes encara ho testimonien). Encara que suposem que les tombes no eren visibles, que eren enterrades per sota del nivell de circulació, ens dibuixen un panorama notablement clar amb uns entorns nord, est i sud de l'església cementiri, alliberat i net de terres, amb *areae* clarament definides i les cotes de circulació uniformes. Només cap a ponent, el temple quedava, tal com hem vist, per sota de la terra acumulada.

4.9.2. EL SECTOR DE MIGDIA (FIG. 50).

Més enllà del mur de la *stoa* que fixava el límit sud el vestíbul, hem pogut identificar cinc àmbits funeraris d'entitat ben diferent. Vegem-ne la descripció i peculiaritats anant d'est a oest i de nord a sud.

En primer lloc, cal parlar de l'*area* D (fig. 50), rectangular, clarament estructurada, que ha conservat dos pisos d'enterraments privilegiats. Al nivell inferior hi havia quatre sarcòfags de pedra (núms. 331 a 334 del catàleg) (fig. 95 i 96) segellats per sota d'un sòl de *signinum*, i damunt d'aquell paviment, dos sarcòfags més com a mínim (núm. 329 i 330 del catàleg) (fig. 95). Aquesta *area* que ocupa en bona part el darrer àmbit, cap a l'est, de la *stoa*, hagué de fer front a un problema imprevist. En aquest punt, més enllà del sòcol de la paret antiga (62) que s'aprofità, hi havia una gran cisterna (direcció nord/sud). Essent necessari prolongar el mur cap a l'oest (47) (fig. 56), i sabent a la perfecció que si es fonamentava sobre el reompliment del gran aljub, tard o d'hora acabaria cedint, es bastí un arc de dovelles irregulars, en sec, d'un extrem a l'altre del dipòsit, consegüentment ben fonamentat, i al damunt s'edificà la paret. Arc i mur, de pedruscall i fang o en sec. Fou necessari, també, construir les parets 63 i 48 per cloure l'*area* per l'oest.

Cap a migjorn es prolongà la paret 63 en el mur 64 (fig. 52), de pedruscall unit amb fang, que delimitava un altre espai rectangular amb la paret perimetral est de la *stoa* i un altre mur al sud. Aquest espai, *area* J (fig. 50), conservava dins del seu recinte dues sepultures de caixa (núm. 435 i 436 del catàleg) (fig. 114).

La construcció d'aquestes *areae* (D i J) (fig. 50) va ser simultània a l'arranjament de l'espai E, ja que comparteixen una paret 63, 48 i 64 (fig. 52). L'*area* E, força gran, modificà substancialment l'estança hel·lenística. En primer lloc, fou necessari fer desaparèixer una part significativa del mur oriental D i, alhora, cloure l'antiga porta de l'àmbit comercial per tancar l'espai (mur B afegit a C i adossat a A, sempre de pedruscall i fang). S'efectuà un rebaix brutal de terra de l'interior de la nova superfície per aconseguir una cota profunda que fes possible diversos pisos d'enterraments (que sapiguem, només s'ompli l'inferior amb deu sepultures identificades, que fou segellat per un sòl de *signinum*. La cota abastada per aquesta solera, encara fonda, feia possible un segon nivell i, amb seguretat, si el cementiri s'hagués continuat utilitzant, un tercer pis. Del segon, perfectament confirmat no tenim notícia que fos utilitzat). L'accés a aquesta *area* s'efectuava pel sud a través d'unes escales que hi baixaven bastides contra el mur o i ben conservades.

Més endavant es bastiria l'*area* F (fig. 50), més petita, amb parets de pedra i morter de calç, un dels quals (52) es recolza en la paret 53. Aquesta *area* ha conservat dues tombes (núm. 411 i 442 del catàleg) disposades en una cota molt alta i cobertes per un potent sòl de *signinum*. Es podria pensar, d'entrada en una superposició de nivells d'inhumació si

no fos que un sondeig efectuat en el sector sembla que no ho confirmar. Aquest àmbit se separava de les escales d'accés a l'area E (49) per un petit muret 65 (fig. 52) que, en haver quedat descarnat de terra, s'ha degradat notablement.

Contigu a E i adaptant-se a la superfície de l'àmbit hel·lenístic, es preparà una nova area funerària que no arribà a utilitzar-se (fig. 50). Efectivament, es clogué l'espai de l'antiga porta i es buidà l'interior. Tanmateix, a dins no s'hi arribà a sebollir ningú. Només damunt de la paret meridional, justament sobre l'angle sud-oest, fou bastida una sepultura d'obra (núm. 426 del catàleg) més per casualitat i en relació a les nombroses tombes de l'entorn que no pas en l'ús de l'espai com a àmbit funerari privilegiat.

En relació a aquest sector i especialment pel que fa als àmbits funeraris D i E (i per tant, també F i J, més moderns) (fig. 50), cal recordar que abans de l'aranjament del sector en *areae* era precisament allí (portes 45 i 44) on es localitzaven les dues entrades principals (juntament amb la porta 31) per accedir al vestíbul i a l'aula basilical, dues obertures que perforaven el sòcol del mur perimetral de la *stoa* (43) (fig. 52) de 0'80 i 0'85 m de llum. De fet, les dues portes quedaven dins de l'àmbit hel·lenístic més oriental del gran porticat de l'àgora. Els llindars de les portes guarden relació amb el nivell del sòl del vestíbul. Més endavant, quan l'accés principal se situï a l'oest, aquestes portes deixaran de ser imprescindibles i quan es decidí crear unes *areae* ben situades en relació al temple, aquest espai era indicadíssim. A partir d'aquest instant, les portes obertes en el mur de la *stoa* no només eren una nosa, sinó que, per l'enorme alçada del llindar en relació a la nova cota de circulació, eren un autèntic perill. Des d'aquest mateix moment la relació entre aquest sector i la basílica s'efectuà fent el tomb per l'est o per l'oest i no de manera directa.

4.10. EL MUR DE TANCA DEL CEMENTIRI (FIG. 61 i 62).

El dia 31 de juliol de 1913, Gandia localitzava un mur en l'espai que abans havia ocupat l'espai a cel obert de l'àgora que seguia una direcció oest-est i que a l'alçada del tercer intercolumni del porticat meridional reculava en angle recte cap al nord uns 7'80 m i de bell nou, tornant a girar 90°, es tornava a dirigir cap a l'est, cap al mar. En el sector més occidental, aquest mur acabava (o, potser millor, començava) amb una cambra rectangular compartimentada per una paret mitgera en dos espais desiguals, un d'una mica més gran, quadrangular, al sud, i l'altre, rectangular, més petit, al nord.

Aquest mur era fet sense fonamentar, amb dues filades conservades de pedruscall calcari unit amb fang. Fou trobat a una fondària, des del nivell d'excavació, de 2'20 m dels quals, els dos metres inicials eren de sorra edílica finíssima. El seu descobridor també ens recordava que paret i dependències foren bastides **després** de l'abandonament d'època romana i s'havien de datar en l'època dels enterraments (Gandia 1913, 99-100), un dels quals, es trobà el dia 9 d'agost de 1913 a una fondària de 2'70 m, és a dir, 0'70 m per sota de les estructures localitzades (Gandia 1913, 111-112) (fig. 61).

Aquestes parets són una de les evidències més valuoses de la fase tardoantiga de la Neàpolis emporitana. Per les seves característiques formals, tècnica constructiva i situació no pot ser altra cosa que el basament d'una tanca de poca alçada del que aleshores era el nucli central i més important del cementiri a redós de l'església. La manca de fonamentació ens confirma que aquest mur no havia d'aguantar grans pressions. De fet, devia servir exclusivament, com passa en innumbrables exemples d'altres cementiris cristians d'aquest mateix període (Testini 1980, 81-82) però també en necròpolis paganes (Toynbee 1993, 73-76). Pel damunt d'un senzill sòcol de pedra i fang, sense fonamentar, la resta de la paret, que no devia ser gaire alta, devia continuar de tàpia (menys versemblantment de tova), una tècnica molt difosa en aquestes contrades, fàcil, ràpida i

d'excel·lents resultats que feia possible tota mena de reparacions i, consegüentment, un manteniment actiu i gens problemàtic. No hi ha evidències que el coronament del mur anés protegit amb *tegulae* i l'exterior arrebossat per fer-lo més resistent a la intempèrie perquè l'excavació s'efectuà massa aviat, en el temps, per permetre constatar aquesta mena de dades.

Només coneixem una part del recorregut d'aquest mur que devia continuar vers l'est en direcció al mar fins a cloure físicament l'àrea que es volia tancar i emfasitzar.

Cap a ponent, el mur comença amb una estructura rectangular compartimentada en dues cambres d'uns 5 m de llargària (nord-sud) i 3'30 m. d'amplada (est-oest) que es disposava en angle recte en relació a la tanca, com cloent un espai. Ni més al nord ni més a ponent fou assenyalat un mur similar. Queda clar, tanmateix, que a migdia de la tanca no hi ha **cap inhumació** i que més a l'oest, les tombes no ultrapassen la línia simbòlica que resultaria de perllongar la paret cap a ponent fins a l'altura del *cardo B*, una seixantena de metres més enllà.

La dependència rectangular d'uns 16'50 m quadrats, compartimentada en dos espais, la interpretariem com la caseta-cabana dels *custores* del cementiri i l'indret on, versemblantment, podien guardar-se les eines dels *fossores*, encarregats d'obrir les noves tombes i de bastir-les quan convenia i d'ajudar a traslladar i a col·locar on era menester els grans sarcòfags monolítics de pedra, de foradar els sòls de *signinum* o de *segmentatum* quan s'enterrava en el sector de la basílica cementiriàl i de reparar-ne el trauc en acabar, i de segellar les *areae* ja completes amb sòls de *signinum*. No hi ha cap altre lloc, en el sector explorat, que pogués acomplir aquesta funció.

Per datar aquests murs no tenim indicis directes de cap classe. Tanmateix, hi ha dades circumstancials —i, per tant, la proposta que farem no és altra cosa que una hipòtesi— que ens fan pensar en una cronologia avançada, en una de les darreres obres notables d'adequació del cementiri. La poca consistència del sòcol del mur ens connecta tipològicament amb les obres més avançades de reforma de la rampa i amb la construcció de l'escala d'accés al vestibul i a l'església, o amb les obres de definició de l'àmbit d'algunes de les *areae* cementiriàls. Un segon element a tenir en compte és l'existència d'un conjunt de tombes disposades a redós de l'espai que dibuixa el mur de tancament

61.- Detall del sector més occidental del mur de tanca del cementiri neapolità que ha estat retirat darrerament per permetre recuperar l'antiga àgora.

del cementiri que gira 90° cap al nord i uns quants metres més enllà, torna a girar en angle recte cap a l'est. En aquest lloc s'exploraren nou tombes (núm. 320 a 328 del catàleg), en caixa, una de les quals (núm. 323 del catàleg) conservava en el seu interior una sivella de cinturó de bronze de tipus arronyonat i que cal datar dins el segle setè. La disposició de les sepultures, algunes molt ben alineades en relació a la tanca perimetral, ens poden fer pensar que ja existia i que condicionà aquest nucli d'enterraments que té una notable personalitat. Ara bé, també és possible pensar que, essent aquestes tombes les més meridionals de totes en aquest sector, haurien condicionat el traçat del mur de tanca i el curiós reculament que mostra. Tant en un com en l'altre cas, caldria considerar la delimitació murada

del nucli central del cementiri, o bé a final del sisè (si les tombes són posteriors a la paret) o ja del segle setè (si la paret és posterior a les tombes).

4.11. DISCUSSIÓ.

En un altre lloc hem tingut ocasió d'analitzar l'opinió dels experts que s'han interessat directament per les restes de la basílica emporitana. Com hem pogut comprovar, Puig i Cadafalch –potser seguint les propostes de Cazurro, estructurant-les i reordenant-les de nou– fixà un esquema que, amb variacions puntuals, ha estat seguit sense dificultats. D'aquesta proposta en retindrem la capçalera tripartida, amb absis central i *pastophoria*, una única porta d'accés, a migdia, i un *nartex* a ponent.

Almagro hauria posat de manifest la inexistència de la sagristia meridional (Almagro 1946, 221-223) però la idea, tan clara, tan lògica, tan simètrica, fou de nou parcialment recuperada (Almagro/Palol 1962, 28-33) com una possibilitat molt versemblant. Palol (1967, 32-36) insistí en la possibilitat d'un absis anterior rectangular, modificat posteriorment. Schlunck i Hauschild (1978, 161-162) acceptaven, també, la possible capçalera tripartida però en canvi, només ells, rebutjaven l'existència d'un *nartex* en considerar que l'espai que hipotèticament ocupava no era sinó la part més occidental de l'aula basílica.

En el discurs que hem desenvolupat, basant-lo sempre que hem pogut, en una anàlisi aprofundida de les evidències, queda clar que la capçalera del temple no patí cap reforma substancial (modificació del paviment del cor i construcció del basament d'una mena de *mensa* suposadament litúrgica però no eucarística en el sector septentrional del *sanctuarium*) i que el petit edifici inicial esdevingué església cementiri (com molt bé va veure Leclercq (1922, col. 428-430) ampliant-la cap a ponent. Tant en una fase com en l'altra, tingueren dues portes obertes sempre a migdia. La porta més occidental varià de lloc en funció del creixement de la nau. La més absurda de les teories, i una de les més arrelades, la constituïa la suposada existència d'un *nartex* a ponent. Els experts ja han demostrat palesament que aquest espai que es disposa sempre davant de la portada principal del temple, és propi de l'Orient del món mediterrani i inexistent o quasi a l'Occident (Testini 1980, 565-567; Picard 1989, 530-531). És, d'altra banda, insostenible, estructuralment parlant, intentar defensar com a *nartex* l'espai més occidental de l'aula emporitana. L'embaum de l'obra, l'alçada de les parets, l'enderroc i anorreament del vell mur perimetral i la uniformitat de l'arrebossat exterior de la paret nord, per unificar l'aspecte de l'interior de la nau, proven amb claredat meridiana que allò no pot ser altra cosa que l'expansió i el creixement cap a l'oest de l'edifici cultural.

Els autors que s'han interessat per aquest monument l'han definit sovint com a *cella memoriae*, *memoria*, basílica funerària i cal dir que tots tenen raó, segons pensem.

En efecte, potser seria convenient, en aquesta discussió global que intenta ordenar

les dades que hem anat aplegant i explicar d'una manera ràpida, però clara, l'evolució del monument, fer-ho de manera ordenada intentant justificar cada una de les opinions.

L'edifici inicial és un *martyrium* o una *memoria*, un monument bastit per guardar les despulles d'un personatge sant i que suposem que hauria tingut un paper significatiu en el cristianisme inicial emporità. En són proves indiscutibles la tomba situada en el lloc principal de l'edifici, sobre l'eix de simetria, davant de l'absis que simbòlicament l'embolcalla. És una de les situacions típiques del cos del màrtir o de les relíquies en un edifici d'aquestes característiques (sobre els *martyria* consulte: Grabar 1972, preferentment 98-102, 195-196, 357-361 i 426-436) (fig. 43 i 51).

L'edifici inicial és una església on se celebrava la sinaxi eucarística. Ens ho confirma la planta de l'edifici, l'existència d'un *sanctuarium altaris* perfectament clar, d'un altar disposat on correspon, l'existència d'un *sacrarium* o sagristia, imprescindible en un edifici allunyat de l'urbs i, sobretot, la disposició perfectament orientada del monument, fet que, en Isidor de Sevilla (*Etymologiae* XV, 4, 7 i 11) queda absolutament clar en definir *templum* (*Vnde et quando templum construebant, orientem spectabant aequinoctialem, ita ut linea ab ortu ad occidentem missae fierent partes caeli dextra sinistra aequales; ut qui consuleret atque precaretur rectum aspiceret orientem*) i *basilica* (*Nunc autem ideo divina templa basilicae nominantur, quia ibi regi omnium Deo cultus et sacrificia offeruntur*) on es lliga un amb l'altre. Diferent seria, per exemple *martyrium*, lloc erigit en memòria dels màrtirs o que en conserven el seu sepulcre (*Etymologiae* XV, 4, 12). D'aquesta opinió és Godoy en considerar la diferència clara entre *memoria* o *martyrium* i *basilica*, aquesta segona dedicada a la pregària eucarística i l'altra, a una funció diferent (Godoy 1995, 71-73) (fig. 43 i 55).

Aquesta dualitat, la coincidència en un mateix edifici de les característiques pròpies de dues menes de monuments inicialment diferents, en fa pensar que, en realitat, ens podríem trobar davant del que Grabar *martyrium-basilica*, un edifici que seria alhora un i altre; l'embolcall de les despulles d'un personatge sant, important per a la comunitat, un record permanent de la seva memòria, un lloc on, a través del cos sant si està en contacte directe amb el poder del Creador, però, també, església cementrial, centre de culte on se celebra la litúrgia de difunts i, no cal dir-ho, la sinaxi religiosa, dins de la tradició dels grans edificis d'aquestes característiques que va fer construir Constantí, especialment notables a Roma i que haurien tingut un èxit esponsorós al nord d'Àfrica (Grabar 1972, 426-436). Recordem, concretament, aquestes paraules que s'ajusten, perfectament, a l'edifici cultural neapolità: *Or, il ressort de l'examen de ces basiliques cimétières archaïques que le thème des aménagements architecturaux que leur imposait le culte des reliques n'exigeait que la communication du corps saint avec le local des synaxes eucharistiques, de préférence avec son autel, et ne précrivait aucune adaptation spéciale de la basilique elle-même. Dans son plan comme dans son élévation, à partir du niveau de son dallage, l'architecture de la basilique n'avait pas à ressentir la présence, à proximité, d'un corps saint qui pourtant était son fondement mystique, et cette autonomie de la salle basilicale de l'église- martyrium sera d'une importance essentielle pour l'histoire de l'architecture latine.* (Grabar 1972, 430-431).

La fase II significà l'ampliació del temple, la creació d'una capella annexa que interpretem, també, com de culte funerari a un altre personatge sant que, també, esdevingué lloc d'enterraments privilegiats, la modificació de l'àrea del *sanctuarium* amb un canvi significatiu de la mateixa tomba santa, i un canvi complet de la circulació dels accessos a l'església. Les causes d'aquestes modificacions significatives se'ns escapen, però degueren ser múltiples i complexes (nou camí d'accés, monumentalització del temple i d'algun dels àmbits, necessitat de més espai...) (fig. 44 i 51).

4.12. APÈNDIX (FIG. 52).

Donarem, tot seguit, una breu descripció dels murs i d'altres elements que hem anat esmentant en la descripció de l'edifici i dels àmbits annexos, on intentarem resumir-ne les característiques principals, les mides, el lloc que ocupen, quan calgui, la direcció i les relacions directes amb altres parets o paviments. Per situar amb precisió cada un dels elements recensionats cal consultar la figura 52.

1) Mur de llevant de la capçalera del temple. Segueix una direcció nord/sud. És fet de morter de calç i pedruscall calcari força irregular on alternen pedres menudes amb altres de mides considerables i algun carreu (a la cantonada amb 2 d'1 m de llargària per 0'85 d'amplada i 0'40 d'alçada) enorme. La paret vista mostra restes d'un arrebossat de calç, de 0'60 m d'amplada. Es lliga amb 2 i amb 3.

2) Paret nord de la capçalera del temple. Direcció est/oest. Tècnicament idèntica a 1, amb el qual es lliga, però reutilitzant fragments de *caementicium*, de duna fossilitzada i de tègules. De 0'46 m d'amplada, fou bastit sobre un altre mur, més antic, de pedra seca, d'un metre d'amplada. Se'n conserva una alçada, per damunt de la paret que li fa de basament, de 0'90 m.

3) Mur de l'absis, de forma corbada. Igual a 1, amb el qual es lliga en el seu recorregut oriental. De 0'60/0'61 m d'amplada. A la cara meridional, per fora, el carreuat, petit, és molt uniforme i dibuixa filades rectes i regulars. Al costat de tramuntana aquest element se superposa a partir d'1'06 m de fondària de la cara superior de la paret, a una estructura antiga de pedruscall menut unit amb fang. La pedra utilitzada és preferentment calcària d'Empúries però també es féu servir fragments de gres, de *signinum*, de *caementicium*, elements reaprofitats que quodaven dissimulats per un arrebossat blanc de calç.

4) Brancal septentrional de l'arc triomfal. Es disposa directament per sobre de 61, el mur que delimita l'accés a l'absis i s'adossa a 3. De pedruscall i morter de calç.

5) Muntant meridional de l'arc triomfal format per un gran bloc de pedra calcària de 0'80 m de llargària, 0'36 d'alçada i 0'34 d'amplada.

6) Element de pedra i morter de calç adossat a 2 i 59 de 0'74 m d'amplada i dipositat directament damunt del segon paviment de *signinum*.

7) Porta de la sagristia de 0'58/0'59 m de llum. Conserva perfectament el brancal de tramuntana adossat a 2.

8) Mur est/oest, de pedra calcària i morter de calç, de gran solidesa que separa les *areae* B i C. De 0'50 m d'amplada. Sembla fet amb encofratge.

9) Paret de pedruscall unit amb fang i una mica de morter, de 0'62/0'65 m d'amplada. Reutilitza duna fòssil, *caementicium*, gres i calcària. Separa els àmbits B i K del G, seguint una direcció nord/sud.

10) Paret est/oest de pedruscall calcari unit amb fang de 0'56 m d'amplada. Separa els àmbits B de K.

11) Paret nord/sud que separa el vestíbul del temple dels àmbits B i K. De 0'56 m d'amplada. En la seva construcció (o reconstrucció) es féu servir gres, duna fossilitzada, *caementicium*, alternant pedruscall menut i de mides més grans.

12) Element que surt del mur 11 (sobre el qual cavalca) i passa per damunt del paviment. De pedruscall, fragments de *caementicium* i morter de calç. De 0'60 m d'amplada.

13) Porta per accedir del vestíbul a l'àmbit B, de 0'87 m de llum.

14) Paret est/oest de 0'51/0'52 m d'amplada, de pedruscall calcari i morter. Delimita l'àmbit C pel costat nord.

15) Mur nord/sud lleugerament esbiaixat cap a l'est. De 0'56 m d'amplada fet de pedruscall calcari gran i alguns blocs més notables, units en sec. Es disposa, en part, damunt d'un mur més antic. Clou per llevant l'àmbit C.

16) Paret nord/sud de 0'50/0'52 m d'amplada. De pedruscall calcari i morter de calç. Antic, les tombes de l'àmbit H hi passaven pel damunt.

17) Gran mur d'*opus caementicium* amb direcció est/oest, de 0'88 m d'amplada. Es conserva a una altura des del sòl de circulació d'*opus segmentatum* de 2'50 m. A la cara de migdia s'obre cinc fornicules senceres, una altra i la part inferior de la setena (vegeu *supra* capítol 4.1). Forma part del mur nord de la nau del temple.

18) Paret de llevant del temple, molt arrasada, de blocs retallats de calcària i gres. Amplada de 0'62 m.

19) Mur de migdia del temple (Fase I). Arrasat més enllà de la porta (20) però ben definit pel sòl de *segmentatum*. Com més cap a ponent, més ben conservat. De pedra calcària i morter de calç. De 0'44 m d'amplada.

20) Porta de llevant d'accés a la basílica (Fases I i II), de 1'19 m. de llum. A l'est, brancal de gres, a l'oest, muntant de grans blocs de calcària.

21) Porta de ponent d'accés a la basílica (Fase I), de 0'80 m de llum. Fou paredada en el moment de l'ampliació (Fase II) amb blocs i pedruscall de pedra calcària units amb fang i morter de calç. Es conserva quasi sencera en alçada, des del llindar.

22) Mur oest de l'església (Fase I) de 0'70 m d'amplada. Fou arrasat per poder-la ampliar (Fase II).

23) Porta d'accés a la capella septentrional (àmbit A) de l'església (Fase II), de 0'89 m de llum. La llinda ha desaparegut i per sota s'observen uns grans blocs de calcària. Els brançals són de grans blocs de gres amb una alçada de 0'88 m.

24) Paret de llevant de la capella septentrional (àmbit A) de l'església (Fase II). De pedruscall calcari i morter de calç, amb encaixos visibles de les travesseres de les bastides utilitzades en el moment de la construcció. De 0'57/0'58 m d'amplada. Per sota de 1'70 m. el mur és de pedra seca.

25) Pared nord de la capella A. Igual a 24.

26) Mur de ponent de la capella A. Igual a 24 i 25.

27) Paret nord de l'eixample del temple (Fase II). De pedruscall calcari i morter de calç i recobert externament per un arrebossat de calç blanc. De 0'67 m d'amplada es conserva fins a 2'38 m des del sòl de circulació.

28) Paret occidental de l'església (Fase II). Igual a 27.

29) Paret meridional del temple (Fase II). Igual a 27 i 28. La cantonada –unió murs 28 i 29, feta amb grans blocs de duna fòssil i calcària molt ben tallats.

30) Porta oest de la basílica (Fase II), de 2'50 m de llum. Ha perdut el llindar, però conserva bé l'arrancament dels muntants.

31) Porta de 0'89/0'90 m de llum que comunica el vestíbul amb el sector de llevant de la necròpoli.

32) Sector més occidental del mur 34, de direcció oest/est. delimita pel nord la rampa/escala d'accés al vestíbul i al temple. De blocs grans de calcària i morter i de 0'62 m d'amplada. Al damunt s'hi degué situar una columna de gres que tenia la seva simètrica sobre el mur de l'altre costat.

33) Mur nord/sud molt arrasat d'amplada indeterminada. Anterior a l'edifici cristià.

34) Paret septentrional de contenció de la rampa/escala d'accés al vestíbul i al temple. De 0'62 m d'amplada és bastit de pedruscall calcari i morter, fent servir un sarcòfag d'acrotèris (núm. 432 del catàleg) com a element de construcció i només unides amb fang les pedres per la cara interna.

35) Mur de contenció nord/sud de la rampa/escala. De 0'65 m d'amplada, fet de pedra calcària de mides regulars i fang. Només cara externa (est).

36) Mur de contenció nord/sud de la rampa/escala. Grans blocs de calcària i fang. De 0'41 m d'amplada. Només cara externa (est).

37) Escales (cinc graons conservats) per accedir al vestíbul i al temple. De pedra calcària i fang. Més enllà, cap a l'est, es conserva el basament d'uns altres graons o l'ànima d'una rampa.

38) Mur est/oest que delimita pel sud l'escala/rampa. De 0'54 m és fet de pedra calcària i fang.

39) Mur nord/sud, perpendicular a 38, amb el qual es lliga. De pedruscall calcari i fang i amb una amplada de 0'45 m.

40) Paret de pedruscall calcari i fang de recorregut irregular puix que durant un tram delimita la rampa pel sud i després, girant 90°, es juxtaposa a 39. Fou construït per damunt de 41. Té una amplada aproximada de 0'82 m.

41) Paret de pedruscall calcari i fang que delimita la rampa d'accés al vestíbul pel sud. D'amplada considerable (0'80 m). serví de basament a 40.

42) Mur de contenció nord/sud de 0'74 m d'amplada. És de pedruscall calcari i fang i feu servir un sarcòfag d'acroteris com a element bàsic movent-lo de lloc (número 385 del catàleg). S'adossa a 28 i a 34.

43) Mur perimetral de la *stoa* i límit meridional del vestíbul del temple. De 0'73/0'75 m d'amplada és fet de pedra calcària de formes i mides variables de tipus *incertum*, ben unida amb morter.

44) Porta de 0'80/0'82 m de llum oberta al mur 43 que comunicava l'àrea meridional de la necròpoli amb el vestíbul i el temple. Quan funcioni la rampa/escala i l'àmbit funerari E i F, fou paredada.

45) Porta oberta al mur 43. Fou paredada quan funcionà la rampa/escala i l'àmbit funerari D.

46) Mur est de l'àmbit funerari D. De 0'69 m d'amplada. Utilitza de fonaments murs anteriors. De calcària i fang.

47) Mur de pedra i fang de 0'74 m Límit sud de l'àmbit D. Aquest element solucionava els problemes d'estabilitat resultants de l'existència d'una cisterna antiga, bastint un arc de banda a banda que sostenia la paret.

48) Paret de pedra i fang, límit oest de l'àmbit D. De 0'59/0'60 m d'amplada.

49) Escales (quatre graons conservats) de pedruscall calcari i fang que davallaven a l'àmbit funerari E (i F).

50) Mur est de l'àmbit E, de 0'60 m, de pedruscall i fang.

51) Mur sud de l'àmbit F, de pedruscall calcari i morter de calç, de 0'66/0'67 m d'amplada.

52) Mur oest de l'àmbit F, de morter i pedra calcària i de 0'62 m d'amplada.

53) Mur de pedra i fang de 0'74 m d'amplada. Separa els àmbits E i F.

54) Mur nord/sud de separació dels àmbits E i I. De 0'74 m d'amplada i fet de pedruscall calcari i fang.

55) Mur de migdia de l'àmbit I. De 0'74 m d'amplada i fet de pedruscall calcari i fang.

56) Mur de ponent de l'àmbit I. De 0'74 m d'amplada i fet de pedruscall calcari i fang.

57) Mur de tanca de l'antic *caldarium*. Molt arrasat.

58) Cantonada dels murs 22 i 19, al costat de ponent de la porta 21. S'utilitzaren blocs ben tallats, de mida considerable, molt ben posats, de pedra calcària, units amb morter de calç.

59) Mur nord del *caldarium*, completament arrasat, llevat del costat nord, justament en el punt de contacte amb 17 que s'incorporà a l'estructura del temple.

60) Mur adossat a 59 pel costat oest. Pertany al conjunt termal i es troba completament arrasat. Fou cobert per un sòl de *signinum*.

61) Mur de tancament de l'absis per ponent. De pedruscall calcari i morter de calç, de 0'45 m d'amplada. Fou construït per damunt de la tomba número 377.

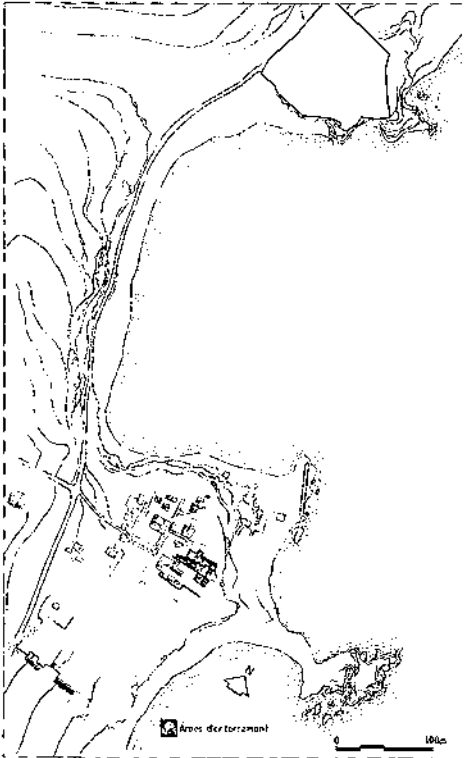
5. El cementiri de la Neàpolis

5.1. INTRODUCCIÓ

D'ençà dels primers estudis rigorosos sobre Empúries, durant el darrer quart del segle XIX, es té consciència que una bona part de la Neàpolis esdevingué un cementiri tardà. Les tasques, anàrquiques dels "forestals" i, sobretot, el treball continuat de Gandia, sota la direcció i els auspicis de Puig i Cadafalch, serviren per adonar-se de la seva localització precisa, de la seva distribució i de la seva importància. Els treballs posteriors han servit per aportar noves dades i per aprofundir en el seu coneixement i significat fins al punt que ara mateix, estem en condicions d'assenyalar amb tota precisió l'existència de dues necròpolis diferents, una d'enorme que ocupà tot el sector nord de la Neàpolis i més enllà, cap a ponent resseguint la línia de costa, i una altra, molt menor, que es localitzà a redós de les fortificacions meridionals d'*Emporion*, fora murs, que es troba notablement allunyada de l'altra, sense cap mena de connexió, separada físicament i simbòlica per la massa enorme de les muralles, perquè s'hagi d'analitzar independentment. Hem suposat que podria ser el cementiri d'un hàbitat que caldria situar a migdia de la vella ciutat i que encara no ha estat localitzat, tot i que pot haver-hi altres explicacions tan versemblants o més. Per diferenciar-los, els anomenarem cementiri de la Neàpolis o neapolità i necròpoli sud o meridional. També hem pogut situar en l'espai, sense marges d'error significatius, quasi totes les tombes identificades, cosa que permet fer un estudi aprofundit de la disposició topogràfica dels cementiris i observar-ne les singularitats. A continuació, i per seguir un ordre adequat, passarem a analitzar separatament els dos cementiris, seguint un esquema unitari on descriurem les peculiaritats generals, l'extensió i, si escau, els elements urbanístics que hem triat, convencionalment, per intentar fer més comprensible la localització de cada una de les inhumacions que, per fer-ho més clar i precís, hem situat sobre un plànol on, de manera convencional, assenyalarem el tipus de tomba, l'orientació i el lloc exacte que ocupava. Immediatament després seguirà un catàleg exhaustiu amb la descripció i les dades més significatives de cada una de les sepultures, i finalment intentarem treure'n un seguit de conclusions globals sobre ritual, costums, tipologia, disposició topogràfica, enterraments privilegiats i datació del cementiri a partir de totes les evidències possibles.

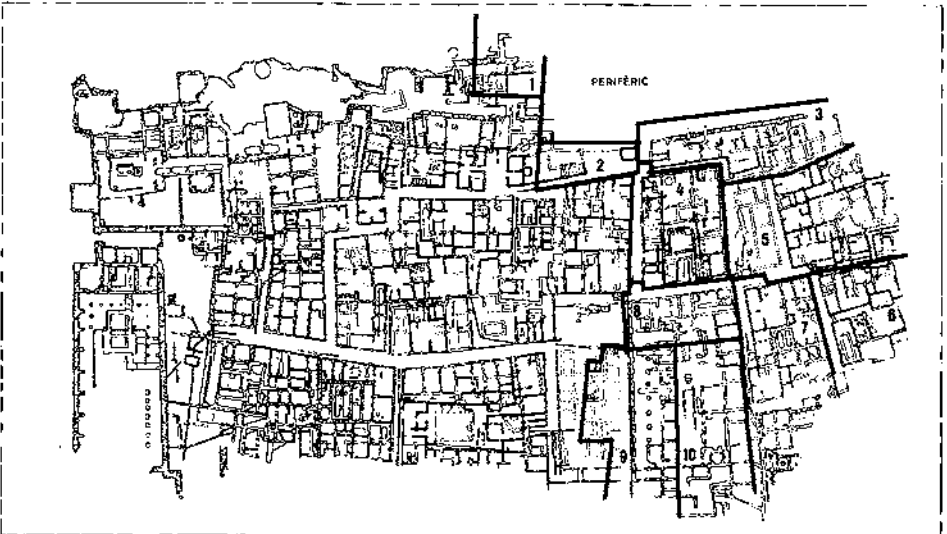
5.2. LA NECRÒPOLI NEAPOLITANA. GENERALITATS. EXTENSIÓ. ZONES I SECTORS (FIG. 62 i 146).

Aquest gran cementiri ocupa tot el sector nord de la Neàpolis, més enllà de l'àgora hel·lenística, i s'estén, més enllà de les fortificacions occidentals d'*Emporion* a redós del penya-segat que aquí defineix la línia de costa. Una part important del cementiri, més o menys explorada, se situava per sotadelclaustre les dependències annexes del convent dels servites, actualment àrees de servei del museu monogràfic, i més enllà, per sota dels jardins que delimiten la carretera d'accés a aquest sector del conjunt monumental, fonent-

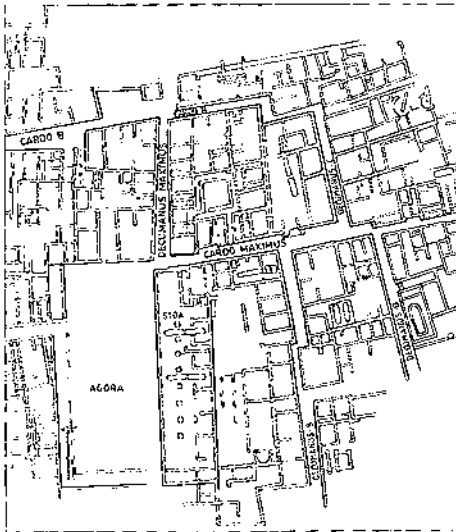

62.- Vista general de la necròpoli neapolitana en relació amb Sant Martí i el port. Pot observar-se el camí que unia l'urbs i el cementiri.

se amb l'anomenat cementiri Martí que explorà Martín Almagro entre 1946 i 1950 i que no fou, ni de bon tros, excavat en extensió com molt bé recordava l'il·lustre arqueòleg en fer-ne la publicació (Almagro 1955, 321). Que un i altra formen la mateixa unitat és un fet indiscutible, i sembla estrany que no hagi estat observat abans. En efecte, hi ha entre un i l'altre connexió física, cronològica, amb evidències suficients per pensar que el nucli més antic se situa més a ponent, creixent, després cap a llevant, cap al mar, i perquè cal interpretar aquest cementiri com el de Sant Martí d'Empúries, l'*Emporiae* baix imperial i tardoantiga, amb la qual s'unia o bé travessant el port amb barca –i tenim ben documentat el seu funcionament, malgrat tot el que s'ha escrit, en una data tan avançada com mitjan segle X (Balaña 1981-82, 123-135; Nolla 1993, 222-224)– o millor encara, a través d'un caminet, encara existent i transitable, que ressegueix el penya-segat que conforma el port i que de manera suau ve a raure on hi hagué i on hi ha la necròpoli Martí des de l'angle sud-oest de la vella Paleòpolis. Aquest espai, necròpoli Martí i sector septen-

63.- Cementiri neapolità. Sectors.

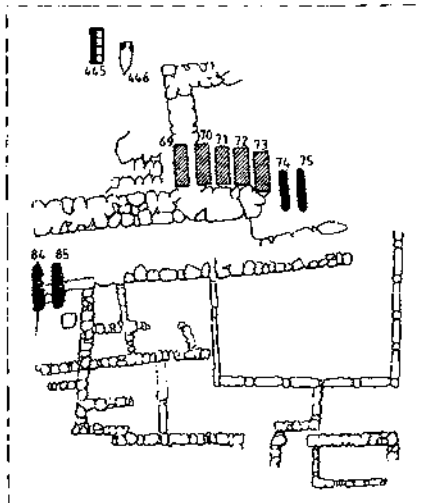

64.- Sector central i septentrional de la Neàpolis. Indicació dels espais públics.

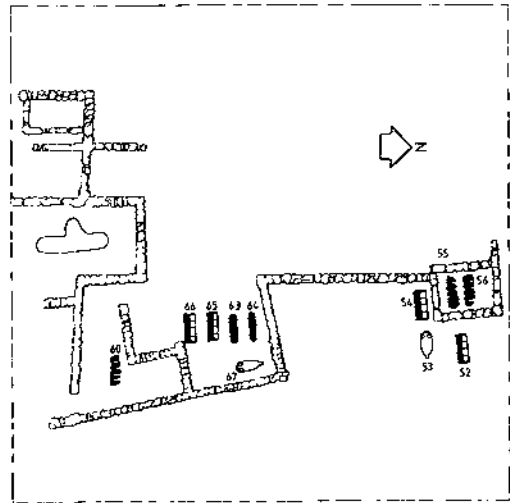

65.- Símbols dels diferents tipus de sepultures.

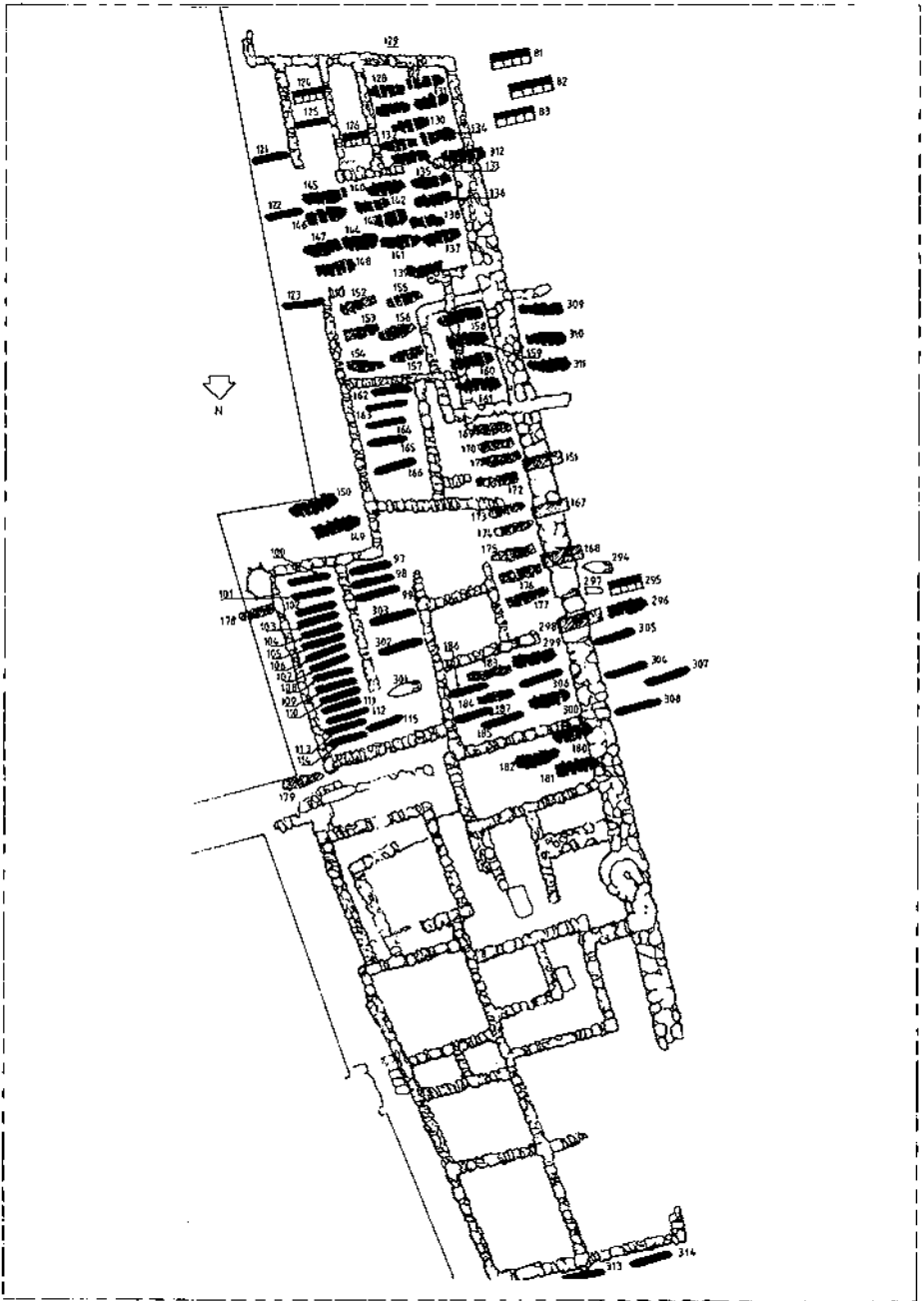
trional de la Neàpolis, tal com hem intentat demostrar altres vegades (Nolla 1993, 216-218), és el més indicat per esdevenir el gran cementiri del nucli urbà de l'Empúries tardana, reduït pel que fa a superfície ocupada, però complint eficaçment les tasques polítiques, fiscals i administratives que li pertocaven. Ho és perquè és l'espai gran i adequat més pròxim i de més fàcil accés i on no hi havia res que fes nosa. El mar i els aiguamolls que encerclaven Sant Martí obliguen, gairebé, a triar aquest lloc. Es podria adduir, tanmateix, en observar un plànol del lloc, la més gran proximitat del sector nord-est del turó on s'alça, a la darrera del segle II aC la ciutat regular però el desnivell notabilíssim no

66.- Planta del sector 1. Situació de les tombes.

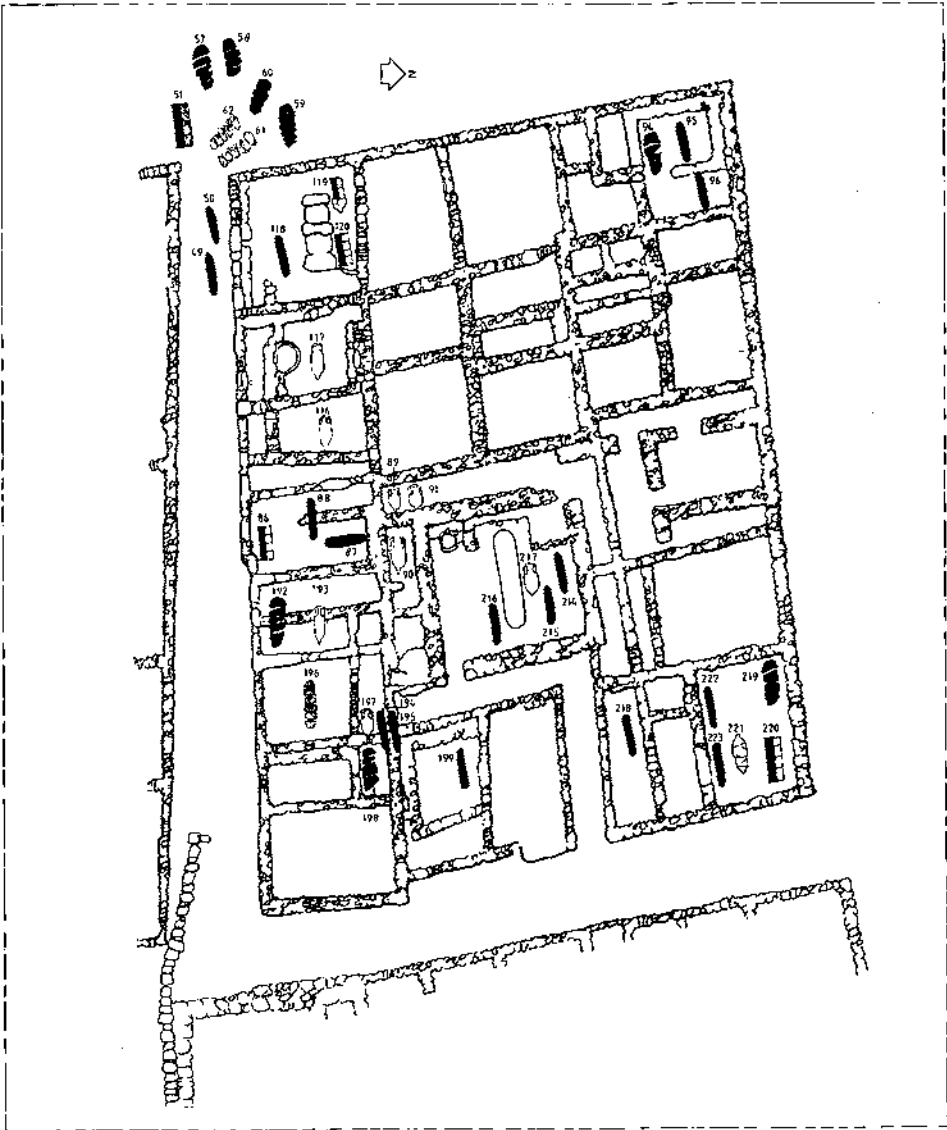

67.- Planta del sector 2. Situació de les tombes.

68.- Planta del sector 3. Situació de les tombes.

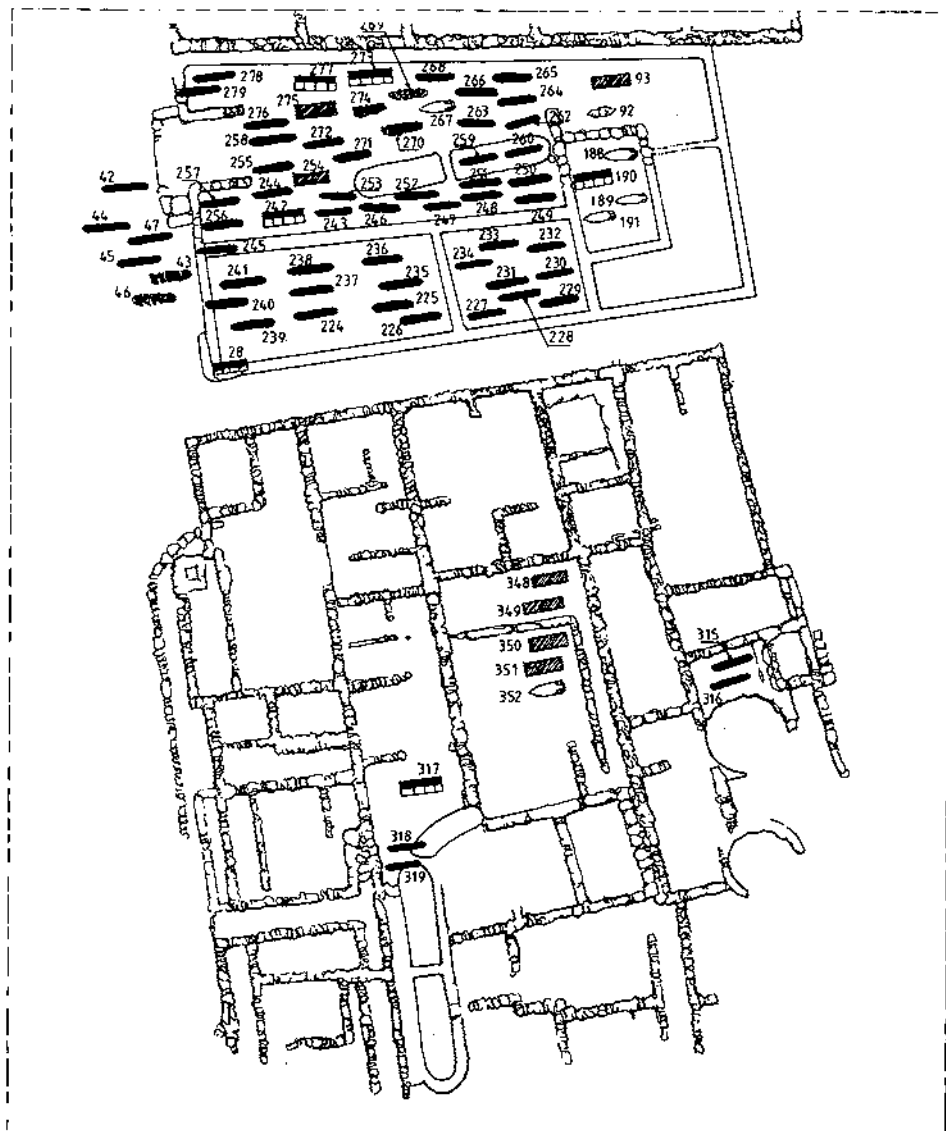
feia una connexió directa, cosa que obligava a fer una gran marrada i, per tant, l'allunyava força més que l'indret triat. Cal també tenir en compte que la Neàpolis s'havia abandonat completament des de principi del segle segon (si no abans) i que no quedaven noses ni estructures a la vista només un camp immens colgat de tàpia caiguda i sorra mentre que

69.- Planta del sector 4. Situació de les tombes.

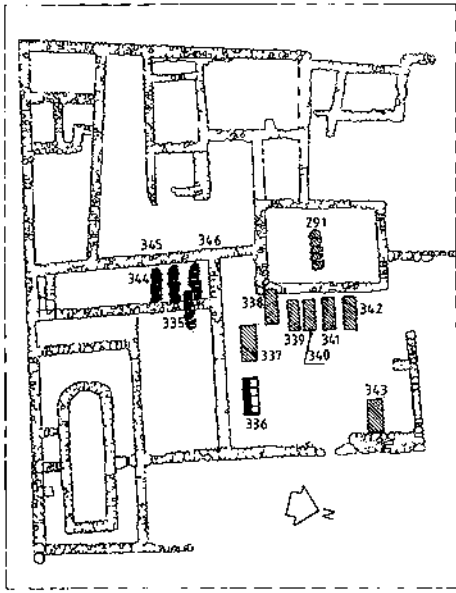
la ciutat regular no s'abandonà definitivament fins al darrer terç del segle tercer, vint o trenta anys abans –potser menys i tot– que comencem a documentar l'ús com a cementiri del sector septentrional de la Neàpolis, quan encara devien ser ben evidents les ruïnes de l'antiga ciutat.

Pel que fa a l'extensió general del cementiri (fig. 62 i 146) cal dir que aquest ocupava tot l'extrem nord de la Neàpolis a partir de l'àgora on, en un moment avançat de la història d'aquesta necròpoli, es bastí un mur sense fonamentar, probablement una tanca amb les filades inferiors de pedra i la resta de tàpia, molt pel damunt del nivell de circulació de la plaça hel·lenística que assenyalava l'àrea sepulcral del sector principal del

70.- Planta del sector 5. Situació de les tombes.

cementiri davant de la *cella memoriae*, l'església funerària que d'ençà de la seva edificació serví per ordenar la necròpoli i per privilegiar aquest sector. Aquest mur de tanca, dins de la tradició ben documentada de fixar els límits dels cementiris a cel obert en aquesta època, fent reculades s'adreçava vers el mar. Aquest fet i altres indicis fan suposar que les tombes, amb més o menys intensitat, continuaven disposant-se en tot aquell sector nord-oriental que queda per sota de la carretera i de les grans dunes fixades pels forestals. Més enllà de l'àgora, les tombes no ultrapassen, cap a migdia els límit sud del *decumanus maximus* (fig. 64), per, en acabar, girar en angle recte en direcció sud fins l'alçada aproximada de l'àrea dels forns de terrissa. Més cap a migdia no n'hi ha i el cementiri es desenvolupa cap al nord i l'oest (claustre i dependències del convent dels servites, jardins,

71.- Planta del sector 6. Situació de les tombes.

necròpolis Martí) a l'entorn de la línia del port i del camí que mena a Sant Martí. Coneixem amb detall el nucli neapolità (llevat de l'angle nord-oriental), força bé el sector del convent i només puntualment, en ser una exploració puntual, el sector Martí i àrees annexes. Per tant, posem una informació abundosa però parcial, suficient per poder intentar explicar la gènesi del jaciment i les característiques més significatives però que ens deixa sempre el dubte propi de la feina inacabada.

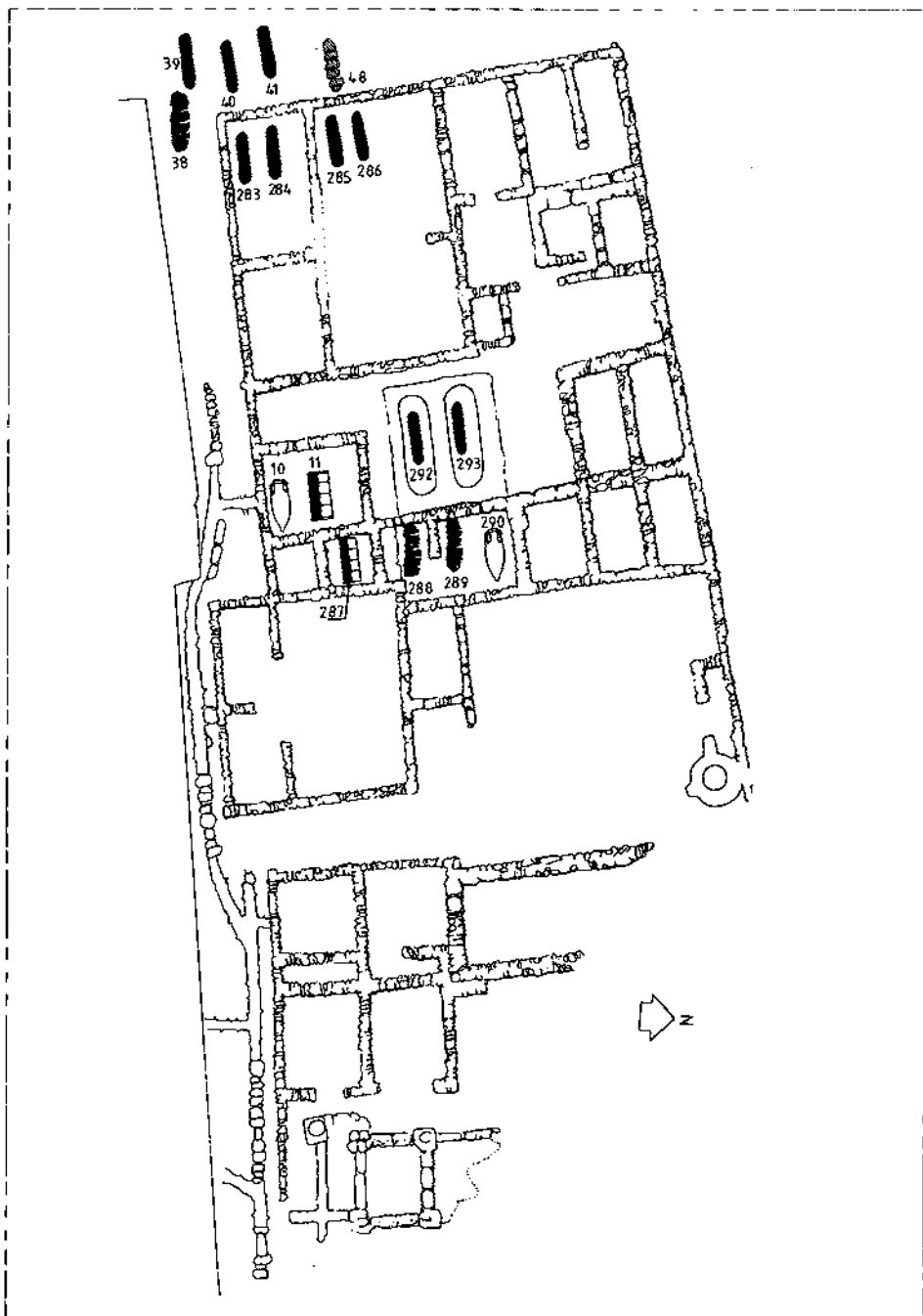
Per fer més entenedores les descripcions del catàleg de tombes i perquè puguin ser localitzades ràpidament i sense dificultats, hem dividit aquest cementiri en tres grans zones: Neàpolis, sector perifèric i necròpoli Martí. Les dues zones esmentades en primer lloc s'apleguen, conjuntament en el catàleg inicial i foren tombes descobertes i explorades, preferentment, per Emili Gandia d'ençà 1908. La necròpoli Martí fou explorada i

publicada per Martín Almagro i constitueix un segon bloc que estudiem a continuació mantenint la numeració atorgada pel seu descobridor (números romans) afegint-hi, darrera, les noves inhumacions identificades (fig. 62 i 118).

La zona Neàpolis l'hem dividida en 10 sectors (fig. 63) convencionals que permeten una ràpida identificació del lloc i de cada una de les sepultures. A més, hem donat una sèrie de noms als carrers i sectors més significatius, per poder fer més precises i clares les descripcions. Hem intentat conservar la terminologia més convencional i acceptada. Tanmateix, el plànol que oferim assenyala amb claredat que significa per a nosaltres l'àgora, la *stoa*, el *decumanus maximus*, el *decumanus B*, el *decumanus C*, el *Cardo maximus* i el *cardo B* (fig. 64). Quan fem referència a les cambres i *areae* funeràries (A, B, C, D, E, F, G, H, I, J i K), cal consultar, per veure'n la ubicació, el plànol corresponent (fig. 50).

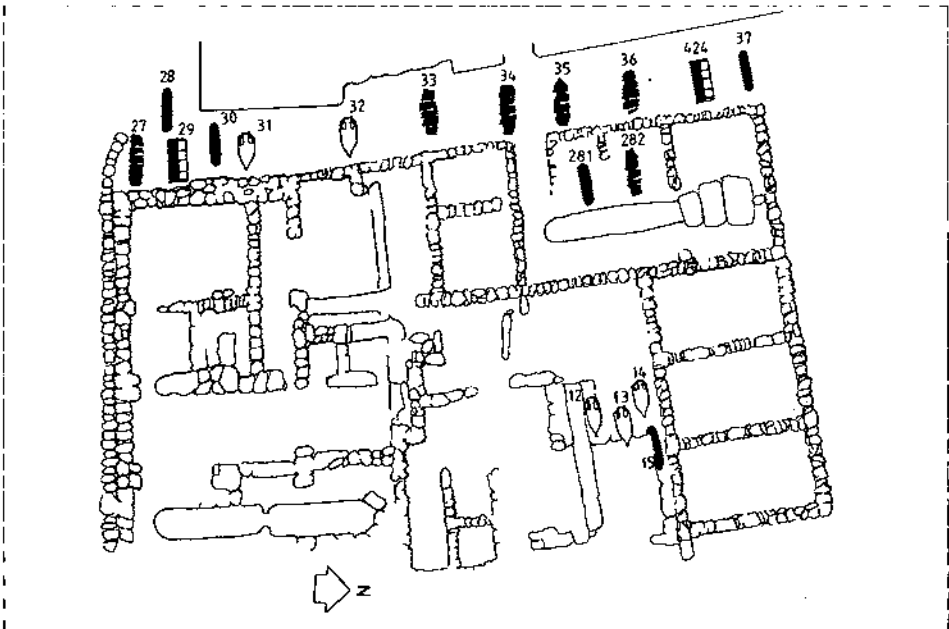
Finalment direm que quan fem esment concreta d'un cambra o local (una lletra majúscula o minúscula de vegades amb asterisc) no fem altra cosa que respectar les indicacions de Gandia, cosa que ha de permetre ràpidament contrastar la referència en el Diari d'Excavacions.

Aplegarem en una breu fitxa per a cada sepultura totes les dades que hem recopilat fen referència al dia en què foren descobertes (quan se sap), dia d'excavació, localització precisa, característiques tipològiques (fig. 65), associació amb altres tombes i totes aquelles notícies complementàries d'interès que pagui la pena recordar. Com veurem immediatament la desigualtat de la informació és enorme: de vegades és molt precisa i d'altres és insuficient. En aquest cas el catàleg no és sinó un reflex de la documentació aplegada per aquells que exploraren el cementiri i de la precisió o imprecisió de les dades reunides en el Diari d'Excavacions o en les distintes publicacions on es parla d'aquestes qüestions. Quan hi hagi documentació gràfica, antiga o moderna, la donarem, ja que sovint és la font més fiable sobre el tipus d'enterrament i el ritual acomplert.

72.- Planta del sector 7. Situació de les tombes.

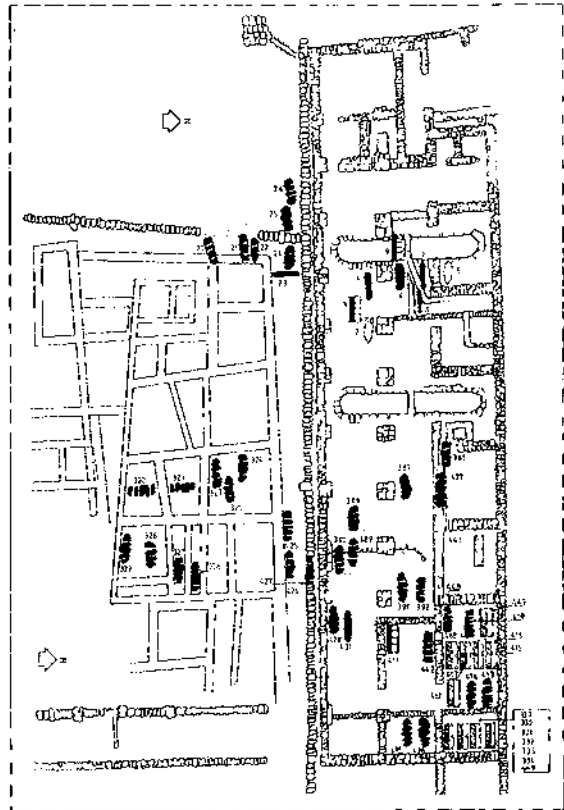
Una part important del cementiri és precisament la que se situa a l'entorn immediat de l'església on foren descobertes i, sovint, excavades nombroses sepultures o bé durant la primera intervenció institucional a les ruïnes emporitanes (1846-1847) (*supra*) o en els

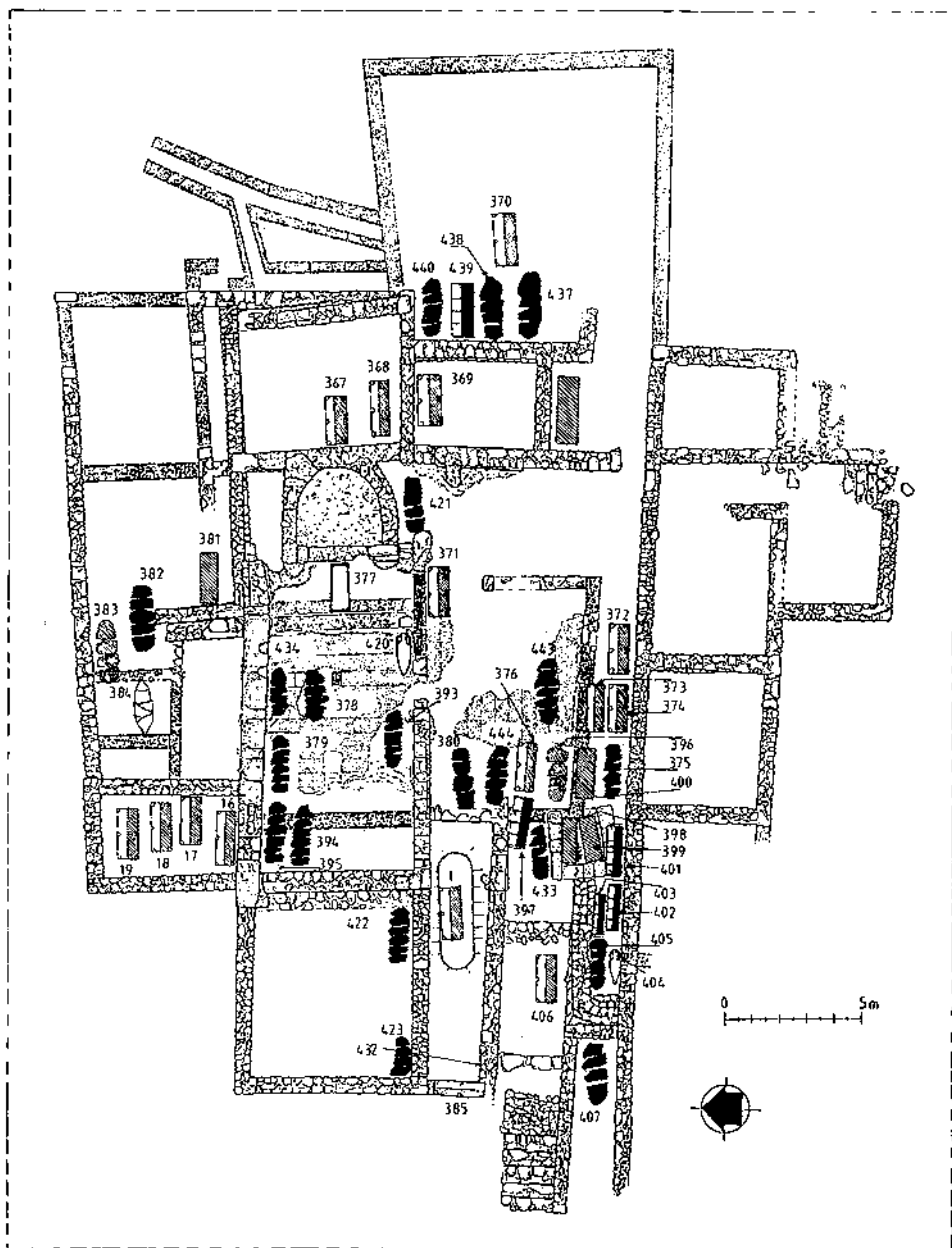
73.- Planta del sector 8.
Situació de les tombes.

treballs iniciats pels "forestals", de gran volada, amb la intenció de fixar, mitjançant la replantada de pins, les dunes mòbils. En aquests casos no hi ha dades directes, solament alguna notícia dispersa en els Diaris Oficials d'Excavació o en els plànols i en els comentaris publicats, sobretot, per Josep Puig i Cadafalch. Tot això són circumstàncies que justifiquen la desigualtat del catàleg.

Per acabar, recordem també un fet significatiu que no passa desapercebut quan es llegeixen els Diaris d'Excavació redactats per Emili Gandia que no és altre que el tractament desigual que dona als enterraments que va localitzant. En efecte, la cura i la preocupació davant d'una estructura o d'una tomba aïllada contrasta fortament amb el nerviosisme i ràpida actuació quan s'identifiquen

74.- Planta del sector 9. Situació de les tombes.

75.- Planta del sector 10. Situació de les tombes.

conjunts nombrosos i, especialment si es tracten de senzilles sepultures en fossat obert (o en caixa de fusta desapareguda). En aquestes ocasions, la informació aplegada és mínima i de vegades fins i tot és difícil identificar amb tota seguretat el nombre precís d'enterrants. Finalment només cal indicar que esmentarem els Diaris d'Excavació amb el nom del seu redactor, l'any i la pàgina o pàgines, tal com fem amb la resta de la bibliografia.

5.3. CATÀLEG I DESCRIPCIÓ DE LES TOMBES

Tomba núm. 1

76.- Tomba núm. 1 en el moment de la descoberta (1908).

Lloc: Sector 10. Vestíbul meridional de la *cella*, a l'interior d'una cisterna (fig. 75 i 76).

Tipus: sarcòfag de marbre d'una sola peça, esculpit, amb tapadora de pedra sorrenca a dos vessants amb acroteris ornamentals a cada un dels angles i a la part central (sis en total) (fig. 158). És, juntament amb l'anomenat sarcòfag de les estacions, del museu arqueològic de Girona (tomba núm. 410) i recuperat durant les excavacions patrocinades per la Diputació gironina el 1846-1847, l'única peça decorada, procedent, amb tota seguretat, de l'àmbit cementiri de la Neàpolis (deixem de banda dos frontals de marbre pirinenc, decorats, més tardans i que procedeixen de la perifèria del jaciment, de les Corts i del sector de les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena i que, per tant, s'han de relacionar amb els cementiris de l'altre costat del turó (Nolla 1993, 217-221)). La decoració,

força malmesa, que ocupa, exclusivament, la part frontal del sepulcre representa una porta que mig s'obre, i a cada costat, emmarcats per columnetes, les representacions de les Estacions de l'any, un tema de prestigi i característic de la producció de sarcòfags de luxe al llarg dels segles segon i tercer. Convencionalment en la bibliografia se l'ha conegut com a sarcòfag de la porta de l'Hades; tanmateix, Claveria, seguint Kranz, en un treball recent (Claveria 1994, 87 nota 307) considera, amb poderoses raons iconogràfiques, que aquesta és una terminologia incorrecta i proposa referir-s'hi com a "sarcòfag de les estacions amb columnetes" que acceptem i també farem servir.

Fem-ne tot seguit una breu descripció: amida 2'10 m de llargària, 0'59 d'alçada i 0'63 d'amplada i interiorment, 1'90 de llarg, 0'43 d'ample, 0'42 d'alt i les parets tenen un gruix de 0'10 m. L'element central de la decoració representa la porta del sepulcre, més que la de l'Hades, de dues fulles desigualment obertes que permeten guaitar vers l'interior on una cortina, probablement, o una reixa, impossibiliten fer-ho amb claredat. Pel damunt de la porta, el gran timpà triangular decorat amb una gran petxina, que pot representar una tomba templiforme o, si més no, monumental. Aquest frontó que es disposa centrat, en l'eix del mig del sepulcre, esdevé l'element que determina la disposició totalment simètrica del relleu i que connecta elegantment amb els arcs i frontons sostinguts per columnes que, alternativament, ocupen el costat dret i esquerre i sota dels quals, ocupant els intercolumnis, se situen quatre *erotes* dempeus, que representen les quatre estacions símbol del curs inexorable de la vida. Entremig, dues figures similars, de mida més petita, nu el de l'esquerra i vestit el de la dreta, que s'han interpretat com la representació de dos difunts amb dubtes raonables.

L'eros de l'esquerra, cobert amb clàmide, representa la primavera i duria una plata amb flors, perduda. Immediatament a l'esquerra del monument funerari, s'identifica l'estiu, amb la *nebris*, la pell de cérvol, sobre el pit i corona de flors. A l'altra banda, la imatge de la tardor amb corona i clàmide i, finalment, ocupant l'extrem dret, l'hivern, tapat i amb el cap cobert amb un gran mantell i duent a l'espatlla una aixada molt malmesa. Les columnes, de base àtica i capitell possiblement toscà, s'han perdut.

S'ha datat o molt a final del segle tercer o, potser, en els primers anys del segle següent (García y Bellido 1949, 272-274, lám. 223-225; Almagro/Palol 1962, 31; Palol 1967, 36, nota 19; Claveria 1994, 60, 63, 70, 76, 86-91, 205-206 i 247-248, amb tota la bibliografia recollida).

Orientació del difunt: ajaçat, amb el cap a ponent i els peus a llevant

Referències: descobert el dia 9 de maig de 1908 pels forestals, que actuaven sota la direcció de l'enginyer F. Xavier de Ferrer el qual no va permetre de cap manera que pogués ser fotografiat per Emili Gandia, com recorda amb gran tristor en el Diari d'Excavacions, que aleshores iniciava les primeres exploracions serioses en les ruïnes emporitanes sota la direcció de Puig i a càrrec de la Junta de Museus (Gandia 1908 a, 37 i també 1908-1909, 125-126). Més endavant, el dia 22 de juliol, Gandia intenta de bell nou aconseguir una fotografia de la peça sense cap èxit (Gandia 1908 b, 105). Tanmateix, la situació canvià radicalment i molts anys després, el dia 24 de juliol de 1935, el sarcòfag deixà el museu dels forestals a Sant Martí d'Empúries i ingressà al monogràfic d'Empúries d'on passaria, més endavant, a l'arqueològic de Barcelona (Gandia, 1935, 88). Fou, sens dubte, una petita satisfacció.

Situació actual: es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya/ Barcelona (núm. inventari 22.400).

Tomba núm. 2

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: enterrament en àmfora col.locada enmig de pedres grans que la protegien. Enlloc se'ns indica que es tracti d'un enterrament infantil, tot i que dades circumstancials i el model tipològic de sepulcre ens ho fan pensar. Fou trobat a uns 1'40 m de fondària del sòl i amidava el recipient, trencat, 0'80 m (fig. 77).

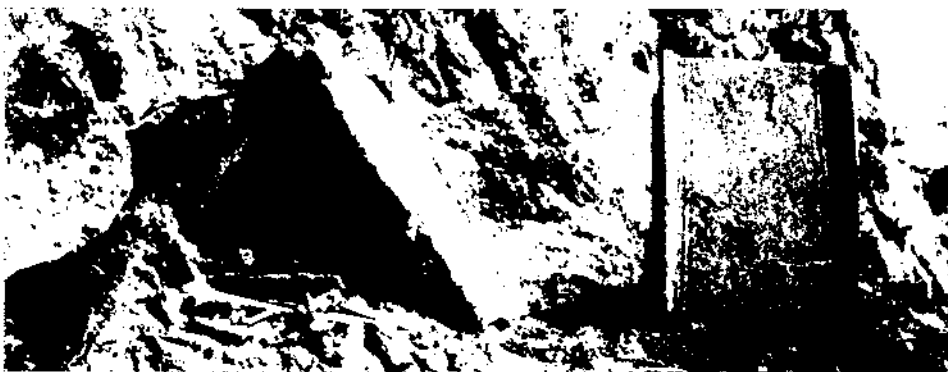
Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i els peus a llevant.

77.- Tomba núm. 2 in situ (1908). Vegeu la fondària en relació amb el nivell de circulació.

Referències: localitzada i excavada el dia 9 de maig de 1908 (Gandia 1908 a, 37; 1908-1909, 105, foto XX). L'àmfora és gran, cilíndrica i per les característiques que hem pogut apreciar a les fotografies i al croquis del diari, la classificaríem dins de la forma Keay XXV.

Tomba núm. 3

78.- Tomba núm. 3 en el moment del descobriment (1908).

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: en *tegulae*, de secció triangular amb lloses de pissarra fent de sofera al taüt, En total quatre *tegulae* a cada costat i dues més tapant els extrems de la tomba. Amidava 1'60 m de llargària i 0'40 m d'alçada (fig. 78).

Orientació del difunt: decúbit supí i cap a occident i peus a orient.

Referències: descoberta el 30 de juliol de 1908, oberta i tornada a deixar *in situ* on romangué durant molts anys fins a la segona meitat dels anys quaranta quan el sector fou objecte d'exploracions en profunditat (Gandia 1908 a, 114; 1908-1909, 98, foto XIII).

Tomba núm. 4

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el 27 d'agost de 1908 (Gandia 1908 a, 150-151).

Tomba núm. 5

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: enterrament en àmfora. En aquest cas infantil i probablement secundari, pel fet que no va caldre trencar el recipient, que fou trobat sencer, en dipositar-hi al seu interior les restes òssies, minúscules i barrejades (fig. 79 i 147).

Orientació: en aquest cas, només podem indicar la del recipient que és oest/est.

Referències: Trobada el dia 14 d'agost de 1908 (Gandia 1908 a, 150; 1908-1909, 128, foto XL). Es tracta d'una àmfora assimilable a la forma Keay LII A, de la Cilícia, i ben datada entre els segles cinc i sis. Keay la publicà convenientment (Keay 1984, 92, fig. 32,7 i 268-270).

79.- Tomba núm. 5 in situ (1908).

Tomba núm. 6

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra fent de solera i cobrint les despulles del cadàver.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 27 d'agost de 1908 (Gandia 1098 a, 150-151).

Tomba núm. 7

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decútit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 27 d'agost de 1908 (Gandia 1908 a, 150-151).

Tomba núm. 8

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: fossa simple oberta a terra, a una fondària aproximada d'un metre.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 17 de setembre de 1908 (Gandia 1908 a, 175).

Tomba núm. 9

Lloc: sector 9. Zona nord de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: sepulcre de *tegulae* probablement de secció triangular. Aparegué molt malmès, amb els ossos en desordre i només una de les teules planes sencera.

Orientació del difunt: estructura disposada clarament d'oest a est. Sense més dades.

Referències: descoberta i excavada el dia 22 de setembre de 1908 (Gandia 1908 a, 175).

Tomba núm. 10

Lloc: sector 7. Immediatament al nord del *decumanus* B, en l'habitació amb paviment d'*opus spicatum* (fig. 72).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, aixafada, col.locada damunt mateix del sòl de rajols sense afectar-lo gens ni mica. El recipient era trencat, en part, des de temps antic per facilitar la col.locació de les despulles.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a occident i peus a orient.

Referències: identificada i excavada el dia 6 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 a, 197). Associada a la tomba núm. 11.

Tomba núm. 11

Lloc: sector 7. Immediatament al nord del *decumanus* B, en l'habitació pavimentada d'*opus spicatum*, damunt del sòl sense perforar-lo (fig. 72).

Tipus: enterrament en *tegulae*, molt malmès. Només se'n conservaven dues.

Orientació del difunt: l'estructura oferia una disposició oest/est.

Referències: localitzada i explorada el dia 6 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 a, 197). Associada a la tomba núm. 10.

Tomba núm. 12

80.- Tombes núm. 12, 13 i, poc visible, 14 (1908).

Lloc: sector 8. Zona oest de la *cella* cementirial en l'*insula* situada entre el *cardo maximus* i el *decumanus* B (fig. 73).

Tipus: enterrament en àmfora, molt malmès, a 0'62 m de fondària (fig. 80).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a l'oest i peus a l'est.

Referències: trobada i excavada el dia 8 d'octubre de 1908 (Gandia 1908a, 199). L'àmfora és inclassificable. Associada a les tombes núm. 13 i 14).

Tomba núm 13

Lloc: sector 8. Zona oest de la *cella* cementirial en l'*insula* situada entre el *cardo maximus* i el *decumanus* B (fig. 73).

Tipus: enterrament en àmfora, trencada des de temps antic. A 0'62 m de fondària (fig. 80).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i explorada el dia 8 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 a, 199). Associada a les tombes núm. 12 i 14.

Tomba núm. 14

Lloc: sector 8. Zona oest de l'esglesiola en l'*insula* compresa entre el *cardo maximus* i el *decumanus* B (fig. 73).

Tipus: enterrament, força malmès, en àmfora, a 0'62 m de fondària (fig. 80).

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i els peus a orient.

Referències: excavada el dia 8 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 a, 199). Associada a les tombes núm. 12 i 13.

Tomba núm. 15

Lloc: sector 8. Zona oest de la *cella* en l'*insula* situada entre el *cardo maximus* i el *decumanus* B (fig. 73).

Tipus: fossa simple a terra a una fondària d'1'40 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 19 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 b, 9).

Tomba núm. 16

Lloc: sector 10. Cambra funerària A. Al nord de l'esglesiola des de la qual s'entra (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra monolític amb tapadora a dos vessants amb sis acroteris ornamentals. Llargària, 2 m; amplada, 0'66 m (fig. 81).

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descobert des de temps antic, potser pels forestals, per sota d'un paviment d'*opus signinum*. Emili Gandia en donà notícia a Gandia 1908-1909, 129. Es conserva al seu lloc, associada a les tombes núm. 17, 18 i 19.

Situació actual: *in situ*.

81.- Tombes núm. 16, 17, 18 i 19 (de dreta a esquerra).

Tomba núm. 17

Lloc: sector 10. Cambra funerària A (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris. Llargària, 1'99 m; amplada, 0'68 m (fig. 81).

Orientació del difunt: decúbit supí, amb el cap a ponent.

Referències: idèntiques a les de la tomba núm. 16.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 18

Lloc: sector 10. Cambra funerària A (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris. Llargària, 1'87 m; amplada, 0'62 m (fig. 81).

Orientació del difunt: decúbit dorsal, amb el cap a ponent.

Referències: idèntiques a les de la tomba núm. 16.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 19

Lloc: sector 10. Cambra funerària A (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris. Llargària, 2'03 m.; amplada, 0'67 m (fig. 81).

Orientació del difunt: decúbit supí i cap a ponent.

Referències: idèntiques a les de la tomba núm. 16.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 20

Lloc: sector 9. A l'àgora, al nord del mur que delimita el cementiri tardoantic,

damunt mateix de la claveguera que ve del *cardo maximus* en direcció al gran col·lector del *decumanus maximus* que circula per davant de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: enterrament infantil en caixa de pedres encerclant les despulles i sense cap mena de protecció identificada al damunt. A 1'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 18 de juny de 1913 (Gandia 1913, 38-39, 90 i 232-233). Associada a les tombes núm. 21 i 22.

Tomba núm. 21

Lloc: sector 9. A l'àgora, immediatament al nord de la tomba núm. 20 (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres calcàries d'una sola filada, sis a cada un dels costats llargs i una sola a cada un dels costats curts, de forma rectangular que amidava 1'80 m de llarg per 0'75 m d'ample exteriorment (1'55 m per 0'45 m, interiorment). Fou trobada a una fondària d'1'60 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 19 de juny de 1913 (Gandia 1913, 40-41, 90 i 232-233). Associada a les tombes núm. 20 i 22.

Tomba núm. 22

Lloc: sector 9. A l'àgora, més enllà de la tomba núm. 21 (fig. 74).

Tipus: caixa de pedra amb lloses de pissarra protegint les despulles.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 19 de juny de 1913 (Gandia 1913, 40-41, 90 i 232-233). Associada a les tombes núm. 20 i 21.

Tomba núm. 23.

Lloc: sector 9. A l'àgora a prop de la cruïlla de la claveguera i col·lector (fig. 74).

Tipus: fossa simple oberta a terra. A 1'90 m de fondària, l'esquelet es conservava intacte i amidava 1'60 m de llargària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a migdia i peus a tramuntana.

Referències: descoberta i excavada el dia 5 de juliol de 1913 (Gandia, 1913, 60-61, 90 i 232-233). L'arqueòleg sorprès per l'orientació atípica de la inhumació, comentava la possibilitat que es tractés d'un enterrament més modern. No hi estem pas d'acord ja que ni hi ha res, ni la fondària ni les altres característiques, que el facin diferent llevat de l'orientació que, si bé és rara, n'hi ha altres casos.

Tomba núm. 24

Lloc: sector 9. A l'àgora, no gaire lluny de la connexió de la claveguera i el col·lector, damunt mateix del mur de la *stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres rectangular i lloses de pissarra, molt fragmentades, cobrint les despulles. A 2'50 m de fondària, en una capa de terra molt negra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada, excavada i desmuntada el dia 12 de juliol de 1913 (Gandia 1913, 70-71, 90 i 232-233). Associada a les tombes núm. 25 i 26.

Tomba núm. 25.

Lloc: sector 9. A l'àgora, al costat mateix de la tomba núm. 24 (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses de pissarra molt trencades cobrint les despulles. A 2'50 m de fondària, enmig d'un estrat de terres negres.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: excavada i desmuntada el dia 12 de juliol de 1913 (Gandia 1913, 70-71, 90 i 232-233). Associada a les tombes núm. 24 i 26.

Tomba núm. 26

Lloc: sector 9. A l'àgora, al costat de la tomba núm. 25 (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses de pissarra molt trencades. A 2'50 m de fondària, al mig d'un estrat de terra negra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 12 de juliol de 1913 (Gandia 1913, 70-71, 90 i 232-233). deixada *in situ*, no fou desmuntada fins al 27 de setembre de 1916 (Gandia 1916, 86). Associada a les tombes núm. 24 i 25.

Tomba núm. 27

Lloc: sector 8. Cruïlla del *cardo maximus* i el *decumanus maximus* (fig. 73).

Tipus: caixa rectangular feta de dues filades de pedruscall irregular. A 2'50 m de fondària, enmig d'una capa de terra i sorra, fou trobada molt malmesa.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: excavada el dia 28 de juliol de 1913 (Gandia 1913, 94).

Tomba núm. 28

Lloc: sector 8. Cruïlla del *cardo maximus* i el *decumanus maximus* (fig. 73).

Tipus: sense dades (fossa simple?).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 9 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 111-112).

Tomba núm. 29

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* no gaire lluny de la cruïlla del *decumanus maximus* (fig. 73).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, amb tres o quatre fent de solcra al cadàver, quatre a cada costat i una a cada capçal, 13 o 14 teules planes en total i amb tres *imbri-ces* per damunt de la unió de les tègules per donar consistència a l'estructura. Al damunt, protegint la tomba hi havia pedres petites. La tomba amidava 1'70 m de llargària per 0'60 m d'alçada. Localitzada entre 0'90 i 1'50 m de fondària.

Orientació del difunt: en força bon estat de conservació, era col·locat de decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada el 23 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 183) i excavada i desmuntada entre els dies 9 i 11 de setembre de 1916 (Gandia 1916, 107-108 i 111).

Tomba núm. 30

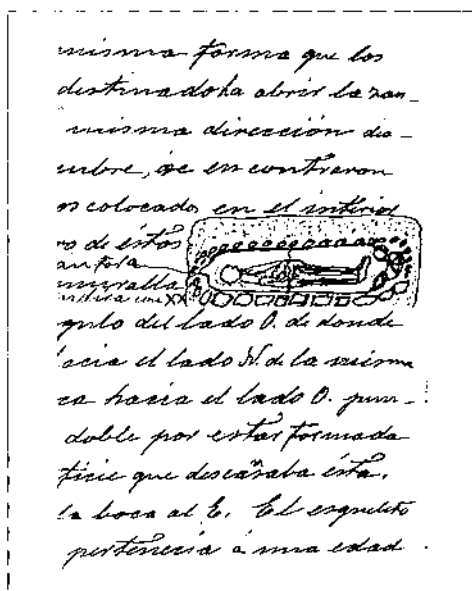
Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* no gaire lluny de la tomba núm. 29 (fig. 73).

Tipus: sense dades (fossa simple?). Enmig d'una capa de terra negra.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referència: trobada i excavada el dia 24 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 185).

Tomba núm. 31

82.- Tomba núm. 31. Secció (segons Gandia 1913).

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* més enllà de la tomba núm. 30, damunt mateix, però sense afectar-lo del sòl del carrer (fig. 73).

Tipus: interessant enterrament en àmfora o, potser millor, fent servir part de dues àmfores. En efecte, primer s'efectuà un fossat (la tomba fou trobada a 1'40 m de fondària) i posteriorment se sebollí el cadàver d'un adult d'una mica més d'1'70 m de llargària col·locat a l'interior de dos fragments d'àmfora, corresponent a peces distintes. El cap i el cos dins de la panxa i peu d'una gran àmfora cilíndrica i els malucs i les cames dins de l'altre tros de recipient que corresponia a la part superior amb el coll, boca i nanses. El taüt fou assegurat amb pedres i fragments ceràmics que també protegien la terra que colgà la inhumació (fig. 82).

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 25 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 187-188). Assenyalem que l'àmfora que conservava boca i nanses presentava un segell amb les lletres BD. Tot i que fougardada, no ha pogut ser identificada. Associada a la tomba núm. 32.

Tomba núm. 32

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* a un metre al nord de la tomba núm. 31 sobre el paviment del carrer (fig. 73).

Tipus: enterrament infantil en àmfora. A 0'90 m de fondària. Es tracta d'un recipient sense coll de 0'80 m de llarg i 0'25 m d'ample.

Orientació del difunt: només podem dir que presentava el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i explorada el dia 25 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 187-188). Associada a la tomba núm. 31.

Tomba núm. 33

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus*, més al nord de la tomba núm. 32 creuant una de les parets del limit oest i malmetent-la (fig. 73).

Tipus: caixa de pedruscall de 1'90 m de llargària, 0'60 d'amplada i 0'30 d'alt, amp parets de 0'20 m i coberta amb lloses planes de pissarra. Mig destruïda des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 26 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 190). Associada a les tombes núm. 34 i 35.

Tomba núm. 34

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* al costat de la tomba núm. 33 (fig. 73).

Tipus: caixa rectangular de pedruscall de parets de 0'20 m de gruix, de 1'90 de llargària, 0'60 d'amplada i 0'30 d'alçada i protegida pel damunt amb teules planes. Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 26 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 190). Associada a les tombes núm. 33 i 35.

Tomba núm. 35

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* al nord de la tomba núm. 32 (fig. 73).

Tipus: caixa de pedruscall de murs de 0'20 m de gruix, 1'90 de llarg, 0'60 d'ample i 0'30 d'alçada. Força destruïda des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 26 de setembre de 1913 (Gandia 1913, 190). Associada a les tombes núm. 33 i 34.

Tomba núm. 36

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus* al centre del carrer (fig. 73).

Tipus: caixa coberta amb lloses de pissarra a 0'80 m de fondària. Notablement destruïda per un forat de vinya.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 7 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 208-209). Associada a les tombes núm. 35 i 37.

Tomba núm. 37

Lloc: sector 8. Al *cardo maximus*, al bell mig del carrer (fig. 73).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'80 m de fondària i malmesa per uns fossats de vinya.

Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 10 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 208-209). Associada a les tombes núm. 35 i 36.

Tomba núm. 38

Lloc: sector 7. Al *cardo maximus* davant de la cruïlla amb el *decumanus* B (fig. 72).
Tipus: caixa de pedres de 2 m de llargària i 0'80 m d'amplada coberta amb lloses de pissarra. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 10 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 212).

Tomba núm. 39

Lloc: sector 7. Al *cardo maximus* davant de la cruïlla del *decumanus* B (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra a 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: sense dades segures, però amb el cap a ponent, amb moltes possibilitats.

Referències: explorada el dia 10 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 212).

Tomba núm. 40

Lloc: sector 7. Al *cardo maximus* davant de la cruïlla del *decumanus* B (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra, probablement. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: amb el cap a ponent, possiblement.

Referències: explorada el dia 10 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 212).

Tomba núm. 41

Lloc: sector 7. Al *cardo maximus* davant del porticat amb dues columnes més enllà de la cruïlla amb el *decumanus* B (fig. 72).

Tipus: fossa simple, probablement. A 1'10 m de fondària entre el primer i el segon estrat. Tocat per les intervencions agrícoles.

Orientació del difunt: sense dades precises.

Referències: identificada i excavada el dia 13 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 216 i 223).

Tomba núm. 42

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* al costat de la tomba núm. 41 (fig. 70).

Tipus: fossa simple, probablement. A 1'10 m de fondària entre la primera i segona capa de terra. Molt malmesa per l'activitat agrícola.

Orientació del difunt: sense dades segures.

Referències: excavada el dia 13 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 216 i 223).

Tomba núm. 43

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* al costat de les tombes núm. 41 i 42 (fig. 70).
Damunt mateix de la paret que delimita, per l'oest, el carrer.

Tipus: caixa de pedres de dues filades de 0'25 m d'altura, de 0'40 m d'amplada interior i 1'60 m de llargària, també interna, tapada amb *tegulae*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 15 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 224).

Tomba núm. 44

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* al costat de la tomba núm. 42 (fig. 70).

Tipus: fossa simple, probablement. Molt afectada pels conreus.

Orientació del difunt: sense dades.

Referències: explorada el dia 15 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 224).

Tomba núm. 45

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* a la vora de la tomba núm. 43 (fig. 70).

Tipus: fossa simple, probablement. Molt malmesa pels conreus.

Orientació del difunt: sense dades.

Referències: identificada i excavada el dia 15 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 224).

Tomba núm. 46

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* al costat nord de la tomba núm. 43 (fig. 70).

Tipus: fossa cònica oberta a la terra negra amb les parets arrebossades d'*opus signinum* i protegint les despulles i segellant el taüt amb *tegulae*. Tocada pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a migdia i peus al nord.

Referències: descoberta i excavada el dia 17 de juny de 1914 (Gandia 1914, 27).
Associada a la tomba núm. 47.

Tomba núm. 47

Lloc: sector 5. Al *cardo maximus* al costat de la tomba núm. 44 (fig. 70).

Tipus: fossa simple. A l'interior d'una capa de terra negra.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 17 de juny de 1914 (Gandia 1914, 27).
Associada a les tombes núm. 43, 44, 45, 46 i 47.

Tomba núm. 48

Lloc: sector 7. Al *cardo maximus* a la vora de les tombes núm. 41, 42, 44 i 46 (fig. 72).

Tipus: fossa cònica al sòl amb remolinat de les parets d'*opus signinum* amb plaques de pissarra fent de solera i de tapadora. L'estructura amidava 2'10 m de llargària amb una amplada de 0'52 m al sector del cap i de 0'44 m a la zona dels peus. A 1'20 m de fondària i tocada per les tasques agrícoles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: excavada el dia 20 de juny de 1914 (Gandia 1914, 37).

Tomba núm. 49

Lloc: sector 4, *Decumanus maximus* més a l'oest de l'àgora (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 1'60 m de fondària. Afectada per les tasques agrícoles.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 11 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 72 i 77). Associada a la tomba núm. 50.

Tomba núm. 50

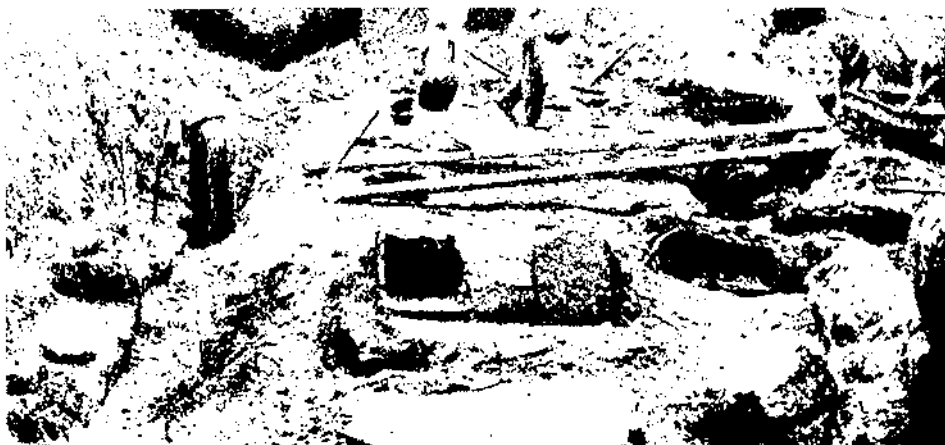
Lloc: sector 4, *Decumanus maximus* al costat de la tomba núm. 49 (fig. 69).

Tipus: fossat simple a terra. A 1'60 m de fondària. Tocada pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 11 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 72 i 77).
Associada a la tomba núm. 49.

Tomba núm. 51

83.- Tomba núm. 51, en primer terme, desmuntada, 52, de tègules, 53, d'àmfora, i, més enllà, 54, també de tègules (1914).

Lloc: sector 4. Cruïlla *decumanus maximus* amb *cardo* B, damunt mateix del sòl del carrer (fig. 69).

Tipus: estructura amb plaques molt primes de pissarra de secció triangular, talment com un sepulcre de *tégulae*. Dues grans plaques a banda i banda, dues més, petites als extrems i un sòl de pedretes fent de base al sepulcre. A 1'30 m de fondària (fig. 83).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i explorada el dia 14 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 79-82).
Associada les tombes núm. 52, 53 i 54.

Tomba núm. 52

Lloc: sector 2. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 67).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. En total sis teules planes a cada un dels costats llargs i dues segellant els extrems amb una llargària total de 1'30 m i 0'40 m d'amplada. A 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 15 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 80-82). Fou deixada, intacta, *in situ* associada a les tombes núm. 51, 53 i 54.

Tomba núm. 53

Lloc: sector 2. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 67).

Tipus: enterrament infantil en àmfora sense base. Amidava 1'05 m de llargària i 0'35 m d'amplada. A 1'30 m de fondària (fig. 83 i 148).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: excavada el dia 15 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 80-82). Associada a les tombes núm. 51, 52 i 54. Àmfora de la forma Keay LXII Q, amb una cronologia entre mitjan segle cinquè i la darrera del sisè. Publicada per Keay (1984, 93, fig. 33,7 i 334).

Tomba núm. 54

Lloc: sector 2. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 67).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, força malmès. En total s'aplegaren quatre teules planes senceres i molts fragments. En origen n'hi havia tres a cada costat llarg i dues tapant l'estructura (fig. 83).

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 15 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 80-82). Associada a les tombes núm. 51, 52 i 53.

Tomba núm. 55

Lloc: sector 2. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 67).

Tipus: caixa de pedres amb restes d'arrebossat de calç a l'interior. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i cap a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84). Associada a les tombes núm. 56, 57, 58, 59 i 60.

Tomba núm. 56

Lloc: sector 2. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 67).

Tipus: caixa de pedres amb restes d'arrebossat de calç a l'interior. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84). Associada a les tombes núm. 55, 57, 58, 59 i 60.

Tomba núm. 57

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres amb restes d'un arrebossat de calç interior. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84).

Associada a les tombes núm. 55, 56, 58, 59 i 60).

Tomba núm. 58

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: Caixa de pedres amb arrebossat de calç interior. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84).

Associada a les tombes núm. 55, 56, 57, 59 i 60).

Tomba núm. 59

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres amb restes d'un arrebossat de calç interior. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referència: descoberta i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84).

Associada a les tombes núm. 55, 56, 57, 58 i 60).

Tomba núm. 60

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres amb arrebossat interior de calç. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 16 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 84).

Associada a les tombes núm. 55, 56, 57, 58 i 59).

Tomba núm. 61

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: fossa oberta a terra amb *tegulae* cobrint les despulles. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 20 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 90).

Associada a la tomba núm. 62.

Tomba núm. 62

Lloc: sector 4. Cruïlla del *decumanus maximus* i *cardo* B (fig. 69).

Tipus: fossa a terra coberta amb *tegulae*. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 20 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 90). Associada a la tomba núm. 61.

Tomba núm. 63

Lloc: sector 2. Dependència immediatament a l'oest del *cardo* B, malmetent un paviment d'*opus signinum* (fig. 67).

Tipus: fossa simple a terra, probablement.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant, molt probablement.

Referències: identificada el dia 20 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 90). Associada a les tombes núm. 64, 65, 66 i 67.

Tomba núm. 64

Lloc: sector 2. Al costat de la tomba núm. 63 (fig. 67).

Tipus: fossa simple a terra, probablement.

Orientació del difunt: decúbit supí i cap a ponent i peus a llevant, segons tots els indicis.

Referències: explorada el dia 20 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 90). Associada a les tombes núm. 63, 65, 66 i 67.

Tomba núm. 65

Lloc: sector 2. Dependència immediatament a l'oest del *cardo* B (fig. 67).

Tipus: caixa de pedres coberta amb lloses de pissarra. A 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 21 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 92-93). Associada a les tombes núm. 63, 64, 66 i 67.

Tomba núm. 66

Lloc: sector 2. Dependència immediatament a l'oest del *cardo* B (fig. 67).

Tipus: sepulcre de *tegulae*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. L'esquelet presentava una interessant patologia que no se'ns explica en detall.

Referències: localitzada i excavada el dia 21 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 92-93). Associada a les tombes núm. 63, 64, 65 i 67.

Tomba núm. 67

Lloc: sector 2. Dependència immediatament a l'oest del *cardo* B (fig. 67).

Tipus: enterrament infantil en àmfora. A 1'15 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a migdia i peus a tramuntana.

Referències: explorada el dia 21 de juliol de 1914 (Gandia 1914, 92-93). L'àmfora, trencada des de temps antic per poder-hi col·locar el cadàver presentava la boca i les nanses al sud. Associada a les tombes núm. 63, 64, 65 i 66. Per les dades gràfiques que posem, s'hauria de classificar dins de la forma Keay LIII.

Tomba núm. 68

Lloc: sector 2. Dependència immediatament a l'oest del *cardo* B damunt mateix del paviment (fig. 67).

Tipus: Tomba feta de 16 trossos de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referència: excavada el 15 d'octubre de 1914 (Gandia 1914, 249).

Tomba núm. 69

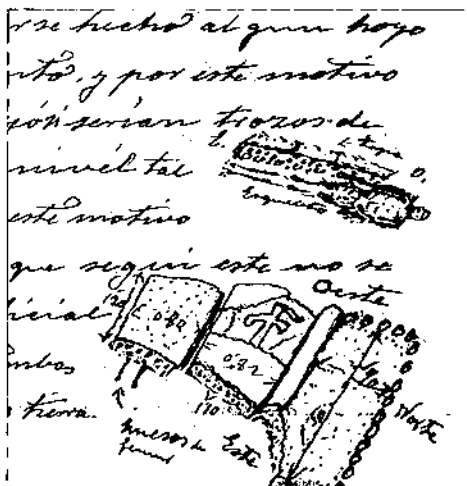
Lloc: sector 1. Al costat de la torre, en part desmuntada, de la muralla occidental de la Neàpolis, al nord d'un forn ceràmic (fig. 66).

Tipus: sepulcre fet d'obra amb pedruscall, morter i recobert d'*opus signinum*, de forma prismàtica. Molt malmès des de temps antic, conserva una llargària màxima d'1'60 m, l'amplada de 0'60 m, amb un gruix de *signinum* de 0'18 m. El cadàver es trobava a una fondària de 0'50 m (fig. 84).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada entre el 30 d'octubre i el 2 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 145-146). Associada a les tombes núm. 70 i 71.

Tomba núm. 70

84.- D'esquerra a dreta, tombes núm. 69, 70 i 71. A dalt, secció de la núm. 71 (segons Gandia 1916).

Lloc: sector 1. Immediatament al nord de la tomba núm. 69 (fig. 66).

Tipus: sepulcre d'obra fet de pedruscall, morter i recobert d'*opus signinum*. Malmesa des de temps antic en el sector est. Forma prismàtica amb un gruix d'uns 0'18 m de *signinum* i el cadàver a uns 0'50 m de fondària. L'amplada màxima del taüt és de 0'80 m i la llargada conservada d'1'10 m (fig. 84). A la cara superior del sepulcre es donà forma en relleu a un monograma, incomplet, en forma de crismó amb la creu i la R unides (fig. 134).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada entre el 30 d'octubre i el 2 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 145-146). Associada a les tombes núm. 69 i 71.

Tomba núm. 71

Lloc: sector 1. Immediatament al nord de la tomba núm. 70 (fig. 66).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall, morter i recobert d'*opus signinum* de forma prismàtica, amb el costat curt conservat de forma arrodonida. Molt malmès des de temps antic. La capa de morter és de 0'18 m i el cadàver es troba a una fondària de 0'50 m. L'amplada màxima del sarcòfag és de 0'90 m i la llargària conservada d'1'50/1'60 m (fig. 84 i 85).

Orientació del difunt: decúbit supí, amb el braç dret sobre la panxa i l'esquerre, recte, paral·lel al cos. Cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada entre el 30 d'octubre i el 2 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 145-146). Associada a les tombes núm. 69 i 70. Durant les excavacions efectuades en aquest sector l'any 1990, es tornaren a trobar, de nou, les restes d'aquest sepulcre, del qual, però, només se'n conservava en bon estat la part més occidental. Se'n pogué observar en detall la tècnica de construcció.

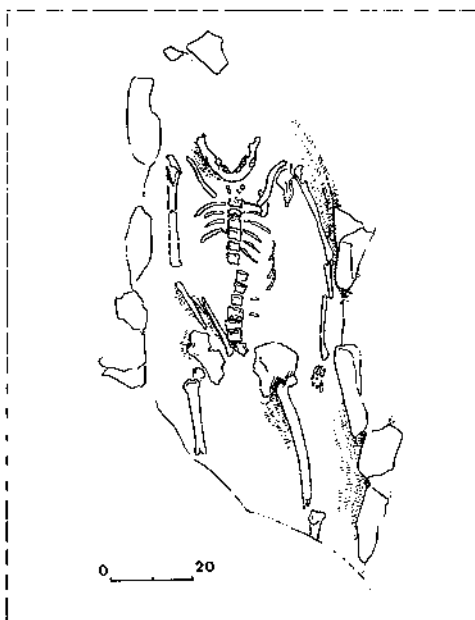
Tomba núm. 72

Lloc: sector 1. Immediatament al nord-oest de la tomba núm. 71 (fig. 66).

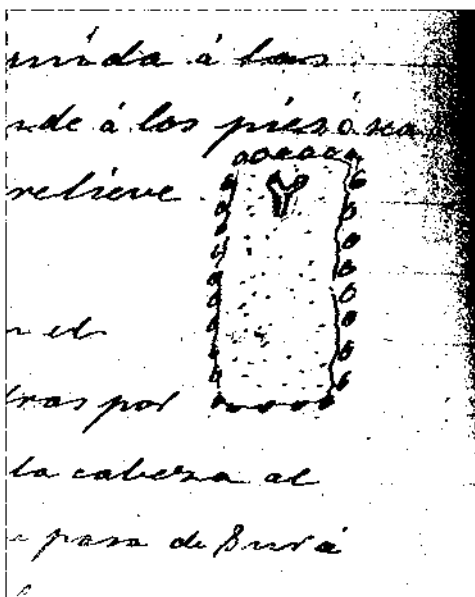
Tipus: sepulcre d'obra, prismàtic, amb els dos extrems curts arrodonits, de pedruscall, morter i recobert d'*opus signinum*, sencer, de 2'45 m de llargària i 0'75 m d'amplada. A la capçalera, en relleu, una creu en *upsilon* (Y) (fig. 86 i 87).

Orientació del difunt: decúbit supí amb els braços paral·lels al cos i cap a ponent i peus a llevant.

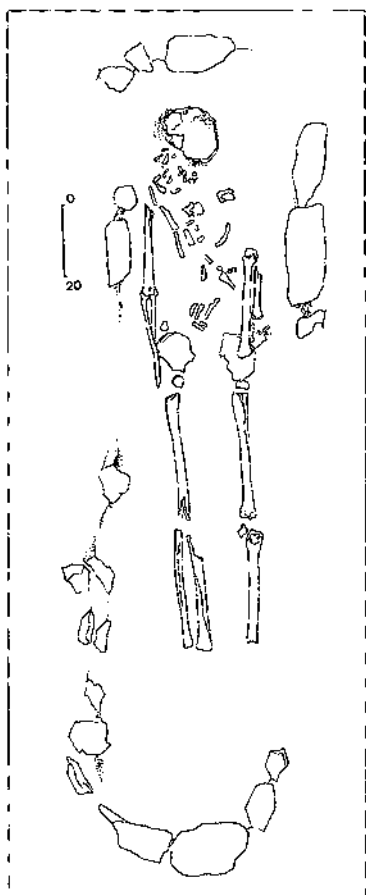
Referències: identificada i excavada el dia 3 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 147-148; 1919, 132). Associada a la tomba núm. 73. Durant les excavacions efectuades en aquest sector l'any 1990, es tornaren a trobar,

85.- Detall de la tomba núm. 71 tal com fou trobada en les excavacions de 1990.

86.- Tomba núm. 72 amb la creu en upsilon en relleu (segons Gandia 1916).

87.- Detall de la tomba núm. 72 tal com fou trobada en les excavacions de 1990.

de nou, les restes d'aquest sepulcre del qual, però, només se'n conservava en bon estat la part més occidental. Se'n pogué observar en detall la tècnica de construcció.

Tomba núm. 73

Lloc: sector 1. A tocar de la tomba núm. 72 (fig. 66).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall, morter i recobert d'*opus signinum*. Un cop dipositat el cadàver en un fossat, es col·locà al seu damunt i a l'entorn una filada de pedres i per sobre una tapa triangular feta de pedra i morter, cobrint-ho tot el *signinum*. A una fondària d'1'90 m i molt malmès des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 3 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 147-148 i 164). Associada a la tomba núm. 72.

Tomba núm. 74

Lloc: sector 1. Immediatament al nord de la tomba núm. 73 (fig. 66).

Tipus: fossa simple a terra. A 2'30 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 162). Associada a la tomba núm. 75.

Tomba núm. 75

Lloc: sector 1. Immediatament al nord de la tomba núm. 74 (fig. 66).

Tipus: fossa simple a terra. A 2'30 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 13 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 162). Associada a la tomba núm. 74.

Tomba núm. 76

Lloc: sector perifèric. A l'interior del pati del convent dels servites (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat (*enterramientos de pizarra, de tégula*.. comenta Gandia en referir-se a aquestes inhumacions).

Orientació: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant (ho assenyala amb claredat).
Referències: explorada el dia 21 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 178-179).
Associada a les tombes núm. 77, 78, 79 i 80.

Tomba núm. 77

Lloc: sector perifèric. A l'interior del pati del convent dels servites (fig. 62 i 63).
Tipus: indeterminat (*..enterramientos de pizarra, de tégula..* comenta Gandia en referir-se a aquestes inhumacions).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 21 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 178-179).
Associada a les tombes núm. 76, 78, 79 i 80.

Tomba núm. 78

Lloc: sector perifèric. A l'interior del pati del convent dels servites (fig. 62 i 63).
Tipus: Indeterminat (*..enterramientos de pizarra, de tégula..* comenta Gandia en referir-se a aquestes inhumacions).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 21 de novembre de 1916 (Gandia, 1916 178-179).
Associada a les tombes núm. 76, 77, 79 i 80.

Tomba núm. 79

Lloc: sector perifèric. A l'interior del pati del convent dels servites (fig. 62 i 63).
Tipus: Indeterminat (*..enterramientos de pizarra, tégula..* comenta Gandia en referir-se a aquestes inhumacions).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 21 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 178-179).
Associada a les tombes núm. 76, 77, 78 i 80.

Tomba núm. 80

Lloc: sector perifèric. A l'interior del pati del convent dels servites (fig. 62 i 63).
Tipus: indeterminat (*..enterramientos de pizarra, tégula..* comenta Gandia en referir-se a aquestes inhumacions).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 21 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 178-179).
Associada a les tombes núm. 76, 77, 78 i 79.

Tomba núm. 81

Lloc: sector 3. Davant de la terrassa del museu (fig. 68).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* a la cresta per mantenir ferma l'estructura. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt. Decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 28 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 197; 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 82 i 83.

Tomba núm. 82

Lloc: sector 3. Davant de la terrassa del museu (fig. 68).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* a la cresta per mantenir ferma l'estructura. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 28 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 197; 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 81 i 83.

Tomba núm. 83

Lloc: sector 3. Davant de la terrassa del museu (fig. 68).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* a la cresta per mantenir més ferma l'estructura. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 28 de novembre de 1916 (Gandia 1916, 197; 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 81 i 82.

Tomba núm. 84

Lloc: sector 1. A prop de la muralla occidental de la Neàpolis, al nord del forn de ceràmica. Malmet parets més antigues (fig. 66).

Tipus: caixa de pedres de forma rectangular. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 22 de juny de 1918 (Gandia 1918, 58-59). Associada a la tomba núm. 85.

Tomba núm. 85

Lloc: sector 1. Al nord immediat de la tomba núm. 84 (fig. 66).

Tipus: caixa de pedra. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 22 de juny de 1918 (Gandia 1918, 58-59). Associada a la tomba núm. 84.

Tomba núm. 86

Lloc: sector 4. Local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: sepulcre de *tegulae*, probablement. Molt malmesa des de temps antic. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 24 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 14-15). Associada a les tombes núm. 87 i 88.

Tomba núm. 87

Lloc: sector 4. Local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: fossat simple a terra, probablement. Molt malmesa des de temps antic. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a tramuntana i peus a migdia.

Referències: explorada el dia 24 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 14-15). Associada a la tomba núm. 86 i 88.

Tomba núm. 88

Lloc: sector 4. Local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: fossat simple a terra, probablement. Molt malmesa des de temps antic. a 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 24 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 14-15). Associada a les tombes núm. 86 i 87.

Tomba núm. 89

Lloc: sector 4. Local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfora molt fragmentada. Tocada pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: individualitzada i excavada el dia 29 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 21). Associada a les tombes núm. 90 i 91.

Tomba núm. 90

Lloc: sector 4, local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfora molt fragmentada. Malmesa pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 29 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 21). Associada a les tombes núm. 89 i 91.

Tomba núm. 91

Lloc: sector 4. Local A, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfora molt fragmentada. Malmès pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 29 de juliol de 1919 (Gandia 1919, 21). Associada a les tombes núm. 89 i 90.

Tomba núm. 92

Lloc: sector 5. Local D, immediatament a l'est del *cardo B* (fig. 70).

Tipus: enterrament infantil fent servir dues àmfores, de diàmetres reduïts, incom-

pletes per col·locar-hi les despulles. Molt malmesa (foren recuperats 110 fragments d'àmfora). A 0'50 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 2 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 27).

Tomba núm. 93

Lloc: sector 5. Local D, immediatament a l'est del *cardo B* (fig. 70).

Tipus: sepulcre de pedruscall i morter recobert d'*opus signinum*. Amida 2'25 m de llargària, 0'70 m a l'extrem oest i 0'50 m a l'est. A una fondària entre 1'20 i 0'70 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 4 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 29-30).

Ens la descriu de la manera següent: *construida con piedras rústicas y con material tapada con mortero, formando paredes laterales y cubriendo por encima con piedras pequeñas y mortero de buen espesor tirado a granel. Las paredes construidas a lo rústico y de poco espesor y debido a la mala construcción hizo movimiento, hundiéndose por el lado este quedando algo apretado el centro.*

Tomba núm. 94

Lloc: sector 4. Local E, al costat est del *cardo B*. Damunt mateix del sòl de la cambra (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres de dues filades. Molt malmesa. A 0'60 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 5 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 31-32).

Associada a les tombes núm. 95 i 96.

Tomba núm. 95

Lloc: sector 4. Local E, a prop de la tomba núm. 94 (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'60 m de fondària. Malmesa pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 5 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 31-32).

Associada a la tomba núm. 94 i 96.

Tomba núm. 96

Lloc: sector 4. Local E, a prop de la tomba núm. 95 (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. Malmesa pel conreu. A 0'60 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 5 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 31-32).

Associada a les tombes núm. 94 i 95.

Tomba núm. 97

Lloc: sector 3. Local F, immediatament a l'oest del *cardo B* (fig. 68).

Tipus: fossa simple (*Muchos enterramientos a poca profundidad muy destruidos que destruyen el pavimento. Se hacía muy penoso el esclarecimiento de éstos*).

Orientació del difunt: característica (decúbit dorsal i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-35). Associada a les tombes núm. 98 a 115 inclosa.

Tomba núm. 98

Lloc: Sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 i 99 a 115 inclosa.

Tomba núm. 99

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97, 98 i 100 a 115 inclosa.

Tomba núm. 100

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 99 i 101 a 115 inclosa.

Tomba núm. 101

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí amb el cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 100 i 102 a 115 inclosa.

Tomba núm. 102

Lloc: sector 3. local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 101 i 103 a 115 inclosa.

Tomba núm. 103

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 102 i 104 a 115 inclosa.

Tomba núm. 104

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 103 i 105 a 115 inclosa.

Tomba núm. 105

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 104 i 106 a 115 inclosa.

Tomba núm. 106

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 105 i 107 a 115 inclosa.

Tomba núm. 107

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 106 i 108 a 115 inclosa.

Tomba núm. 108

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 107 i 109 a 115 inclosa.

Tomba núm. 109

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 108 i 110 a 115 inclosa.

Tomba núm. 110

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 109 i 111 a 115 inclosa.

Tomba núm. 111

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 110 i 112 a 115 inclosa.

Tomba núm. 112

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 111 i 113 a 115 inclosa.

Tomba núm. 113

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 112, 114 i 115.

Tomba núm. 114

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 113 i 115.

Tomba núm. 115

Lloc: sector 3. Local F (fig. 68).

Tipus: fossa simple.

Orientació del difunt: característica (decúbit supí i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 7 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 34-36). Associada a les tombes núm. 97 a 114.

Tomba núm. 116

Lloc: sector 4. Local G, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfora. De fet, les despulles del mort són cobertes per fragments de diversos recipients amfòrics. En la primera capa de terra, a molt poca fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 9 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 38).

Tomba núm. 117

Lloc: sector 4. Local H, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfora similar a l'anterior (tomba núm. 116). Un cop obert el clot i dipositat el cadàver s'hi col·locaren al damunt fragments d'àmfora d'exemplars diversos i al damunt i a l'entorn tot omplert de sorra i pedretes. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Presentava el cap aixafat.

Referències: individualitzada i excavada el dia 19 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 58).

Tomba núm. 118

Lloc: sector 4. Local I, immediatament al nord del *decumanus maximus* (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada els dies 20 i 25 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 72 i 77). Associada a les tombes núm. 119 i 120.

Tomba núm. 119

Lloc: sector 4. Local I (fig. 69).

Tipus: sepultura mixta d'àmfora i *tegulae*. L'àmfora, tallada, sense la boca, connectava amb les tègules disposades en triangle. a 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada els dies 20 i 25 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 72 i 77). Associada a les tombes núm. 118 i 120.

Tomba núm. 120

Lloc: sector 4. Local I (fig. 69).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. Dos formant el llit del taüt, quatre a cada un dels costats, i una a cada extrem (dotze tègules en total de 0'51 per 0'44 m de costat cada una). La sepultura amidava 1'70 m de llargària .

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada els dies 20 i 25 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 72 i 77). Associada a les tombes núm. 118 i 119.

Tomba núm. 121

Lloc: sector 3 i 4. *Cardo B*, a tocar de la cruïlla amb el *decumanus maximus* (fig. 68 i 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 27 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 93-94). Associada a les tombes núm. 122 i 123.

Tomba núm. 122

Lloc: sector 3 i 4. *Cardo B* (fig. 68 i 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 27 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 93-94). Associada a les tombes núm. 121 i 123.

Tomba núm. 123

Lloc: sector 3 i 4. *Cardo B* (fig. 68 i 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 27 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 93-94). Associada a les tombes núm. 121 i 122.

Tomba núm. 124

Lloc: sector 3. LocalL, immediatament a l'oest del *cardo B* (fig. 68).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada el dia 28 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 97). Fou deixada *in situ*. Associada a la tomba núm. 125.

Tomba núm. 125

Lloc: sector 3. Local L (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 28 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 97).
Associada a la tomba núm. 124.

Tomba núm. 126

Lloc: sector 3. Local LL, immediatament a l'oest de L (fig. 68).

Tipus: sepulcre de *tegulae*, molt malmès des de temps antic. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 28 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 98).

Tomba núm. 127

Lloc: sector 3. Local M, immediatament a l'oest de LL (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Identificada i començada a excavar el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). El dia 2 d'agost de 1924 fou continuada (Gandia 1924, 116). Associada a les tombes núm. 128 a 134 inclosa.

Tomba núm. 128

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra
(*Entre la tierra excavada se encontraron muchos enterramientos como otros descritos en esta campaña*).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 i 129 a 134 inclosa.

Tomba núm. 129

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127, 128 i 130 a 134 inclosa.

Tomba núm. 130

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 a 129 i 131 a 135 inclosa.

Tomba núm. 131

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra .

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 a 130 i 132 a 134 inclosa.

Tomba núm. 132

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 a 131, 133 i 134.

Tomba núm. 133

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 a 132 i 134.

Tomba núm. 134

Lloc: sector 3. Local M (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i tapadora de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 d'agost de 1919 (Gandia 1919, 99-100). Associada a les tombes núm. 127 a 133.

Tomba núm. 135

Lloc: sector 3. Local N, immediatament al nord de M i LL (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o amb *tegulae*, molt més nombroses, fent de solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou molt malmesa pel

fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre el 30 d'agost i el 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 136 a 148 inclosa.

Tomba núm. 136

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o amb *tegulae* fent de solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou molt malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 i 137 a 148 inclosa.

Tomba núm. 137

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o amb *tegulae* fent de solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou molt malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135, 136 i 138 a 148 inclosa.

Tomba núm. 138

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 137 i 139 a 148 inclosa.

Tomba núm. 139

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 138 i 140 a 148 inclosa.

Tomba núm. 140

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de soleira i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 139 i 141 a 148 inclosa.

Tomba núm. 141

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de soleira i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 140 i 142 a 148 inclosa.

Tomba núm. 142

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedra de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de soleira i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt; decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 141 i 143 a 148 inclosa.

Tomba 143

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent de soleira i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 142 i 144 a 148 inclosa.

Tomba núm. 144

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 143 i 145 a 148 inclosa.

Tomba núm. 145

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 144 i 146 a 148 inclosa.

Tomba núm. 146

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 145, 147 i 148.

Tomba núm. 147

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 146 i 148.

Tomba núm. 148

Lloc: sector 3. Local N (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades (amb lloses de pissarra o *tegulae* fent solera i tapant les despulles). Tota l'àrea fou malmesa pel fossat obert el 1883 per enterrar-hi un cavall.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 30 d'agost i 9 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 114-115). Associada a les tombes núm. 135 a 147.

Tomba núm. 149

Lloc: sector 3. *Cardo B*, malmetent el sòl del carrer (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres coberta amb lloses de pissarra. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 16 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 122-123). Associada a la tomba núm. 150.

Tomba núm. 150

Lloc: sector 3. *Cardo B* afectant el sòl del carrer (fig 68).

Tipus: caixa de pedres coberta amb lloses de pissarra. A 0'90 m de fondària.

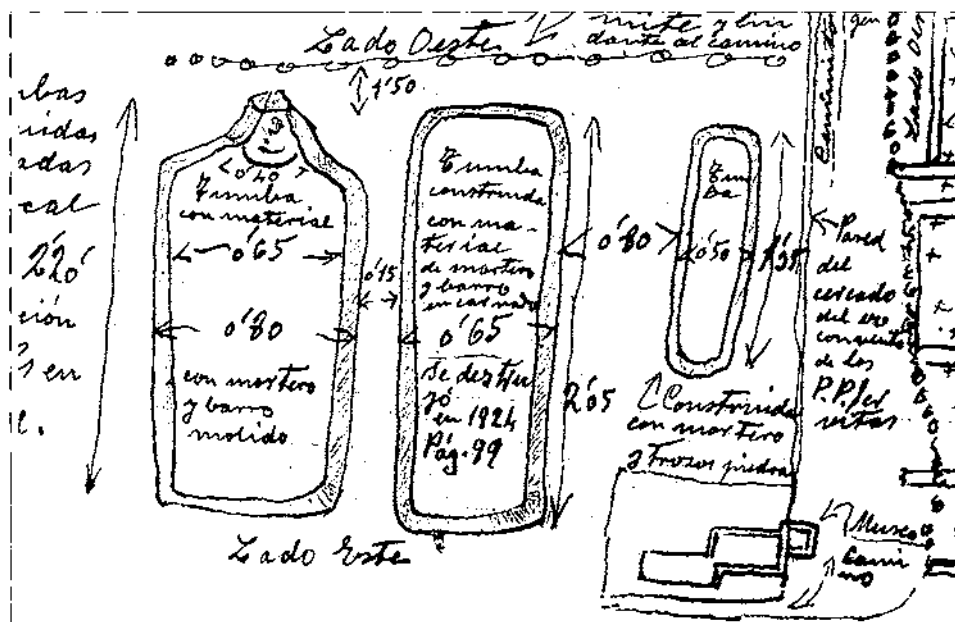
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 16 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 122-123). Associada a la tomba núm. 149.

Tomba núm. 151

Lloc: sector 3. Local S, damunt de la muralla o gran mur occidental (fig. 68).

Tipus: sepultura d'obra, de pedruscall i morter, recoberta d'*opus signinum*, de forma molt peculiar (...puesto que está completamente alisada de forma cuadrilonga y en el lado oeste termina el enlucido como para colocar la cabeza del difunto..). Amidava 2'20 m de llargària total i 0'28 m el sector que sobresortia conformant la capçalera, d'una amplada de 0'40 m; la part central del sepulcre amidava 0'65 m d'amplada i a l'extrem final, 0'80 m. Tenia, doncs, forma de sarcòfag, amb el cap diferenciat i lleuge-

88.- Tombes num. 151, 167 i 168 (d'esquerra a dreta)(segons Gandia 1919).

rament més ample a la zona dels peus (fig. 88).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 17 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 132). Associada a les tombes núm. 167 a 177 inclosa.

Tomba núm. 152

Lloc: sector 3. Local P, immediatament al nord del local N i a l'oest del *cardo B* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra i el cadàver protegit per lloses de pissarra i *tegulae*. Molt malmesa.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 153 a 157 inclosa.

Tomba núm. 153

Lloc: sector 3. Local P (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb el cadàver protegit per lloses de pissarra i *tegulae*. Localitzada entre capa de terra i sòl de mosaic de l'habitació. Força malmesa ddes de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 152 i 154 a 157 inclosa.

Tomba núm. 154

Lloc: sector 3. Local P (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb el cadàver protegit per lloses planes de pissarra i *tegulae*. Feta malbé des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 152, 153 i 155 a 157 inclosa.

Tomba núm. 155

Lloc: sector 3. Local P (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb les despulles protegides per lloses de pissarra i *tegulae*. Feta malbé des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 152 a 154, 156 i 157.

Tomba núm. 156

Lloc: sector 3. Local P (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb el cadàver protegit per lloses de pissarra i *tegulae*.
Molt malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 152 a 155 i 157.

Tomba núm. 157

Lloc: sector 3. Local P (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb el cadàver protegit per lloses de pissarra i *tegulae*.
Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 143-145). Associada a les tombes núm. 151 a 156.

Tomba núm. 158

Lloc: sector 3. Local R, immediatament a l'oest del local P (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra cobrint-la. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 146-147).
Aquesta dependència fou excavada de nou el dia 2 d'agost de 1924 (Gandia, 1924, 116).
Associada a les tombes núm. 159 a 161 inclosa.

Tomba núm. 159

Lloc: sector 3. Local R (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 146-147).
Associada a les tombes núm. 158, 160 i 161.

Tomba núm. 160

Lloc: sector 3. Local R (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 146-147).
Associada a les tombes núm. 158, 159 i 161.

Tomba núm. 161

Lloc: sector 3. Local R (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 146-147).
Associada a les tombes núm. 158 a 160.

Tomba núm. 162

Lloc: sector 3. Local Q, immediatament al nord del local P i a l'oest del *cardo B* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra (*..piso cortado en la zona norte por los hoyos de los enterramientos*).

Orientació de difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 147).
Associada a les tombes núm. 163 a 166 inclosa.

Tomba núm. 163

Lloc: sector 3. Local Q (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 147).
Associada a les tombes núm. 162 i 164 a 166 inclosa.

Tomba núm. 164

Lloc: sector 3. Local Q (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 147).
Associada a les tombes núm. 162, 163, 165 i 166.

Tomba núm. 165

Lloc: sector 3. Local Q (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 147).
Associada a les tombes núm. 162 a 164 i 166.

Tomba núm. 166

Lloc: sector 3. Local Q (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 147).
Associada a les tombes núm. 162 a 165.

Tomba núm. 167

Lloc: sector 3. Local S, immediatament al nord del local Q (fig. 68).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter de calç, recobert d'*opus signinum*. De 2'05 m de llargària i 0'65 m d'amplada. A l'interior, quan es destruï per veure'n l'interior (el 26 de juliol de 1924) va resultar que l'estructura de pedruscall i *signinum*, d'un gruix de 0'30 m se superposava i protegia un taüt de *tegulae* de secció triangular, tres fent de solera, quatre a cada un dels costats llargs i una a cada extrem (tretze en total) que amidava de llargària màxima 1'62 m. Fou localitzada a 1'40 m de fondària (fig. 88).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148) i explorada i destruïda, i se'n recuperà l'esquelet, el dia 26 de juliol de 1924 (Gandia, 1924, 99). Associada a les tombes núm. 151 i 168 a 177 inclosa.

Tomba núm. 168

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter de calç, recobert d'*opus signinum*. D'1'35 m de llargària i 0'50 m d'amplada. A 1'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148). Associada a les tombes núm. 151, 167 i 169 a 177 inclosa.

Tomba núm. 169

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra protegint les despulles (*Muchos enterramientos unos superpuestos a otros y todos orientados de oeste a este desde 0'60 m a 1'30 m, sin más hallazgo que trozos de pizarra en alguno de estos*).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148). Associada a les tombes núm. 151, 167, 168 i 170 a 177 inclosa.

Tomba núm. 170

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).

Tipus: Fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra protegint les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148). Associada a les tombes núm. 151, 167 a 169 i 171 a 177 inclosa.

Tomba núm. 171

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra protegint les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 170 i 172 a 177 inclosa.

Tomba núm. 172

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m. de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 171 i 173 a 177 inclosa.

Tomba núm. 173

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.
Orientació del difunt: Decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 172 i 174 a 177 inclosa.

Tomba núm. 174

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 173 i 175 a 177 inclosa.

Tomba núm. 175

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 174, 176 i 177.

Tomba núm. 176

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151, 167 a 175 i 177.

Tomba núm. 177

Lloc: sector 3. Local S (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra, potser amb lloses de pissarra que protegeixen les despulles. Entre 0'60 i 1'30 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 148).
Associada a les tombes núm. 151 i 167 a 176.

Tomba núm. 178

Lloc: sector 3. *Cardo B* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb solera preparada amb *tegulae* (dues). A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 30 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 167) Associada a la tomba núm. 179.

Tomba núm. 179

Lloc: sector 3. *Cardo B* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb solera preparada amb dues *tegulae*. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 30 de setembre de 1919 (Gandia 1919, 167). Associada a la tomba núm. 178.

Tomba núm. 180

Lloc: sector 3. Local W, immediatament al nord del local S (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra que protegeixen el cadàver.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada el dia 2 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 178) i excavada el dia 10 del mateix mes (Gandia, 1919, 197). Associada a les tombes núm. 181 i 182.

Tomba núm. 181

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra i *tegulae* que protegeixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada el dia 3 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 178) i excavada el dia 10 d'octubre (Gandia 1919, 197). Associada a les tombes núm. 180 i 182.

Tomba núm. 182

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres coberta amb lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada el dia 4 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 179-180) i excavada el 10 del mateix mes (Gandia 1919, 197). Associada a les tombes núm. 180 i 181.

Tomba núm. 183

Lloc: sector 3. Local X, immediatament al sud-est del local W (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb despulles protegides amb lloses de pissarra. A 0'60 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 3 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 178). Associada a les tombes núm. 184 a 187 inclosa.

Tomba núm. 184

Lloc: sector 3. Local X (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra amb lloses de pissarra protegint les despulles. A 1'60 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 3 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 178). Associada a les tombes núm. 183 i 185 a 187 inclosa.

Tomba núm. 185

Lloc: sector 3. Local X (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra, molt malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 4 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 179-180). Associada a les tombes núm. 183, 184, 186 i 187.

Tomba núm. 186

Lloc: sector 3. Local X (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant

Referències: identificada i excavada el dia 10 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 198-199). Associada a les tombes núm. 183 a 185 i 187.

Tomba núm. 187

Lloc: sector 3. Local X (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 10 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 198-199). Associada a les tombes núm. 183 a 186.

Tomba núm. 188

Lloc: sector 5. Local Y (fig. 70).

Tipus: enterrament en àmfora. De fet, utilitzant dues panxes de grans recipients cilíndrics (*En tierra superficial dos ànforas rotas para inhumar. La de mayor diámetro cubre la parte superior del cuerpo y la menor, los pies y piernas*). Amidava de llarg el curiós taüt, 1'80 m (1'25 m l'àmfora més gran per 0'45 d'amplada i 0'80 per 0'33 m de llarg i ample, la més petita).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 14 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 216-217). Associada a les tombes núm. 189, 190 i 191. Un dels recipients podria correspondre a la forma Keay LXI o LXII.

Tomba núm. 189

Lloc: sector 5. Local Y (fig. 70).

Tipus: enterrament en àmfora. De fet dues àmfores trencades per l'espatlla cobrint les despulles, col·locades una dins de l'altra. El coll i la boca d'un dels recipients fou dipositat damunt mateix del sepulcre, el qual fou assegurat per un llit de pedretes. Amidava, complet, 2 m de llargària (1'10 per 0'42 m l'àmfora gran). A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb el cap a ponent i peus a llevant. Corresponia a un individu jove.

Referències: trobada i excavada el dia 14 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 216-217). Associada a les tombes núm. 188, 190 i 191.

Tomba núm. 190

Lloc: sector 5. Local Y (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. Tres teules planes a cada costat, tres de solera i una a cada extrem (onze en total de 0'50 per 0'40 m). A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i començada a excavar el dia 14 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 218-219). Acabada el dia 7 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 181). Associada a les tombes núm. 188, 189 i 191.

Tomba núm. 191

Lloc: sector 5. Local Y (fig. 70).

Tipus: enterrament infantil en àmfora. Dues amfores connectades, una d'1 m de llargària per 0'38 d'amplada i l'altra de 0'50 per 0'30 (1'36 m en total), deixant els dos colls i boques damunt mateix de la part central del sepulcre. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 14 d'octubre de 1919 (Gandia 1919, 218-219).
Associada a les tombes núm. 188 a 190. Una de les àmfores, la més petita pot identificar-se pel dibuix i per la descripció amb la forma Keay LIII.

Tomba núm. 192

Lloc: sector 4. Local a, immediatament a l'est del local A (fig. 69).
Tipus: caixa de pedres. A 0'80 m de fondària. Malmesa des de temps antic.
Orientació del difunt: decúbit supí amb cap a ponent i peus a llevant.
Referències: localitzada i excavada el dia 2 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 15).
Associada a les tombes núm. 193 a 199 inclosa.

Tomba núm. 193

Lloc: sector 4. Local a (fig. 69).
Tipus: enterrament en àmfora, molt malmès. A 0'80 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: trobada i excavada el dia 2 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 15).
Associada a les tombes núm. 192 i 194 a 199 inclosa.

Tomba núm. 194

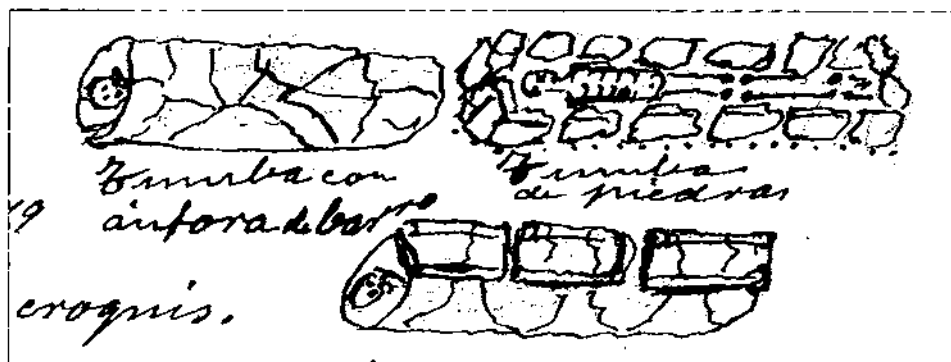
Lloc: sector 4. Local d/f. (fig. 69).
Tipus: fossa simple a terra, damunt mateix de la tomba núm. 195. A 0'90 m de fondària en capa de terra negra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: localitzada i excavada el dia 3 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 16).
Associada a les tombes núm. 192, 193 i 195 a 199 inclosa.

Tomba núm. 195

Lloc: sector 4. Local d/f (fig. 69).
Tipus: fossa simple a terra, coberta per la tomba núm. 194. A 1'10 m perforant capa de terra groga (caiguda de les parets de tàpia o tovot).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: identificada i excavada el dia 3 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 16).
Associada a les tombes núm. 192 a 194 i 196 a 199.

Tomba núm. 196

Lloc: sector 4. Local c (fig. 69).
Tipus: enterrament amb la solera feta de fragments d'àmfora i damunt tres *tegulae* i pedres irregulars que protegeixen les despulles. A 0'90 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: trobada i excavada el dia 4 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 18).
Associada a les tombes núm. 192 a 195 i 197 a 199 inclosa.

89.- Tombes núm. 197 (ànfora), 198 (caixa de pedres) i 196 (d'ànfora amb tègules) (segons Gandia 1920).

Tomba núm. 197

Lloc: sector 4. Local d/f (fig. 69).

Tipus. Enterrament en ànfora. Sense coll ni boca.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant

Referències: localitzada i excavada el dia 5 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 20).

Associada a les tombes núm. 192 a 196, 198 i 199.

Tomba núm. 198

Lloc: sector 4. Local d/f (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres (fig. 89).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 5 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 20).

Associada a les tombes núm. 192 a 197 i 199.

Tomba núm. 199

Lloc: sector 4. Local f (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. probablement.

Orientació del difunt: possiblement, característica (decúbit supí i el cap a ponent).

Referències: explorada el dia 5 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 20). Associada a les tombes núm. 192 a 198.

Tomba núm. 200

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia del convent dels servites (fig. 62 i 63).

Tipus: Indeterminat (podria tractar-se d'una tomba moderna).

Orientació: indeterminada.

Referències: explorada el 16 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 49).

Tomba núm. 201

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia del convent dels servites (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat.

Orientació del difunt: sense definir.

Referències: explorada el dia 16 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 49). Podria tractar-se d'una inhumació moderna de l'època conventual (1701-1835). Associada a la tomba núm. 200.

Tomba núm. 202

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres amb coberta de lloses de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 17 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 51). Associada a la tomba núm. 203.

Tomba núm. 203

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra pque rotegeixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 17 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 51). Associada a la tomba núm. 202.

Tomba núm. 204

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat (...*continuan los restos humanos*).

Orientació del difunt: imprecisa.

Referències: explorada el dia 20 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 55). Associada a la tomba núm. 205.

Tomba núm. 205

Lloc: sector perifèric. Pati al costat sud de l'església de Santa Maria de Gràcia (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat.

Orientació del difunt: imprecisa.

Referències: explorada el dia 20 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 55). Associada a la tomba núm. 204.

Tomba núm. 206

Lloc: Sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres i lloses de pissarra planes que protegeixen les despulles. Fins a 2'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 60).
Associada a la tomba núm. 207.

Tomba núm. 207

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres i lloses planes de pissarra que cobreixen el cadàver. Fins a 2'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 60).
Associada a la tomba núm. 206.

Tomba núm. 208

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat. En el primer nivell d'enterraments -n'hi havia tres capes superposades- a 1'70 m de fondària.

Orientació del difunt: imprecisa.

Referències: explorada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 60). Associada a les tombes núm. 209 i 210.

Tomba núm. 209

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat. En la segona capa d'enterraments, a 2'15 m de fondària.

Orientació del difunt: imprecisa.

Referències: explorada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 60). Associada a les tombes núm. 208 i 210.

Tomba núm. 210

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: indeterminat. En la tercera capa d'enterraments, a 2'40 m de fondària.

Orientació del difunt: imprecisa.

Referències: explorada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 60). Associada a les tombes núm. 208 i 209.

Tomba núm. 211

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que protegeixen les despulles.
Primera capa d'enterraments entre 1'70 i 2'45 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 64-65).
Associada a les tombes núm. 212 i 213.

Tomba núm. 212

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen el cadàver. En la segona capa d'enterraments entre 1'70 i 2'45 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 64-65).
Associada a les tombes núm. 211 i 213.

Tomba núm. 213.

Lloc: sector perifèric. Claustre del convent dels servites. Rasa núm. 2 (fig. 62 i 63).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que protegeixen les despulles.
En la tercera capa d'enterraments entre 1'70 i 2'45 m de fondària.

Orientació del difunt: Decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 23 d'agost de 1920 (Gandia 1920, 64-65).
Associada a les tombes núm. 211 i 212.

Tomba núm. 214

Lloc: sector 4. Local g, immediatament al nord del local a (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra, probablement. A 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 10 de setembre de 1920 (Gandia 1920, 97). Associada a les tombes núm. 215 i 216.

Tomba núm. 215

Lloc: sector 4. Local g (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 10 de setembre de 1920 (Gandia 1920, 97). Associada a les tombes núm. 214 i 216.

Tomba núm. 216

Lloc: sector 4. Local g (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. A 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referència: explorada el dia 10 de setembre de 1920 (Gandia 1920, 97). Associada a les tombes núm. 214 i 215.

Tomba núm. 217

Lloc: sector 4. Local g (fig. 69).

Tipus: enterrament infantil en àmfora incompleta de 0'50 m de llargària i 0'28 m d'amplada màxima. a 1'20 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 10 de setembre de 1920 (Gandia 1920, 103). Per les mides i la descripció, l'amfora correspon a la forma Keay LIII.

Tomba núm. 218

Lloc: sector 4. Local j (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra. Molt malmesa. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referència: explorada el dia 21 de setembre de 1920 (Gandia 1920, 127-128).

Tomba núm. 219

Lloc: sector 4. Local LI, immediatament al nord del local j (fig. 69).

Tipus: caixa de pedres i lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 4 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 158-160). Associada a les tombes núm. 220 a 223 inclosa.

Tomba núm. 220

Lloc: sector 4. Local LI (fig. 69).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, quatre a cada costat i una a cada extrem.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 4 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 158-160). Associada a les tombes núm. 219 i 221 a 223 inclosa.

Tomba núm. 221

Lloc: sector 4. Local LI (fig. 69).

Tipus: enterrament en àmfores, és a dir, a l'interior d'un sepulcre fabricat amb la panxa de dos grans recipients cilíndrics col·locat un dins de l'altre.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 4 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 158-160). Associada a les tombes núm. 219, 220, 222 i 223.

Tomba núm. 222

Lloc: sector 4. Local LI (fig. 69).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 4 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 158-160).
Associada a les tombes núm. 219 a 221 i 223.

Tomba núm. 223

Lloc: sector 4. Local Ll (fig. 69).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 4 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 158-160).
Associada a les tombes núm. 219 a 222.

Tomba núm. 224

Lloc: sector 5. Local m, immediatament al nord de l i Ll (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 225 a 280 inclosa.

Tomba núm. 225

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 i 226 a 280 inclosa.

Tomba núm. 226

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224, 225 i 227 a 280 inclosa.

Tomba núm. 227

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 226 i 228 a 280.

Tomba núm. 228

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 227 i 229 a 280.

Tomba núm. 229

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 228 i 230 a 280.

Tomba núm. 230

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 229 i 231 a 280.

Tomba núm. 231

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 230 i 232 a 280.

Tomba núm. 232

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 231 i 233 a 280.

Tomba núm. 233

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 232 i 234 a 280.

Tomba núm. 234

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 233 i 235 a 280.

Tomba núm. 235

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 234 i 236 a 280.

Tomba núm. 236

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 235 i 237 a 280.

Tomba núm. 237

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 236 i 238 a 280.

Tomba núm. 238

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 237 i 239 a 280.

Tomba núm. 239

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 238 i 240 a 280.

Tomba núm. 240

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 239 i 241 a 280.

Tomba núm. 241

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 240 i 242 a 280.

Tomba núm. 242

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 241 i 243 a 280.

Tomba núm. 243

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 242 i 244 a 280.

Tomba núm. 244

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 243 i 245 a 280.

Tomba núm. 245

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 244 i 246 a 280.

Tomba núm. 246

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 245 i 247 a 280.

Tomba núm. 247

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 246 i 248 a 280.

Tomba núm. 248

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 247 i 249 a 280.

Tomba núm. 249

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 248 i 250 a 280.

Tomba núm. 250

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 249 i 251 a 280.

Tomba núm. 251

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 250 i 252 a 280.

Tomba núm. 252

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 251 i 253 a 280.

Tomba núm. 253

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 252 i 254 a 280.

Tomba núm. 254

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter de calç cobert d'*opus signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 253 i 255 a 280.

Tomba núm. 255

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 254 i 256 a 280.

Tomba núm. 256

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 255 i 257 a 280.

Tomba núm. 257

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 256 i 258 a 280.

Tomba núm. 258

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 257 i 259 a 280.

Tomba núm. 259

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra. Fins al nivell de l'arrancament de la volta de la cisterna d'aquesta cambra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada els dies 8, 11 i 13 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 181, 184 i 187) Associada a les tombes núm. 224 a 258 i 260 a 280.

Tomba núm. 260

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra. Fins al nivell de l'arrancament de la volta de la cisterna d'aquesta cambra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada els dies 8, 11 i 13 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 181, 184 i 187). Associada a les tombes núm. 224 a 259 i 261 a 280.

Tomba núm. 261

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra. Fins al nivell de l'arrancament de la volta de la cisterna d'aquesta cambra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada els dies 8, 11 i 13 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 181, 184 i 187). Associada a les tombes núm. 224 a 260 i 262 a 280.

Tomba núm. 262

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 261 i 263 a 280.

Tomba núm. 263

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 262 i 264 a 280.

Tomba núm. 264

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 263 i 265 a 280.

Tomba núm. 265

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 264 i 266 a 280.

Tomba núm. 266

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 265 i 267 a 280.

Tomba núm. 267

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: enterrament en àmfora, molt fragmentada, amb pedres a l'entorn i lloses planes de pissarra que fan de base al sepulcre i el protegeixen pel damunt.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 266 i 268 a 280.

Tomba núm. 268

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 267 i 269 a 280.

Tomba núm. 269

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra amb el cadàver protegit pel damunt amb fragments de coll de *dolium* i gerres de mides notables. A 0'90 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 268 i 270 a 280.

Tomba núm. 270

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que protegeixen les despulles i amb altres que fan de solera.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 269 i 271 a 280.

Tomba núm. 271

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 270 i 272 a 280.

90.- Tomba núm. 270.

Tomba núm. 272

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 271 i 273 a 280.

Tomba núm. 273

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, quatre a cada costa i dues a cada extrem (deu en total), d'1'53 m de llargària i 0'55 m d'amplada. A 0'80 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 272 i 274 a 280.

Tomba núm. 274

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 273 i 275 a 280.

Tomba núm. 275

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: caixa de pedres calcàries i al damunt un parament de pedruscall i morter, d'1'95 m de llargària, 0'38 d'alçada i 0'45 d'amplada màxima a la capçalera i 0'25 m als peus.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 274 i 276 a 280.

Tomba núm. 276

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).
Associada a les tombes núm. 224 a 275 i 277 a 280.

Tomba núm. 277

91.- Tomba núm. 277.

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, amb quatre a cada costat i dues als extrems (deu en total) (fig. 91).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 276 i 278 a 280.

Tomba núm. 278

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217). Associada a les tombes núm. 224 a 277, 279 i 280.

Tomba núm. 279

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 27 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 216-217).

Associada a les tombes núm. 224 a 278 i 280.

Tomba núm. 280

Lloc: sector 5. Local m (fig. 70), damunt de les parets nord i est de la cambra.

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, de mides diferents, amb quatre a cada banda, una a cada extrem i una solera per al cadàver de pedres petites.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 21 d'octubre de 1920 (Gandia 1920, 206). Associada a les tombes núm. 224 a 279.

Tomba núm. 281

Lloc: sector 8. Local n, immediatament a llevant del *cardo maximus* (fig. 73).

Tipus: fossa simple a terra, probablement. Molt malmesa pel conreu.

Orientació del difunt: indeterminada.

Referències: explorada el dia 5 de novembre de 1920 (Gandia 1920, 235). Associada a la tomba núm. 282.

Tomba núm. 282

Lloc: sector 8. Local n (fig. 73).

Tipus: caixa de pedres i lloses planes de pedra pissarra que cobreixen les despulles. A 1 m. de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 13 de novembre de 1920 (Gandia 1920, 262).

Tomba núm. 283

Lloc: sector 7. Local immediatament al nord del *decumanus B* i a l'est del *cardo maximus* (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra. Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 26 d'agost de 1921 (Gandia 1921, 21). Associada a la tomba núm. 284.

Tomba núm. 284

Lloc: sector 7. Al costat de la tomba núm. 283 (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra. Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 26 d'agost de 1921 (Gandia 1921, 21). Associada a la tomba núm. 283.

Tomba núm. 285

Lloc: sector 7. A l'*insula* formada pel *cardo maximus* i *decumanus B* (fig. 72).
Tipus: fossa simple a terra. A 0'90 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 30 d'agost de 1921 (Gandia 1921, 21). Associada a la tomba núm. 286.

Tomba núm. 286

Lloc: sector 7. a l'*insula* formada pel *cardo maximus* i *decumanus B* (fig. 72).
Tipus: fossa simple a terra. A 0'90 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 30 d'agost de 1921 (Gandia 1921, 31). Associada a la tomba núm. 285.

Tomba núm. 287

Lloc: sector 7. Local b*, immediatament al nord del *decumanus B* (fig. 72).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, força malmesa pel conreu. A 1'05 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: identificada i excavada el dia 9 de setembre de 1921 (Gandia 1921, 57).

Tomba núm. 288

Lloc: sector 7. Local d*, al costat de b* (fig. 72).
Tipus: Caixa de pedres amb les despulles protegides per *tegulae*. A 1'50 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: trobada i excavada el dia 10 de setembre de 1921 (Gandia 1921, 63).
Associada a les tombes núm. 289 i 290.

Tomba núm. 289

Lloc: sector 7. Local d* (fig. 72).
Tipus: caixa de pedres i *tegulae* protegint les despulles per sobre. A 1'50 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: trobada i excavada el dia 10 de setembre de 1921 (Gandia 1921, 63).
Associada a les tombes núm. 288 i 290.

Tomba núm. 290

Lloc: sector 7. Local d* (fig. 72).
Tipus: enterrament infantil en àmfora, de fet, amb les despulles protegides modes-

tament per fragments d'àmfora. El fossat reomplert de sorra molt pura per sota i pel damunt de la inhumació.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: localitzada i excavada el dia 12 de setembre de 1921 (Gandia 1921, 66). Associada a les tombes núm. 288 i 289.

Tomba núm. 291

Lloc: sector 6. Local j* (fig. 71).

Tipus: fossa simple a terra amb tegulae, fragmentades, que protegeixen les despulles (...hicieron un hoyo y enterraron un cadáver humano con trozos de teja plana.).
Malmesa pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 19 d'octubre de 1921 (Gandia 1921, 137).

Tomba núm. 292

Lloc: sector 7. Local k (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra, probablement.

Orientació del difunt: indeterminada.

Referències: explorada el dia 5 de novembre de 1921 (Gandia 1921, 180). Associada a la tomba núm. 293.

Tomba núm. 293

Lloc: sector 7. Local k (fig. 72).

Tipus: fossa simple a terra, probablement.

Orientació del difunt: indeterminada.

Referències: explorada el dia 5 de novembre de 1921 (Gandia 1921, 180). Associada a la tomba núm. 292.

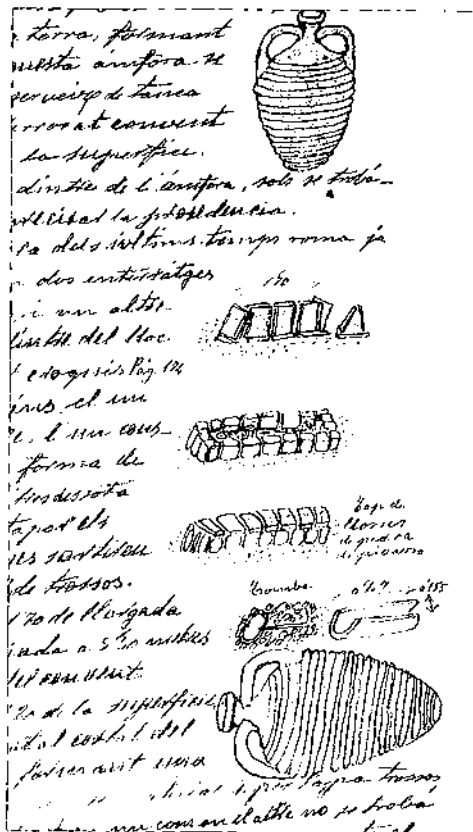
Tomba núm. 294

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, aixafada, però molt sencera. A 1'5 m de fondària

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 17 d'octubre de 1923 (Gandia 1923,

92.- Tomba núm. 294 (àmfora), 295 (tegules), 296 (caixa de pedres), 297 (imbrices) i 301 (àmfora) (segons Gandia 1923).

176-177). L'àmfora s'ha d'assimilar, sens dubte, a la forma Keay LII. Associada a les tombes núm. 295 a 297 inclosa.

Tomba núm. 295

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, amb tres a cada costat, tres més de solera i una a cada extrem (onze en total), de 1'70 m de llargària per 0'50 m d'amplada. A 1'20 m de fondària (fig. 92).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 17 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 176-177). Associada a les tombes núm. 294, 296 i 297.

Tomba núm. 296

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres calcàries amb lloses planes de pedra pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 17 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 176-177). Associada a les tombes núm. 294, 295 i 297.

Tomba núm. 297

Lloc: sector 3. Local W (fig. 68).

Tipus: enterrament infantil a l'interior d'un sepulcre fabricat amb dos *imbrices* de 0'47 m de llargària per 0'10 m d'amplada, amb pedretes petites envoltant i cobrint la sepultura, molt atapeïdes. A 1 m. de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 17 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 176-177). Associada a les tombes núm. 294 a 296.

Tomba núm. 298

93.- Tomba núm. 298, davant, i 299, darrera, durant l'excavació (1923).

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter, recoberta d'*opus signinum*. Sota un gruix de 0'15 m de morterada, tres grans lloses de pedra sorrenca de 0'15 m de gruix, protegeixen un sarcòfag amb parets de pedruscall i morter de 0'25 m de gruix. Interiorment aquest taüt amida 1'80 m de llargària per 0'53 d'amplada i 0'80 de fondària. Les parets de dins es presentaven cobertes per un arrebossat molt fi pintat de vermell, molt perdut i diluït. Hi reposaven dos esquelets, d'un adult i d'un infant crescut. A una fondària de 1'90 m.

Orientació dels difunts: decúbit supí amb els caps a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada entre els dies 18 i 23 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179 i 193). Associada a les tombes núm. 299 i 300.

Tomba núm. 299

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres escairades i lloses planes de pedra pissarra que protegeixen les despulles (sis en total). El sepulcre amidava 1'90 m de llargària i una amplada de 0'50 m al centre i 0'30 m a la zona dels peus (fig. 93 i 94).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada entre els dies 18 i 23 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179 i 193). Associada a les tombes núm. 298 i 300.

Tomba núm. 300

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres.

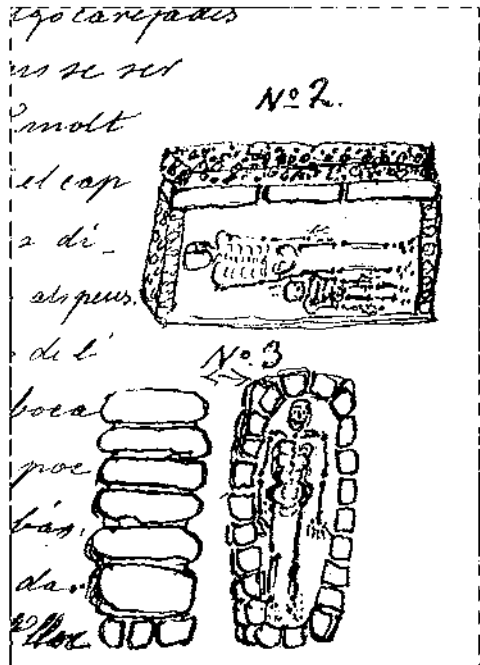
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 298 i 299.

Tomba núm. 301

Lloc: sector 3. Locals F i S (fig. 68).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, trencada prèviament per poder-hi col·locar sense dificultats les despulles. A sota i a l'entorn del recipient esdevingut taüt s'hi disposaven pedretes petites per encaixar-lo i fer-lo més segur. La part conservada de l'àmfora amidava 0'65 m de llargària i 0'28 m d'amplada màxima. Localitzada a 1'80 m de fondària.

94.- Croquis de la tomba núm. 298 (a dalt) i 299 (segons Gandia 1923).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: identificada i excavada el dia 19 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 181). Associada a les tombes núm. 302 i 303. Amfora de la forma Keay LIII.

Tomba núm. 302

Lloc: sector 3. Locals F i S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 19 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 181). Associada a les tombes núm. 301 i 303.

Tomba núm. 303

Lloc: sector 3. Locals F i S (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 19 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 181). Associada a les tombes núm. 301 i 302.

Tomba núm. 304

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 305 a 308 inclosa.

Tomba núm. 305

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 304 i 306 a 308 inclosa.

Tomba núm. 306

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).
Tipus: fossa simple a terra.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 304, 305, 307 i 308.

Tomba núm. 307

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 304 a 306 i 308.

Tomba núm. 308

Lloc: sector 3. Locals X i F (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 18 d'octubre de 1923 (Gandia 1923, 179). Associada a les tombes núm. 304 a 307.

Tomba núm. 309

Lloc: sector 3. Local C, immediatament a l'oest del local R (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres de dues filades, amb solera i coberta de lloses planes de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 5 d'agost de 1924 (Gandia 1924, 126). Associada a la tomba núm. 310.

Tomba núm. 310

Lloc: sector 3. Local C (fig. 68).

Tipus: caixa de dues filades de pedres amb solera i coberta de lloses planes de pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 5 d'agost de 1924 (Gandia 1924, 126). Associada a la tomba núm. 309.

Tomba núm. 311

Lloc: sector 3. A l'entorn de les tombes núm. 309 i 310 (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres amb les despulles protegides per lloses planes de pissarra i *tegulae* de 0'58 m de llargària i 0'48 m d'amplada. A 0'60 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 11 d'agost de 1924 (Gandia 1924, 143).

Tomba núm. 312

Lloc: sector 3. A l'oest del local M (fig. 68).

Tipus: caixa de pedres, molt malmesa pel conreu (*..las piedras que había sobre el muro número 1, perpendicular a la paret oeste de la habitación, pertenecían a un sepulcro*).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 11 d'agost de 1924 (Gandia 1924, 144).

Tomba núm. 313

Lloc: sector 3. Al nord del local I* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra que destruí parets anteriors. Immediatament damunt de la roca natural.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 16 de setembre de 1924 (Gandia 1924, 220-221). Associada a la tomba núm. 314.

Tomba núm. 314

Lloc: sector 3. Al nord del local I* (fig. 68).

Tipus: fossa simple a terra que destruí parets anteriors. Sobre la roca.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 16 de setembre de 1924 (Gandia 1924, 220-221). Associada a la tomba núm. 313.

Tomba núm. 315

Lloc: sector 5. Local LL* (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra perforant, parcialment, el paviment d'*opus signinum* de la cambra. A 1'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 de setembre de 1924 (Gandia 1924, 266). Associada a la tomba núm. 316.

Tomba núm. 316

Lloc: sector 5. Local LL* (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra perforant, parcialment, el sòl d'*opus signinum* de la cambra. A 1'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 29 de setembre de 1924 (Gandia 1924, 266). Associada a la tomba núm. 315.

Tomba núm. 317

Lloc: sector 5. Local J* (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* i *imbrices*, malmesa pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 3 i 10 d'octubre de 1924 (Gandia 1924, 278 i 287).

Tomba núm. 318

Lloc: sector 5. Local J* (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 11 d'octubre de 1924 (Gandia 1924, 289). Associada a la tomba núm. 319.

Tomba núm. 319

Lloc: sector 5. Local J* (fig. 70).

Tipus: fossa simple a terra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 11 d'octubre de 1924 (Gandia 1924, 289). Associada a la tomba núm. 318.

Tomba núm. 320

Lloc: sector 9. Local aa de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb les despulles protegides per lloses planes de pedra pissarra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb disposició nord/sud.

Referències: identificada i excavada el dia 8 d'octubre de 1925 (Gandia 1925, 214-215).

Tomba núm. 321

Lloc: sector 9. Local ss de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb disposició nord/sud.

Referències: descoberta i excavada el dia 8 d'octubre de 1925 (Gandia 1925, 214-215).

Tomba núm. 322

Lloc: sector 9. Local Ll de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb les despulles protegides amb lloses planes de pissarra i *tegulae*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 8 d'octubre de 1925 (Gandia 1925, 214-215).

Tomba núm. 323

Lloc: sector 9. Local t de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb tapadora feta de lloses planes de pissarra que perforava el sòl de la cambra.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 1 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 332-333). A l'interior d'aquesta tomba fou trobat un fermall de cinturó, sencer, de bronze,

interessantíssim, molt ben conservat, actualment al museu arqueològic de Barcelona. Gandia en diu el següent: *Broche de cinturón, en el anverso, dibujos en relieve formando medallón con bichos entrelazados con un rosetón en el centro, dos casetones con bichos en el centro, dos rosetones con círculos y otro casetón en el otro extremo y junto a éste el broche para sujetar o ceñir la correa. En el reverso, cinco aristas de cobre para ceñir el cuero. El final del broche, sujetador de la correa, contiene una inscripción en números romanos XIX* (Gandia 1925, 403-404). (La descripció i bibliografia en l'apartat dedicat a la cronologia del cementiri) (fig. 154).

Tomba núm. 324

Lloc: sector 9. Local t de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 1 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 332-333); dades també en relació al dia 6 de gener de 1926 (Gandia 1925, 403-404).

Tomba núm. 325

Lloc: sector 9. Local t (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 1 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 332-333); altres dades el dia 6 de gener de 1926 (Gandia 1925, 403-404).

Tomba núm. 326

Lloc: sector 9. Local m de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 3 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 336); altres dades el dia 3 de gener de 1926 (Gandia 1925, 394).

Tomba núm. 327

Lloc: sector 9. Local v de l'àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres i lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles. A molt poca fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 3 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 336); altres dades el dia 3 de gener de 1926 (Gandia 1925, 394). Associada a la tomba núm. 328.

Tomba núm. 328

Lloc: sector 9. Local v (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres. A molt poca fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 3 de desembre de 1925 (Gandia 1925, 336); altres dades el dia 3 de gener de 1926 (Gandia 1925, 394).

Tomba núm. 329

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. Amida 1'85 m de llargària, 0'60 d'amplada i 0'54 d'alçada màxima (fig. 95).

Orientació del sarcòfag: ponent/llevant (no ha estat mai obert).

Referències: descobert, sens dubte, pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associada a les tombes núm. 330 a 332. Es localitzà per sota d'un sòl d'*opus signinum* que segellava l'espai.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 330

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. Amida 1'96 m de llargària, 0'65 d'amplada i 0'50 d'alçada màxima (fig. 95).

Orientació del sarcòfag: ponent/llevant (no ha estat mai obert).

Referències: descobert, sens dubte, pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associada a les tombes núm. 329, 331 i 332. Es localitzà per sota d'un sòl d'*opus signinum* que segellava l'espai.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 331

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra, amb tapadora a dos vessants amb sis acroteris ornamentals. Amida 2'06 m de llargària, 0'60 d'amplada i 0'54 d'alçada màxima (fig. 95).

95.- Tombes núm. 329 a 332.

Orientació del sarcòfag: ponent/llevant (no ha estat mai obert).

Referències: descobert, sens dubte, pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associada a les tombes núm. 329, 330 i 332. Es localitzà per sota d'un sòl d'*opus signinum* que segellava l'espai.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 332

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra, amb tapadora a dos vessats i sis acroteris ornamentals. Amida 2'06 m de llargària, 0'65 d'amplada i 0'58 d'alçada màxima (fig. 95).

Orientació del sarcòfag: ponent/llevant (no ha estat mai obert).

Referències: descobert, sens dubte, pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associada a les tombes 329 a 331. Es localitzà per sota d'un sòl d'*opus signinum* que segellava l'espai.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 333

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. La caixa amida 1'96 m de llargària, 0'65 m d'amplada i 0'56 m d'alçada; la tapadora, amb la mateixa llargària i amplada té una alçada màxima de 0'24 m (fig. 96).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descobert sens dubte pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associat a les tombes núm. 334. És trobava en aquell àmbit, damunt d'un sòl de *signinum* que cobria una primera fase d'enterraments conformada pels sarcòfags núm. 329 a 332.

Situació actual: al sud-est de les dependències del museu monogràfic, juntament amb els núm. 334 i 449.

96.- Tombes, d'esquerra a dreta, núm. 333, 334 i 449.

Tomba núm. 334

Lloc: sector 9. Àmbit funerari D (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. La caixa amida 1'97 m de llargària, 0'65 m d'amplada i 0'48 m d'alçada. La tapadora, amb la mateixa amplada i llargària, té una alçada màxima de 0'22 m (fig. 96).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descobert, sens dubte, pels forestals. Se'n parla el dia 22 de juliol de 1926 (Gandia 1926, 24-25). Associada a la tomba núm. 333, es trobava sobre un sòl de *signinum* que cobria un nivell d'enterraments de sarcòfag anteriors (núm. 329 a 332).

Situació actual: al sud-est de les dependències del museu monogràfic, juntament amb els núm. 333 i 449.

Tomba núm. 335

Lloc: sector 6. Damunt paret oest de la cambra amb el mosaic amb inscripció grega "chaire agathos" (fig. 71).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra cobrint les despulles. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18). Associada a les tombes núm. 336 a 343.

Tomba núm. 336

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18). Associada a les tombes núm. 335 i 337 a 343.

Tomba núm. 337

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter de calç, recobert d'*opus signinum*. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18). Associada a les tombes núm. 335, 336 i 338 a 343.

Tomba núm. 338

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra, de pedruscall i morter, recobert d'*opus signinum*. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí, amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18). Associada a les tombes núm. 335 a 337 i 339 a 343.

Tomba núm. 339

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall i morter recobert d'*opus signinum*. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18).

Associada a les tombes núm. 335 a 338 i 340 a 343.

Tomba núm. 340

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall i morter recobert d'*opus signinum*, A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18).

Associada a les tombes núm. 335 a 339 i 341 a 343.

Tomba núm. 341

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall i morter recobert d'*opus signinum*. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18).

Associada a les tombes núm. 335 a 340, 342 i 343.

Tomba núm. 342

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall i morter recoberta d'*opus signinum*. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18).

Associada a les tombes núm. 335 a 341 i 343.

Tomba núm. 343

Lloc: sector 6. Al nord de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: sepulcre d'obra de pedruscall i morter recobert d'*opus signinum*. a 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 8 d'abril de 1935 (Gandia 1935, 17-18).

Associada a les tombes núm. 335 a 342.

Tomba núm. 344

Lloc: sector 6. Cambra a l'oest de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 16, 19 i 20 d'abril i 27 de maig de 1935 (Gandia 1935, 21). Associada a les tombes núm. 345 i 346.

Tomba núm. 345

Lloc: sector 6. Cambra a l'oest de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra i *tegulae* que protegeixen les despulles. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 16, 19 i 20 d'abril i 27 de maig de 1935 (Gandia 1935, 21). Associada a les tombes núm. 344 i 346.

Tomba núm. 346

Lloc: sector 6. Cambra a l'oest de l'habitació de la inscripció grega (fig. 71).

Tipus: caixa de pedres amb *tegulae* que cobreixen les despulles. A 2'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 16, 19 i 20 d'abril i 27 de maig (Gandia 1935, 21). Associada a les tombes núm. 344 i 345.

Tomba núm. 347

Lloc: sector 5. Local núm. 16 (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 21 de maig de 1935 (Gandia 1935, 30).

Tomba núm. 348

Lloc: sector 5. Locals núm. 14 i 15 (fig. 70).

Tipus: sepulcre de pedruscall i morter de calç, recobert d'*opus signinum* que amaga al seu interior un taüt de *tegulae* de secció triangular. Amida 2'03 m de llargària i 0'85 m d'amplada. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 14 a 17 de maig de 1935 (Gandia 1935, 52-53).

Tomba núm. 349

Lloc: sector 5. Locals núm. 14 i 15 (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb una gruixuda capa de *signinum*

que el cobreix pel damunt. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada els dies 14 a 17 de maig de 1935 (Gandia 1935, 52-53).

Tomba núm. 350

Lloc: sector 5. Local núm. 15 (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb una gruixuda capa de *signinum* que el cobreix pel damunt. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre els dies 14 a 17 de maig de 1935 (Gandia 1935, 52-53).

Tomba núm. 351

Lloc: sector 5. Local núm. 15 (fig. 70).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular completament coberta, pel damunt i pels costats d'*opus signinum*. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre el 14 i 17 de maig de 1935 (Gandia 1935, 52-53).
Associada a les tombes núm. 348 a 350.

Tomba núm. 352

Lloc: sector 5. Locals núm. 14-15 (fig. 70).

Tipus: enterrament en àmfora molt malmès.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada entre els dies 14 i 17 de maig de 1935 (Gandia 1935, 52-53).

Tomba núm. 353

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament a sobre d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 354 a 366 inclosa.

Tomba núm. 354

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 i 355 a 366 inclosa.

Tomba núm. 355

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353, 354 i 356 a 366 inclosa.

Tomba núm. 356

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt del sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 355 i 357 a 366.

Tomba núm. 357

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 356 i 358 a 366.

Tomba núm. 358

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 357 i 359 a 366.

Tomba núm.359

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 358 i 360 a 366.

Tomba núm. 360

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 359 i 361 a 366.

Tomba núm. 361

Lloc: sector perifèric, sota les actuals dependències del museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 360 i 362 a 366.

Tomba núm. 362

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 361 i 363 a 366.

Tomba núm. 363

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 362 i 364 a 366.

Tomba núm. 364

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 363, 365 i 366.

Tomba núm. 365

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 364 i 366.

Tomba núm. 366

Lloc: sector perifèric, sota les dependències de l'actual museu monogràfic. Local núm. 13 (fig. 62 i 63).

Tipus: fossa simple a terra immediatament damunt d'un sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 13 de juliol de 1936 (Gandia 1936, 5-7). Associada a les tombes núm. 353 a 365.

Tomba núm. 367

Lloc: sector 10. Àmbit funerari C (fig. 50 i 75).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. De 1'88 m de llargària i 0'69 d'amplada i 0'64 d'alçada màxima (fig. 97).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Localitzat, amb tota seguretat, peis "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Associada a la tomba núm. 368.

Situació actual: *in situ*.

97.- Tombes núm. 367, dreta, i 368 (esquerra).

Tomba núm. 368

Lloc: sector 10. Àmbit funerari C (fig 50 i 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. D'1'98 m de llargària i 0'81 d'amplada (fig. 97).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Localitzat amb tota seguretat pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Associada a la tomba núm. 367.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 369

Lloc: sector 10. Àmbit funerari B (fig 50 i 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. D'1'92 m de llargària i 0'63 d'amplada (fig. 98).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Localitzat, sens dubte, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Trobat per sota d'un sòl d'*opus signinum* que segellava l'espai.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 370

Lloc: sector 10. Àmbit funerari G (fig. 50 i 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. D'1'51 m de llargària màxima i 0'65 d'amplada (fig. 99).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Amb tota seguretat explorat pels "forestals". Associada a les tombes núm. 437 a 440 inclosa.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 371

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals, en aquesta ocasió interconnectats dibuixant una gran creu sobre la tapa del sepulcre. 1'99 m de llargària màxima i 0'65 d'amplada (fig. 100).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Localitzat, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. El dia 5 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 222) fou mogut del lloc on havia aparegut a tocar i paral·lel al mur meridional de l'esglesiola, i col·locat a tocar de la paret occidental de l'àmbit funerari B, on roman (fig. 100).

Tomba núm. 372

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants amb sis acroteris ornamentals. D'1'95 m de llargària i 0'62 d'amplada màxima (fig. 101).

98.- Tomba núm. 369.

99.- Tombes núm. 370, davant, i, d'esquerra a dreta, 437, 438, 439 i 440.

100.- Tomba núm. 371.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: sense dades. Explorat, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.
Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 373

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).
Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. De 2'07 m de llargària i 0'65 d'amplada màxima (fig. 101).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: sense dades. Explorat, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.
Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 374

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).
Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. De 2'04 m de llargària i 0'72 d'amplada (fig. 101).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: sense dades. Explorat, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.
Situació actual: *in situ*.

101.- Tombes núm. 372, 373 i 374 (sarcòfags) i a la dreta, 443. Observeu les restes del paviment d'*opus segmentatum*.

Tomba núm. 375

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: Caixa de pedres de 2 m de llargària i 0'75 d'amplada màxima. Probablement dugué alguna mena de coberta.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Excavada, possiblement pels forestals. Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Netejada de bell nou el dia 6 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 396).

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 376

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants i sis acrotèris ornamentals. D'1'98 m de llargària, 0'61 m d'amplada i 1 m d'alçada (fig. 102).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorat, molt probablement, pels forestals. Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. El dia sis d'agost de 1946 fou obert i mogut lleugerament de lloc (Almagro 1946, 222-228).

Situació actual: *in situ*.

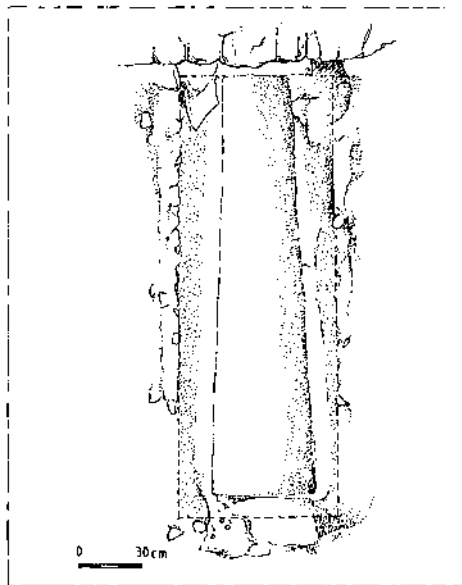
Tomba núm. 377

Lloc: sector 10. A l'interior de la *cella*, en el santuari, immediatament a sota de l'altar (fig. 55 i 75).

Tipus: sarcòfag trapezoidal de gres, al qual li manca, des de temps antic, el costat més curt (llevant), encastat a l'interior d'una estructura de pedra i morter, anterior, disposada de manera que dibuixa lateralment (costats llargs) uns encaixos per rebre les lloses de no més de 8

102.- Tomba núm. 376 en el moment de l'obertura (6-VIII-1946).

103.- Tomba núm. 377. En puntillat, la forma inicial i a dins el sarcòfag trapezoidal de gres.

cm. de gruix que havien tapat el sepulcre. Al damunt hi hauria hagut el sòl de *signinum* que segellava l'espai. És absolutament clar, observant la part de llevant de la *forma* que aquesta tomba fou bastida en el moment de la construcció de la fase antiga de la *cella*. Més endavant, en les grans reformes de la Fase II, fou modificada col·locant-hi el sarcòfag que amida 2'10 m. de llargària i 0'70 d'amplada màxima al cap i 0'36 als peus (fig. 55 i 103).

Orientació del difunt: cap a ponent i peus a llevant i, probablement, decúbit supí

Referències: sense dades. Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 378

Lloc: sector 10. A la nau de l'església, entre dues petites bases de columna de gres, pertanyents a l'edifici termal anterior (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres i morter, de cobertura indeterminada, i al damunt *opus signinum*.

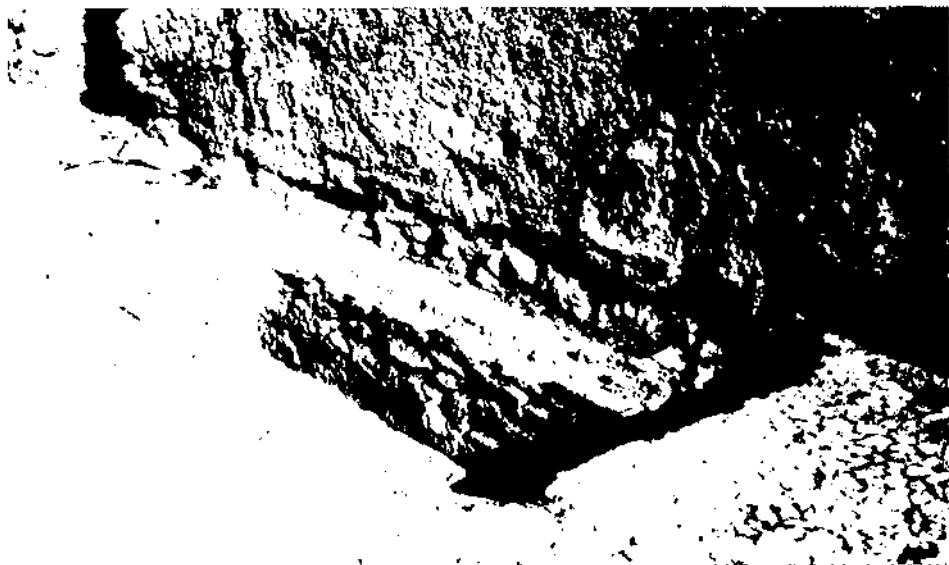
Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada des de temps antic possiblement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Netejada de nou el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 244).

Tomba núm. 379

Lloc: sector 10. En la nau del temple (fig. 75).

Tipus: Caixa de diverses filades de pedra i morter, rectangular, amb cobertura indeterminada i al damunt una capa d'*opus signinum*. Amida 2'40 m de llargària i 1'17 d'amplada (fig. 104).

104.- Tomba núm. 379.

Orientació de l'estructura:
ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada probablement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 380

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres amb quatre grans lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles. Amida 2'48 m de llargària i 1'30 d'amplada (fig. 105).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

105.- Tomba núm. 380 (1946).

Tomba núm. 381

Lloc: sector 10. Àmbit funerari H (fig. 50 i 75).

Tipus: sarcòfag de *tegulae* de secció triangular i amb un recobriment sòlid, de qualitat, fet amb pedruscall i morter de calç conformant un monument notable. Potser havia

106.- Tomba núm. 381.

107.- Tomba núm. 382.

anat cobert d'una capa de *signinum* de la qual, però, no n'hi ha evidències. Trencat i malmès, conserva una llargària de 1'75 m i l'amplada és de 0'80 m (fig. 106).

Orientació del monument: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 382

Lloc: sector 10. Immediatament a ponent de l'àmbit funerari H, al nord de la *cella* (fig. 75).

Tipus: Caixa de pedres. 2'80 m de llargària i 1 m d'amplada (fig. 107).

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada des de temps antic, probablement pels "forestals". Surt al plànol

publicat el 1908 a l'Anuari. Associada a les tombes núm. 383 i 384.

Tomba núm. 383

Lloc: sector 10. Immediatament al nord de la tomba núm. 382 (fig. 75).

Tipus: fossa simple a terra amb les despulles protegides per tres *tegulae*. Amidava de llargària 1'30 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Associada a les tombes núm. 382 i 384.

Tomba núm. 384

Lloc: sector 10. Immediatament a l'oest de la tomba núm. 382 (fig. 75).

Tipus: enterrament en àmfora. El recipient, cilíndric i pràcticament sencer presentava la boca a l'est i amidava 1'95 m de llargària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari. Associada a les tombes núm. 382 i 383. La classificariem dins de la forma Keay XXV.

Tomba núm. 385

108.- Tombes núm. 385, a la dreta, i 432, a l'esquerra. Observeu-hi la tècnica de talla.

Lloc: sector 10. Mur de contenció que delimita per l'oest el vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sarcòfag de pedra, monolític, amb tapadora a dos vessants amb sis acroteris ornamentals. La caixa amida 2'05 m de llargària i 0'60 m d'amplada i 0'62 d'alçada, la tapadora té les mateixes mides llevat de l'alçada màxima, que és de 0'25 (fig. 108).

Orientació del sarcòfag: nord/sud. Cal assenyalar, però, que molt probablement el sepulcre fou mogut i utilitzat per construir un mur de contenció que delimita el nàrtex de l'església per ponent i damunt del qual s'hi construeix la rampa que hi baixa des de l'oest.

Referències: sense dades. Explorat des de temps antic potser pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 386

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat l'any 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 387

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb sis lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 388

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb sis lloses planes de pissarra que protegeixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat l'any 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 389

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb cinc lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 390

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres i cinc lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 391

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres amb sis lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 392

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres, probablement.

Orientació de l'estructura:
ponent/llevant.

Referències; sense dades.
Explorada, molt probablement, pels
"forestals". Surt, mig excavada, al plànol
publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 393

Lloc: sector 10. A la nau del temple
cementiri (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres coberta amb
lloses planes de pedra sorrenca i al
damunt pedruscall i morter de calç reco-
bert tot d'*opus signinum* que conforma-
va en aquest punt el nou paviment de
l'església, ja que el general, d'*opus seg-
mentatum*, havia estat perforat en cons-
truir la tomba. El taüt, rectangular, pre-
sentava una sola gran llosa conformant
el costal sud, una altra formant l'est,
quatre, el nord i dues l'oest, arrebossa-
des interiorment de calç que recobria el
fons conformant una solera. Amida
1'90 m de llargària i 0'75 m d'amplada màxima (fig. 109).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: excavada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 244).

Situació actual: *in situ*.

109.- Tomba núm. 393 (1946).

Tomba núm. 394

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementiri (fig. 75).

Tipus: Fossa simple a terra i, probablement, amb pedres a l'entorn que conforma-
ren una caixa o protegien les despulles. Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Cadàver
d'un infant.

Referències: localitzada i excavada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 243).

Tomba núm. 395

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementiri (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que cobreixen les despulles.
Malmesa des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: trobada i excavada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 243).

Tomba núm. 396

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres d'1'80 m de llargària i 0'55 m d'amplada. A 0'80 m de fondària. És interessant assenyalar que l'excavació proporcionà molts claus de ferro (taüt de fusta?) i a l'entorn i per sobre, pedruscall menut que devia protegir el sepulcre. El paviment que segellava la tomba era d'*opus signinum* a la mateixa cota del sòl d'*opus segmentatum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 239).

Tomba núm. 397

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'20 m de llargària i 0'45 d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Corresponia a un infant o a un adolescent.

Referències: descoberta el dia 6 i excavada el 7 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 228-230).

Tomba núm. 398

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres. De fet, la tomba núm. 398 i la 399 es localitzà a l'interior d'una sola estructura quadrangular feta de pedruscall i morter de calç damunt de la qual s'hi recolza el mur que delimita pel nord la rampa d'accés a la basílica. L'estructura queda dividida interiorment per un mur que separa les dues tombes, 399 a migdia i 398 a tramuntana. Les mides interiors són d'1'90 m de llargària i 0'45 d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 240-242).

Tomba núm. 399

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres dins d'una estructura d'obra (mireu tomba núm. 398). Interiorment amida 1'90 m de llargària i 0'93 d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 240-244).

Tomba núm. 400

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: fossa simple a terra amb parets i cobertura de pedruscall i morter de calç i pel damunt, conformant el paviment, l'*opus signinum*. Amidava de llargària màxima 2'78 m i d'amplada 1'15.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant. No ha estat excavada.
Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 239).

Tomba núm. 401

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'85 m. de llargària i 0'55 d'amplada.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 241-242).
Situació actual: *in situ*, molt malmesa.

Tomba núm. 402

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'60 m de llargària per 0'60 m d'amplada.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 241-242). Es conserva *in situ* molt arruïnada.

Tomba núm. 403

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella*, per sota del mur meridional de la rampa d'accés (fig. 75).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'85 m de llargària i uns 0'60 m d'amplada.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 241-242).

Tomba núm. 404

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).
Tipus: enterrament infantil en àmfora trencada pel mig per col·locar-hi les despulles, amb la boca i les nanses cap a l'est, dipositada dins d'un forat amb la solera preparada amb un nivell pla de pedruscall i morter de calç.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: sense dades concretes. Explorat, molt probablement, pels "forestals".
Surt al plànol publicat el 1908 en l'Anuari. Forma Keay XXV, possiblement.

Tomba núm. 405

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella*, per sota de la rampa d'accés des de l'oest (fig. 75).
Tipus: caixa de pedres.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: sense dades. Explorada, molt probablement, pels "forestals".

110.- Tomba núm. 407.

Tomba núm. 406

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: sarcòfag monolític de gres que no conserva la tapadora i de forma lleugerament trapezoidal. Amida 1'65 m de llargària, 0'77 d'amplada i 0'71 d'alçada exterior. La fondària interna és de 0'33 m.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Tanmateix, suposem que procedeix dels entorns immediats de la *cella* que és on s'han localitzat tots els sepulcres d'aquestes característiques.

Situació actual: al costat de la paret de tanca de llevant del pati de les dependències del museu monogràfic.

Tomba núm. 407

Lloc: sector 10. Entre les escales i la rampa d'accés al vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa feta de grans pedres, una a cada capçalera i tres a cada un dels costats llargs de 2'65 m de llargària màxima i 1'04 d'amplada (fig. 110).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, molt probablement, pels "forestals".

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 408

Lloc: desconegut. Fou recuperada per Emili Gandia a la finca del Pont del Mal Nom de l'Escala on feia d'abeurador i portada al Museu d'arqueologia de Barcelona. No és segur que vingui del cementiri de la Neàpolis però és emporità.

Tipus: sarcòfag monolític de pedra.

Referències: recuperat el dia 3 de maig de 1908 (Gandia 1908, 32-33).

Tomba núm. 409.

Lloc: indeterminat però probablement de l'àmbit funerari B (fig. 50 i 75).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra sorrenca de 2'18 m de llargària, 0'58 m d'amplada i 0'76 d'alçada (fig. 111).

Referències: localitzada durant les excavacions iniciades entre 1846 i 1848 per la Comissió de Monuments de Girona i subvencionades per la Diputació provincial.

111.- Tomba núm. 409 (conservada al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona. (Església de Sant Pere de Galligants).

Situació actual: es troba exposat al Museu d'Arqueologia de Catalunya/Girona i porta els núm. d'inventari 1332 i 1333.

Tomba núm. 410

Lloc: sector 10. Lloc imprecís a l'aula basilical o els encontorns immediats. Tanmateix, l'any del descobriment (1846) ens permet fer un seguit de disquisicions. A l'interior del temple no hi ha cap fossat obert a l'interior del qual hi hagués estat entaforat. Les tombes detectades, o bé tenien el sarcòfag a dins o conserven l'obra de sepultures d'altra tipologia (caixes de pedra) o són massa reduïdes perquè hi cabés el gran taüt marmori. Semblantment passa al vestibul meridional on no hi ha cap lloc possible d'on pogués venir el sarcòfag. Així doncs, només ens queda una possibilitat raonable; que hagués estat dipositat a l'interior d'una de les cambres funeràries, probablement vist, damunt d'un sòl de *signinum*. Només pot pertànyer a les que anomenem A, B, C o K ja que les altres foren explorades més tard. D'aquestes, la que ofereix més possibilitats és la A, l'única lligada estructuralment a l'aula basilical, de la qual és un apèndix i que podria haver tingut una funció religiosa específica que l'existència d'aquest sarcòfag, visible, faria evident, privilegiant l'àmbit i convertint-lo en una mena de capella "martirial", on s'haurien venerat les despulles d'un personatge important del primer cristianisme emporità (fig. 44).

Tipus: sarcòfag, amb tapadora de marbre, esculturat, conegut a la bibliografia amb el nom del sarcòfag de les estacions (fig. 157). El sepulcre amida 2'08 m de llargària, 0'64 d'amplada i 0'55 m. d'alçada i la tapadora 2'12 m. de llargària, 0'27 d'alçada a la rebava frontal i 0'65 m. d'amplada. De marbre blanc de bona qualitat, Carrara possiblement, presenta al mig la **imago clipeata** col.locada dins d'una gran petxina, representació convencional del difunt, amb *himation* i duent un *volumen*, enrotllat, a les mans amb una decoració rica i carregada als dos costats, amb vuit personatges dempeus, quatre a cada banda, tots nus llevat d'una mena de mantell col.locat damunt l'espatlla a excepció de la tercera figura a l'esquerra de la **imago**, el bon pastor, habillat amb túnica curta i sandàlies i amb el xai a coll-i-be (aquesta és, precisament, l'única figura que pot ser

interpretada des d'una òptica cristiana i que ha servit, algun cop, per incidir en un hipotètic criptocristianisme de la decoració del sepulcre) i la del seu costat, la quarta, representació de l'hivern vestit a la manera d'Attis, amb calces llargues i un mantell que li tapa el cap i part del pit. A la dreta de la figura del "bon pastor", la representació de la tardor, una figura nua amb un mantell afiblat davant del pit darrera de la qual hi ha un *eros* cavalcant una pantera. A l'extrem dret del sarcòfag novament la representació del *genius* de la tardor, amb mantell afiblat davant del pit i aguantant una llebre amb la mà dreta alçada i a sota un gos que intenta haver-la. A la dreta d'aquesta figura, la representació de l'estiu, amb clàmide i coronat d'espigues i, més enllà, el *genius* de la primavera, amb corona de flors i entre un i l'altre, un arbre florit amb un *eros* entre les branques. El *clipeus*, en forma de petxina, és sostingut per dues divinitats alades, amb mantell afiblat sobre el pit i coronats. Dues petites victòries alades ajuden a sostenir l'escut per la part de dalt. Per sota de la *imago clipeata* s'observa la representació del mite d'Endimí i Selene, aquell a la dreta ajaçat, amb clàmide i la llança a la mà esquerra i la deessa que ha baixat del carro que arrosseguen dos cavall nerviosos.

La decoració del frontal de la coberta, que forma part amb tota seguretat de la mateixa peça, mostra a banda i banda d'una cartela quadrada, llisa, uns *erotes* veremant i elaborant el vi, a la dreta, i a l'esquerra la recollecció de l'oli i la fabricació de l'oli, amb uns camperols, en aquest cas, vestits amb túnica curta, llevat d'un cas. Ha estat datat a època tetràrquica, molt probablement a principi del segle quart (Pella i Forgas 1883, 267 i 275-276; García y Bellido 1949, 267-272 i lám. 218-222; Bovini 1954, 25; Almagro/Palol 1962, 33; Palol 1967, 35-36, nota 19; Oliva 1974, 88-89; Claveria 1994, 60, 63, 70, 72, 91-101, 206-207 i 248-249, amb tota la bibliografia específica recollida).

Referències: localitzada durant les excavacions iniciades per la Comissió de Monuments de Girona subvencionades per la Diputació provincial el 1846.

Situació actual: Es troba exposat al Museu d'Arqueologia de Catalunya/Girona i porta els núm. d'inventari 1056 i 1057.

Tomba núm. 411

112.- Tomba núm. 411.

Lloc: sector 9. Àmbit funerari F (fig. 50 i 74).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, per sota d'un paviment de *signinum*. 4 teules formant la solera, 4 més a cada costat i una a cada extrem (14 en total). Amida 2'24 m de llargària i 0'48 d'amplada (fig. 112).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals".

Situació actual: *in situ* i molt malmesa.

Tomba núm. 412

113.- Tombes núm. 412 (sarcòfag), 413 (caixa de pedres), 416 i 417 (sarcòfags, a la dreta).

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals de 19'2 m de llargària i 0'62 m d'amplada. La tapadora té una alçada màxima de 0'25 m (fig. 113).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 413 a 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 413

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedres feta de lloses planes de pissarra que cobrien també les despulles. De 2 m de llargària i 0'80 m d'amplada màxima (fig. 113).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 i 414 a 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 414

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra que protegeixen les despulles. De 2'20 m de llargària màxima i 0'80 m d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412, 413 i 415 a 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 415

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. D'1'98 m de llargària i 0'62 m d'amplada. La tapadora té una alçada màxima de 0'23 m.

Orientació del sepulcre: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 a 414 i 416 a 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 416

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. D'1'92 m de llargària i 0'62 m d'amplada. La tapadora té una alçada màxima de 0'26 m (fig. 113).

Orientació del sepulcre: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 a 415 i 417 a 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 417

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. De 2'03 m de llargària i 0'62 m d'amplada. La tapadora té una alçada màxima de 0'25 m (fig. 113).

Orientació del sepulcre: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 a 416, 418 i 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 418

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris ornamentals. La caixa amida 1'99 m de llargària, 0'64 m d'amplada i 0'50 m alçada, la tapadora, amb la mateixa amplada i llargada, té una altura màxima de 0'26 m.

Orientació del sepulcre: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 a 417 i 419.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 419

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E (fig. 50 i 74).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessants i sis acroteris. L'amplada és de 0'60 m i l'altura màxima de la tapadora és de 0'26 m.

Orientació del sepulcre: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Associada a les tombes núm. 412 a 418.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 420

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementirial (fig. 75).

Tipus: enterrament infantil en àmfora. Perforant el sòl d'*opus segmentatum* i protegint el recipient, pel damunt, amb una llosa plana de pissarra i, finalment, restituint el paviment amb una capa d'*opus signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 3 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 221).

Tomba núm. 421

Lloc: sector 10. Al vestíbul de la *cella*, immediatament al sud de l'absis (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres coberta amb tres lloses planes de pissarra d'1'85 m. de longitud. Per sota el sòl de *signinum*.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: localitzada i excavada el dia 6 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 222-223).

Tomba núm. 422

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementirial (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres i morter de calç amb lloses cobrint les despulles. Amida 0'73 m de longitud i 0'31 d'amplada.

Orientació del cadàver: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Enterrament infantil.

Referències: identificada i excavada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 228-230).

Tomba núm. 423

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementirial (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres amb lloses planes de pissarra cobrint les despulles. Amida 0'94 m de longitud, 0'35 m d'amplada i 0'20 m d'alt. Utilitzà una pedra pel costat sud, est i oest i tres per forma la paret nord i tres lloses de pissarra per tapar el taüt. A 0'20 m de fondària i remenada des de temps antic.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Enterrament infantil.

Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 228-230).

Tomba núm. 424

Lloc: sector 4. *Cardo maximus* (fig. 69).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular. A 0'80 m de fondària. Molt mal-mesa pel conreu.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i excavada el dia 7 d'octubre de 1913 (Gandia 1913, 208-209).

Tomba núm. 425

Lloc: sector 9. Àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada, molt probablement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 426

Lloc: sector 9. Àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada possiblement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 427

Lloc: sector 9. Àgora (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada possiblement pels "forestals". Surt al plànol de 1908 publicat a l'Anuari.

Tomba núm. 428

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada possiblement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 429

Lloc: sector 9. *Stoa*, immediatament a l'est de la inhumació núm. 386 (fig. 74).

Tipus: caixa de pedres de mides considerables.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Explorada possiblement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 430

Lloc: sector 10. Àmbit funerari K (fig. 50 i 75).

Tipus: indeterminat. Sota un sòl de *signinum*.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: no explorada. Sense dades.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 431

Lloc: sector 9. *Stoa* (fig. 74).

Tipus: fossa simple a terra, probablement.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada possiblement pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Tomba núm. 432

Lloc: sector 10. Formant part del mur de contenció que delimita pel nord la rampa d'accés al vestibul (fig. 75).

Tipus: sarcòfag monolític de pedra amb tapadora a dos vessats i sis acroteris ornamentals. La caixa amida 1'94 m de llargària i 0'50 d'alçada. L'alçada màxima de la tapadora és de 0'25 m. No en podem saber l'amplada (fig. 108).

Orientació del sepulcre: ponent/llevant. Podria haver estat mogut de lloc.

Referències: sense dades. Localitzat, possiblement, pels "forestals". Surt al plànol publicat el 1908 a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 433

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella* (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres fent malbé, en part, l'estructura formada per les tombes núm. 398 i 399. Amida 1'40 m de llargària i 0'50 d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada el dia 9 d'agost de 1946 (Almagro 1946, 241).

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 434

Lloc: sector 10. A la nau de l'església cementirial, immediatament a l'est de la tomba núm. 379 (fig. 75).

Tipus: caixa de pedres que perforà el vell paviment d'*opus segmentatum* i que fou refet amb un pegot d'*opus signinum*. Amida 1'20 m de llargària i 0'70 d'amplada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Surt al plànol de 1908 publicat a l'Anuari.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 435

Lloc: sector 9. Àmbit funerari J (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedra força malmesa. De 1'25 m de llargària i 0'60 m d'amplada (fig. 114).

114.- Tombes núm. 436, davant, i 435, darrera.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Possiblement localitzada pels "forestals". Associada a la tomba núm. 436.

Tomba núm. 436

Lloc: sector 9. Àmbit funerari J (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedres de 2'70 m de llargària i 0'98 m d'amplada (fig. 114).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Possiblement localitzada pels "forestals". Associada a la tomba núm. 435.

Tomba núm. 437

Lloc: sector 10. Àmbit funerari G (fig. 50 i 75).

Tipus: caixa de pedres. Molt malmesa (fig. 99).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Possiblement explorada pels "forestals". Associada a les tombes núm. 370, 438, 439 i 440.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 438

Lloc: sector 10. Àmbit funerari G (fig. 50 i 75).

Tipus: indeterminat. Caixa de pedres, possiblement. Amida 1'80 m de llargària (fig. 99).

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Possiblement explorada pels "forestals". Associada a les tombes núm. 370, 437, 439 i 440.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 439

Lloc: sector 10. Àmbit funerari G (fig. 50 i 75).

Tipus: sepulcre de *tegulae* molt fet malbé. Amida 1'80 m de llargària (fig. 99).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Possiblement explorat pels forestals. Associat a les tombes núm. 370, 437, 438 i 440.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 440

Lloc: sector 10. Àmbit funerari G (fig. 50 i 75).

Tipus: caixa de pedres, probablement. Amida 1'80 m de llargària (fig. 99).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: sense dades. Possiblement explorada pels "forestals". Associada a les

tombes núm. 370, 437, 438 i 439.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 441

Lloc: sector 9. Sobre l'angle sud-oest que formen els murs de l'àmbit funerari I, a la *stoa* (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedres coberta per lloses planes de pissarra, recoberta exteriorment, conformant un monument troncopiramidal, per pedruscall i morter de calç i tot recobert d'*opus signinum*.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Explorada, potser, pels "forestals". Surt al plànol de 1908 publicat per l'Anuari.

Tomba núm. 442

Lloc: sector 9. Àmbit funerari F. Contra el mur septentrional de l'estança (fig. 50 i 74).

Tipus: Caixa de pedres calcàries coberta amb tres lloses planes de pissarra. Amida 2'20 m de llargària i 0'58 d'amplada (fig. 115).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: descoberta el 1991, durant les exploracions iniciades en el marc del XLIV Curs Internacional d'Arqueologia d'Empúries.

Situació actual: *in situ*.

115.- Tomba núm. 442.

Tomba núm. 443

Lloc sector 10. Vestíbul de la *cella*. Lleugerament al nord de la tomba núm. 337 (fig. 75).

Tipus: caixa d'obra, amb pedres ben tallades i col·locades als costats i grans lloses que cobrien el sepulcre. Al damunt un sòl de *signinum*, uniformitzava la cota de circulació (fig. 101).

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. S'identifica en fotografies antigues.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 444

Lloc: sector 10. Vestíbul de la *cella*, entre les tombes núm. 376, al sud, i 380, al nord (fig. 75).

Tipus: caixa de grans pedres calcàries, una a cada capçalera i dues a cada un dels costats llargs, molt grosses. Probablement la cobertura era de plaques primes de pissarra, tal com sembla que indica la fondària de la *forma* i la cota del sòl de circulació. Fa 1'48 m de llargària i 0'75 d'amplada (fig. 116).

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades.

Situació actual: *in situ*.

Tomba núm. 445

Lloc: sector 1. Molt a prop de l'angle sud-oest de la torre grega de la muralla occidental de la Neàpolis (fig. 66).

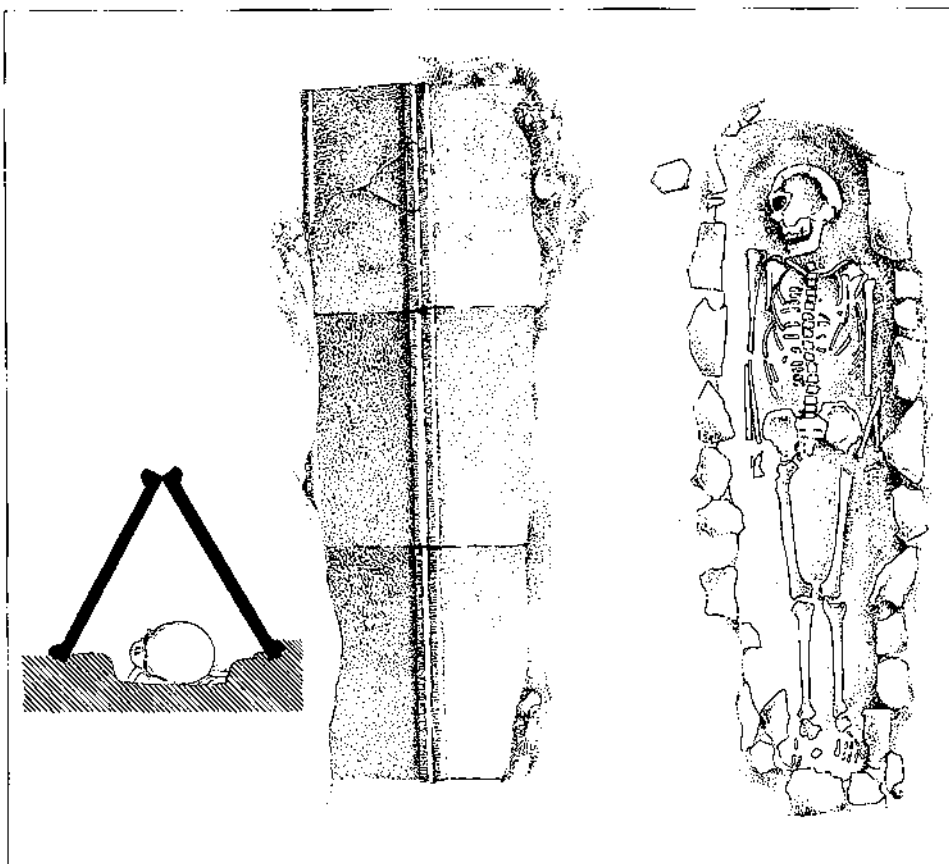
Tipus: caixa d'una sola filada de pedres amb els costats curts arrodonits. Cobrien les despulles sis *tegulae*, tres a cada costat, disposades a doble vessant. La sepultura feia 1'75 m de llargària i 0'60 d'amplada (fig. 117).

Orientació: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos. Cap a ponent i peus a llevant.

Referències: identificada i explorada durant la campanya del 1990. A l'interior de la tomba s'hi recuperaren tres petites monedes de bronze, dos *nummi* autònoms vàndals i un altre *nummus* molt desgastat i malmès d'identica metrologia. Tal com suposa M.T. Marot, aquestes monedetes haurien quedat entre la roba del difunt

116.- Tomba núm. 444.

117.- Planta i secció de la tomba 445; l'esquelet i l'estructura de l'entorn un cop enretirades les tègules (1990).

amb la qual hauria estat sebollit. Ens donen un *terminus post quem* extraordinari, per a aquesta deposició i per a l'ús de sepultures d'aquesta mena, entre mitjan segle cinquè i primer terç del sisè (Campo 1993, 199).

Tomba núm. 446

Lloc: sector 1. Immediatament al nord de la tomba núm. 445 (fig. 66).

Tipus: enterrament infantil en àmfora.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: identificada i explorada durant la campanya del 1990. L'àmfora s'ha de classificar dins de la forma Almagro 52/Keay LV, amb una cronologia que grosso modo s'ha de situar entre el final del segle cinquè i el final del sisè.

Tomba núm. 447

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E. A migdia de la tomba núm. 419 (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedres. Un sòl de *signinum* cobreix tota l'estructura. No sabem com es tapaven les despulles del difunt.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades.

Situació actual: *in situ* i no excavada.

Tomba núm. 448

Lloc: sector 9. Àmbit funerari E. Al sud de la tomba núm. 447, contra el mur meridional de tanca (fig. 50 i 74).

Tipus: caixa de pedra recoberta de *signinum*.

Orientació de l'estructura: ponent/llevant.

Referències: sense dades. Se'n conserva la marca en el lloc i les restes de la cobertura al costat de llevant.

Tomba núm. 449

Lloc: desconegut.

Tipus: sarcòfag monolític de pedra. La caixa fa 1'95 m de llargària, 0'71 m d'amplada i 0'53 m d'alçada; la tapadora semblantment, llevat de l'alçada màxima, que és de 0'28 m (fig. 96).

Orientació: desconeguda.

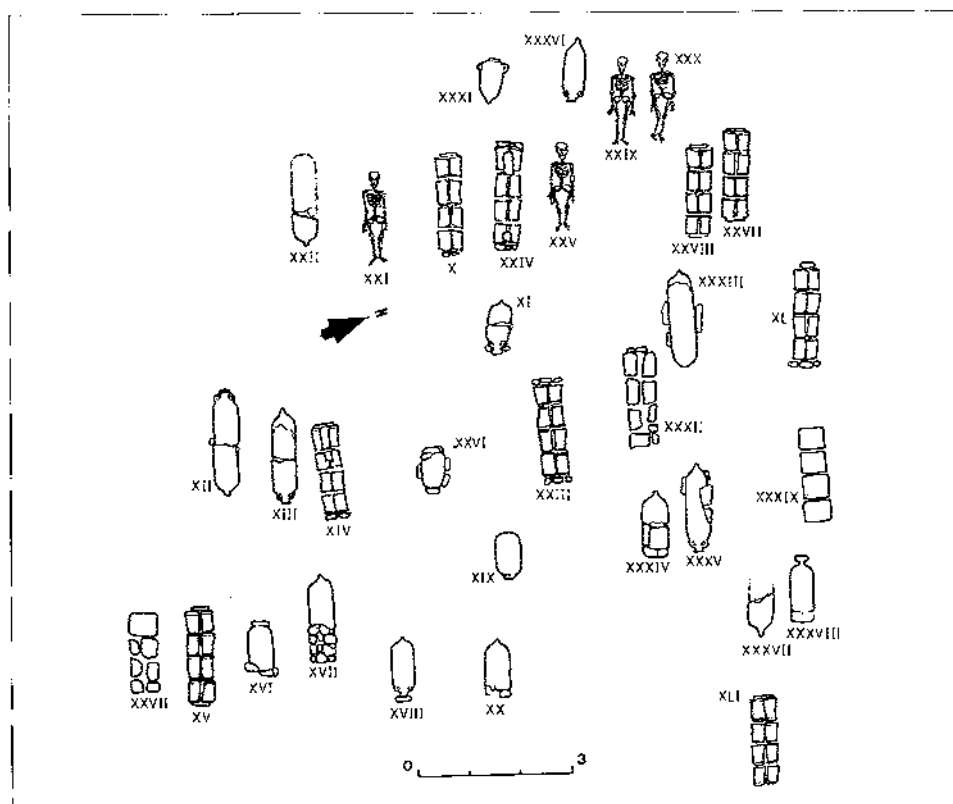
Referències: sense dades. Explorada, molt probablement, pels "forestals".

Situació actual: mogut i traslladat al sud-est de les dependències del museu monogràfic, al costat dels sepulcres núm. 333 i 334 d'aquest catàleg.

5.4. LA NECRÒPOLI MARTÍ (FIG. 62 I 118).

Se situa en l'espai que hi ha a ponent de la Neàpolis s'estén fins a arribar a les estructures més orientals de l'ampliació de la Casa Romana núm. 2 B, davant mateix, gairebé, dels forns de terrissa que explorà Gandia i de la torre quadrangular més septentrional de les fortificacions d'*Emporion*, desmuntada fins a nivell de fonamentació després de la unió de la *polis* amb la ciutat del turó per formar el *municipium* romà d'Empúries dins de la segona meitat del segle I aC. En aquest sector hi ha un gran cementiri, majoritàriament grec, amb algunes incineracions indígenes amb una llarguíssima perduració entre els segles VI i el III aC que ocupa una gran superfície. La zona fou amortitzada en el moment de la fusió de les dues ciutats juxtaposades i aquest espai esdevingué part del nou *pomerium* d'*Emporiae*, i va perdre la possibilitat de continuar utilitzant-se com a necròpoli. La presència de diverses estructures documenta l'aprofitament i el nou ús de l'indret. Tanmateix, en coincidir la creació del *municipium* i l'inici de la crisi d'aquesta ciutat, aquesta barriada no va créixer excessivament, la qual cosa explica el bon estat general del cementiri.

118.- Necròpoli Martí. Planta de detall del sector explorat (segons Almagro 1955, amb petites modificacions).

En aquesta mateixa àrea, i sobretot al sector nord-oriental, fou descoberta i excavada una necròpoli tardana no pas més enllà d'una cinquantena de metres de les darreres tombes cristianes explorades per Gandia. El fet que les estructures de l'antic convent hagin dificultat el coneixement del sector que ocupa, que la necròpoli Martí només fos parcialment explorada i que la cronologia i tipologia del cementiri cristià de la Neàpolis siguin idèntiques al de la necròpoli tardana Martí, ens fan suposar que ens trobem davant d'una única necròpoli, de fet el gran cementiri de l'Empúries de la baixa antiguitat, el nucli polític, religiós i econòmic de la qual cal situar a Sant Martí. Això explica també que la necròpoli s'estengui llargament de ponent a llevant des de, pràcticament, el camí antic de Sant Martí a l'Escala que passa als peus del penya-segat que emmarca a ponent el vell port, probablement d'origen remot, fins als límits del mar i, en canvi, amb un front nord-sud màxim d'uns 150 m, que forma, per tant, una faixa llarga i estreta a tot l'entorn del port.

Aquest cementiri consta, segons sembla, d'un nucli important amb dos subgrups, un de 32 tombes (de la núm. X a la núm. XLI), que és el sector més proper a la Neàpolis, i un altre de sis enterraments que es localitza una mica més a ponent del grup principal (tombes núm. I a VI). Les altres inhumacions es troben ja més disseminades, a més distància, amb tres tombes entre les ruïnes de les dependències més orientals de la Casa Romana núm. 2 B (tombes núm. VII a IX) o més al sud (tomba núm. XLII), prop de l'eixample oriental de la Casa Romana núm. 1 (tomba núm. XLIV) o en lloc sense determinar (tomba núm. XLIII) (fig. 118).

La necròpoli Martí fou objecte d'una llarga excavació entre l'hivern del 1946 i l'any 1950.

5.5. CATÀLEG I DESCRIPCIÓ DE LES TOMBES.

Apleguem, resumint-les, les dades recopilades per Martín Almagro i hi afegim les tombes que explorà Gandia i que continuaven inèdites. Conservem la numeració antiga i hi afegim, a continuació, les noves sepultures.

Tomba núm. I

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra amb tres pedres que protegien el crani. A 0'40 m de fondària i perforava unes escombreres d'època altoimperial.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. D'1'45 m de llargària, aproximadament.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. II

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'40 m de fondària i perforava unes escombreres de l'alt imperi.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. D'1'50 m de llargària, aproximadament.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. III

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'40 m de fondària; perforava una escombrera de l'alt imperi.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. D'entre 1'45 i 150 m de llargària.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. IV

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'30 m de fondària i perforava una escombrera d'època baixrepublicana.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. D'uns 1'50 m de llargària.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. V

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra. A 0'30 m de fondària i perforava una escombrera baixrepublicana.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. D'uns 1'50 m de llargària.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. VI

Lloc: a l'oest del nucli principal (fig. 118).

Tipus: fossa prismàtica, en forma de taüt ben excavada a la roca. Protegint les despulles pedres més aviat planes i grosses, sense polir. D'1'70 m de longitud i 0'20 d'alçada.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. VII

Lloc: entre les estructures més orientals de la Casa Romana núm. 2 B (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt malmesa. A 0'40 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. VIII

Lloc: entre les estructures més orientals de la Casa Romana núm. 2 B (fig. 118).

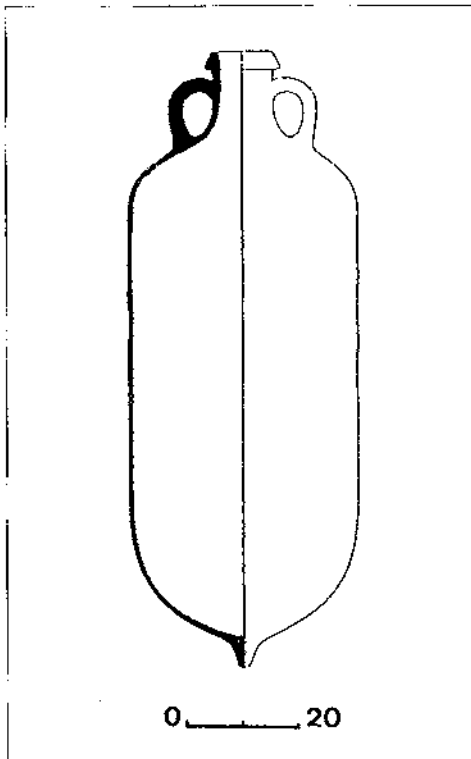
Tipus: enterrament en àmfora, molt malmesa. A 1 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. IX

Lloc: entre les estructures més orientals de la Casa Romana núm. 2 B (fig. 118).
Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt malmesa. A 0'50 m de fondària.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-325.

Tomba núm. X

Lloc: nucli central (fig. 118).
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'77 m de llargària, amb quatre teules planes a cada costat i una a cada extrem (deu en total). A 1 m de fondària i perforava una escombrera altoimperial.
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-325 i lám. XIII, 6.

119.- Tomba XI. Amfora Keay LXXXV (segons Almagro 1955).

Tomba núm. XI

Lloc: nucli central (fig. 118).
Tipus: enterrament infantil en àmfora amb la boca col·locada a l'est i la base a l'oest, de 0'80 m de llargària. A 1 m de fondària i perforava una escombrera altoimperial (fig. 119).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-325. Tipològicament l'àmfora correspon a la forma Keay LXXXV.

Tomba núm. XII

Lloc: nucli central (fig. 118).
Tipus: enterrament fent servir dues àmfores d'1'28 m una i 0'96 l'altra, connectades i que conformaven un sepulcre de 2 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 120).
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 326 i làm. XIII, 5. Tipològicament, les àmfores corresponen a la forma Keay LVIII.

Tomba núm. XIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament en què es fan servir dues àmfores connectades amb una longitud total d'1'78 m. A 1 m de fondària (fig. 121).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 326 i làm. XIII, 5. Tipològicament, les àmfores corresponen a la forma Keay LIX.

Tomba núm. XIV

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb *imbrices* que uneixen l'aresta superior i amb una tègula i una pedra que tapava, respectivament, els extrems, de 1'83 m de longitud. A 0'70 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 326 i làm. XIII, 5.

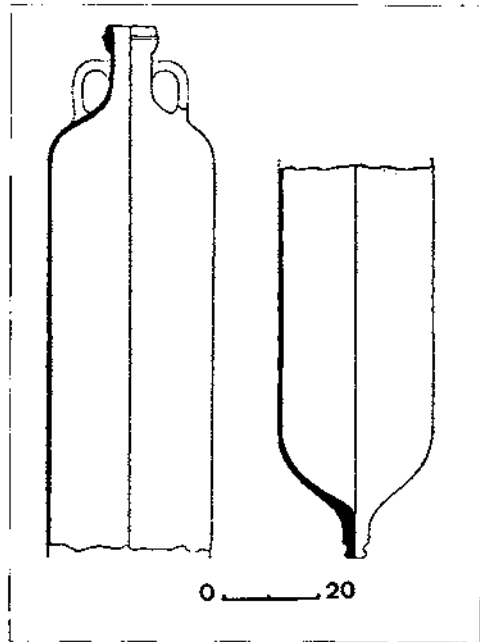
Tomba núm. XV

Lloc: nucli central (fig. 118).

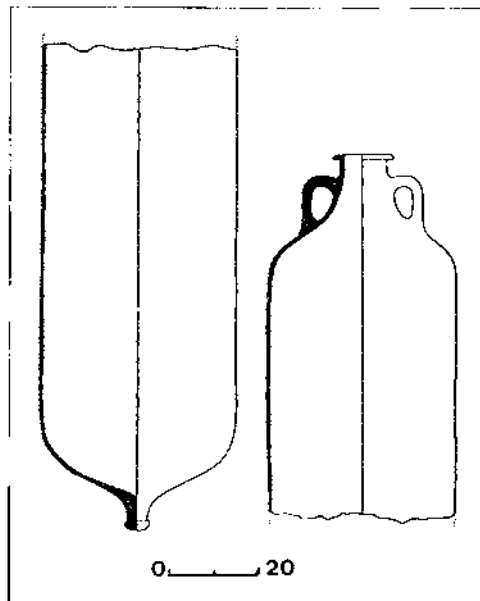
Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular d'1'80 m de longitud, amb quatre peces a cada banda i dues que tapaven els extrems (deu en total, de 0'49 per 0'40 m de costat). A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

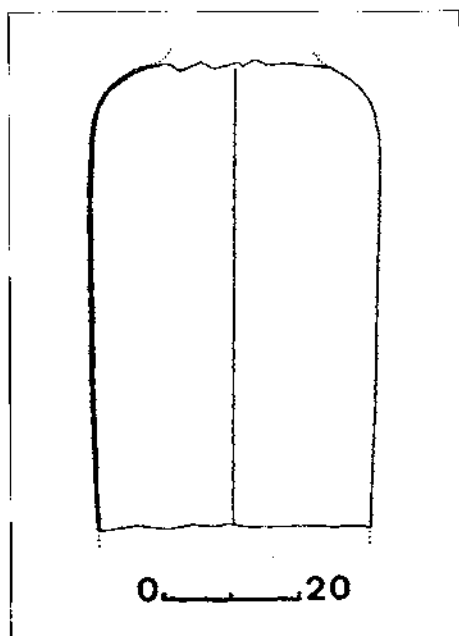
Referències: Almagro 1955, 321-323, 327 i làm. XIII, 5.

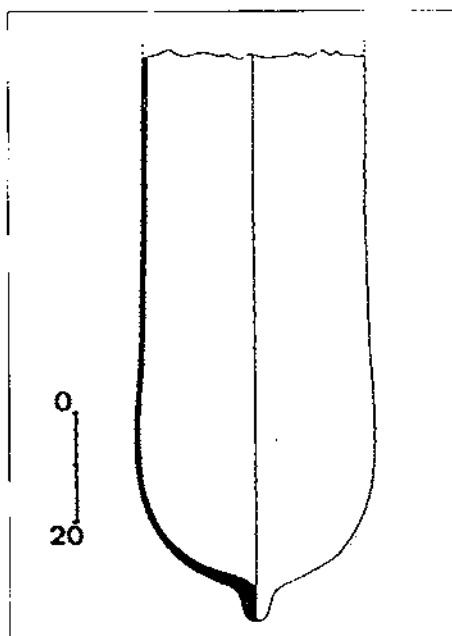
120.- Tomba XII. A la dreta, àmfora Keay LVIII; l'altra, indeterminada (segons Almagro 1955).

121.- Tomba XIII. A l'esquerra, àmfora Keay LIX; a la dreta, indeterminada (segons Almagro 1955).

122.- Tomba XVI. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

123.- Tomba XVII. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

Tomba núm. XVI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, de 0'72 m de longitud, molt malmesa. A 1 m de fondària (fig. 122).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 327 i làm. XIII, 5.

Tomba núm. XVII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora i amb pedres. El recipient ceràmic, panxa i peu, protegeix el cap i mig cos, i la resta del cadàver era coberta amb pedres. La tomba té una longitud total d'1'60 m. A 1 m de fondària (fig. 123).

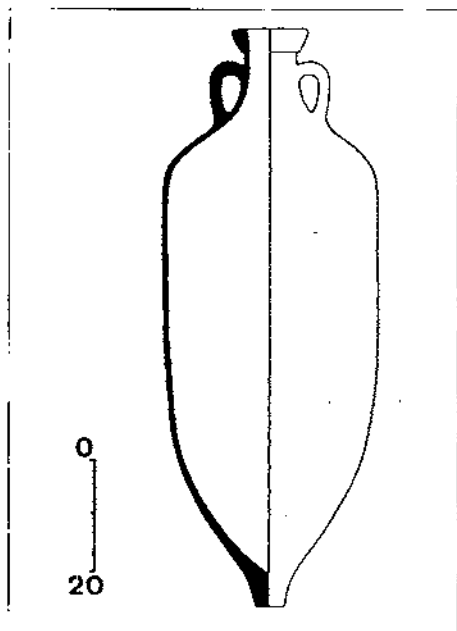
Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 327 i làm. XIII, 5.

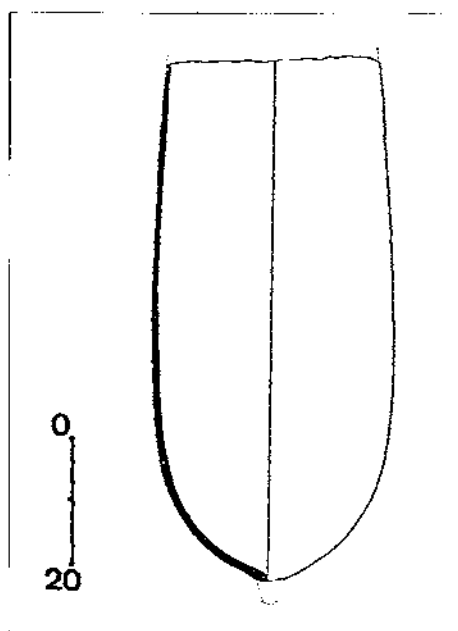
Tomba núm. XVIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, fragmentada però pràcticament sencera, amb la boca col.locada a l'est i el peu a l'oest, d'1'10 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 124).

124.- Tomba XVIII. Amfora Keay IV (segons Almagro 1955).

125.- Tomba XIX, Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 327-328. Tipològicament, aquesta àmfora correspon a la forma Keay IV, possiblement.

Tomba núm. XIX

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt fragmentada i sense boca ni espatlla, de 0'70 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 125).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

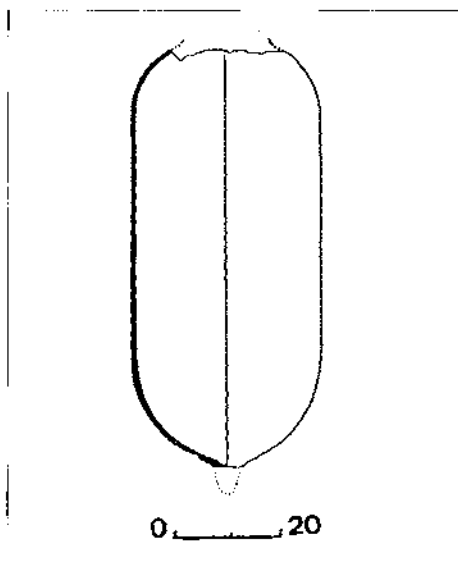
Referències: Almagro 1955, 321-323 i 328.

Tomba núm. XX

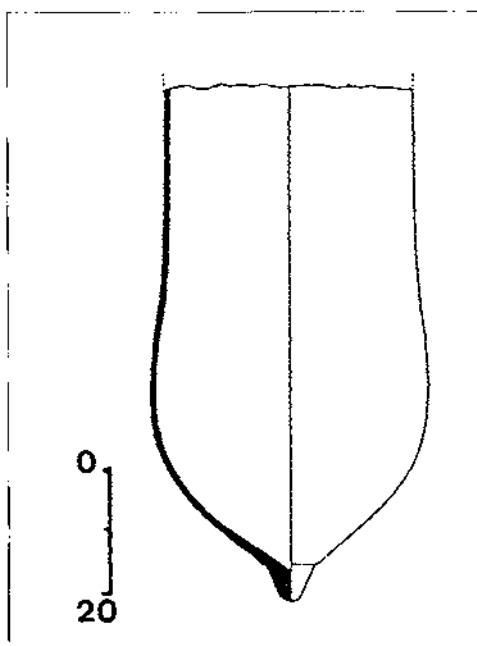
Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora de 0'80 m de longitud. Sense coll ni peu. A 1 m de fondària (fig. 126).

Orientació del difunt: decúbit supí

126.- Tomba XX. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

127.- Tomba XXII. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 328.

Tomba núm. XXI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra amb una pedra de mides considerables que protegia el crani. D'1'60 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 329 i làm. XIII, 6.

Tomba núm. XXII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament en què es feien servir dues àmfores connectades d'1'70 m de longitud. Molt malmesa des de temps antic. A 1 m de fondària (fig. 127).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 329.

Tomba núm. XXIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb quatre peces a cada costat, *imbrices* que unien la cresta i pedres que tapaven els extrems, d'1'86 m de llargària. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 329 i làm. XIII, 6.

Tomba núm. XXIV

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb quatre peces a cada costat (vuit en total), *imbrices* que unien la cresta i pedres que tapaven els extrems, d'1'80 m de llargària. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323, 329 i làm. XIII, 6.

Tomba núm. XXV

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra amb unes pedres, sense disposició clara, damunt dels peus. D'1'60 m de llargària. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 329.

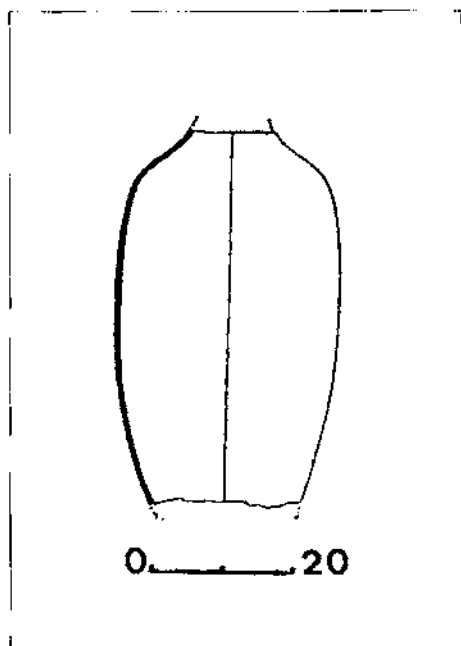
Tomba núm. XXVI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra amb les despulles protegides parcialment amb fragments de la panxa d'una gran àmfora, d'1'20 m de longitud. A 0'80 m de fondària (fig. 128).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Es tracta d'un infant o d'un adolescent.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 329.

128,- Tomba XXVI. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

Tomba núm. XXVII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra amb les despulles protegides per una llosa plana de pissarra (zona del cap i cos) i una *tegula* (cames i peus). D'1'60 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

Tomba núm. XXVIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, quatre a cada costat i una a cada extrem (deu en total) amb *imbrices* a l'aresta. D'1'70 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

Tomba núm. XXIX

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra d'1'30 m de longitud. A 0'90 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Enterrament infantil.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

Tomba núm. XXX

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra d'1 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Enterrament infantil.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

Tomba núm. XXXI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora de 0'60 m de llargària. A 0'50 m de fondària. Destruí una sepultura grega.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330. Probablement l'àmfora correspon a la forma Keay LII.

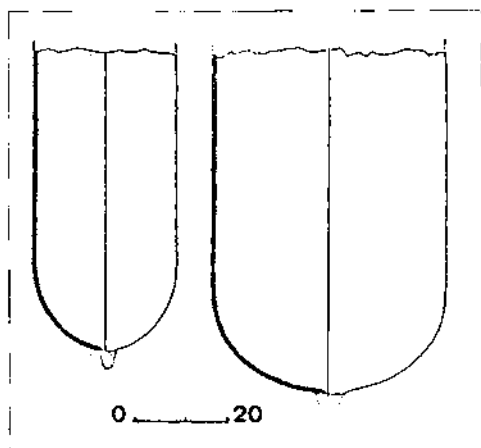
Tomba núm. XXXII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: caixa de pedres i fragments de *tegulae* amb les despulles protegides per teules planes. D'1'60 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

129.- Tomba XXXIII. Àmfores indeterminades (segons Almagro 1955).

Tomba núm. XXXIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament en què es feia servir el cos cilíndric de dues àmfores de diàmetre diferent, usades de tait i amb altres fragments de ceràmica i pedres pel damunt. D'1'70 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 129).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-323 i 330.

Tomba núm. XXXIV

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament mixt en àmfora, que protegeix cap, cos i part de les cames, i amb una *tegula imbrices* i pedres que cobrien els peus. D'1'70 m de llargària. A 1 m de fondària (fig. 130).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 331. Tipològicament, l'àmfora correspon a la forma Keay LXXXV.

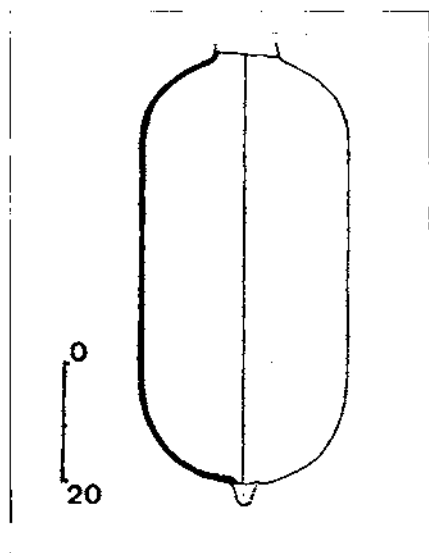
Tomba núm. XXXV

Lloc: nucli central (fig. 118).

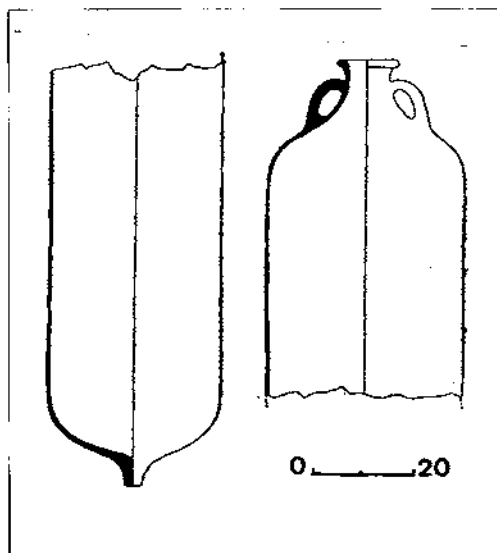
Tipus: enterrament en què s'utilitzen dues àmfores i, protegint els peus fragments de terrissa, *tegulae* i *imbrices*. D'1'30 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 131).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant. Enterrament d'un infant o adolescent.

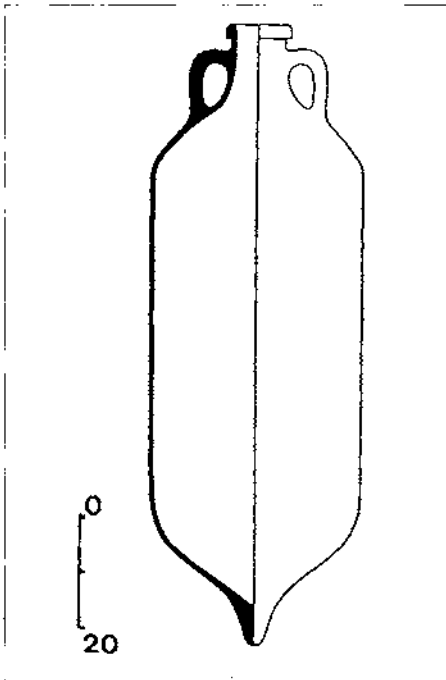
Referències: Almagro 1955, 321-323 i 331. Una de les àmfores correspon a la forma Keay LIX.

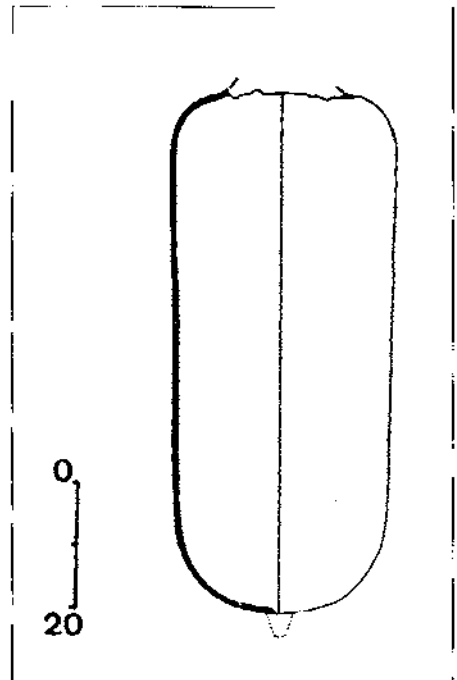
130.- Tomba XXXIV. Àmfora Keay LXXXV (segons Almagro 1955).

131.- Tomba XXXV. A la dreta, àmfora indeterminada; a l'esquerra, forma Keay LIX (segons Almagro 1955).

132.- Tomba XXXVI. Amfora Keay V bis (segons Almagro 1955).

133.- Tomba XXXVIII. Amfora indeterminada (segons Almagro 1955).

Tomba núm. XXXVI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament en àmfora d'1'70 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 132).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 331. Recipient assimilable a la forma Africana II B o Keay V bis.

Tomba núm. XXXVII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt malmès d'antic, de 0'60 m de llargària. A 1 m de profunditat.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XXXVIII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: enterrament infantil en àmfora i pedres que protegeixen els peus, d'1'10 m de longitud. A 1 m de fondària (fig. 133).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.
Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XXXIX

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa que perfora, en part, el subsòl rocós i les despulles protegides per quatre *tegulae*, d'1'90 m de llargària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XL

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepultura de *tegulae* de secció triangular, quatre a cada costat. D'1'70 m de llargària. A 1 m de profunditat.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XLI

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció triangular, amb quatre a cada banda. Tapa els extrems una altra tègula i pedres, respectivament. D'1'70 m de longitud. A 1 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XLII

Lloc: nucli central (fig. 118).

Tipus: fossa simple a terra d'1'49 m de llargària. Malmesa des de temps antic. A 1'50 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: Almagro 1955, 321-323 i 332.

Tomba núm. XLIII

Lloc: indeterminat (fig. 62).

Tipus: sepulcre de *tegulae* de secció quadrada, de 2 m de llargària per 0'56 d'amplada i d'alçada, amb quatre peces a cada costat i una a cada extrem (divuit en total). Aparegué sota una capa protectora de morter de calç.

Orientació del difunt: sense dades, però, probablement, decúbit supí i cap a ponent.

Referències: explorada el dia 30 d'octubre de 1908 (Gandia 1908 b, 25-26).

Tomba núm. XLIV

Lloc: prop de la Casa Romana núm. 1, en els eixamples més orientals d'aquest palau, més enllà de l'antiga muralla (fig. 62).

Tipus: enterrament en *tegulae* de secció triangular, de 0'30 m d'amplada, amb quatre peces a cada costat. A 1'10 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a llevant i peus a ponent.

Referències: explorada el dia 3 d'octubre de 1936 (Gandia 1936, 142).

6. El cementiri neapolità. Anàlisi global.

6.1. INTRODUCCIÓ I GENERALITATS

Abans d'entrar en matèria i de veure en detall les característiques d'aquest gran cementiri tardoantic val la pena fer en veu alta unes quantes consideracions d'interès general i que no hem de perdre de vista en cap moment. En primer lloc, el fet que s'hagi considerat, fins ara, com a dues necròpolis independents –Neàpolis i Martí– quan no són sinó un tot únic sense separació física de cap tipus. S'explica, tanmateix, la diversificació dels dos cementiris per la història de la recerca i per l'existència, des de 1601, del convent servita de Santa Maria de Gràcia que ha conformat una mena de barrera arquitectònica entre les ruïnes del nord de la Neàpolis i el sector on fou localitzada i excavada l'anomenada necròpoli Martí. De fet, les velles ruïnes del convent varen servir ben aviat com a nucli de les primeres edificacions en el subsòl emporità de recolzament a les excavacions iniciades per la Junta de Museus de Barcelona i embrió dels magatzems, necessaris, de les dependències residencials i del futur museu monogràfic. L'existència, doncs, d'aquest element, marcava uns espais que semblaven molt clars, un a llevant i al sud (cementiri neapolità) i l'altre més a l'oest, enllà dels jardins (necròpoli Martí) (fig. 62).

En segon lloc, la distància temporal entre l'exploració d'un i altre cementiri. En efecte, la necròpoli del nord de la Neàpolis fou coneguda i excavada ben aviat, bàsicament entre els primers trenta-sis anys del segle per part dels "forestals", i des de 1908, per Emili Gandia, seguint instruccions de Puig i Cadafalch i de la Junta de Museus. Les aportacions posteriors a la Guerra Civil, puntuals, no són gaire significatives. En canvi, la necròpoli Martí fou excavada intensament a la darrera dels anys quaranta dins d'un pla global d'actuació centrat en l'exploració i l'estudi dels cementiris emporitans (Almagro 1953 i 1955). La distància en el temps i la barrera física de l'antic convent i àrees annexes expliquen plenament que s'hagi mantingut fins ara la dualitat.

Com hem vist, però, no hi ha cap raó per continuar mantenint aquesta separació artificial. Hi ha plena continuïtat entre les tombes de la Neàpolis –se'n troben arreu en totes les dependències i sectors ocupats pel vell cenobi– i les primeres inhumacions del sector Martí, i només cal donar un cop d'ull a la realitat topogràfica del lloc per adonar-se que el cementiri neix i creix a l'entorn del port, adaptant-se a les característiques topogràfiques del lloc, davant per davant de Sant Martí, l'urbs emporitana del baix imperi i de l'antiguitat tardana que el nodreix. De Sant Martí estant, l'àrea cementerial, immensa, quedava ben a la vora, a una curta distància en barca o, per terra, seguint el caminet que voreja el port per sota el penya-segat del sector nord-oriental del turó on s'alçà la ciutat regular i que conduïa directament al sector Martí de la gran necròpoli. Més cap al sud quedava una amplíssima faixa de terra sense ni una sola tomba –tot el sector central i meridional de la Neàpolis i l'espai, a migdia del sector Martí, davant de les muralles occidentals de la focea *Emporion*– fins immediatament als peus de la muralla sud de la Neàpolis on ha estat localitzat i explorat un altre cementiri amb dues fases d'ocupació, una baix republicana i altoimperial i l'altra, més densa, cristiana. Aquesta necròpoli, tanmateix, no té res a veure amb el gran cementiri neapolità i no sabem a què respon, quin és el seu ori-

gen i quin tipus de gent s'hi enterrava. Podria correspondre a un nucli d'habitació dispers que caldria localitzar per aquest sector, però ara com ara no podem anar més enllà de les suposicions (vegeu Nolla 1993).

Que ens trobem davant del cementiri de Sant Martí d'Empúries, pensem que no pot es discutir. La magnitud, la situació topogràfica i el pes dels vells costums que continuaven imposant l'enterrament més enllà de les muralles, de l'àrea sagrada de la ciutat, ho confirmen plenament. D'altra banda, el clos emmurallat de la vella Paleòpolis era mínim cosa que aconsellava mantenir l'existència del cementiri fora murs i no hi ha cap altre indret tan favorable com el sector de migdia del port, ni més a la vora. Al nord i a l'oest de Sant Martí, àrees submergides o pantanoses, a l'est el mar, immediatament a sota dels penyals. Només al sud-oest, on hi ha el sector septentrional de la ciutat regular, hi hauria un espai relativament pròxim i gran per adequar-hi un gran cementiri, però amb un inconvenient en relació al que fou triat, que no és altre que el gran desnivell topogràfic que fa impossible una relació directa amb Sant Martí. De fet es decidiren per aquell lloc com a cementiri perquè no hi havia cap altra possibilitat tan raonable i funcional.

Per tant, doncs, en l'anàlisi global d'aquesta necròpoli, tindrem en compte tant les tombes de la Neàpolis com les localitzades en el sector Martí.

Hem aconseguit identificar i situar 492 tombes (deixem sense considerar la núm. 408 del catàleg, un sarcòfag monolític de pedra recuperat per Gandia d'una masia de les rodalies de l'Escala on feia d'abeurador i que no sabem de quin cementiri emporità procedeix), una de les quals, un cas únic en aquest cementiri, era doble (per tant, cal considerar l'existència de 493 cadàvers). És un nombre molt notable, que la converteix, d'entrada, en una de les necròpolis més grans de les excavades a Catalunya amb una cronologia similar. Però, i això és important, estem segurs que no han estat localitzades totes les inhumacions existents, o, si ho foren, no han deixat rastres tangibles. En efecte, pel cas del sector Martí, tenim la informació directa del seu excavador, que ens ho diu ben clar: *Por ello sólo una pequeña área del cementerio ha sido explorada durante nuestra excavación, pues no ofrecía mayor interés que el de su situación* (Almagro 1955, 321). Només cal veure la planta publicada de la necròpoli per adonar-se que les tombes es troben unes al costat de les altres (Almagro 1955, 322). Més enllà és probable, si més no possible, que n'hi hagi d'altres. Nosaltra mateixos, de fet, hem ampliat el catàleg en dues inhumacions més (núms XI.III i XLIV) descobertes i explorades per Gandia i que corresponen al sector Martí de la gran necròpoli neapolitana, però que es troben lluny del nucli explorat per Martín Almagro.

Si això passava en el sector Martí del gran cementiri passava una cosa semblant en l'àmbit neapolità. L'exploració de l'espai que ocupaven les ruïnes del convent es féu condicionat per les estructures que devien malmetre les preexistències. Fou, d'altra banda, una exploració puntual no intensiva que deixà àmplies zones sense tocar (encara recordem que durant els anys setanta, quan s'efectuaren uns sondejos al pati del museu, al sud de l'antic claustre, en ocasió de la construcció d'uns eixamples dels magatzems i dependències estructurals del museu monogràfic, fou descoberta una tomba d'inhumació, en fossat simple, orientada d'oest a est (núm. 434)).

En tot el sector a l'entorn de la església cementirial passava una cosa similar, especialment en l'àrea de llevant, avui fora de l'àmbit protegit del conjunt monumental, per sota del vell camí dels "forestals" i de les grans dunes fixades, explorat intensament des de la darrer part del segle passat per l'enginyer en cap Sr. Xavier de Ferrer, que no recollí cap mena d'informació. Només cal donar un cop d'ull al catàleg d'inhumacions per veure que la major part de tombes identificades a l'entorn de la basílica ho han estat gràcies al fet que encara són visibles o en plànols detallats publicats a l'Anuari i realitzats per encàrrec de Puig i Cadafalch, de l'espai explorat pels "forestals" i encara al descobert on se situaven admirablement els sepulcres. Més cap a llevant és segur que continuava el cementiri, a la

vora de l'absis de l'esglesiola i del punt central de la necròpolis, però ja era cobert i, per tant, invisible, quan el 1908 s'iniciaren les primeres exploracions científiques del jaciment.

Cal, també, tenir present que hi ha molts indrets que semblen completament excavats, però que, explorats amb cura, han permès localitzar noves tombes (excavacions de Martín Almagro el 1946, per exemple, o les campanyes de 1990 (núm. 445 i 446) (fig. 117) i de 1991 (núm. 442) (fig. 115) on s'han descobert algunes sepultures cristianes inèdites. Tot això, doncs, ens ha de fer pensar que només podem estudiar una part de la necròpoli i que el total seria numèricament més alt.

Tanmateix, ens trobem davant d'una part important del cementiri prou significativa per poder-ne treure conclusions.

Per acabar aquesta breu introducció considerem oportú indicar que les restes òssies dels difunts han desaparegut o no foren recuperades, per la qual cosa no és possible efectuar un estudi antropològic. El conjunt, magnífic, oferia una excel·lent oportunitat que hauria pogut ser comparada amb els resultats aconseguits en altres cementiris ben estudiats de cronologia similar d'aquest territori i d'àrees pròximes. Només a partir de les poques tombes descobertes recentment i d'altres que hi ha *in situ* es podrà intentar una aproximació, que sempre serà insuficient.

6.2. RITUAL

Les 493 tombes identificades i estudiades mostren un ritual molt uniforme que només varia en uns pocs casos, estadísticament poc significatius. No hi ha —o no la veiem— una evolució o canvis en el ritual i en la disposició de les tombes. Faa la sensació d'uns costums molt arrelats que continuen fent-se servir durant un llarguíssim període de temps no inferior als quatre-cents/ quatre-cents cinquanta anys.

Les inhumacions s'aniran disposant aquí i allà ocupant el camp erm, els sorrals que cobrien, quasi del tot, les ruïnes de la Neàpolis. Només algun mur assenyalava l'existència d'antigues estructures, un dels quals, com s'ha vist, serví de punt de partida per l'edificació de la basílica cristiana que haurà d'esdevenir l'eix central i vertebrador d'aquest notable cementiri.

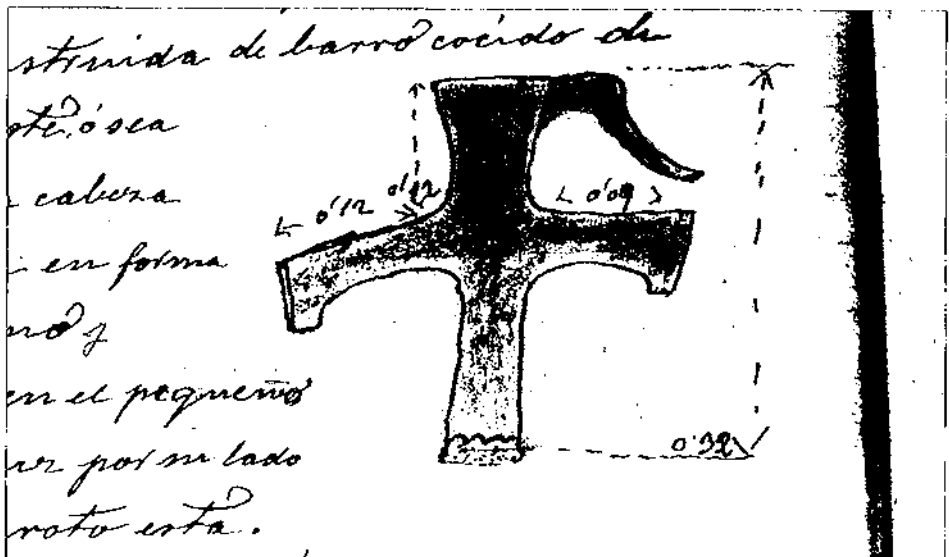
Les tombes no eren visibles? Aquesta és una qüestió d'interès indubtable i que mereix una anàlisi detallada. En primer lloc, cal dir que les dades d'excavació antigues (Gandia) i modernes (anys 1946/47, 1990 i 1992), mostren amb claredat que les sepultures, majoritàriament, havien estat obertes sobre el sòl de circulació, perforant-lo. La construcció del sepulcre, la deposició del cadàver i, de bell nou, el colgament amb la terra extreta tant si era una tomba en caixa de pedres, de *tegulae*, d'àmfora; l'espai perforat s'havia omplert considerablement amb la qual cosa havia de quedar damunt del sepulcre una mena de petit túmul que servia per a protegir la tomba, de vegades molt fràgil, i per assenyalat-la. Si es tractava d'un fossat simple, el mateix difunt ocupava una part important del forat; no cal dir que passava si l'estructura protectora era d'àmfora, de tègules, de pedra.

L'existència d'aquests petits túmuls, evidents, per exemple, a Tarragona de manera molt clara (TED'A 1987, 143), explicarien, juntament amb una coneixença profunda de la topografia del cementiri per part de *custodes* i *fossores* i amb la probable existència de senyals externs desapareguts (de fusta), la manca total de superposicions i destruccions d'un sepulcre més antic per un de més modern, fins i tot en sectors amb un altíssim nivell de deposicions en un espai relativament reduït, i on cada una ocupa el seu lloc sense malmetre les que li són pròximes. Una altra cosa ben diferent és la disposició de tombes en pisos que podem observar en alguns dels àmbits funeraris que es desenvoluparen a redós de l'església cementiri i que no té res a veure amb el que comentem.

Un cas a part el configuren algunes de les tombes d'obra. Efectivament, la majoria d'aquests petits monuments funeraris eren bastits per damunt del sòl de circulació amb pedruscall i morter i recoberts exteriorment d'*opus signinum*, de tal manera que aquest recobriment uniforme i polit acabava de cop en contacte amb el nivell del terra, sense cap mena de motllura o connexió. Aquestes tombes eren fetes per ser vistes i reconegudes fàcilment; són sepultures importants pel cost i per la voluntat de sobresortir, de durar i que, de fet, reproduïen i monumentalitzen el túmul de terra de les altres inhumacions. Que eren ben visibles ens ho confirma, si n'hi hagués necessitat, la creu en *upsilon* o el crismó de les tombes 72 (fig. 86) i 70 (fig. 134), respectivament.

A l'interior de la basílica i en el vestíbul immediat, les inhumacions són dipositades per sota del sòl que era reparat immediatament per protegir-les i per facilitar la circulació. Aquí res no assenyalava l'existència de la sepultura si no era el pegot d'*opus signinum* que recobria les dimensions del forat i que contrastava amb claredat en relació al paviment anterior dins de la tradició mediterrània i sense que, enlloc, a diferència d'altres regions, es fes referència al difunt amb una *lauda* de mosaic o amb una inscripció encastada, en una voluntat d'anonimat que és pròpia d'aquest territori. A l'interior dels àmbits funeraris adjacents, quan s'havia omplert del tot l'espai, es disposava, damunt, un sòl de *signinum* que feia possible ocupar-lo de bell nou amb altres tombes.

Una prova valuosíssima de l'existència d'aquests senyals, modestos, però indubtablement efectius, són senyalats per Gandia en el seu diari en relació a les sepultures núm. 189 i 191, una i altra fetes amb els cossos de dues grans àmfores, ficats un dins de l'altre, que protegien les despulles dels difunts i amb la boca i el coll d'un dels recipients, en un cas (núm. 189), i amb la boca i el coll dels dos, en un altre (núm. 191), col·locats al damunt a l'alçada del cap (núm. 189) o, també a la mateixa alçada, però un a cada costat (núm. 191). Si bé l'excavador no ho diu, tot i documentar-ho puntualment, és segur que aquests colls senyalaven la tomba i la individualitzaven. Probablement, hi devia haver altres maneres tan senzilles de fer-ho que no foren identificades o que havien desaparegut al llarg dels anys sense deixar rastre.

134.- Croquis on s'observa el crismó regreixit sobre l'*opus signinum* de la tomba núm. 70 (segons Gandia 1916).

No hi ha en aquest cementiri, i en general en les necròpolis d'aquest territori, làpides que identifiquin el lloc i el difunt, cosa que constitueix una dificultat afegida a l'intent d'aprofundir en l'estudi de la gent que utilitzà durant quatre-cents anys aquest cementiri. De tota l'àrea emporitana només es coneixen dues inscripcions funeràries tardanes (Fabre/Mayer/Rodà 1991, núm. 164 i 165) i tot i que és molt probable que n'hi hagués d'altres, hem de convenir que el seu nombre global seria escàs i que, per tant, seria un costum arrelat mantenir l'anonimat dels difunts. Aquest mateix fet el constatem en tots els cementiris d'aquest territori amb cronologies tardoantigues (vegeu-ne la llista més avall) (fig. 135).

La sepultura comportava, sempre, perforar per sota del nivell de circulació, obrir una rasa les característiques de la qual variaven segons les peculiaritats de la tomba; de vegades és un senzill fossat lleugerament cònic, si es tracta de sebollir el difunt a terra sense cap mena d'estructura protectora, si és un enterrament en àmfora o un enterrament dins d'un sarcòfag de pedra, mentre que, a cops, calia obrir un forat més gran per permetre treballar còmodament en la construcció d'un sepulcre més sòlid (caixa de pedres, estructures de pedruscall i formigó, sepulcre de *tegulae*...).

Aquest fossat aprofundia el que calia dins de l'estrat de sorra estèril i en els nivells d'abandonament de la Neàpolis. En el sector occidental del cementiri (necròpoli Martí), on no hi hagué mai estructures d'habitació, el sediment era únicament èlic i de terra aportada per les pluges, de potència desigual; això féu possible que, de tant en tant, en aflorar el sòl geològic de seguida, s'hagués perforat la tomba en el "turc", la descomposició de la roca calcària, conformant una sepultura senzilla, però sòlida i efectiva, a la manera d'un modest sarcòfag (*forma*).

En el sector oriental, la majoria de les tombes es disposen sobre el darrer paviment dels edificis neapolitans que, només rarament, malmeten, o sobre l'últim nivell de circulació de carrers i places. En canvi, cap tomba no destruï o afectà els sòcols de pedra de les parets de les habitacions de l'antic barri portuari; com a màxim, especialment en l'àrea de l'antiga *stoa* o en el sector a l'entorn de l'església cementirial, alguna sepultura es disposà damunt del sòcol sense afectar-lo especialment, com si cerquessin una plataforma sòlida. No hi ha cap dificultat a considerar que és una actitud volguda i plenament conscient per estalviar esforços. En efecte, desmuntar un mur de pedra i morter és una tasca lenta i dura i, per tant, si no n'hi ha cap necessitat, és absurd fer-ho. Així doncs cal suposar que, o bé s'intuïen els basaments dels murs i es deixaven de banda, o, en cas de trobar-ne un durant l'operació d'obertura d'una rasa, només calia abandonar-la i obrir-ne una altra al costat una vegada determinada la direcció de la paret. De manera semblant s'actuà, per exemple, a la Ciutadella de Roses en el gran cementiri a l'entorn de l'hospital militar durant el setge a què fou sotmesa la fortalesa en plena Guerra Gran (1798-1799). El nombre de defuncions degué créixer desmesuradament i la necessitat de sebollir-los ràpidament i ben a la vora explica les característiques especials de la necròpoli i la disposició dels difunts, sovint abocats de qualsevol manera a l'interior d'unes grans fosses comunes. Per circumstàncies, l'hospital s'havia bastit damunt del sector més septentrional d'un gran edifici romà que s'estenia vers el sud cap al mar, indret que ocupà el cementiri. Doncs bé, en cap cas les tombes no destrueixen els murs de pedra, molt sòlids, sinó que es disposen, com a la Neàpolis, a l'interior de les habitacions o en espais no construïts. De tant en tant era possible veure els cops deixats inicialment sobre el sòcol de pedra, record de l'obertura errada d'una rasa. Només calia determinar la direcció de la paret i obrir a un o altre costat (Nolla/Nieto 1980, 267-274).

Tornant a la Neàpolis, cal dir que en segons quins sectors les tombes malmeten més que en altres els darrers paviments dels edificis, especialment en els sectors 3, 4 i 5, immediatament a l'oest del *cardo maximus* i al nord del *decumanus maximus*, el punt més alterós del barri portuari que coincideix amb una elevació natural del subsòl geològic. En aquest

sector el creixement estratigràfic ha estat molt menor, afectat per la alçada i per un procés més intens d'erosió i per les dificultats naturals a conservar adequadament la sorra eòlica i la degradació del tovet i tàpia dels murs. En aquests sectors els nivells que colgaven les velles ruïnes eren menys potents i, per tant, més a ras de terra.

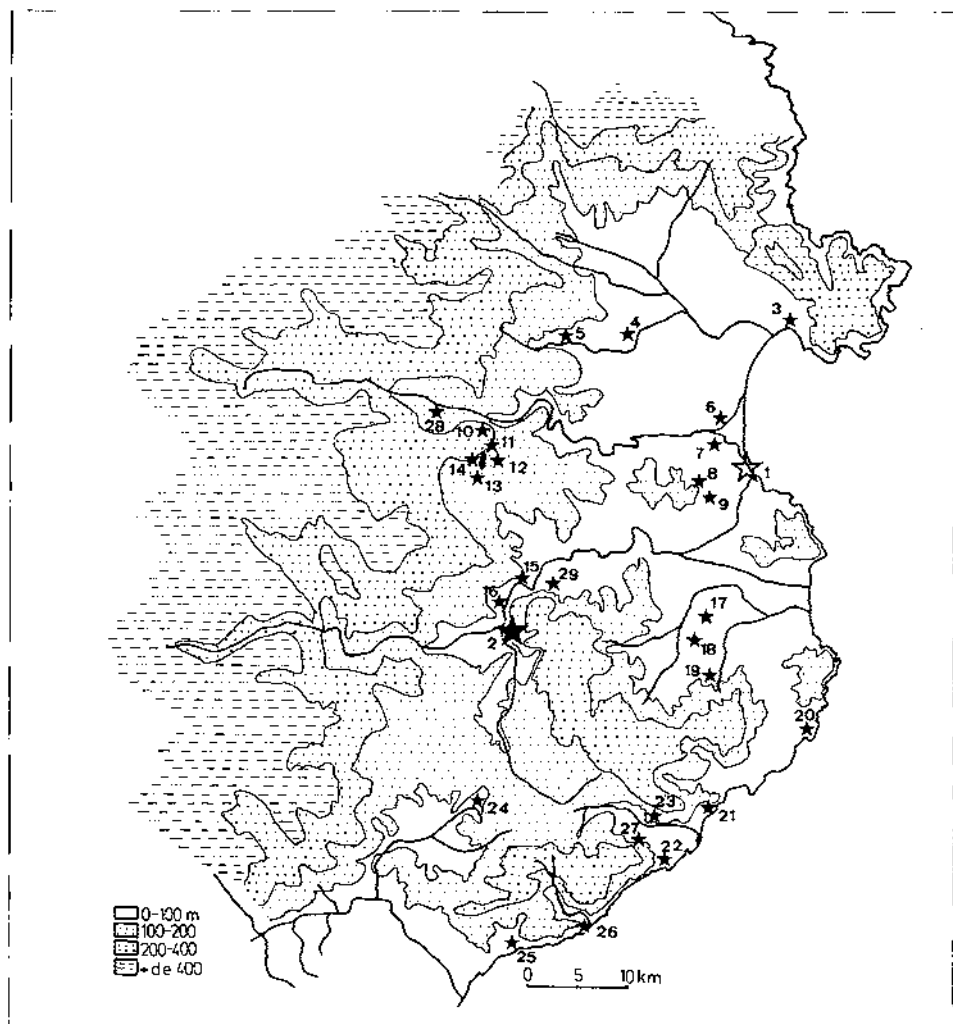
La disposició dels cadàvers és ben interessant, d'una absoluta monotonia si voleu, però evidència sòlida per considerar cristiana la necròpoli i ben arrelat un costum força general entre els cristians del baix imperi i de l'antiguitat tardana que en aquestes contrades, al nord-est de Catalunya, esdevé norma. En efecte, de 493 inhumacions documentades 467 s'orienten amb el cap a ponent i els peus a llevant, és a dir, adaptant el difunt perquè miri vers l'est, vers la *Jerusalem Celestial*. De les altres 26, de 18 no en tenim dades segures (però és més que possible que la disposició d'aquestes tombes sigui el canònic), 3 s'orienten amb el cap a migdia i els peus al nord (núm. 23, 46 i 67), una amb el cap a llevant i peus a ponent (núm. XLIV), una altra amb el cap al nord i peus al sud (núm. 87) i tres (núm. 320, 321 i 385) amb una orientació de l'estructura nord/sud, sense indicació, però, de la disposició del difunt, una de les quals, (núm. 385), un sarcòfag monolític de pedra, que forma part del mur 37 que delimita pel nord la rampa d'accés al vestibul de la basílica i que indubtablement fou reaprofitat i mogut per complir una nova tasca. En total, doncs, un 3'5% de tombes amb una orientació indeterminada per un 96'5% d'orientades de les quals un 98'3% són orientades de ponent a llevant i només un 1'7% d'una manera diferent.

La disposició de les sepultures, l'orientació quasi única, ponent/llevant, i la inexistència d'ofrenes, fins i tot d'elements ornamentals que haurien format part del vestit (recordem un únic cas segur en el sepulcre núm. 323, amb un fermall de bronze que formava part del cinturó que cenyia els vestits del difunt quan fou sebollit). Hi ha dues plaques de cinturó que podrien procedir, també, d'aquest cementiri, cosa que no fa sinó confirmar la pràctica ben arrelada de cobrir el cadàver només amb una mortalla que no deixa senyals) palesen amb claredat el caràcter cristià del cementiri indiscutible per l'evidència complementària i definitiva de l'aula cementiri i per dues creus en relleu sobre el recobriment de *signinum* d'unes tombes d'obra, un crismó amb la *rho* oberta (núm. 70) (fig. 134) i una creu en *upsilon* (núm. 72) (fig. 86) i, sobretot, l'existència d'un temple, una basílica-martyrium que acabà esdevenint l'eix central del cementiri.

Situar les despulles dels difunts mirant cap a sol ixent o disposant la capçalera dels temples en la mateixa direcció no és una actitud gratuïta, sinó al contrari: respon a unes creences molt arrelades, lligades a l'espera de la segona vinguda del Crist, a l'establiment del seu regne sobre la terra a la fi dels temps, que els primers cristians es pensaven que seria molt aviat. L'arribada del Salvador s'efectuaria per l'orient (Mt 24,27; Lc 1,78-79) del mateix lloc on hauria partit la primera vegada i instaurant la *Jerusalem Celestial* que, deixant de banda l'al·legoria difícil de copsar per a molts, s'assimilava a la ciutat de Jerusalem on Jesucrist morí, fou sepultat i ressuscità el tercer dia.

En orientar els temples amb la capçalera a l'orient i, per tant, amb l'altar on se celebrava la sinaxi eucarística, el sacrament principal de la litúrgia cristiana, davant mateix de l'absis, feia possible que tota la comunitat, en participar-hi, se situés de cara a sol ixent, de cara a la *Jerusalem Celestial* (Ap 21,9-27). Als difunts, sebollits d'aquesta manera, se'ls preparava per la segona vinguda i pel judici final ja que no cal oblidar que a la fi dels temps hi haurà la resurrecció dels morts en cos i ànima i cada u rebrà el premi o el càstig segons les pròpies obres peis segles dels segles.

En el territori on se situa Empúries –i aquest cementiri no és una excepció sinó un exemple més d'una manera molt arrelada de fer– les necròpolis cristianes tardoantigues mostren un tarannà constant, en disposar els seus difunts amb el cap mirant a l'orient que les diferencia del que succeeix en altres llocs on l'orientació no és l'única manera de col·locar els sepulcres. Recordem, pel que fa a aquestes contrades, els cementiris de

135.- Situació dels jaciments del reraipais d'Empúries amb les necròpolis tardanes esmentades.

1. Empúries. 2. Girona (Mercadal, carrer de Ciutadans, Sant Feliu i Caserna d'Alemanys). 3. Roses (cementiri occidental o de Santa Maria, cementiri oriental o de l'Hospital Militar, encontorns ciutadella i Escorxador). 4. Figueres (carrer de Tapis). 5. Avinyonet de Puigventós (Mas Rissec). 6. Sant Pere Pescador. 7. L'Armentera/Ventalló (Saldet). 8. Viladamat (La Vinya d'en Bardera, Camp de n'Illa). 9. Albons (Olivet d'en Calgut). 10. Serinyà (Reclau Viver). 11. Banyoles (Lió). 12. Usall (Camp de les Lloses). 13. Camós (Vilauba). 14. Porqueres (Mus Castell). 15. Sant Julià de Ramis (Les Goges). 16. Sarrià de Ter (carrer Major i Pla de l'Horta). 17. Palau Sator. 18. Canapost (església de Sant Esteve). 19. Sant Climent de Peralta. 20. Llafranc. 21. Platja d'Aro (Pla de Palol). 22. Sant Feliu de Gútxols (Torre del Fum, carrer del Prior i can Fisas). 23. Santa Cristina d'Aro. 24. Caldes de Malavella (Carrer de Sant Esteve). 25. Lloret (Santa Cristina i Sant Quirze). 26. Tossa de Mar (els Ametllers). 27. Solius. 28. Besalú (nucli urbà i carretera d'Olot). 29. Celrà.

Saldet a l'Armentera (Alt Empordà) (fig. 135,7), de Santa Maria de Roses i de l'Hospital Militar, a la Ciutadella de Roses (fig. 135,3), del carrer de Tapis a Figueres (fig. 135,4), el de Mas Castell de Porqueres (Pla de l'Estany) (fig. 135,14), de les Goges a Sant Julià de Ramis (fig. 135,15), els del Mercadal i carrer de Ciutadans a Girona (fig. 135,2), el del carrer de Sant Esteve a Caldes de Malavella (fig. 135,24), el de l'antiga basílica de Santa Cristina d'Aro (fig. 135,23), el de la Torre del Fum a Sant Feliu de Guíxols (fig. 135,22), el de Llafranc, a Palafrugell (fig. 135, 20), entre els més ben documentats, als quals caldria afegir uns quants cementiris de datació menys precisa i que podrien situar-se entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (Avinyonet de Puigventós (fig. 135,5), Pla de l'Horta a Sarrià de Ter (fig. 135,16), Celrà (fig. 135,29, Sant Climent de Peralta (fig. 135,19), Santa Cristina de Lloret (fig. 135,25), Besalú (fig. 135,28)...). A Empúries mateix, en els altres cementiris tardans, la disposició és idèntica tal com hem vist en la introducció i caldria afegir-hi, reblant el clau, les nombrosíssimes sepultures del conjunt de Santa Magdalena, amb una cronologia molt semblant.

Veiem, doncs, en aquest territori geogràficament unitari i amb un cristianisme que es desenvolupa i s'estructura, preferentment, a l'entorn de la figura i del culte del màrtir Feliu, uns costums molt arrelats, una manera de fer que continua sense a penes variacions.

Si això val per l'orientació de les tombes, també s'ha de tenir en consideració la pobresa i modèstia dels enterraments, sense cap mena d'acompanyament llevat d'alguna sepultura del cementiri de Santa Maria de la Ciutadella de Roses on s'hi dipositava una ampolleta de vidre que hauria contingut aigua beneïda o en dues tombes del cementiri nascut a redós de l'església de l'Amfiteatre de Tarragona, de cronologia similar (TED'A 1990, 235-240), tal com s'ha documentat en altres llocs (Duval 1988, 111-130) o, en un cas, a més dels petits recipients de vidre, unes fitxes del mateix material (Martín/Nieto/Nolla 1979, 323-325, fig. 17 a 19) i, rarament, peces metàl·liques que formarien part d'objectes ornamentals i de vestuari, que palesen la introducció, d'origen nòrdic, d'enterrar vestit el difunt, i alhora, la poca incidència d'aquest costum. La norma continuava essent la de sebollir el mort nu, embolicat en una senzilla mortalla de la qual no ha quedat cap rastre. Era una manera de fer correcta, d'acord amb les creences de la nova religió, segons la qual poc valor tenien les glòries i la riquesa d'aquest món en el tràngol inexcusable de la mort; calia presentar-se davant de Déu no cobert de rics vestits, amb ornaments bellíssims i molt cars, sinó nu, habillat, només, amb les bones accions vers el proïsme. En el cementiri neapolità, el fet de sebollir vestit el difunt és un fet extraordinari. En realitat només tenim una o dues dades fermes cosa que representa, a tot estirar, un 0'2%, que encara que volguéssim allargar no aconseguiríem arribar de bon tros ni a un mig 0'5%, percentatge ben diferent de les dades que forneixen les necròpolis provençals on la influència germànica se'ns fa més palesa. En canvi, el costum emporità no es diferencia del de la resta del territori de la Tarraconense septentrional i costanera. També és significativa la manca d'ofrenes i objectes a l'interior del sepulcre com a mínim, des dels inicis del segle quart, tal com passa en les altres terres d'aquesta província que contrasta amb l'arrelament d'aquest costum en les terres a redós del baix Roine durant els segles quart i cinquè. A poc a poc, aquesta pràctica s'anà abandonant, i ja era inexistent en el segle sisè.

Sobre l'orientació dels difunts, objecte de vives discussions, convé ser prudent i no generalitzar a partir de dades puntuals. A la resta de Catalunya observem que si bé sembla majoritària la disposició ponent/llevant, també és ben cert que en alguns cementiris aquesta majoria deixa pas a actituds diferents com passa, per exemple, a la gran necròpoli tarragonina de Sant Frutuós i en altres àrees d'enterrament de la ciutat (TED'A 1987, 143, nota 152) i on, de vegades, s'addueixen preexistències estructurals per expli-

car la disposició dels cadàvers. És ben possible, tot i que nous descobriments mostren un panorama lleugerament diferent. En efecte, l'àrea funerària de Mas Rimbau, al nord-oest de Tarragona, amb més de 500 tombes explorades, dividides en dos sectors, un més antic cap a llevant i l'altre, més modern, cap a ponent, on predominen completament les tombes orientades (Macias/Remolà 1995, 189-201; Remolà 1996) o, menys significativament, a la necròpoli nascuda a l'entorn de la basílica de l'Amfiteatre, amb 48 sepultures identificades, de dues de les quals, però, se'n desconeixia la situació, 37 eren orientades (80'43%) o al cementiri dels carrers Prat de la Riba/Ramón y Cajal, amb 220 enterraments preferentment orientats (87'27%) i amb una cronologia de 300/450 (Remolà 1996). En altres indrets de Catalunya trobem cementiris on l'orientació és un fet característic (a l'església vella de Senmenat, per exemple: Roig/Coll/Molina 1995, 112-113) mentre que, altres vegades, les sepultures es disposen de manera ben diferent a Sant Cugat del Vallès (Barral 1974, 891-928; Keay 1984, 39-41, fig. 17A), a Santa Maria del Mar (Keay 1984, 30-34, fig. 14 i 15), a l'hospital de Sant Pau (Keay 1984, 36, fig. 15A), a la plaça del Rei (Keay 1984, 26-27, fig. 13), tots a Barcelona, entre molts altres exemples. Al nord-est, però, en el territori que podem situar entre les Alberes i el riu Tordera, entre les Guílleries i el mar, les sepultures dels cementiris cristians tardoantics repeteixen constantment amb percentatges del 90% o superiors, la col·locació dels difunts mirant cap a l'est, de manera semblant al que succeeix, potser amb percentatges menors, als cementiris del Llenguadoc i de la Provença (vegeu Duval 1995), territoris amb els quals hi ha sòlids lligams ben documentats des d'èpoques remotes i constants i que semblen intensificar-se durant la baixa antiguitat fins al punt que, sovint, aquest territori sembla més lligat amb Narbona que amb Tarragona. Convé, per tant, anar amb cura i observar cada regió individualment per contrastar comportaments determinats.

Aquest fet ha de respondre a alguna causa que se'ns escapa completament i que potser tingui a veure amb la popularitat d'unes lectures canòniques determinades o en altres raons que desconeixem. Intentar anar més enllà seria entrar en el món de les suposicions. Deixem-ho, doncs.

Més complicat resulta explicar la disposició atípica de les vuit tombes que, amb tota seguretat no segueixen la norma general (recordem que de disset – núm. 41, 42, 44, 45, 200, 201, 204, 205, 208, 209, 210, 281, 292, 293, 408, 409 i 410– no en sabem l'orientació tot i que hi ha indicis per suposar que ho feien amb el cap mirant vers l'est, car és precisament la raresa, el trencament d'una norma que es repetia una vegada i una altra el que atreïa l'interès d'Emili Gandia el qual en els diaris no se n'està de comentar, sorprès, una disposició diferent). Intentarem analitzar-les una per una per veure si és possible trobar una explicació satisfactòria en cada ocasió.

Hem de dir que es tracta d'enterraments tipològicament diversos (fossa simple, estructura d'obra, àmfora, caixa de pedres, sarcòfag) fet que permet descartar la possibilitat teòrica d'associar un tipus de sepultura determinat a una manera, diferent, de disposar el difunt. Una sola vegada el cadàver s'orienta a l'inrevés, amb el cap a orient (núm. XLIV, del sector Martí de la necròpoli). Tipològicament és una tomba de tègules de secció triangular i es localitzà en el que seria un dels extrems més occidentals del cementiri, damunt del que havien estat els jardins de la Casa Romana núm. 1. Pensem que es tractaria d'una inhumació molt antiga, de les primeres, quan, encara, no s'havia definit la zona d'enterrament, i que caldria datar molt a la darrereria del segle tercer, després de l'abandonament definitiu de la ciutat regular, o ja en els primers decennis del segle quart. Ens trobem davant d'una inhumació pagana? No ho sabem, però és ben possible.

En la resta de les orientacions atípiques els cadàvers es disposen de nord a sud o a l'inrevés. N'hi ha de fossat simple (núm. 23 i 87), d'estructura senzilla (núm. 46), de

caixa de pedres (núm. 320 i 321) o d'àmfora (núm. 67) on havien sebollit un infant, i que no sabem explicar enmig de dotzenes de sepultures orientades.

És clara, en canvi, l'explicació de la peculiar disposició de la tomba núm. 385 (fig. 108), un sarcòfag monolític amb tapadora a dos vessants i acroteris ornamentals que forma part del mur 42. En aquest cas, el sepulcre lític fou mogut del seu lloc originari en ser incorporat com a reble en una paret de contenció imprescindible per millorar els accessos a l'església cementiral.

En el conjunt de la necròpoli destaca per damunt de tot una tomba principal (núm. 377) (fig. 55 i 103) que centrà el desenvolupament del temple. Es localitza en el lloc més sagrat i al damunt seu s'hi situà l'altar, circumstàncies que permeten valorar el lloc com un *martyrium*, on la *mensa altaris* i consegüentment, l'Eucaristia se celebrava a sobre mateix d'unes despulls que es veneraven especialment.

Del sant (o santa) allí sebollit, no en sabem res, però podem suposar que es tractaria d'una personalitat important, estimada, exemplar del primer cristianisme emporità. Anar més enllà és entrar en el mar tempestuós de les suposicions; tanmateix recordem que el poeta Prudenci, en parlar de Feliu de Girona (*Peristephanon*, IV, 29-30) sembla que el situar enmig d'altres màrtirs (*„artubus sanctis locuples..*) i, per tant, podria pensar-se en l'existència d'un màrtir no identificat d'origen emporità o lligat a Empúries. Ara bé, és ben cert que també podria tractar-se d'un altre personatge, un confessor, un bisbe o algú altre. Com veiem, aquest camí no condueix enlloc. Només queda clara la seva relació amb Empúries i el paper de model de la comunitat que determinà que, segons pensem, durant la segona meitat avançada del segle quart o inici del cinquè fos venerat dins d'una petita església enmig del cementiri de la ciutat que d'alcshores ençà esdevindria el centre ordenador del cementiri.

Hi ha una altra tomba extraordinària que cal, però, situar a un altre nivell, deposta uns anys més tard en un lloc de privilegi, relacionada directament amb la sepultura principal però clarament subordinada. Ens referim, no cal dir-ho, al sarcòfag de les estacions (núm. 410) (fig. 157) que, amb seguretat no sabem d'on ve. Tanmateix (*supra*, capítol 5.2), hem intentat demostrar que aquell esplèndid sepulcre romà, sencer, hauria estat dipositat a l'interior de la cambra A que, si bé és cert que funcionà com a lloc privilegiat d'enterrament (per sota del paviment de *signinum*, els sarcòfags núm. 16 a 19) (fig. 81), per la seva relació estructural amb la basilíca, li convindria i seria més coherent considerar-la una capella "martirial". El sarcòfag, reutilitzat (o, com a mínim, desplaçat del lloc inicial de deposició) hauria estat dipositat per damunt del sòl contra la paret nord, al fons de la cambra. A dins s'hi hauria sebollit una altra personalitat significativa del cristianisme inicial d'aquella ciutat. La cronologia relativa del lloc, obliga a datar aquesta dependència en el moment d'ampliació del temple que comportà, també, la modificació de la *forma* de la tomba principal, fet que cal situar, sense gaires precisions, dins del segle sisè. Podria tractar-se d'un confessor dels anys de violència ariana o de qualsevol altre personatge de vida exemplar i digna d'imitació, estimat de la comunitat que, en morir, hauria reaprofitat un bell sarcòfag decorat amb temes pagans no ofensius i, per tant, de fàcil lectura cristiana, per enterrar-lo en un lloc de privilegi, en una capella construïda especialment i connectant-lo amb la tomba principal (núm. 377) (fig. 55 i 103) a la qual queda lligada però clarament supeditada.

Hi ha, després, tota una sèrie d'enterraments privilegiats que tot seguit comentarem.

En primer lloc, cal referir-se a les tombes, molt poques, que perforen el paviment de l'aula basilical i que, per tant, s'aproximaven el màxim al cos del sant tot cercant aquest veïnatge que documentem arreu una i mil vegades (Duval 1988). El fet que només siguin nou deposicions potser s'explica per les prohibicions i consells de l'alta

jerarquia eclesiàstica contra el costum de sebollir a l'interior del temple, una pràctica molt arrelada especialment en contextos funeraris i martirials (vegcu, per exemple, la necròpoli de Sant Fructuós a Tarragona. També Godoy 1995).

Pel que fa a la tipologia, cal dir que vuit vegades es féu servir caixa de pedres coberta amb lloses de tipus diferents i, finalment, tot recobert amb una morterada d'*opus signinum* que segellava el sepulcre i igualava de nou el sòl de la nau (tombes núm. 378, 379, 393, 394, 395, 422, 423 i 434); una altra és un senzill enterrament en àmfora, disposada dins del fossat, tornat a colgar i recuperat el paviment amb *signinum* (núm. 420).

Del total, cinc són deposicions d'infants (núm. 378, 394, 420, 422 i 423), un nombre significatiu, i més si tenim en compte que en el conjunt del cementiri els enterraments infantils només representen el 7'70% .

Llevat de les sepultures núm. 422 i 423 que ocupen els dos costats de porta del mur meridional de l'eixample de la basílica (paret 24, porta 30), les altres es localitzen a l'interior del que havia estat l'aula del temple inicial, perforant en cinc ocasions (núms. 378, 379, 393, 420 i 434) (fig. 104) el vell sòl de marbre (*opus segmentatum*) del *caldarium* de les antigues termes, mentre que les num. 394 i 395 ocupaven l'espai més meridional on hi havia hagut la piscina que havia estat reomplerta i pavimentada de *signinum*. Es disposaven, preferentment a tocar els murs nord (paret 17) i sud (paret 19) de l'edifici i, després, al costat d'alguna tomba anterior, deixant clarament sense afectar l'espai central de l'aula, aquell que constituïa la prolongació simbòlica de la tomba principal, davant l'altar.

No és possible saber si les deposicions localitzades a la part del davant del temple corresponen a la fase primera de funcionament o no. Només podem deduir, amb seguretat, que les tombes núm. 422 i 423 són de la segona fase i que les sepultures núm. 378 i 394 són les més modernes de l'espai central de la basílica. Malauradament, totes són tipològicament idèntiques (caixes de pedra).

A continuació, com a lloc especial cal situar-hi la capella A, en una situació de privilegi inferior a les tombes que hem descrit, però en un segon lloc clar en la jerarquia d'espais tant si acceptem la funció martirial o la considerem només com a cambra funerària.

Per sota del subsòl d'*opus signinum*, es disposaren quatre sarcòfags monolítics (núm. 16 a 19) (fig. 81) immediatament per sota del sepulcre de les estacions (núm. 410) (fig. 157). No podem saber, en haver estat rebentat des de temps antic el paviment de *signinum*, si els sarcòfags monolítics foren col·locats d'una sol cop o un darrera l'altre i si això es féu abans de disposar el paviment o fou necessari rebentar-lo i tornar-lo a refer. Per la tipologia de les sepultures, pel lloc, per la cronologia que li suposem a la fase segona i per algun indicatiu, insuficient per poder ser definitiu, seríem de l'opinió que un cop bastits els murs de la capella (parets 24, 25, 26), s'hi posaven els sarcòfags, el sepulcre més notable i costós detectat en aquesta necròpoli, no ho oblidem, portats d'un altre lloc i es pavimentà i, finalment, damunt, contra la paret septentrional (25) fou ubicat el sarcòfag de marbre (núm. 410).

En un tercer nivell de privilegi cal situar les inhumacions que ocupen el vestíbul meridional del temple i els àmbits funeraris immediats a la capçalera i al costat septentrional de l'església (en aquest cas, enterraments *retro sanctos*). Destaquen, sobretot, la tomba en caixa núm. 421 que ocupa el costat de migdia de l'absis i la núm. 371, un sarcòfag. Immediatament a l'est, hem d'assenyalar els taüts de pedra de l'*area* B (núm. 369) (fig. 98) i C (núm. 367 i 368) (fig. 97). En l'àmbit H, al nord, s'indica la presència de quatre tombes (núm. 381 a 384) (fig. 106), totes d'adults i de tipologia diversa (d'obra, caixa de pedres, fossat preparat i enterrament en dues àmfores).

Quant al vestibul, hi ha una concentració notable de sepultures de tipologia diversa (d'obra, d'àmfora, caixa de pedres, sarcòfags, de *tegulae*,...) i es disposen preferentment al llarg del mur perimetral sud (paret 43). Unes altres davant i dins de la rampa d'arribada des de ponent i altres, algunes de les més privilegiades potser, en el passadís d'accés a la porta oest de l'aula basilical (núm. 1, 380 i 444) (fig. 76, 105 i 116).

Les *areae* K, G, D, J, E, F i I (fig. 50) constituïrien el marge, els límits entre el privilegi de la proximitat i els sectors perifèrics del cementiri. És aquí, precisament, on es localitzaren, la resta de sarcòfags que s'han trobat en aquesta necròpoli (els altres els acabem d'esmentar). És interessant constatar que és a redós o a dins del temple, en la proximitat dels *sants*, que es disposen les sepultures més costoses, malgrat la modèstia, de tot el conjunt. Sembla que hauriem de deduir que una part important de l'aristocràcia urbana (laica o eclesial) sebollia els seus difunts en la proximitat dels *sants* tot cercant protecció i ajuda a l'hora de la mort i al dia de la resurrecció.

Podríem suposar, també, que moltes d'aquestes tombes eren les dels bisbes de la ciutat i d'altres membres del clergat, però aquesta possibilitat va lligada, pensem, a la situació de l'*episcopium* i de l'església catedral a l'interior de les muralles de Sant Martí fet que de moment no s'ha pogut comprovar. Les recents exploracions en l'àmbit de Santa Margarida, a ponent del turó d'Empúries i la identificació d'unes estructures notables i d'una piscina baptismal ens fan ser cauts en relació a aquest tema, ja que, potser, les dependències episcopals amb la basílica principal s'han de cercar allí i en aquest supòsit el lloc d'enterrament dels prelats, almenys majoritàriament, se situaria a l'entorn —per raons d'immediatesa i funcionalitat— en qualsevol dels cementiris identificats (Roca Pelada, Estruc, Santa Magdalena, amb més possibilitats) o en algun altre no localitzat.

És interessant constatar la manca de sarcòfags de marbre decorats d'origen aquità dels quals, en canvi, es conserven dos fragments a Empúries, relacionats, ambdós, amb els cementiris de ponent del turó, i la voluntat d'anonimat de les tombes d'aquesta zona privilegiada del cementiri neapolità, però que és una constant, no només d'aquesta necròpoli, sinó de totes les de la ciutat i de tot aquest territori de les diòcesis d'Empúries i de Girona.

Només cal donar una ullada als plànols de situació de les tombes dins del gran cementiri de la Neàpolis per adonar-nos que, més enllà de l'espai privilegiat a redós de la basílica funerària i dels cossos dels *sants*, hi ha, també, diversos sectors on es concentren la major part —pràcticament totes— de les tombes d'obra visibles i recobertes de *signinum* que constitueixen, conjuntament amb els sarcòfags —i potser més—, les sepultures més notables del conjunt. Es disposen en grups, quasi mai en solitari.

Per les seves característiques i pel cost, cal suposar que pertanyien a gent benestant, que no pogueren o no volgueren ser enterrats *ad sanctos*. Podríem trobar-nos davant d'*areae* familiars on els membres d'un mateix grup s'hi enterraven, a tocar uns dels altres, seguint un vell costum. Tanmateix, mancats com estem d'epigrafia, són hipòtesis inconstatables.

Finalment, quant a les característiques d'aquest cementiri, caldria ressenyar que les tombes són individuals (99'98%) llevat d'un cas (sepultura núm. 298, d'obra), amb la deposició d'un adult i d'un adolescent, ben diferent del que succeeix, per exemple, en el cementiri de sant Fructuós, a Tarragona, on sovintegen les estructures familiars i els enterraments de més d'un difunt en una mateixa sepultura (del Amo 1979, 163-171) però ben semblant al que passa en els cementiris del territori immediat i en moltes altres necròpolis catalanes, llenguadocianes i provençals (Duval 1995).

6.3. REFRIGERIUM

Les notícies sobre la persistència, entre les antigues comunitats cristianes, del banquet funerari, són nombrosíssimes. Es tractava d'un vell costum, molt arrelat, que exigirà de l'alta jerarquia eclesiàstica un esforç enorme i costant, amb resultats lents i sovint decebedors. A l'Àfrica, la persistència d'aquesta tradició era palesa a la darrera del segle quart i en ple segle cinquè així com en altres indrets tal com proven diveses fonts textuais i arqueològiques. A casa nostra els indicis són menys clars, però igualment significatius i especialment precisos en la necròpolis de Sant Fructuós a Tarragona on han estat reconegudes estructures d'obra que facilitaven la celebració del *refrigerium* (del Amo 1979, 143-153; també, Aquilué 1991, 714-716).

En el cementiri neapolità les proves sobre aquest costum són, si de cas, indirectes. En efecte, ara com ara no hi han restes estructurals que puguin ser identificades com a espais per a la celebració de banquets funeraris, però, en canvi, la descoberta d'alguns fragments, molt pocs i pertanyents o alguns plats de ceràmica africana D o a terrissa estampada baiximperial, oxidada i reduïda, de procedència sud-gàl·lica i trobats en l'àrea septentrional de la Neàpolis, no sembla que puguin ser explicats de cap altra manera. Són, efectivament, freqüentacions de la necròpoli o bé en relació al banquet funerari o objectes personals dels encarregats del cementiri, si bé ens sembla més probable la primera opció. Es tracta d'un plat de la forma Hayes 104 (fig. 150), d'uns fons de formes similars i atribuïbles a l'estil E (II) de Hayes (fig. 151) i plats de formes diverses de les ceràmiques estampades on destacaria una decoració sobre el fons intern amb el segell d'un cérvol (fig. 152) (*supra*, capítol 6.6.2). Tot sembla assenyalar una datació de final del segle cinquè o segle sisè on, tal vegada, tindríem documentada l'existència puntual i minoritària del costum del *refrigerium*, ja en camí de desaparèixer definitivament. Potser una excavació més acurada hauria fet possible copsar més dades en aquesta direcció.

6.4. TIPOLOGIA I CARACTERÍSTIQUES DELS ENTERRAMENTS

La necròpoli neapolitana no es diferencia dels altres cementiris geogràficament pròxims i que mostren una cronologia semblant. Aquest cop, però, el nombre força alt d'inhumacions documentades permet veure la incidència percentual de cada modalitat i, analitzant-ne la ubicació, el paper social que té cada una de les tombes en el conjunt cementiri.

Veurem tot seguit cada un dels tipus documentats, les característiques generals i les subdivisions, si n'hi ha, i els paral·lels amb altres necròpolis, especialment aquelles més pròximes en l'espai. Qualsevol altra qüestió relacionada amb la tipologia de les tombes es comentarà convenientment.

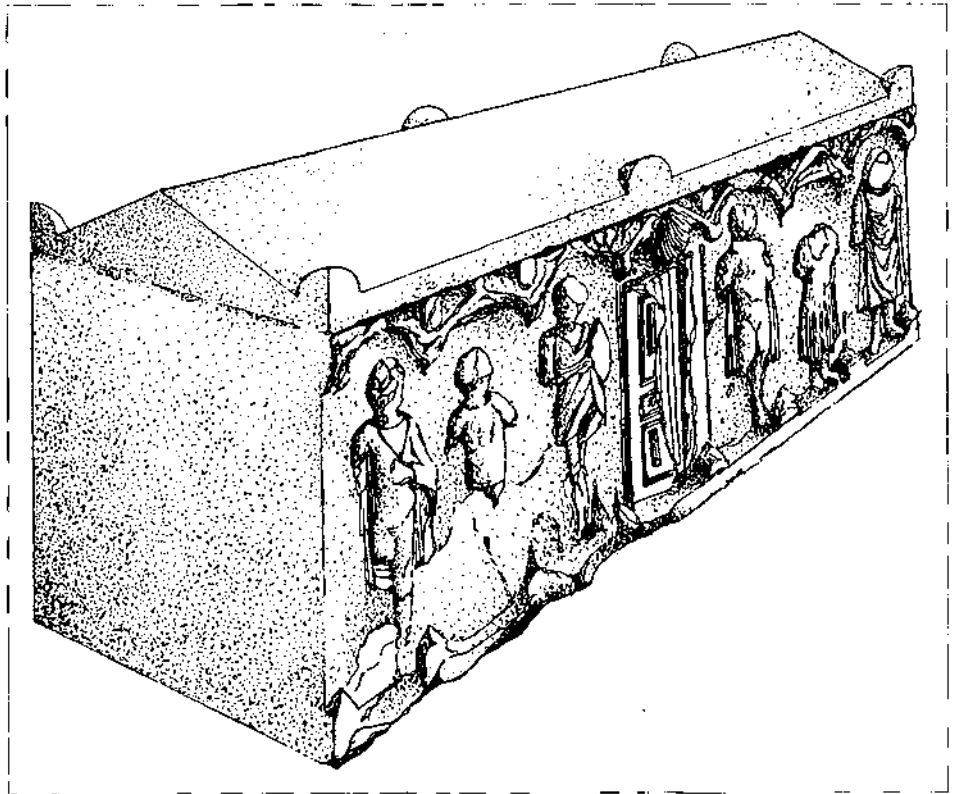
6.4.1. SARCÒFAGS DE PEDRA

El taüt més luxós. En total, 33 inhumacions, cosa que representa un 6'70% del total del cementiri. Es disposen, sempre, a l'entorn immediat de l'església ocupant el vestíbul meridional i les cambres i els àmbits funeraris. Podem fer una subdivisió del grup:

1) Sarcòfags de marbre amb la cara del davant esculpida (núms 1 i 410), un dels quals, que conservava la tapa originària, bellament decorada, havia estat col·locat, segons hem intentat demostrar, en la capella lateral A, connectada en angle recte amb la cara nord del temple; l'altre, també reutilitzat i amb una tapadora de pedra local decorada amb sis acroteris, fou trobat en el vestíbul immediat del temple, a prop d'una de les portes, en lloc de pas (fig. 136).

La datació del cementiri, entre principi del segle quart i principi del vuitè, i les seves característiques, fan perfectament possible –fins i tot és lògica– la recuperació de sarcòfags de marbre esculpats. Ho constatem, per exemple, al gran cementiri de Sant Fruituós, a Tarragona (del Amo 1979, 112-120), a la necròpoli de Sant Pau, a Narbona (Solier 1995 b, 39-41), al cementiri de l'Aliscamps i de la Trinquetaille a Arle (Benoit 1935; Benoit 1952, 115-132; Février 1995, 118-120) i no anant tan lluny, a la veïna *Gerunda* (sarcòfags de l'església de Sant Feliu). Tampoc no ens ha d'estranyar la migradesa de les descobertes d'un producte costós i sofisticat. Tanmateix, els dos exemplars recuperats a la Neàpolis plantegen, un i altre, problemes diferents que val la pena considerar.

El sarcòfag de les estacions amb columnetes (núm. 1 del catàleg) (fig. 76, 131 i 158), trobat *in situ*, és, amb tota claredat, una peça reutilitzada. Recordem que la cara esculpida es trobà molt masegada, malmesa i, sobretot, fent servir una tapadora de calcària de la pedrera de l'île de Sainte-Lucie, de doble pendent i sis acroteris ornamentals. Aquesta coberta no podia pertànyer, de cap manera, al sarcòfag original, en ser la tapadora pròpia dels sarcòfags monolítics no decorats. El desgast de la cara decorada i el fet d'haver d'usar una coberta nova sembla que confirmen aquest aprofitament. No sabem d'on podia venir, però per la monumentalitat i bellesa del sepulcre i per la situació privilegiada que ocupava la tomba en el cementiri, en lloc de circulació obligada per entrar per una de les dues úniques portes de l'església, podem suposar que es tracta de la sepultura d'un personatge important. No tenim cap indicatiu d'on hauria pogut estar situat ini-

136.- Sarcòfag esculptat reutilitzat.

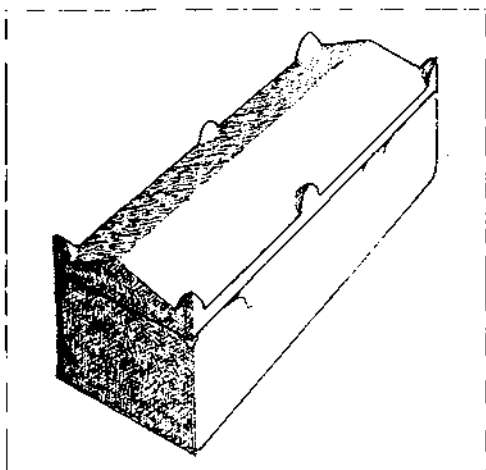
cialment ni tampoc la seguretat, ans al contrari, que procedís d'aquesta mateixa necròpoli ni d'un altre cementiri d'aquesta ciutat tot i que és el més versemblant.

L'altre és el núm. 410 del catàleg (fig. 157). És sencer; conserva, intacta, la tapadora original i procedeix, segons hem intentat provar, de la capella A. Aparegué trencat en diversos trossos. La cronologia proposada, de molt a principi del segle quart (Claveria 1994), faria possible imaginar un ús inicial en aquest cementiri. Tanmateix, el lloc on suposem que es trobava, que correspon amb tota seguretat a la fase II de l'edifici cultural, fa pensar que es tracta d'un objecte aprofitat o, com a mínim, desplaçat. La bellesa, el bon estat de conservació i una iconografia "tova", des d'una òptica cristiana, el fan ideal per sebollir les despulles d'una personalitat significativa del primer cristianisme empòrità.

2) Sarcòfags de pedra, de gres en només tres ocasions, i d'una mena de calcària procedent de les pedreres de l'île de Sainte-Lucie, al sud i no gaire lluny de Narbona (Bedon 1984, 134, 142, fig. 2; Solier 1991, 63), monolítics, fets d'un sol bloc buidat, paral·lelograms, coberts amb una tapadora del mateix material, a dos vessants i decorada amb sis senzills acroteris col·locats en cada un dels extrems i a la part central (núm. 16, 17, 18, 19, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 385, 406, 409, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 432 i 449) (fig. 137).

Aquests sepulcres monolítics i llisos, amb tapadora a doble vessant i acroteris ornamentals, constitueixen un grup significatiu i uniforme. Aquest tipus de tomba la trobem a bastament en tot l'arc de terra que dibuixa el golf de Lleó, des de Marsella a Tarragona, si bé més enllà de Caldes de Malavella (*Aquae Calidae*) és quasi bé inexistent, rar.

L'origen d'aquests sepulcres l'hem de cercar en l'estandardització del sarcòfag com a sepultura monumental i, per tant, capaç de marcar l'estatus del que l'utilitza i de la seva família, en un intent, però, de simplificar el model, d'abaratir-lo, de fer-lo més assequible. De sarcòfags monolítics senzills en trobem arreu d'ençà del segle quart, si bé aquest grup mostra una clara personalitat que el diferencia i el fa identificable entre molts altres productes semblants. En última instància, aquests sepulcres tenen l'origen en els grans sarcòfags esculpturats del segle segon i, especialment, d'aquells que imitaven en l'acabat global i, sobretot, en la tapadora, l'aspecte, els trets d'un edifici, d'una casa o d'un temple, amb columnes, arquitrans, cornises, portes, acroteris, antefixes i *tegulae* i *imbrices* reproduint el trespol. La simplificació darrera, sense perdre, però, els elements essencials que feien possible poder continuar reconeixent el model primigeni, no seria altra que la caixa prismàtica llisa i la coberta a doble vessant amb sis (o quatre) protuberàncies, disposades a cada un dels angles i en posició central, que no eren altra cosa que els acroteris estilitzats. N'hi havia prou per reconèixer un edifici, una "casa", en aquest cas, la "casa" del difunt, una residència que havia de ser eterna pels pagans i pels cristians, l'estatge de les despulles físiques tot esperant la resurrecció de la carn, el dia del Judici.

137.- Sarcòfag monolític amb tapadora de pedra de secció triangular i acroteris ornamentals (4 o, preferentment, 6).

El resultat és un producte notable, costós, però lluny de la significació, la bellesa i els preus dels grans sepulcres marmoris esculpats, sòlid i resistent i simbòlicament clar. Aquestes circumstàncies n'expliquen l'abundància relativa i la posició de privilegi que solen ocupar en els cementiris tardoantics més ben estudiats. Recordem, tal com assenyalava Puertas que en les fonts textuals hispàniques els sarcòfags "aparecen siempre relacionados con obispos o mártires" (Puertas 1975, 137; Puertas 1987, 331) fet que serveix per valorar aquestes sepultures tot i que no cal imaginar que sempre fou així.

També expliquen que en certs casos fossin objecte de reutilitzacions durant l'edat mitjana tal com podem comprovar a Empúries, a Sant Vicenç (Almagro/Palol 1962, 36-37) o a Roses on, precisament, en un d'aquests sepulcres hauria estat sebollit un dels abats del monestir de Santa Maria tal com constataven les troballes efectuades en el seu interior i, sobretot, la connexió clara amb el cementiri cenobial (Oliva/Palol 1952, 137; Oliva 1973, 31).

El conjunt de sarcòfags neapolità és, de llarg, el més notable d'aquestes contrades (trenta-un). Tanmateix, aquestes sepultures són ben característiques de les necròpolis tardanes d'aquest territori. N'hem documentat al cementiri de les rodalies de Santa Maria de Roses, a la Ciutadella (fig. 135,3), sis en total, que segons les descripcions i els comentaris dels seus excavadors eren de gres (sobre aquest cementiri; Oliva/Palol 1952, 139-145; Oliva 1973, 18); a la necròpoli del carrer de Tapis, a Figueres (fig. 135,4), quatre, segons que sembla, també de gres (Botet i Sisó 1883, 105-109; Badia 1977, 177; Bernil 1983, 235-236; Nolla/Casas, 1984, 82); a Mas Castell de Porqueres (fig. 135,14), en un cementiri desenvolupat a l'entorn d'una basílica paleocristiana, amb un únic exemplar també de gres (Corominas/ Marquès 1967, 69-73; Cortada/Serramitjana 1968, 63-67; Palol 1967, 37, nota 22, 157 i 163; Palol 1972, 98; Domènech 1975, 63-70; Domènech 1979, 869-878); al Mercadal de Girona, en el context d'una important necròpoli localitzada davant l'església de Santa Susanna (fig. 135,2), on foren recuperats quatre sarcòfags de gres (Botet i Sisó 1890, 266-269 i 289-295) que es conserven a Sant Pere de Galligants, seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya, secció de Girona, (Oliva 1950, 87. En l'actualitat n'hi ha tres en exposició pública el núm. 1336/1337, de 2'05 m de llargària per 0'64 m d'alçada i 0'76 m d'amplada, el núm. 1338/1339, d'1'72 per 0'58 per 0'66 i el núm. 1340/1341, de 2'10 per 0'66 per 0'78, col.locats contra el mur de la nau septentrional del temple); a Caldes de Malavella (fig. 135,24), un trobat des de temps antic en lloc indeterminat, també a Sant Pere (núm. inventari 1330 i 1331, amb quatre acroteris i lleugerament trapezoïdal, més ample a la capçalera que als peus) (Viñas Serra 1876, 49) i dos més en el cementiri del carrer de Sant Esteve, molt ben excavat, trencats, i també de gres que conservaven els sis acroteris ornamentals (Merino/Agustí 1990, 219-238). Caldria esmentar, per acabar aquesta relació que pretenem que sigui exhaustiva, els diversos exemplars en pedra local del Clots de Sant Julià (Peratallada) que es pot observar a redós de l'església de Canaspost (Forallac, Baix Empordà) (fig. 135,18), tipològicament menys clars (Oliva 1955, 92; Badia 1977, 326; Nolla/Casas 1984, 140-141) que probablement serien una evolució més tardana i que recorden extraordinàriament els del cementiri de Vulpellac fortament trapezoïdals i amb encaixos interiors pel cap.

Als entorns immediats d'Empúries, ara com ara, no hi ha cap altre cementiri tardoantic on s'hagi documentat l'ús d'aquestes sepultures llevat del cas de l'església de Sant Vicenç, en el vessant meridional del turó de les Corts, amb sis acroteris i que, pel que sabem del temple i de la seva necròpoli, caldria considerar una peça reutilitzada (Almagro/Palol 1962, 36-37).

Més cap al sud, aquesta mena de sarcòfags monolítics, amb tapadora a doble vessant i acroteris ornamentals (quatre o sis) és força més rara tot i que se'n documenta

algun a Tarragona (TED'A 1987, 187, notes 253 i 260, o a les ruïnes de la vil·la romana d'Altafulla, pel que sabem, procedent de Tarragona). Segons les descripcions, es tractaria de sarcòfags fets amb pedra del país, amb una llosa de coberta o amb tapadora de doble vessant i algun *con su tapa adornada con algunas volutas*. Fa la impressió de no ser, la major part de les vegades, el mateix, en aquest cas més dins la tradició, molt estesa, dels sepulcres de pedra d'una sola peça amb tapadora monolítica plana o a dues aigües però lluny de l'especificitat del grup provençal, llenguadocià i gironí. Tanmateix, al cementiri tardà de l'amfiteatre de Tarragona, es recuperaren dos sarcòfags un del quals conservava la tapadora monolítica a dues aigües (TED'A 1990, 237-239), sense acroteris i, potser també n'hi hauria algun a la necròpoli de Sant Fructuós (del Amo 1979, 112-120). Se n'ha assenyalat un altre a *Iesso* (Guissona, la Segarra) però és, ara com ara, un element massa solt per ser valorat adequadament (Pera 1993). Els de Lleida, en canvi, són, clarament, d'un altre model, amb tapadora a doble vessant (Pérez 1992, 206-207, foto 1)

Cap al nord, en canvi, aquests sarcòfags sovintegen. En podem indicar l'existència, entre altres llocs, als cementiris de Sant Pau (Solier 1991, 20 i 67; Solier 1995 b, 39-42) o al Clos de la Lombarda (Solier 1991, 63), a Narbona, o en els grans cementiris d'Arle, a l'Aliscamp (Benoit 1935, 32-61; Benoit 1952, 115-123; Février 1995, 118-120) o a la Trinquetaille, el barri de la ribera dreta del Roine (Benoit 1935, 14-31) o a Sant Víctor de Marsella (Démians d'Archimbaud *et al.* 1995 a, 125-141). Tanmateix, aquests interessants sepulcres no són exclusius d'aquestes grans ciutats. En podem assenyalar l'existència, sense pretendre ser exhaustius, al cementiri de l'església de Sant Andreu a Agde (Houlès 1987, 115-116), a Lunel-Viel (Hérault), als cementiris dels Horts, on representen el 15% del total, i de l'entorn de l'església (el 50%), de pedra calcària i amb quatre o sis acroteris (Raynaud 1987 b, 125), a Souloumiac (Quarante) (Blasco *et al.* 1987, 138, fig. 5).

Pel que fa a la necròpoli neapolitana, no tenim dades directes i fermes que ens ajudin a datar-los amb certa seguretat aquests sarcòfags que localitzem en les *areae* immediates a l'església cementirial i, en un cas, sense tapadora, conformant la tomba entorn de la qual s'originà la basílica-martyrium i damunt la qual es disposà l'altar.

L'única evidència significativa que podem extreure d'aquest fet és que aquesta mena de sepultures començaren a fer-se servir, en aquest cementiri, com a mínim a partir de l'existència del temple inicial (fase I) i que continuaren utilitzant-se després de les grans reformes del sector (fase II). Això no és gaire, ja que no tenim datada, amb seguretat, ni una fase ni l'altra. Tanmateix, una llarga utilització d'aquest tipus de sarcòfag se'ns fa palesa a través de detalls diversos: la utilització d'algun d'aquests sepulcres en la construcció de la rampa i mur de contenció de l'accés occidental a l'àrea de l'església; l'ús d'una tapadora (exclusivament) amb sis acroteris per cloure el sarcòfag de marbre esculturat de les estacions amb columnetes i, sobretot, la superposició en pisos successius de sepultures d'aquest tipus en l'*area* D, amb dos nivells, l'inferior amb quatre sarcòfags i el superior amb dos, que semblaria que assenyalen un període de temps notablement llarg si tenim en compte la mortalitat teòrica anual en una comunitat com aquesta (vegeu *supra* capítol 0 i *infra* capítol 8). La gran *area* E, també amb uns quants sarcòfags d'aquesta tipologia, s'havia acabat d'ocupar, cobrint-la amb un sòl d'*opus signinum*, tot esperant continuar posant noves sepultures al damunt (cosa que no arribà a produir-se). Cal dir que en aquest àmbit funerari (E), les tombes més modernes són de caixa de pedres i tègules que conformen el taüt. Amb tot, és absolutament evident que aquests sepulcres no són del moment inicial de la necròpoli, sinó d'una etapa més avançada.

Un dels sarcòfags recuperats procedeix de la tomba més important del cementiri, la núm. 377 (fig. 55 i 103) (*supra* capítol 6.2), entorn del qual s'edificà una *memoria* que,

més endavant, s'ampliaria sense que el sepulcre perdés el paper central. Es tracta d'una caixa de **gres** al qual li manca la paret dels peus i la tapadora. Aquest sepulcre s'encastà entre els murs d'obra disposats a tramuntana i migdia i aprofitant l'espai de la *forma primigènia*. Al damunt hi aniria una llosa prima o més i tot quedaria cobert per un sòl d'*opus signinum* damunt del qual s'encaixaria el *spites* que aguantaria l'altar de marbre. La forma de la caixa és de planta trapezoïdal i amida 2'16 m de llargària, 0'50 m d'amplada a la capçalera, 0'36 m. als peus.

Aquests sarcòfags trapezoïdals són més moderns que els rectangulars, tal com posen en evidència multitud de troballes. Ara bé, quan constatem en aquestes contrades (Provença, Lleugüadoc i nord-est de Catalunya), l'aparició inicial d'aquesta forma nova que prefigura i condueix cap a l'antropomorfisme dels sepulcres?

A Souloumiac (Quarante), es localitzà un sarcòfag monolític, trapezoïdal, amb tapadora a dues aigües i sis acroteris ornamentals, a l'interior del qual es trobà una siveïlla de cinturó de placa rígida de forma triangular que es datava vers el 600, una fíbula de bronze i de pasta de vidre que calia considerar del segle sisè i cinc agulles de bronze que calia datar, potser, molt al final del segle sisè (Blasco *et al.* 1987, 138-140, fig. 5,1, fig. 6,8 i 9 i fig. 7,5). En aquesta mateixa necròpoli coincidien sarcòfags rectangulars i trapezoïdals (Blasco *et al.* 1987, 138, fig. 5). Troncin que ha estudiat l'aparició i evolució de la tomba antropomorfa assenyala com a segura la presència de sarcòfags trapezoïdals en el segle sisè (a Sant Pere de Ginebra). Evidències semblants, des del començament de l'ocupació merovíngia, n'assenyalarien l'aparició a Arle, a Aliscamp i la Trinquetaille i també a Marsella (Troncin 1987, 164-165, esmentant Benoit 1935, 1947 i 1952).

Solier, en referir-se a la cronologia dels sarcòfags del Clos de la Lombarda (Narbona), escriu amb claredat que els de formes trapezoïdals no es generalitzen abans de la darrerïa del segle sisè tal com semblaria que assenyalen les excavacions de les necròpolis de Lió en ser inexistents en el cementiri de Sant Just que data dels segles quart i cinquè i, en canvi, sovintegen a Sant Llorenç dels segles sisè i setè (Solier 1991, 68, amb bibliografia). Pel que fa als sarcòfags merovíngis (final del segle cinquè - inici del segle vuitè) recorda Delahaye que s'insereixen en un esquema evolutiu on es poden destacar certes etapes i que per alguna ("type poitevin") se'ns fan saber les influències exercides pels sepulcres provençals de tapadora a dues aigües i acroteris ornamentals, i que, pel que fa a les caixes (dels sarcòfags merovíngis) "elles sont uniformément de plan trapezoïdal" (Delahaye 1993, 143-144). Sigui com vulgui, tot sembla conduir-nos a una datació dins del segle sisè.

Que el segon moment (fase II) pugui datar-se dins del segle sisè ens sembla, també, perfectament raonable i coincideix, novament, amb sòlides opinions exposades anteriorment i basades, com no podia ser d'altra manera, amb la semblança d'edificis de planta similar ben datats (Schlunk/Hauschild 1978, 161-162).

No oblidem, tal com hem intentat demostrar, que aquest moment (Fase II) significa la creació de la capella septentrional i de les *areae* funeràries, algunes de les quals, en produir-se l'abandonament de l'ús funerari del lloc, durant el primer terç del segle vuitè, probablement, havien necessitat el segellat, amb un sòl d'*opus signinum*, del pis inferior omplert completament de tombes, i que aquest segon pis es trobava ja quasi ple (*area D*, afegit de la cambra F a la E,...) que no s'expliquen bé si no és calculant un llarguíssim període d'utilització, més encara si coneixem la taxa, teòrica, de defuncions de la població estimada (vegeu *supra* capítol 0 i *infra* capítol 8). Les darreres modificacions estructural, tal com vàrem veure, caldria que les datéssim o molt al final de la sisena centúria o, ja, a mitjan segle setè segons com valorem les dades fornides per la tomba núm. 323 a l'interior de la qual aparegué un fermall de bronze liriforme amb sòlida cronologia.

Tampoc no ens proporcionen datacions més fermes els altres cementiris d'aquest territori. Caldrà, doncs, filar tan prim com es pugui, fer servir les dades més contrastades de les necròpolis llenguadocianes i provençals. Tots els indicis semblen apuntar, com a cronologia inicial més baixa, a la darrerria del segle quart, segons que proposava Benoit a partir de les observacions efectuades als cementiris arlesians d' Aliscamps i Trinquetaille (Benoit 1952, 118). Els indicis principals eren la descoberta de dues monedes baiximperials de bronze i ceràmica estampada "derivée des sigillées paléochrétiennes". El problema de la moneda del Baix Imperi per fixar una cronologia és prou coneguda de tothom. No és, sinó, un indicatiu, un *terminus post quem* imprecís i que cal utilitzar amb cura. La ceràmica s'ha de datar dins del segle cinquè. Així doncs, podríem acceptar una utilització segura dins d'aquesta centúria d'aquests sarcòfags arlesians; és probable la seva utilització una mica abans. A Sant Víctor de Marsella el moment de màxima utilització d'aquest tipus de sarcòfags se situa al llarg de segle sisè (Démians d'Archinbaud *et al.* 1995 a, 139). Pel que fa a altres jaciments, les datacions proposades, sovint molt ben contrastades, solen ser més altes, tal com passa a Lunel-Viel, on aquest tipus sovinteja als cementiris dels Hortis i de l'església ben datats en els segles sisè i setè i, en canvi, són inexistent a la de Verdier, dels segles quart i cinquè, amb tres-centes tombes (Raynaud 1987 b, 125); a Souloumiac se'n descobrí un, de forma trapezoïdal, que conservava al seu interior material de la darrerria del segle sisè o, ja, del setè (Blasco *et al.* 1987, 138-139, fig. 6,8 i 9). A Ménerbes, a l'església de Sant Esteve, el sarcòfag núm. 21, de tapadora plana i decorat amb quatre acroteris contenia a dins *un boucle et trois appliques scutiformes ..attribuables au courant du VIe siècle* (Cartron *et al.* 1995, 181-185).

Pel que fa als cementiris narbonesos, trobem aquests sepulcres en la necròpolis de Sant Pau (tres exemplars, associats amb altres de tipologia diversa (cobertura piramidal a quatre cares o, segons Solier, de tipus aquità (Solier 1991, 67; Solier 1995 b, 39-41)), al costat de tombes de tègula de secció triangular i d'àmfora, amb una cronologia inicial, segons les evidències numismàtiques, d'ençà de la segona meitat del segle quart; al mausoleu absidial de la plaça Duplex, on, novament, un sarcòfag d'acroteris s'associa a altres d'escola aquitana, amb una datació proposada de final del segle cinquè (Solier 1991, 67) i deu exemplars, entre quaranta-nou tombes, dels Clos de la Lombarda, en situació privilegiada (quatre a la nau meridional, cinc a la septentrional i un sobre l'eix de simetria de la nau central) pel quals es proposa una datació del segle cinquè endavant (Solier 1991, 59-63 i 67). En aquest cementiri no s'han trobat sarcòfags de cap altra forma. A Montferrand, a redós d'una església cementirial es localitzaren 51 sarcòfags (un d'esculturat) de pedra local, rectangulars i trapezoidals amb tapadora a quatre cares o trapezoidals amb tapadora decorada amb acroteris. La datació proposada s'escolava entre el final del segle quart i l'inici del cinquè i darrerria del segle sisè, principi del setè (Mérel-Brandenburg 1995, 26-31).

Una altra dada interessant i que, com veurem, relaciona el material de Narbona amb el d'Empúries, és la uniformitat de les troballes. En efecte, tots els sarcòfags monolítics amb sis acroteris del Clos de la Lombarda han estat treballats en calcària fàcil de tallar i molt porosa de la pedrera de l'île de Sainte-Lucie, a migdia de Narbona i no gaire lluny, amb mides que se situen entre 1'85 i 2'08 m de llargària, 0'60 i 0'69 d'amplada, 0'40 i 0'46 d'alçada i amb gruixos de parets entre 0'08 i 0'11 m. Molts mostren una talla de bandes horitzontals en espiga que segons Bessac, expert prestigiós en aquest tema, no s'hauria de relacionar amb la tradició hel·lenística evident a *Glanum* o a Saint-Blaise, sinó que caldria veure-ho com un intent decoratiu, d'embellir, amb senzillesa, el producte (Solier 1991, 67) tot i que la localització d'aquests sarcòfags, soterrats i la poca consistència de l'ornament fan que posem en dubte

aquesta explicació i que sembli més raonable parlar de tècnica de talla i de poliment que cap altra cosa.

El més sorprenent és que dels 31 sarcòfags d'aquesta tipologia localitzats al cementiri neapolità, 28 són de les pedreres de l'île de Sainte-Lucie i per tant, narbonesos, i només tres de gres suposadament de Domeny i de taller gironí o dels Clots de Sant Julià (Forallac, Baix Empordà). Aquesta dada, de valor notable per documentar les estretíssimes relacions entre *Narbo* i aquest territori cada cop més evidents, és un altre argument a favor d'una mateixa datació en l'ús d'aquests sarcòfags, procedents, uns i altres, de les mateixes oficines. La coexistència, a Empúries, amb peces de taller gironí, majoritari en aquest territori (Girona, Caldes, Porqueres, Figueres, Roses, probablement,...), constata que la producció local s'inscriu temporalment en el mateix període.

Resumint, doncs, i tenint en compte totes les dades, l'ús d'aquests sarcòfags, a Empúries, s'hauria de situar entre els segles cinquè i setè, preferentment.

6.4.2. ENTERRAMENTS EN ÀMFORA (FIG. 138)

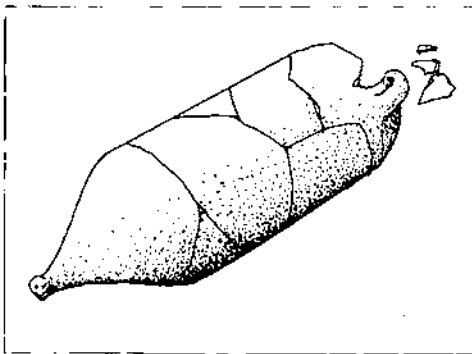
Sistema modest d'enterrament utilitzat, sobretot, per sebollir infants. Les peculiaritats del recipient poden ser un indicatiu de gran precisió per datar la necròpoli. En total, se'n documenten 48, és a dir, gairebé un 10% del total (9'75%). Aquest grup pot ser dividit en uns quants subgrups, alguns dels quals, com veurem, presenten peculiaritats pròpies.

1) Una sola àmfora sencera, tallada o trencada fent de taüt. La major part de les vegades es tracta d'enterraments infantils (núm. 2, 5, 10, 12, 13, 14, 32, 53, 67, 89, 90, 91, 193, 197, 217, 290, 294, 301, 352, 404, 420, 446, VII, VIII, IX, XI, XVI, XVIII, XIX, XX, XXXI, XXXVII i XXXVIII) però no és una norma estricta ja que una àmfora gran pot servir per sebollir un adult (núms. 384 i XXXVI) si bé és força rar.

2) Fragments d'una (preferiblement) o diverses àmfors que cobreixen, parcialment, les despulles del difunt (núm. 116 i 117).

3) Taüt fabricat amb dues grans àmfors. Preferentment per sebollir adults (núm. 31, 188, 189, 221, XII, XIII, XXII i XXXIII) però també usat per protegir les despulles d'infants (núm. 92 i 191) o adolescents (num. XXXV).

En els cementiris d'aquest territori en documentem, a bastament, l'ús, a les dues

138.- Tomba d'àmfora.

necròpolis de la Ciutadella de Roses, a la de Santa Maria, la més gran, desenvolupada a l'entorn d'una basílica funerària insuficientment documentada que sembla que es va localitzar per sota de les fonamentacions del temple romànic, que s'hauria desenvolupat a l'entorn del turó i àrees immediates, amb sis casos (Oliva/Palol 1952, 134-145; Puig *et al.* 1994, 156-165) i a la de l'Hospital Militar, on constituïria, pel que en sabem, el tipus més abundant (set casos d'onze) (Martín 1982, 312-314; Nolla/Amich en premsa)

(fig. 135,3); a Mas Castell (Porqueres, Pla de l'Estany) (fig. 135,14), en un sol cas i col·locant l'àmfora que sebellia un infant en un forat preparat amb un recobriment de morter de calç (Nolla/Amich, en preparació); a Pla de Palol (Platja d'Aro, Baix Empordà) (fig. 135,21), sense connexió coneguda amb altres enterraments (Colomer/Costas/Tremoleda 1989, 103-110); a Saldet (Ventalló, Alt Empordà) (fig. 135,7) (Oliva 1959 a, 93; Oliva 1959 b, 378; Badia 1981, 373; Nolla/Casas 1984, 107) i en la majoria de cementiris emporitans, amb percentatges interessants, a Sant Martí d'Empúries (Keay 1984, 8); a la necròpoli Rubert, en 22 ocasions de 28 (Almagro 1955, 19, 22, 44 i 114-116), a la Nofre, una ocasió (Almagro 1955, 208 i 212), a la Pi, també un sol cop (Almagro 1955, 215-223 i 227-232), Estruc, 25 vegades de 59 (Almagro 1955, 305-320), a Roca Pelada (5 de 15) (Llinars *et al.* 1992, 351-381), al Castellet (21 de 28) (Almagro 1955, 289-304), a Bonjoan (una de cinc) (*supra*, capítol 0.2.5), a l'Hort de la Palanca (*supra*, capítol 0.2.5) i al cementiri de la muralla meridional de la Neàpolis (*infra*, capítol 7) (fig. 2).

Tal com passa en aquestes contrades, succeeix arreu en tractar-se d'una sepultura senzilla, efectiva i poc costosa especialment, però no exclusivament, adequada per sebellir infants. Pel que fa a la cronologia proposada a aquestes tombes a Tarragona, a partir de l'anàlisi, exemplar, del cementiri del Parc de la Ciutat, es proposava per aquest tipus d'enterrament, unes datacions força segures entre inici del segle quart i mitjan del cinquè (TED'A 1987, 114-124), cronologia que coincideix a la que es donava, per aquest mateix tipus d'enterrament, en el cementiri de Sant Fructuós (del Amo 1979, 113). A la gran necròpoli de la zona nord-occidental de Tarragona, amb quasi bé 500 inhumacions, s'observa que en el sector més oriental, amb una datació més alta (250-425, aproximadament), els enterraments en àmfora representaven un 26% mentre que en el sector occidental, més tardà (segles VI-VII), no arribaven ni al 0'7% (Remolà 1996). A Lunel-Viel (Hérault) Raynaud confirmava una cronologia ferma entre els segles tercer i cinquè (Raynaud 1987 b, 126); entre les tombes del Clos de la Lombarda (Narbona), destaquen les formes Keay XXX bis, LV A i XIII A (Solier *dir.*) 1991, 66-68 i 245-253) amb una datació global entre final del segle quart i començament del sisè.

La informació cronològica que ens dona el mateix jaciment és força incompleta; de 54 enterraments en àmfora, amb el benentès que força vegades es fa servir més d'un recipient, només hem pogut identificar catorze o quinze vegades el contenidor utilitzat (set en el sector Martí i set segures i una probable, a l'altre), com veiem, un percentatge baix que s'explica, parcialment, per la distància temporal entre l'exploració arqueològica del jaciment i el seu estudi detallat i també per les característiques d'aquestes sepultures, el grau de fragmentació i la manca, moltes vegades, d'elements definidors clars.

Les formes identificades són les següents: la Keay LIII sense que sigui possible definir-ne la variant (núm. 67, 191, 217, 294 i 301 del catàleg general), LIII A (núm. 5 de catàleg), LV (núm. 446), LXI o LXII (núm. 188), LXII Q (núm. 53) i, probablement, la forma XXV (núm. 2, 384 i 404), en el sector neapolità i les formes LXXXV (núm. XI i XXXIV del catàleg), LVIII (núm. XII del catàleg), LIX (núm. XIII i XXXV del catàleg), IV (núm. XVIII del catàleg) i la V Bis (núm. XXXVI del catàleg), del sector Martí, que ens dibuixen una situació força semblant, cronològicament, a la dels jaciments que hem esmentat com a referència, però potser amb continuïtat segura de l'ús d'aquesta mena de tombes dins del segle sisè, tal com semblen proposar les datacions intrínseques d'alguns d'aquests recipients.

La seva distribució dins del cementiri no sembla seguir una pauta determinada i, de fet, trobem tombes d'aquesta mena en tots els sectors de la necròpoli. Cal assenyalar, també, tal com passa sempre, que l'àmfora serví, en aquest cementiri, per a sebellir

preferentment infants i adolescents. Recordem, finalment, que una de les escasses sepultures que es disposaren a l'interior de la basílica era d'aquesta tipologia (núm. 420) i que n'hi ha unes quantes més a l'entorn de l'aula que, no ho oblidéssim pas, esdevingué el punt central de la necròpoli (núm. 384, 404..).

6.4.3. ENTERRAMENTS MIXTOS D'ÀMFORA I ALTRES ELEMENTS

Tomba modesta que reaprofitava material de rebuig. No són gaire nombroses si les comparem amb les d'àmfora que és l'element

sempre present en el grup associat a pedres, tègules o *imbrices*. N'hem identificat 4, és a dir, un 0'81% del total. En tots els casos es tracta d'enterraments d'adults. Podem diferenciar els següents grups:

1) Sepulcre format per tègules i àmfora (núm. 119).

2) la protecció formada per una àmfora, tègules, pedres i lloses de pissarra (num. 267 i XVII).

3) amb àmfora, *tegulae* i *imbrices* (núm. XXXIV).

Pel que fa a aquests enterraments, l'única dada ferma ens la proporciona l'àmfora que conforma part de la sepultura núm. XXXIV (sector Martí) que cal assimilar a la forma Keay LXXXV, un recipient que, segons aquest autor, es podria datar, a partir de les evidències dels jaciments catalans cap a mitjan/final del segle sisè tot i que en altres contrades mediterrànies n'assenyalen la presència d'ençà la darrerria del segle tercer (Keay 1984, 376-378 i 397)

6.4.4. TOMBES DE TEGULAE DE SECCIÓ TRIANGULAR (FIG. 139)

És un enterrament característic del món tardoromà, tot i que es documenta al llarg del segle tercer. La seva localització, si no hi ha altra mena d'indicis, no és suficient per poder datar en el baix imperi una necròpoli. En aquest cementiri, l'associació amb altres sepultures, l'orientació constant ponent/llevant i la manca d'ofrenes i elements ornamentals a l'interior del sepulcre permeten assegurar, sense dificultats, una cronologia tardana i un context clarament cristià. Se n'han identificat 42, és a dir, un 8'53% del total, sempre protegint adults.

Els subgrups possibles, no gaire significatius, denoten una adaptació al material disponible i un acabament més o menys acurat del sepulcre. Donem-hi una ullada:

1) De secció triangular (amb tres o quatre *tegulae* a cada costat i una a cada capçalera) sense solera (núm. 9, 11, 52 <6 + 6 + 1 + 1>, 54 <3 + 3 + 1 + 1>, 66, 86, 124, 126, 220 <4 + 4 + 1 + 1>, 242, 273 <4 + 4 + 1 + 1>, 277 <4 + 4 + 1 + 1>, 287, 336, 347, 397, 401, 402, 403, 424, 439, X <4 + 4 + 1 + 1>, XV <4 + 4 + 1 + 1>, XL <4 + 4 + 1 + 1> i XLIV <4 + 4 + 1 + 1> (entre claudàtors s'indicarà, des d'ara, el nombre de tègules dels costats llargs i de les capçaleres).

2) De secció triangular, sense solera i amb *imbrices* reforçant l'aresta superior del taüt (núm. 81, 82, 83, 317, XXVIII <4 + 4 + 1 + 1>.

3) De secció triangular amb solera de tègules sense *imbrices* (núm. 120 <4 + 4 + 2 + 1 + 1>, 190 <3 + 3 + 3 + 1 + 1>, 295 <3 + 3 + 3 + 1 + 1>).

4) De secció triangular amb solera i *imbrices* reforçant l'aresta superior del sepulcre (núm. 29 <4 + 4 + 4 + 1 + 1 i 3 *imbrices*>).

5) De secció triangular i amb la solera preparada amb pedres petites ben clavades a terra (núm. 280 <4 + 4 + 1 + 1>).

6) De secció triangular amb solera preparada amb lloses planes i primes de pissarra (núm. 3 <4 + 4 + 1 + 1>).

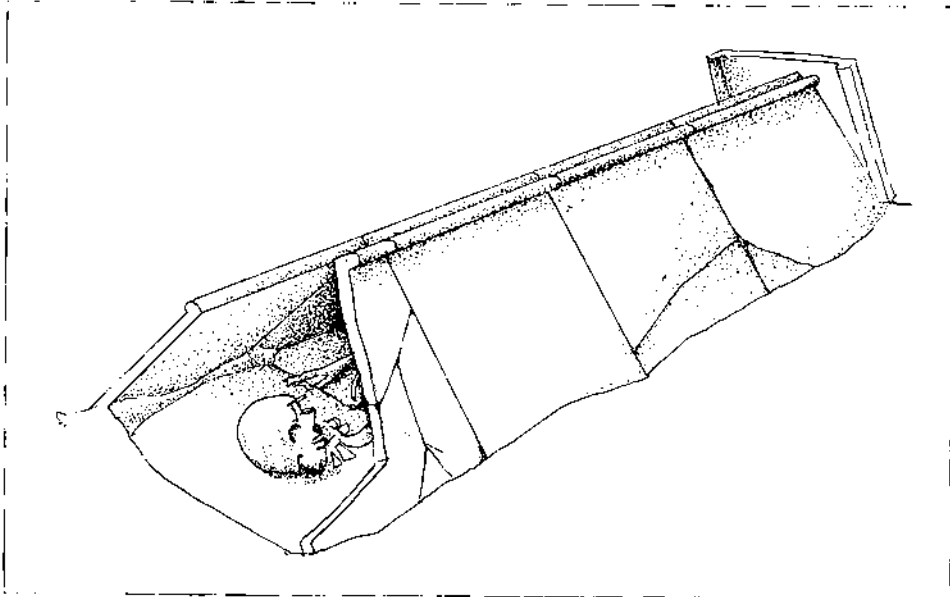
7) De secció triangular amb una de les capçaleres protegida per una tègula i l'altra per una o més pedres (núm. XLI <4 + 4 + 1>).

8) De secció triangular amb les capçaleres protegides amb pedres (num. XXIII <4 + 4>).

9) De secció triangular amb una de les capçaleres protegida per una pedra i *imbrices* reforçant l'aresta (núm. XIV <4 + 4 + 1>).

10) De secció triangular amb pedres que protegeixen les capçaleres i *imbrices* reforçant l'aresta (núm. XXIV <4 + 4>).

11) De secció triangular i pedres a l'entorn que resseguixen la forma del sepulcre (núm. 445 <3+3>).

139.- Tomba de tègules de secció triangular.

En trobem, a bastament en els cementiris tardoantics d'aquest territori amb totes les variants possibles. Fem-ne, tot seguit, un repàs al més exhaustiu possible: A Roses, a la Ciutadella, en la gran necròpoli de Santa Maria, en tres ocasions (Oliva/Palol 1952, 134-145), a l'exterior immediat, cap a llevant, de la gran fortalesa renaixentista (una tomba que, potser, caldria associar al cementiri de l'Hospital Militar (Martín 1982, 312-314), a l'àrea dels antics escorxadors de la vila rosinca, formant part d'una suposada necròpoli que ens és poc coneguda (Nolla/Casas 1984, 93) (fig. 135,3); a Sant Pere Pescador, sense un context clar (Nolla/Casas 1984, 94) (fig. 135,6); al gran cementiri de Saldet (Ventalló, Alt Empordà) (Oliva 1959 a, 93; Oliva 1959 b, 378; Badia 1981, 373; Nolla/Casas 1984, 107) (fig. 135,7); se n'ha esmentat l'existència a la Vinya d'en Bardera i Camp de n'Illa, a Viladamat (Badia 1981, 476) que caldria relacionar, probablement, amb la vil·la de Tolegassos (Nolla/Casas 1984, 107) (fig. 135,8); a l'Olivet d'en Culgut a Albons (Badia 1977, 261; Nolla/Casas 1984, 138) (fig. 135,9); a Paluasator explorades el 1970 (Piñero/Bofarull/Garriga 1983, 39-40) (fig. 135,17); a l'absis de l'església de Sant Climent de Peralta (Peratallada, Baix Empordà) (fig. 135,19) on se'ns parla d'una tomba de tègules "reutilitzades" (Oliva 1954, 318; Oliva 1959 c, 154; Badia 1977, 331-332; Nolla/Casas 1984, 141); a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà), a l'entorn immediat de l'església de Santa Rosa, descobertes el 1897, en nombre notable i amb *imbrices* protegint la cresta i localitzades per sota d'un sòl de morter i, segons se'ns diu, amb la troballa, acompanyant el difunt, d'alguna gerreta, amforeta i llàntia (una de les quals era de bronze) (González-Hurtelbise 1905 (1970), 18-19). En el vessant del mateix turó, cap a la riera, a llevant de l'hotel "La Barraca", en fou trobada una altra (Oliva 1954, 320) (fig. 135,20). En el terme municipal de Sant Feliu de Guíxols, cal que n'esmentem la troballa a Can Fises (comunicació oral del Sr. Lluís Esteva i material dipositat al museu municipal de la vila) o, més ben documentades, al cementiri que hi hagué a redós de la Torre del Fum, on se n'excavaren parcialment dues de molt senceres (Esteva, 1978 30 i 37-38, fig. 4) (fig. 135, 22); al Puig d'en Xicu, a Solius, malmesa (Escortell 1977) (fig. 135,27); a Santa Cristina d'Aro, a l'entorn d'un petit temple, dues disposades per sota d'un paviment d'*opus signinum* (Oliva 1968; Palol 1967, 37, nota 22; Badia 1977, 371-372; Barral 1981, 220 i 275-276; Esteva 1993, 57-72) (fig. 135,23); a Tossa de Mar, ben a prop de la vil·la dels Ametllers i probablement en dels seus cementiris, al costat de la carretera de Blanes a Sant Feliu (Vilà 1983, 36) (fig. 135,26); probablement a Sant Quirze de Lloret (Nonell 1971, 247-251; Domènech 1981, 18 i 22; Vilà 1982, 531-533; Vilà 1983, 37-38; Nolla/Casas 1984, 207) (fig. 135,25). Només se'n localitzà una en el cementiri del carrer de Sant Esteve de Caldes de Malavella, entre 56 inhumacions (Merino/Agustí 1990, 219-238) (fig. 135,24). A Girona se n'han trobat a la necròpoli del Mercadal (Botet i Sisó 1890, 266-269 i 289-295; Blanch i Illa 1862, 325) (fig. 135,2); a Sarrià de Ter, al costat de la Via Augusta, una troballa aïllada i difícil de valorar (Oliva 1959 a, 90; Nolla/Casas 1984, 187) (fig. 135,16); a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Tremoleda/Roure/Castanyer 1986-1987, 136; Roure *et al.* 1988, 44-45 i 97-99) (fig. 135,13); al veïnat de Lió, a Banyoles, amb ofrenes dipositades en el seu interior (Nolla/Casas 1984, 169; Tremoleda/Roure Castanyer 1986-1987, 134-136) (fig. 135,11); al camp de les Lloses a Usall (Pla de l'Estany), de secció pentagonal amb *imbrices* protegint la cresta (Corominas/Marquès 1967, 76; Nolla/Casas, 1984, 194; Tremoleda/Roure/Castanyer 1986-1987, 133-134, fig. 8, 1 a 3) (fig. 135,12); a la cova del Reclau Viver, a Serinyà (Pla de l'Estany) (Tremoleda/Roure/Castanyer 1986-1987, 130-134, fig. 7,13) (fig. 135,10); al cementiri de Mas Castell, a redós de la basílica, en tretze ocasions (Nolla/Amich en preparació. Sobre el jaciment: Corominas/Marquès 1967, 69-73 i 157-163; Cortada/Serramitjana 1968, 63-67; Palol 1967, 37, nota 22; Palol 1972, 98;

Domènech 1975; Domènech 1979, 869-878; Barral 1981, 279; Junyent 1983, 36) (fig. 135,14).

Sovintegen, no cal dir-ho, en els altres cementiris tardans d'Empúries; Rubert (Almagro 1955, 19-22, 44 i 114-116), Pi (Almagro 1955, 215, 223, 227 i 232), Estruc (Almagro 1955, 305-320), el Castellet (Almagro 1955, 289-304) i algun cas inèdit a l'àrea de la ciutat regular (*supra*, capítol 0.2.5) (fig. 2).

La freqüència d'aquest tipus de sepultura en les necròpolis tardanes ens estalvia assenyalar-ne la presència aquí o allí. Tanmateix pot ser interessant recordar la cronologia que proposen alguns estudiosos a partir de les evidències obtingudes en diversos jaciments i poder-ne copsar coincidències o costums de caire regional. Caldrà, finalment, analitzar les dades de tipus cronològic que hagi pogut proporcionar el cementiri neapolità i tot confrontant les dades, veure si és possible fer propostes concretes.

A Tarragona, a partir de l'excavació i anàlisi acurada del cementiri del Parc de la Ciutat, es proposa una datació global per a les catorze tombes de tègula de secció triangular entre la darrer part del segle tercer i mitjan segle cinquè (TED'A 1987, 109-111) que coincideix notablement amb la que bé s'insinuava globalment per les sepultures d'aquestes característiques de la necròpoli de Sant Fructuós (primera meitat segle quart/mitjan segle cinquè) (del Amo 1979, 249-251); a la necròpoli de l'Amfiteatre que cal datar en els segles sisè i setè, preferentment, només se n'ha identificat una de 48 (TED'A 1990, 235-240), o al gran cementiri nord-occidental d'aquesta ciutat, amb 36 tombes d'aquest tipus en el sector més antic (250-425), quasi un 28% del total, i sense cap exemplar en la zona d'ocupació més recent (segles VI-VII) d'un total de 298 inhumacions (Remolà 1996). A Sentmenat (Vallès Occidental), al cementiri de l'església vella de Sant Menna, aquest tipus de tombes és exclusiu de la fase IA (Segles V i VI) (Roig/Coll/Molina 1995, 32, 37 i 110). A Lunel-Viel (Hérault), la datació proposada, a partir de dades molt fermes, seria d'entre final del segle tercer i la darrer part del sisè però amb un *floruit* dins del cinquè. Se'ns fa saber, també, que els sepulcres més ben fets, amb solera, capçaleres i *imbrices* coronant la cresta són més propis del segle quart, que es van fer més senzilles (sense *imbrices*) durant el cinquè i que no solen tenir ni solera ni capçaleres a partir del 450 en endavant (Raynaud 1987 b, 126).

Al cementiri a l'entorn de la basílica narbonesa del Clos de la Lombarda, se n'han identificat set en total, quatre de segures, dues de probables i una de possible, d'un conjunt de 45, i que caldria datar dins del segle cinquè (Solier 1991, 63-68). Gagnière (1965, 69-76) defensava, per aquest tipus de tomba, una cronologia entre els segles cinquè i setè com a mínim.

El cementiri emporità ens proporciona dades cronològiques fermes. En efecte, la inhumació núm. 445 descoberta i excavada el 1990 va permetre que es trobessin al seu interior tres minúscules monedes de bronze, 2 *munni* autònoms vàndals i un *munus* de metrologia molt semblant i molt gastat (Campo 1993, 199-200) que ens proporcionen un *terminus post quem* sòlid entre el segon terç del segle cinquè i el segon del sisè. Era una sepultura semzilla, sense solera ni capçaleres, sense *imbrices*, amb pedres falcant les tègules i que podria semblar, si acceptem les consideracions de Raynaud, de cronologia avançada de mitjan segle cinquè en endavant. És important assenyalar que una d'aquestes tombes (núm. 411) fou trobada dins de l'àrea F que, com recordarem, és, segons que provaven les relacions estructurals, molt avançada en el temps i indubtablement posterior a la Fase II de l'església cementerial. Aquest indici ens fa pensar que a Empúries aquesta mena de tombes s'haurien anat utilitzant entre el segle quart i setè, com a mínim, tal com sembla passar en altres llocs (a Sant Andreu, a Agda, en la fase III (segles VI-VIII) per exemple (vegeu Houlès 1987, 107-120).

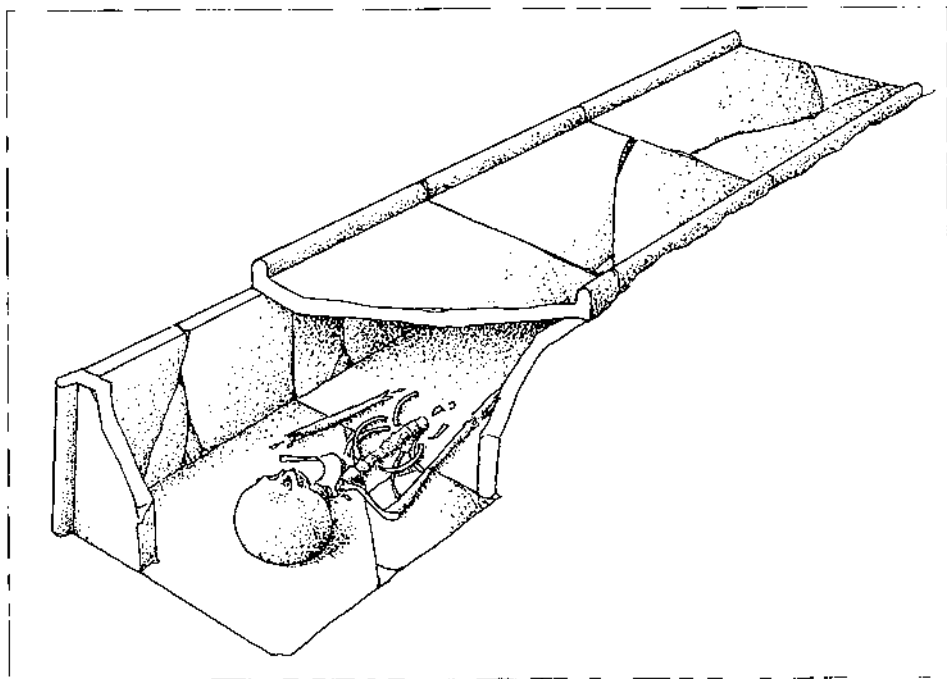
6.4.5. TOMBES DE TEGULAE DE SECCIÓ QUADRANGULAR (FIG. 140)

Més rara, però ben documentada en altres indrets. Al cementiri neapolità és un cas únic (núm. XLIII) i representa un 0'20%. L'orientació del difunt és llevant/ponent i la seva situació perifèrica en relació al sector Martí, el més occidental de la necròpolis, ens fa proposar una datació alta i possiblement assimilable a un de no cristià. La tomba estava construïda fent servir 18 tègules <4 + 4 + 4 + 4 + 1 + 1>, quatre per cada un dels costats i una a cada capçalera, i estava protegida per una capa de pedruscall i morter de calç molt dura que ocupava l'espai del fossat.

En coneixem alguns de paral·lels a Girona, al cementiri de Sant Feliu, al nord de la ciutat, davant mateix del campanar, identificada i excavada el 1984 (inèdita) i, també, a la necròpoli del Mercadal, fent servir, de vegades, per tancar el taüt, rajols i no tègules (Botet i Sisó 1890, 266-269 i 289-295) (fig. 135,2). A Tarragona, al cementiri de Sant Fructuós, se'ns proposa una datació de més enllà de mitjan segle quart fins a mitjan/final del cinquè (del Amo 1979, 249-251). A través de les evidències de Lunel-Viel (Hérault), Raynaud ens confirma la seva raresa abans de mitjan segle quart. S'haurien fet servir durant cent anys i són inexistents en el segle sisè (Raynaud 1987 b, 123). Gagnière proposava una cronologia entre mitjan segle tercer i darrerria del quart (Gagnière 1965, 56-65) que creiem força encertada.

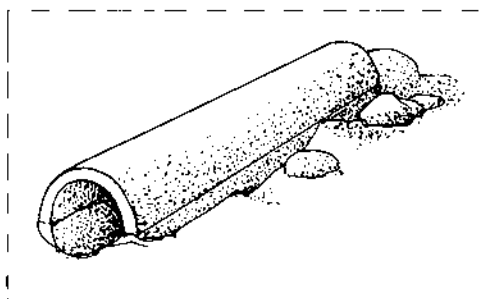
6.4.6. TOMBA D'IMBRICES (FIG. 141)

Tomba infantil, probablement perinatal, construïda fent servir dos *imbrices* sencers de 0'47 m de llargària i 0'10 d'amplada, col·locats un damunt l'altre amb les despulles del difunt a l'interior, i ben falcat i protegit per pedruscall (num. 297). És un cas únic en

140.- Tomba de tègules de seCCIó quadrangular.

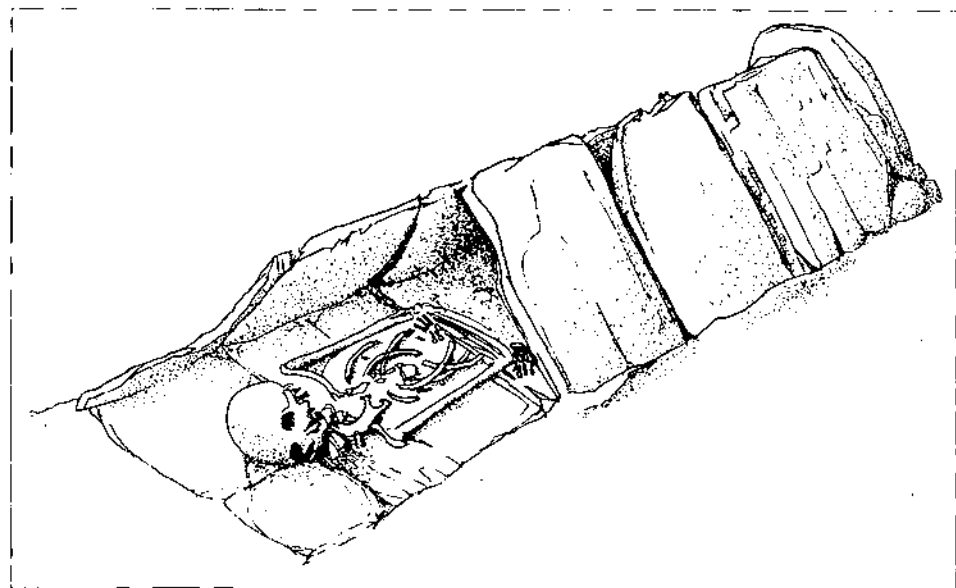
aquest cementiri (0'20%) i, certament, una manera de fer poc documentada. Tanmateix, coneixem un enterrament idèntic descobert i excavat en el cementiri del Castellet del turó de les Corts, també a Empúries. Es tractava de la inhumació núm. 6 que tal com passava amb l'enterrament neapolità protegia peus i capçalera amb unes pedres. Era, no cal dir-ho, la tomba d'un nadó (Almagro 1955, 298). Se n'esmenten a Portugal (Nolla 1995, 105) i en coneixem un altre, al Musée de l'Arles Antique, procedent, segons consta en la vitrina de les "fouilles de l'IRIA 1989".

141.- Tomba d'imbrices.

6.4.7. SEPULCRE DE LLOSES PLANES DE PISSARRA DE SECCIÓ TRIANGULAR (FIG. 142)

Una variant extraordinària de la sepultura de *tegulae*. És tracta, quasi, d'un *unicum* (núm. 51) del qual només coneixem un paral·lel al petit cementiri rural de la Font de Can Prat (Castellfollit de Foix, el Bages), on es documenta, també, tombes de caixa amb muret (tres), i un sepulcre de *tegulae* de secció triangular. Aquesta necròpoli ha estat associada al interessant establiment tardoantic de Vilaclara (Enrich/Enrich/ Pedraza 1995, 13). Altres exemplars al cementiri de l'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental, en la fase IB que es data entre final del segle sisè i el segle vuitè (Roig/Coll/Molina 1995, 44 i 110), amb paral·lels, segons se'ns diu a Manresa (Puig Cardener) o a Castellfollit del Boix (Can Paleta). A la baixa vall del Roine també se'n

142.- Tomba de lloses de pedra de secció triangular.

troben de ben semblants amb datacions de segle setè i vuitè (Gagnière 1965, 76-80, fig. 24). Representa, a la Neàpolis, el 0'20% del total.

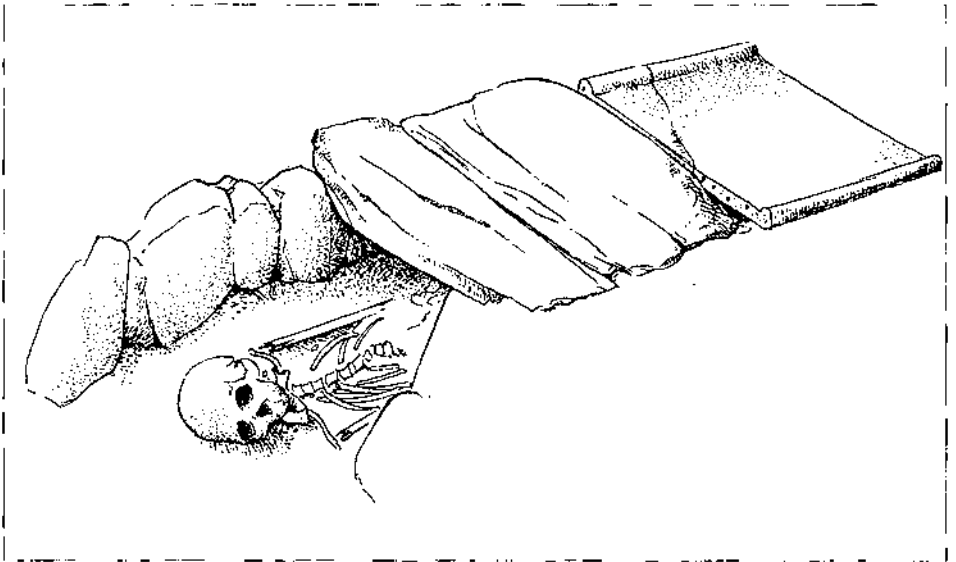
6.4.8. CAIXA DE PEDRES DE PLANTA RECTANGULAR O LLEUGERAMENT EL·LÍPTICA (FIG. 143 i 144)

Una de les opcions majoritàries amb 132 casos identificats que representen un 26'82% del total de la necròpoli, poc més d'un quart. Aquest tipus d'enterrament, amb moltes variacions, com s'anirà veient, és característic dels cementiris d'aquestes contrades amb cronologies semblants. Tindran un èxit notable al llarg de l'alta edat mitjana amb, però, notables modificacions tipològiques (Gagnière 1965, 80-110). Es tracta gairebé sempre d'enterraments d'adults i fan servir preferentment pedra del país per formar la caixa, de mides molt diverses, sovint prou grans per, amb una sola, conformar l'estructura. Altres vegades, el taüt es marca amb una filada doble de pedra i, més rarament, unit pedruscall i morter de calç. Algun cop, l'espai intern del sepulcre és preparat amb un arrebossat de calç. Les lloses de cobertura i de solera, quan n'hi ha, solen ser preferentment de pissarra però també de calcària i de gres, fines i planes, variant el nombre de tres a sis. És ben possible que algunes de les caixes sense cobertura identificada tinguessin al seu interior un taüt de fusta (n'hi ha indicis) o una tapadora de fusta. L'excavació antiga no ho pogué comprovar.

Podem distingir els següents subgrups:

1) Encerclament de pedres, sovint d'una sola filada, donant forma al sepulcre que no és altra cosa que un fossat al qual s'hi dibuixa grollerament el perímetre. Sense solera ni protecció al damunt llevat de les sepultures d'aquesta tipologia que quedaven cobertes per un sòl general d'*opus signinum* (núm. 20 <enterrament infantil>, 35, 192, 198, 274, 300, 312, 321, 328, 392, 394, 435, 436, 437, 438, 440 i 447) (entre claudàtors el número de pedres de cada un dels costats llargs i de les capçaleres del sepulcre).

2) Caixa de planta rectangular sense cobertura ni solera feta de pedres grans i

143.- Caixa de pedres amb coberta de lloses i tègules.

d'alçada notable, a l'interior de la qual hi caben perfectament bé les despulles del difunt (núm. 21, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 84, 85, 382, 386, 405, 407, 425, 426, 427, 428, i 429).

3) Caixa de pedra i pedruscall de dues filades d'altura, protegint completament el cadàver, sense solera ni protecció exterior (núm. 27 i 94).

4) caixa de pedres amb coberta de lloses preferentment de pissarra (núm. 22, 24, 25, 26, 33, 36, 38, 65, 149, 150, 158, 159, 160, 161, 180, 182, 202, 203, 206, 207, 211, 212, 213, 219, 282, 296, 299 <6 lloses de pissarra>, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 335, 344, 387 <6 lloses de pissarra>, 388 <6 lloses de pissarra>, 389 <5 lloses de pissarra>, 390 <5 lloses de pissarra>, 391 <6 lloses de pissarra>, 395, 414, 421, 423 i 442).

5) Caixa de pedres i coberta de *tegulae* (núm. 34, 43 (amb les parets fetes de pedruscall i morter de calç), 288, 289, 346 i XXXIII (la caixa feta de pedruscall i fragments de tègula)).

6) Caixa de pedra amb coberta a base de plaques primes preferentment de pissarra i de tègules (núm. 181, 311, 322 i 345).

7) Caixa de pedres de planta rectangular amb coberta i solera de lloses planes preferentment de pissarra (núm. 6, 127 (paret alta de dues filades de pedra), 128 (paret alta de dues filades de pedra), 129 (paret alta de dues filades de pedra), 130 (paret alta de dues filades de pedra), 131, 132, 133, 134, 270, 309 (paret alta de dues filades de pedra) i 310).

8) Caixa de pedres amb coberta i solera de lloses preferentment de pissarra i *tegulae* (núm. 135 (caixa alta de dues filades de pedra), 136 (caixa alta de dues filades de pedra), 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147 i 148).

9) Caixa prismàtica feta exclusivament de pissarra (núm. 68 <fent servir 16 pedres> i 422).

10) Taut prismàtic amb solera bastida amb tres tègules, dues més a les capçaleres i dues plaques grans i primes preferentment de pissarra a cada un dels costats llargs i tres lloses, de la mateixa pedra cobrint el sepulcre (núm. 413).

11) Sepulcre de gran qualitat conformant una caixa prismàtica alta amb solera o sense però sempre amb protecció exterior a base de lloses i, potser, tègules. Hom féu servir preferentment blocs de gres o pedra i morter (també rajol, pedra i morter). Aquest tipus de tomba en caixa mereix una consideració independent pel bon acabat de la *forma*. Es localitzen exclusivament a l'interior de la nau de l'església cementirial o en els seus entorns immediats (núm. 375, 378, 379, 380, 393, 396, 433, 434, 443, 444 i 448).

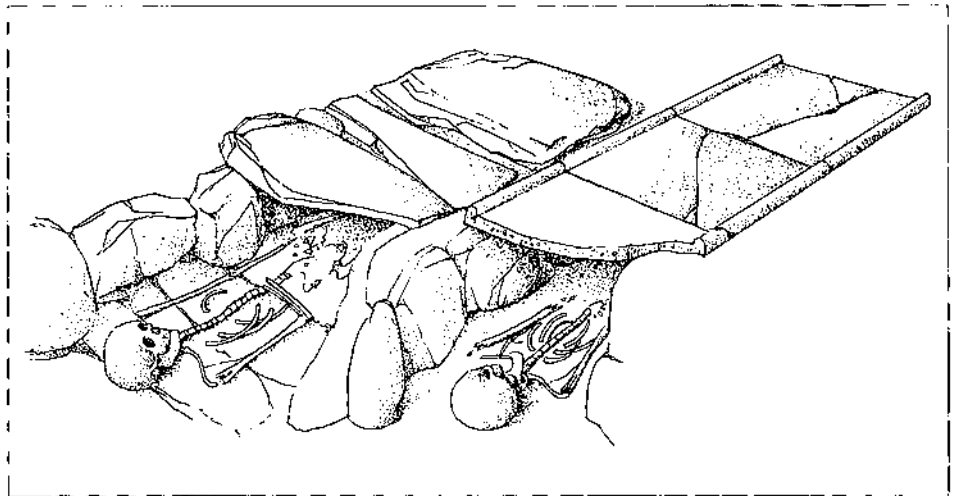
Aquest grup, com hem pogut veure, no deixa de ser un immens calaix de sastre on hi entaforem un conjunt de sepultures notablement diferents unes d'altres i que tenen com a únic punt comú el fet que les despulles del difunt se situaven en un clos delimitat pels quatre costats per unes pedres. A partir d'aquí, cal analitzar cada un dels subgrups per observar-ne les peculiaritats indicant els paral·lels directes i, si fos possible, la cronologia d'aparició en determinats cementiris. Cal que fem saber, tanmateix, que moltes vegades no queda gens clara la tipologia precisa d'una d'aquestes tombes i que, per tant, es redueixen notablement les possibilitats de confrontar dades.

En la necròpoli de Santa Maria, a la Ciutadella de Roses, es documentaren unes cinc tombes de caixa i que, per les descripcions i comentaris publicats, no tan exhaustius com voldríem, caldria que assimiléssim al nostre grup 8.7, amb solera i coberta de plaques de pissarra i parets lateral de pedra (Oliva/Palol 1952, 137-145; Oliva 1973, 18). També n'hi havia d'identiques al cementiri de l'Hospital Militar, al pati d'armes de la mateixa fortalesa, uns quants centenar de metres més cap al sud-est de la necròpoli anterior (Martín 1982, 334-336; Nolla/Amich en premsa) (fig. 135,3).

A Caldes de Malavella, al cementiri del carrer de sant Esteve, hom s'hi exploraren unes quantes tombes d'aquesta tipologia, concretament assimilables al grup 8.1, molt senzilles, 11 de 56, i del tipus 8.2 (6 de 56), més sofisticades (Merino/Agustí 1990, 219-238) (fig. 135,24). A Sant Feliu de Guíxols, a la necròpoli que excava el Sr. Lluís Esteva, davant de la torre del Fum, s'han identificat dues sepultures de caixa amb lloses planes cobrint el difunt, del tipus 8.4 (o 8.7) (Esteva 1978, 31, 37-38, fig. 6) (fig. 135,22); a Santa Cristina d'Aro, del tipus 8.2 o 8.4 (Esteva 1993, 57-72) (fig. 135,23); al cementiri del carrer Tapis de Figueres, del tipus 8.8 (Botet i Sisó 1883, 105-109) (fig. 135,4); a Mas Castell de Porqueres, del tipus 8.11, en dos casos (Nolla/ Amich en preparació) (fig. 135,14); als Ametllers, de Tossa de Mar, dels tipus 8.1 o 8.2 (Nolla/Casas 1984, 209) (fig. 135,26); a Palau-sator, del tipus 8.11 (Piñero/Bofarull/Garriga 1983, 39-40) (fig. 135,17); a Saldet (Ventalló), del tipus 8.4 o 8.7 (Oliva 1959 a, 93; Oliva 1959 b, 378; Badia 1981, 373; Nolla/Casas 1984, 107) (fig. 135,7); a Canapost del tipus 8.11, probablement (Oliva 1959 c, 148) (fig. 135,18); a Mas Rissec (Avinyonet de Puigventós), del tipus 8.4 (Badia 1978, 25; Nolla/Casas 1984, 72) (fig. 135,5); a Celrà, del tipus 8.4 (Amich 1991, 212-213) (fig. 135,29); a Girona, a la Caserna d'Alemanys, del tipus 8.4 potser, ja, més modernes (Nolla/Sagrera 1991, 181-183) (fig. 135,2) i a la necròpoli de les Goges, a Sant Julià de Ramis, molt minoritàries, en relació al total del cementiri, del tipus 8.11 i potser 8.2 o 8.3 (Agustí/Burch/Merino 1995, 28) (fig. 135,15).

A les rodalies immediates d'Empúries aquesta mena de sepultures les trobem utilitzades a bastament: a Roca Pelada (Llinàs *et al.* 1992, 351-381) i a Santa Magdalena (Almagro/ Palol 1962 i material inèdit) on contitueixen el grup més nombrós, amb acabats de diferents maneres i, sovint, d'extraordinària qualitat, del tipus 8.11 i també 8.4 i 8.1 ca l'Estruc, rares, del tipus 8 a i 8 b (Almagro 1955, 305-320) (fig. 2).

A Tarragona, per exemple, al cementiri del Parc de la Ciutat, els sepulcres de lloses (només tres d'identificats), en caixes molt ben fetes, es daten en els segles quart i cinquè (TED'A 1987, 124-125) i a la necròpoli de Sant Fructuós, es proposava una cronologia entre mitjan segle quart i final del segle cinquè o, a partir de les dades proporcionades per l'estratigrafia de la basilica, caldria acceptar una continuïtat en l'ús d'aquest model fins a la primera meitat del segle setè (del Amo 1979, 249-251). Al cementiri cristià de l'Amfiteatre, en canvi, representen, gairebé el 92% del total (46 sobre 48) (TED'A

144.- Caixa de pedres i coberta de lloses i caixa de pedres coberta amb tègules.

1990, 235-240). A Sentmenat, a la necròpoli de l'església vella, són, en canvi, tombes típiques de la fase I (segles V-VI) (Roig/Coll/Molina 1995, 110). Raynaud assenyala que a Lunel-Viel aquestes sepultures no són anteriors a l'inici del segle sisè i que evolucionen de formes rectangulars a d'altres de trapezoidals i antropomorfes. Les caixes fetes amb cura i rectangulars no sembla que poguessin datar-se més enllà del segle vuitè (Raynaud 1987 b, 124).

Pel que fa al mateix cementiri neapolità, cal fer esment de les dades cronològiques que ha proporcionat l'excavació i l'anàlisi de les estructures descobertes. En primer lloc, hauríem de recordar que la tomba núm. 323, del tipus 8.4, es pot datar amb força aproximació pel descobriment en el seu interior d'una sivella de bronze liriforme del segle setè i preferentment de mitjan/final del segle. Aquesta sepultura formava part d'un interessant conjunt tipològicament uniforme i que cal datar en aquests mateixos anys. També cal recordar la inhumació núm. 442, del tipus 8.4 (o 8.7) que fou localitzada a l'interior de l'area F que, com ja hem vist, s'ha de datar en els darrers moments de la història de la necròpoli. Totes aquestes dades sembla que defensen una llarga pervivència d'aquest model i, probablement, un ús intens al segle setè.

Dins del cementiri en trobem arreu amb una concentració notable de models sofisticats (8.7 a 8.11) dins de l'esglesiolà i en els sectors funeraris immediats.

És convenient que, malgrat tenir una acumulació esparsa i incompleta, fem referència a l'aspecte, a la forma d'aquest tipus de sepulcre ja que, com acabem de veure, poden ser indicadors d'una cronologia determinada, en semblar prou clar que en aquestes tombes, semblantment al que passava amb els sarcòfags monolítics, hi hauria un primer estadi amb plantes rectangulars per encaminar-se després a formes trapezoidals cada vegada més antropomorfes que constituïrien el darrer moment evolutiu.

Les tombes de caixa de pedres del cementiri neapolità són, majoritàriament, de planta rectangular tot i que no són rares les formes ovalades, de banyera (núm. 33, probablement, 296, 299, 380, 407, 428, 430, 437, 438, 439 i 440), i les clarament trapezoidals (núm. 275, 299 i 393). Aquesta forma trapezoïdal, ja marcadament antropomorfa, la trobarem, novament, entre els sepulcres d'obra. Aquests tipus són indicis fermes de la llarga perduració en la utilització del model i de la seva evolució, tal com passa arreu, vers les sepultures antropomorfes. Recordem, pel que fa a la forma ovalada, de banyera, que en el gran cementiri de les Goges, a Sant Julià de Ramis (fig. 135,15), que caldria datar entre la darrerria del segle sisè i la darrerria del vuitè, la major part de les tombes cavades al subsòl rocós tenien aquest aspecte (Agustí/Burch/Merino 1995, 28)

6.4.9. TOMBES D'OBRA. ESTRUCTURES (FIG. 145)

En la major part dels grans cementiris tardans sovintegen els monuments funeraris en un arc ampli que va d'estructures complexes i riques a altres tombes més senzilles. Només cal donar un cop d'ull a l'extraordinària necròpoli de Sant Fructuós a Tarragona per veure'n la importància i l'amplitud tipològica. Al cementiri neapolità aquest grup és minoritari i mancat de grans monuments. De fet, com veurem, no són sinó sepulcres senzills de caixa de pedres o de *tegulae* recoberts de pedra i *opus signinum* o estructures de pedra i morter de calç. Són precisament alguns d'aquests monuments recoberts de *signinum* que s'eleven considerablement sobre el sepulcre pròpiament dit, les úniques tombes que devien ser clarament visibles. Se situen majoritàriament sobre basaments de mur i en dos casos constatables porten, en relleu a la cara superior uns signes (el monograma de Crist (fig. 136) i una creu en *upsilon* (Y)) que havien de ser vistos (fig. 86). És precisament en aquest grup on documentem l'única tomba amb doble enterrament (núm. 298), un adult i un infant, l'interior de la qual anava recoberta de pintura vermella. En

aquest cementiri n'hem identificat 27 que representen el 5'48% del total.

Vegem-ne els subgrups:

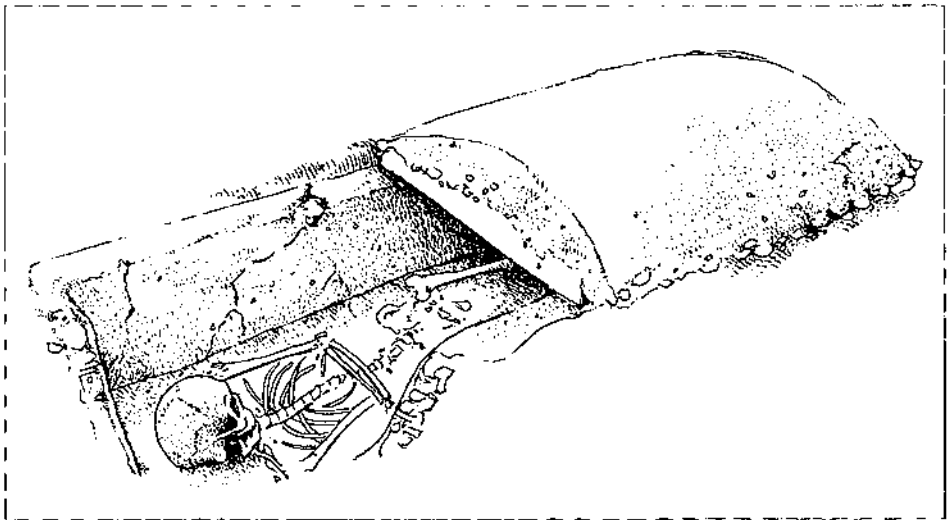
1) Sepulcre d'obra de planta rectangular pedruscall i morter amb una estructura enlairada de forma prismàtica recoberta d'una grixuda capa d'*opus signinum* (núm. 69, 70 (amb signe en relleu), 71, 72 (amb lletra en relleu), 93, 151 (antropomorfe) (fig. 88), 168, 254, 298 (el sarcòfag, amb dos cadàvers, protegit per tres lloses de pedra sorrenca i l'interior pintat de vermell), 337, 338, 339, 340, 341, 342 i 343). Aquest model té el seu origen en les *cupae* tan característiques de les necròpolis altoimperials de l'orient de la península Ibèrica, del nord d'Àfrica o d'Itàlia, amb una evolució de l'aspecte formal exterior que passa de semicilindre disposat sobre una base, baixa, prismàtica o un aspecte troncocònic o troncopiramidal (vegeu, per copsar-ne la continuïtat, el monument en *cupa* del cementiri de la vil·la romana de la Barquera (Perafort, Camp de Tarragona) amb datacions entre mitjan segle quart i darrer del segle cinquè; López/Piñol 1995, 174-181. També, del Amo 1979, 155-161).

2) Sepulcre d'obra de secció triangular i recobriment superior prismàtic d'*opus signinum* (núm. 73).

3) Sepulcre de *tegulae* de secció triangular amb estructura prismàtica superior recoberta d'*opus signinum* (núm. 167 <4 + 4 + 4 + 1 + 1>, 348, 349, 350 i 351) o de pedra i morter de calç sense un acabat exterior d'*opus signinum* (núm. 381).

4) Sepulcre fet de pedruscall i morter de calç (núm. 275 (cobert d'obra, sense *signinum*), 398 i 399 (estructura unitària amb dues sepultures diferents, no hi havia coberta que devia ser el mateix paviment del vestíbul de la *cella memoriae*) i 441).

Aquests petits monuments funeraris, clarament visibles per damunt del nivell de circulació dels cementiris, no són rars en el conjunt de necròpolis d'aquest territori com veurem tot seguit. Hi trobem, si fa o no fa, les mateixes variants tipològiques: a la Ciutadella de Roses, al cementiri de Santa Maria, s'assenyala l'existència de sepulcres fets de pedruscall i morter de calç amb recobriment interior d'*opus signinum* i altres de similars, amb solera i coberta de fines plaques de pissarra que podríem aproximar al nostre tipus 9.4, i en un cas, una tomba de tègula de secció triangular recoberta amb una massa prismàtica de pedruscall i morter (9.3) (Oliva/ Paloi 1952, 134-145; Riuró/Cufí

145.- Tomba d'obra.

1961-1962, 209-213; Oliva 1973, 18). A la necròpoli de l'Hospital Militar, al sud-est de l'anterior i no gaire lluny, es localitzà una tomba d'obra que no havia tingut mai, pel que sembla, tapadora (variant tipus 9.4) i dos magnífics monuments funeraris troncopiramidals de vores arrodonides, de pedruscall i morter, amb una coberta de fines plaques de pissarra i, externament, coberts amb una capa d'*opus signinum* que acabava connectada al sòl de terra premada del cementiri (Martín 1982, 334-336). Correspondria al nostre tipus 9.1 (fig. 135,3).

A la necròpoli figuerenca del carrer Tapis foren explorats alguns sepulcres d'obra de planta trapezoïdal amb solera de pedruscall i morter de calç i tapadora a base de tègules. A l'interior, el cap del difunt era alçat lleugerament amb una mena de llosa petita de pedra o d'un fragment de tègula (Botet 1883, 105-109) (fig. 135,4).

A l'interessantíssim cementiri, tan poc conegut, d'"els Mallols" a Saldet (Ventalló), també han estat descrites tombes d'aquest model. Concretament, uns sepulcres oberts al subsòl rocós ("ture" per a la gent del país), amb plaques de gres conformant la caixa, sempre sense solera o només tapant el fossat i al damunt, un cos troncopiramidal de vores arrodonides fet a base de còdols i morter de calç que segellava el taüt i n'indicava el lloc (Oliva 1961, 80-81). Algú ha escrit en alguna ocasió que algun d'aquests monuments podien anar recoberts de *signinum* (fig. 135,7).

Inèdit i molt valuós és el descobriment efectuat a la plaça del mercat davant de can Cambó, a la vila de Besalú, amb unes quantes tombes de tègules de secció pentagonal, orientades, i amb un gruixut recobriment extern de pedruscall (rierencs) i morter, en forma de *cuppa*, de secció semicilíndrica que podem aproximar al nostre tipus 9.3 (fig. 135,28).

A Mas Castell de Porqueres fou explorada una sepultura de tègules de secció triangular recoberta per una gruixuda capa de *signinum* que cal assimilar al nostre tipus 9.3 (fig. 135,14).

A Girona, al Mercadal, en el cementiri explorat per Botet i Sisó a la darrerria del segle passat, s'establí la presència de sepultures similars a les figuerenques, amb caixa d'obra, rectangular, de morter, rajol i tègula i la coberta a base de teules planes (Botet i Sisó 1890, 266-269 i 289-295) que s'aproximarien, sense ser-ho, al nostre tipus 9.4 (fig. 135,2).

A Caldes de Malavella, al carrer de Sant Esteve, s'excavà una esplèndida tomba de pedra i morter amb bipedals que tapava les despulles del difunt (Merino/Agustí 1990, 219-238), també pròxima al tipus 9.4 (fig. 135,24).

En els altres cementiris emporitans també constatem l'aparició d'aquest model; a Roca Pelada, en tres casos, que caldria relacionar amb el tipus 9.4 (Linàs *et al.* 1992, 351-381), a ca l'Estruc, amb tomba de tègula de secció triangular i recobriment de pedruscall i morter conformant un massís troncopiramidal de vores arrodonides (dues ocasions), el nostre tipus 9.3 (Almagro 1955, 305-320) i a Santa Magdalena, on sovintegen (deu vegades com a mínim, amb quatre tombes amb creu en relleu dibuixada al *signinum* cobridor), sempre del tipus 9.1 (Almagro/Palol 1962, 39 i material inèdit) (fig. 2).

A Tarragona, al cementiri del Parc de la Ciutat, s'assenyala l'existència de tombes d'obra, amb revestiment interior de *signinum* i coberta de lloses o plaques de terrissa i, sempre, per sota del sòl de circulació que recorden el nostre tipus 9.4. Allí se les datava des de final del segle quart a final del cinquè (TED'A 1987, 137-140). A la gran necròpoli de Sant Fructuós, a la mateixa ciutat, es proposava una datació entre la primera meitat del segle quart i final del cinquè o, si tenim en compte l'anàlisi de les evidències estratigràfiques de la basílica, la cronologia s'allargaria fins a final del segle sisè o inici del setè (del Amo 1979, 249-251).

A Lunel-Viel (Hérault) els sepulcres d'obra han estat datats dins dels segles quart i cinquè (Raynaud 1987 b, 126).

Del grup neopolità destaquen les dues tombes amb recobriment d'*opus signinum* amb un crismó en relleu i amb una creu en Y, respectivament, que tenen uns quants paral·lels, com hem vist, en el cementiri de Santa Margarida (quatre vegades documentades). Ja se n'havien assenyalat altres exemplars a Mataró (Ribas 1975, 78-82, fig. 39) i a Son Peretó a l'illa de Mallorca amb una cronologia ferma, en aquest últim cas, de final del segle sisè (Almagro/Palol 1962, 39). Es trobarien pròximes les sepultures de la plaça de l'Almoina a la ciutat de València, també del segle sisè, de lloses però amb un paviment de *signinum* a sobre amb el dibuix d'un crismó incís sobre la morterada abans que prengué i no en relleu com passa a les nostres contrades (Soriano 1990, 23-27)

Aquesta cronologia dins del segle sisè i preferentment dins de la segona meitat, vindria reforçada per la troballa efectuada a l'interior d'una de les tombes del cementiri de l'Hospital Militar de la Ciutadella de Roses, amb una sivella de cinturó que caldria datar dins de la segona meitat avançada d'aquella centúria (Nolla/Amich en premsa). Cal, també, esmentar que algunes d'aquestes tombes d'obra mostren formes molt evolucionades. Recordem, per exemple, les ovalades o de banyera (núm. 168), les trapezoidals (núm. 93 i 275) o les clarament antropomorfes, amb el cap individualitzat (núm. 151) (sobre les tombes antropomorfes consulteu: Trocin 1987, 157-190). Podríem suposar una certa evolució de models més troncopiramidals de vores arrodonides cap a formes més ovalades, primer, i de línies més rectes, després. El darrer estadi, i per tant, una de les més modernes, seria el sepulcre antropomorf (núm. 151) (fig. 88), l'únic en tot el cementiri.

Una d'aquestes sepultures d'obra conservava en el seu interior una lloseta disposada a manera de coixinet sota el cap del difunt (núm. 349).

Interessa assenyalar, també, la personal distribució d'aquestes tombes en el conjunt del gran cementiri. Els tipus 9.1 a 9.3 es localitzen, sempre, formant conjunts, autèntiques *areae* en llocs diferents del cementiri, però sempre en la perifèria allunyada de l'església. Potser podríem pensar en àmbits familiars. El fet que fossin visibles, que sobresortissin notablement pel damunt del sòl de circulació, feia impossible que es fessin servir a redós del temple i en els àmbits funeraris disposats en pisos sobreposats. Només els sepulcres del tipus 9.4 podien ocupar aquest espai privilegiat en no fer cap mena de nosa i trobar-se sempre per sota del paviment.

Els tipus emporitans 9.1, 9.2 i 9.3 sembla que s'haurien de datar, preferentment, en els segles sisè, setè i primers anys del vuitè mentre que el 9.4 podria ser força anterior i haver-se continuat utilitzant durant molt de temps. Recordem, per acabar, que la tomba doble núm. 398 i 399, serví de basament del mur que delimitava a migdia la rampa que comunicava el vestíbul de l'església amb el sector de ponent del cementiri, paret que correspon a la fase II, cosa que significa que la tomba és, com a mínim, anterior a l'inici del segle sisè si acceptem una datació "alta" per la fase II. Sinó, el *terminus ante quem* s'ha de situar a final del mateix segle o a principi del següent.

6.4.10. FOSSA SIMPLE.

És la tomba més senzilla i consegüentment la més utilitzada. En aquest cementiri, 159 inhumacions, un 32'31%, s'han d'assignar a aquest model i és més que probable que de les 12 sepultures de les quals no tenim una informació detallada i que ha calgut situar en el grup de les indeterminades (2'43%) fossin d'aquesta mena ja que Gandia en el seu diari, si no era per descuit, especificava, clarament, les característiques tipològiques del sepulcre llevat de les fosses simples sobretot quan en una jornada n'excavava uns quants.

Una rasa oberta al sòl, atalussada o cònica, més ampla a la superfície que al fons, i les despulles del difunt al seu interior cobertes probablement per una mortalla senzilla, un llençol, i cobrint-ho tot novament amb la terra treta. No hi ha evidència de cap tipus que faci pensar en uns senyals tot i que la raresa en les superposicions fa pensar en un creixement harmònic del cementiri i en alguna mena de traç.

Cal, també, plantejar la possibilitat que algunes d'aquestes tombes haguessin tingut en el seu interior un taüt de fusta. Una excavació més acurada (la recuperació de claus de ferro o altres elements metàl·lics estratègicament situats ho podria provar tal com passa en altres indrets) ho hauria pogut constatar; ara, haurà de quedar com una possibilitat que, tanmateix, cal suposar minoritària. De vegades es fa servir pedruscall per fer de solera o protegir la superfície de la tomba. Només en dos casos serveix per sebollir un infant (núm. XXIX i XXX) i dues altres vegades s'orienta diferent de la norma (núm. 23, amb el cap a migdia, i 87, amb el cap a tramuntana).

Aquesta vegada es tracta d'un únic grup totalment uniforme (núm. 4, 7, 8, 15, 23, 28, 30, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 63, 64, 74, 75, 87, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 121, 122, 123, 125, 162, 163, 164, 165, 166, 185, 186, 187, 194, 195, 199, 214, 215, 216, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 271, 272, 276, 278, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 292, 293, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 400, 431, I, II, III, IV, V, XXI, XXV, XXIX, XXX i XLII).

És el tipus d'enterrament més senzill i el documentem a bastament amb el benentès que, algunes vegades, podria correspondre a un taüt de fusta. Efectivament, en les excavacions efectuades, en aquests darrers anys, en cementiris, ben resoltes i tècnicament impecables, no és rar constatar el descobriment de més caixes de fusta que no pas fossats simples tot i que, com veurem a continuació, no sembla que passi el mateix en aquestes contrades.

A la Ciutadella de Roses, al cementiri de Santa Maria se n'explorà nou d'aquesta tipologia (Oliva/Palol 1952, 134-145; Riuró/Cufí 1961-1962, 209-213) (fig. 135,3). A la necròpoli dels Cendrassos o del carrer Tapis, a Figueres, també se n'excavaren unes quantes (Botet i Sisó 1883, 105-109) (fig. 135,4); a Mas Castell de Porqueres, un sol exemple (Nolla/Amich en preparació) (fig. 135,14); a Girona, al cementiri de l'antic Hotel dels Italians, al carrer de Ciutadans (11 de 20) (Mataró/Agustí/Codina 1994, 171-187) (fig. 135,2); a les Goges a Sant Julià de Ramis, on és la tomba majoritària (207), de formes diverses (rectangular, banyera, trapezoidal) (Casellas *et al.* 1992, 144-149; Agustí/Burch/Merino 1995,) (fig. 135,15); al carrer Prior de Sant Feliu de Guíxols, del segle quart com a mínim i probablement paganes (Esteve 1962, 49-68; Aicart/Nolla 1995, 104-107) (fig. 135,22); a Sant Quirze de Lloret, amb una ampolleta de vidre associada (Nonell 1971, 247-251; Vilà 1982, 531-533; Vilà 1983, 37-38) (fig. 135,25); a Caldes de Malavella, al cementiri del carrer de Sant Esteve, en 33 casos (Merino/Agustí 1990, 219-238) (fig. 135,24).

També sovintegen en altres cementiris coetanis emporitans: quatre vegades a la necròpoli Rubert (Almagro 1955, 19, 22, 44 i 114-116), Nofre, en una cas (Almagro 1955, 208 i 212), Pi, en set casos (Almagro 1955, 215-223 i 227-232), a ca l'Estruc, en set casos (Almagro 1955, 305-322), a Roca Pelada, en dos casos (Linàs *et al.* 1992, 351-381), al Castellet, quatre cops (Almagro 1955, 289-304), a Bonjoan, tres vegades (Almagro 1955, 284-286) (fig. 2).

Proposar una cronologia a aquests tipus d'enterrament és tasca feixuga pel fet que

s'utilitzen sempre. Al Parc de la Ciutat, a Tarragona, no se n'han documentat, però cal dir que no són rars els taüts de fusta –algunes de les nostres tombes en podrien ser–, setze en total i que es veia utilitzar entre el segle tercer i l'inici del cinquè (TED'A 1987, 111-114) o, també de caixa de fusta a Sant Fructuós entre el segle primer i el quart o, si s'accepten les evidències de l'estratigrafia de la basílica, amb una llarga pervivència fins a la darrera del sisè o inici del setè (del Amo 1979, 249-251). A la gran necròpoli nord-occidental d'aquella ciutat, aquest tipus és ben present en el sector més antic (250-425) (35% de total) i en el més modern (segles VI-VII) (34% del total), en percentatges idèntics (Remolà 1996). A Sentmenat (Vallès Occidental), el fossat simple es fa servir en cada una de les fases del cementiri (Roig/Coll/Molina 1995, 111).

A Narbona, al Clos de la Lombarda, s'exploraren 19 fossats simples i cinc taüts de fusta que calia datar, uns i altres, entre final del segle quart i inici del sisè (Solier 1991, 62-63 i 68). A Lunel-Viel (Hérault) són majoritaris els sarcòfags de fusta en el cementiri més antic i desapareixen al llarg del segle cinquè (Raynaud 1987 b, 123) mentre que el fossat simple, de forma sempre rectangular, més rar, seria exclusiu dels segles quart i cinquè (Raynaud 1987 b, 126).

Tanmateix, la raresa dels taüts de fusta en les necròpolis ben excavades d'aquest territori (Les Gogès, a Sant Julià de Ramis (fig. 135,15), carrer de Ciutadans, a Girona (fig. 135,2) i carrer de Sant Esteve a Caldes de Malavella) (fig. 135,24) ens fan suposar que la caixa de fusta no era especialment apreciada en aquestes contrades a diferència del que passa al Llenguadoc, més enllà de Narbona. A Tarragona entre els segles cinquè i el setè, els taüts de fusta són testimonials.

6.4.11. FOSSAT PREPARAT

Es tracta d'una variant sofisticada del grup anterior, que té, però, personalitat pròpia. A partir d'una rasa oberta al subsòl, el forat s'adequa i el cadàver del difunt és protegit amb unes cobertes senzilles però sòlides. De vegades, també, hi ha una solera plana per depositar el mort. És també un tipus de tomba característic d'aquesta època en aquest territori. Se n'han documentat 31 és a dir el 6'40% del total.

Distingim els subgrups següents:

1) Parets de la fossa recobertes d'*opus signinum* i tègules que protegeixen el difunt (núm. 46).

2) Parets de la fossa recobertes de *signinum* i lloses de pissarra conformant solera i tapadora del sepulcre (núm. 48).

3) Fossa coberta de tègules (núm. 61, 62, 291, 383 i XXXIX).

4) Fossa amb solera de tègules i sense tapadora (núm. 178 i 179).

5) Fossa coberta amb tègules i lloses de pissarra (num. 152, 153, 154, 155, 156, 157 i XXVII).

6) Fossa coberta amb lloses de pissarra i pedruscall (núm. 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 183, 184 i VI).

7) Fossa amb solera feta de fragments d'àmfora i tègules i pedruscall que cobreixen les despulles (num. 196).

8) Fossa protegida amb fragments ceràmics (*dolia*, àmfora, grans recipients...) (núm. 269 i XXVI).

D'aquestes tombes, algunes de les quals podrien ser, també, en taüt de fusta no identificat, en trobem arreu: a la Ciutadella de Roses, al cementiri de Santa Maria, amb taüt de fusta, disposat dins d'un fossat i amb unes tègules col·locades al damunt per protegir-lo i amb unes ampolletes i unes fitxes que acompanyaven les despulles (Martí/Nieto/Nolla 1979, 317 i 323-325), pròxima al nostre model 11.3 (fig. 1353); a les

Goges, a Sant Julià de Ramis, del tipus 11.6 (Agustí/Burch/Merino 1995,) (fig. 135,15); al cementiri del carrer de Ciutadans, al costat mateix de la Via Augusta i a uns dos-cents metres de la porta meridional de la ciutat de Girona, del tipus 11.6 (Mataró/Agustí/Codina 1994, 171-187) (fig. 135,2; a Sant Feliu de Guíxols, a la necròpoli de la torre del Fum, del tipus 11.6 (Esteva 1978, 38) (fig. 135,22) i en els cementiris a l'entorn d'Empúries a ca l'Estruc, del tipus 11.7, variant de tipus 11.6, i 11.6 pròpiament dit (Almagro 1955, 305-320) i a Roca Pelada, del tipus 11.4 (Linàs *et al.* 1992, 351-381) (fig. 2).

De tombes semblants, se'n troben al Parc de la Ciutat a Tarragona amb coberta del fossat retallat al saldó, de lloses o de teules planes i que es data en els segles quart i cinquè (TED'A 1987, 107-109), a Sant Fructuós, amb tègules que cobreixen les despulles i amb presència suposada entre la segona meitat del segle tercer i mitjan segle quart (o, potser, segons altres evidències, fins al segle cinquè) (del Amo, 1979 249-251). Al cementiri dels carrers Prat de la Riba/Ramón y Cajal, amb una datació proposada entre el 300 i el 450, documentem els tipus 11.5, 11.6 i 11.3 (Foguet/Vilaseca 1995, 151-171). A Sentmenat (Vallès Occidental) aquestes sepultures són característiques de la fase IB (darrerria del segle sisè-segle vuitè) (Roig/Coll/Molina 1995, 111).

A la necròpoli de Clapiès (Hérault), s'explorà una tomba amb tègules cobrint un taüt de fusta (Manniez 1987, 99), tal com passa, també, a Lunel-Viel (Raynaud 1987 b, 123). Algunes tombes emporitanes podrien haver estat d'aquesta mena.

És difícil ser més precís en la datació d'aquest tipus de sepultura. Pel que fa a la situació dins del cementiri neapolità, cal dir que se'n troben arreu, sense una disposició determinada, deixant de banda l'església i l'entorn immediat on no n'hi ha ni una.

6.4.12. TOMBES INDETERMINADES

D'una tretzena d'inhumacions no en sabem, amb seguretat, la tipologia (núm. 76, 77, 78, 79, 80, 200, 201, 204, 205, 208, 209 i 210). Tanmateix, per la manera que tenia Gandia de descriure les tombes que anava identificant durant les exvacacions de la Neàpolis, només deixa d'interessar-s'hi si es tracta de fossats simples formant agrupacions nombroses i orientades. Fixin-se bé que són sepultures trobades una al costat de l'altra (núm. 76 a 80, 200 a 210, en aquest cas, de manera no correlativa, pel fet de què enmig de cadàvers sebollits a terra sense cap mena de preparació, s'identificaven sepulcres més treballats, amb més personalitat i, per tant, dignes de ser descrits amb cura) o no explorades (núm. 430). Representen un 2'43% del total.

6.5. TOPOGRAFIA DEL CEMENTIRI (FIG. 146)

Hem vist el ritual i la tipologia de tombes d'aquesta necròpoli. Ara caldrà descriure la disposició de les sepultures a l'interior de l'àrea sagrada i discernir si hi ha, segons els tipus, una localització específica.

Anteriorment hem assenyalat que el gran cementiri de l'Empúries baiximperial i tardoantiga, totalment cristià, ocupava tot el sector septentrional de la Neàpolis, estenent-se, cap a l'oest uns quants metres més enllà del límit de les muralles gregues (sector Martí de la necròpoli), tot vorejant el penya-segat que delimitava el port. Aquest és el cementiri natural de Sant Martí, des del darrer quart del segle tercer el nucli de l'urbs emporitana, dotada des d'un moment imprecís (final segle tercer o inici del quart, segle cinquè?) d'unes poderoses muralles (Nolla 1993, 214-216). Efectivament, la prohibició d'enterrar en el pomerium sagrat de la ciutat continuà vigent i aquest costum, tan arre-

lat, llarg temps en ús seguit al peu de la lletra pels cristians que, durant molt de temps, enterraran els seus morts en cementiris situats fora muralla. No serà ben bé fins al segle cinquè i, sobretot, en el sisè que, a poc a poc, la situació anirà canviant i faran la seva aparició els primers cementiris urbans a redós d'esglésies i monestirs. En el cas d'Empúries hi ha, a més, la qüestió afegida i gens menypreable d'un espai urbà reduït, mínim.

En els entorns immediats de Sant Martí no hi ha cap àrea tan precisa per servir a aquest propòsit com la zona septentrional neapolitana, que és la que queda més a la vora i la d'accés més planer i més còmode. En efecte, a l'est, el mar i al nord i oest, una zona baixa, d'aiguamolls, que constituïa un indret gens adequat per complir aquesta funció. Al sud-oest, podria adduir-se que hi havia tot el sector més septentrional de la ciutat romana, tant a la vora o més que l'àrea neapolitana. Hi ha, però, un desnivell topogràfic marcat que fa molt més planer l'anar i venir a l'antic barri mariner o bé en barca, a través del port, o per un camí molt suau i que encara existeix que, vorejant pels peus del penya-segat, comunica el sector Martí de la necròpolis amb la vella Paleòpolis.

El cementiri, en un moment donat, s'estructurà i delimità el seu espai amb un mur senzill però simbòlicament importantíssim, tal com es va poder documentar en excavar l'espai central de l'àgora. És un fet normal i ben documentat en els *coemeteria sub divo*, els cementiris a cel obert, tal com pot veure's en diferents llocs (Testini 1980, 81-91). Més a l'oest no hi ha evidències de l'existència d'una construcció similar, però és lícit pensar en uns senyals, uns termenals, potser de fusta, que continuarien marcant l'àrea sagrada. El que és absolutament clar és la disposició de les tombes ocupant uns espais que es delimiten amb tota claredat. En efecte, els límits del cementiri pel nord queden ben fixats per l'antic port, tal com és possible que succeís pel costat de llevant, explorat parcialment pels forestals en el tombant del segle i avui cobert per les dunes i pel camí. Tot fa pensar que per allí, especialment en les proximitats del temple, continuessin les sepultures. Cap a ponent, el sector Martí, a redós del port i més enllà del pati central de les dependències del museu, l'antic claustre del convent servita, marca un altre dels extrems, de manera menys precisa ja que aquesta necròpoli no fou explorada completament, ja que després d'un tast significatiu, no continuà la seva exploració. Tanmateix, les troballes minven com més a l'oest anem, com més ens allunyem del camí de Sant Martí i més a la vora ens trobem dels antics jardins de la Casa Romana núm. 1, un sector marginal de l'àrea cementerial i, pel que sembla, més antic.

El límit de migdia és el més clar especialment per l'àrea neapolitana. En el sector de llevant, l'antiga àgora és el punt divisor. Un mur que porta una direcció est/oest marca l'espai fins, aproximadament, el punt en què entra el *cardo maximus* a la plaça coincidint amb la gran claveguera que assenyala, per ponent, el límit del cementiri. Més enllà no hi ha tombes. El *decumanus maximus* que entra pel nord-oest a la plaça, marca també la frontera, sense cap inhumació llevat del sector més occidental. Al nord d'aquesta línia, enterraments, i al sud, cap ni un. Més enllà, el *cardo B* torna a marcar un límit i més cap a l'oest una línia precisa que, poc o molt, coincideix amb l'actual camí d'accés a les dependències del museu fins arribar a l'àrea dels antics forns ceràmics on s'ha localitzat el sector més meridional del cementiri. D'aquí cap al nord i l'oest, per sota de les dependències del museu i cap al sector Martí l'antiga necròpoli està ben documentada (fig. 64 i 146).

Ara bé, no tot l'espai assenyalat com a cementiri és ocupat per les sepultures. A l'interior d'aquesta gran àrea hi ha grans zones inocupades i, en canvi, sectors densament utilitzats sense, però, que es dibuixi un urbanisme o un procés de desenvolupament tot i que hi devia ser i se'ns escapa. La màxima densitat d'ocupació se situa a l'entorn immediat del temple en espais arranjats especialment (cambra i àmbits funeraris), en el sector

146.- Cementiri de la Neàpolis. S'assenyalen els espais on s'han localitzat inhumacions que dibuixen diversos sectors, alguns densament ocupats, i espais de circulació.

septentrional del *cardo maximus* i del *cardo B*, en bona part de l'insula delimitada per aquests carrers i en l'espai que hi ha entre el límit de les ruïnes i el museu. Hi ha després, al nord, altres punts amb un nombre notable de troballes però aïllades. Les evidències, més o menys precises, també assenyalen gran quantitat de tombes en el solar de l'antic convent i més a l'oest en el sector Martí.

Tot fa pensar en una utilització preferent del camí de terra amb Sant Martí i, per tant, una més alta densitat d'inhumacions en aquella àrea i, lògicament també, a redós de l'església que, un cop bastida esdevindrà, l'eix central del cementiri. També ens sembla significativa la buidor del sector més septentrional de la Neàpolis. L'accés per mar, almenys per aquest punt, és difícil, amb desnivells de gran incomoditat, cosa que sembla provar un ús molt més intens del camí terrestre i la marginalitat, per tant, d'aquell sector.

Pel que fa a la localització dels diferents tipus de tomba a l'interior de la necròpoli, la nostra recerca no ha estat gaire positiva; n'hi ha de tot tipus arreu, llevat d'algunes excepcions. Efectivament, pel que fa a sarcòfags, esculpats o llisos, només els localitzem a l'entorn de l'esglesiola, ocupant les cambres i els espais funeraris, preparats convenientment, o el vestibul immediat a migdia del temple, soterrats i coberts pel paviment d'*opus signinum*. Es tracta, en tot cas, de tombes luxoses, cares, que cal suposar pertanyents a la part més poderosa de la societat i, probablement també, a l'alta jerarquia eclesiàstica. Entorn del temple, a prop del personatge al qual donava soplug l'edifici sagrat, cercaven enterrar-se els privilegiats, en terra santificada per la seva presència tal com constaten dades de tota mena relatives al cristianisme antic del món mediterrani. Hi ha, també, no cal dir-ho, altres tipus de tombes; de fet tota la tipologia és constatable en aquest espai.

Si els sarcòfags es disposen exclusivament a l'entorn de l'església, les tombes d'obra tenen, també, un comportament especial, potser no tan clar, però que cal comentar.

Només rarament en localitzem en l'àrea basilical mentre que les trobem concentrades en quatre grans sectors ben distants un dels altres. Sovint construïdes sobre el sòcol de pedra dels vells murs o sobre sòlids paviments de les antigues cambres.

La resta de tombes no segueixen un model específic i es localitzen indistintament en un lloc o altre, i el mateix passa en els enterraments infantils o en les tombes d'orientació atípica. Cal, però, per acabar, assenyalar un fet clar: la concentració de tombes tipològicament semblants. Efectivament, en l'espai, les sepultures idèntiques solen formar grups de dues o, sovint, moltes més tombes com si hi hagués un cert mimetisme. No sabem què pot significar aquest fet ja que només sabem la dinàmica d'ús, dia a dia, d'aquest cementiri, podríem veure-ho més clar. Que dues o més tombes estiguin de costat no vol dir gaire res, ja que entre una i l'altra hi pot haver molts anys de diferència. Sí que sembla, en canvi, que hi ha una certa lògica en la tria del lloc i potser, per alguns espais, es pot pensar en àrees familiars o reservades a algun grup determinat, com és ben clar que passa a redós de la basílica, on foren sebollits els membres privilegiats de la societat emporitana, tot cercant la proximitat de la tomba dels "sants" que hi eren enterrats que, com passa arreu, "vetllava i protegia" els difunts que eren inhumats al seu entorn, amb més eficàcia com més a prop, d'una manera ingènua, però fermament arrelada en la comunitat cristiana d'aquells segles i no només entre gent modesta i de poca cultura (consulteu, Duval 1988; Duval/Picard 1986).

6.6. CRONOLOGIA

Situar en el temps el cementiri no sembla que sigui cap problema. En efecte, la tipologia de les tombes, el ritual i els elements que *per se* ens ofereixen una datació més precisa, ens el situen a la baixa antiguitat, en un llarguíssim període de temps que cal fixar, "grosso modo", entre mitjan/final del segle tercer i el segle vuitè. I és precisament aquesta la cronologia que proposem per a la utilització d'aquesta necròpoli quan l'hem definit, exclusivament, com la zona d'enterrament de Sant Martí, el nucli central de la *ciuitas Emporitana* o *Impuritana* i que no sembla raonable suposar-ne una utilització abans de l'abandonament de la ciutat regular (*supra*, capítol 0.4) i la freqüentació de la qual hauria continuat fins a un moment imprecís del segle vuitè, quan a Empúries es produeix una fractura, les dimensions de la qual som, ara com ara, incapaços de valorar i que devia tenir lloc, suposem, com a conseqüència de l'ocupació d'aquestes contrades, pels sarraïns (almenys és en aquest moment temporal que la situem) i que tingué resultats funestos per a la història de la ciutat, el més evident i més traumàtic dels quals, l'únic, d'altra banda, que podem constatar, fou la desaparició del bisbat.

Va resistir Empúries als invasors? Fugí el bisbe i l'alta jerarquia eclesial com passà a la capital metropolitana? No ho sabem. Només els fets subsegüents ens permeten observar-ne les conseqüències i treure'n conclusions.

A partir del 785 la ciutat i el seu territori entraren en l'òrbita carolíngia i quan es reorganitzà políticament i administrativa el territori, a principi de la centúria següent, Empúries ocupà de seguida i amb empenta, l'antic paper polític, retocat, però ja no el religiós. Les causes de la no reinstauració de la diòcesi són obscures, per manca de dades, però el bisbat veí de Girona, prestigiós i amb gran poder, hi hauria pogut tenir alguna cosa a veure.

A partir d'aquell moment, dins del segle vuitè, no sembla que els habitants de la *ciuitas Impuritana* (Sant Martí) continuessin la tradició dels seus avantpassats, fent servir l'antic cementiri neapolità. Ara utilitzarien l'església del sant confessor (documentada textualment des del 843) i la necròpoli que es desenvolupà al seu entorn, dins de

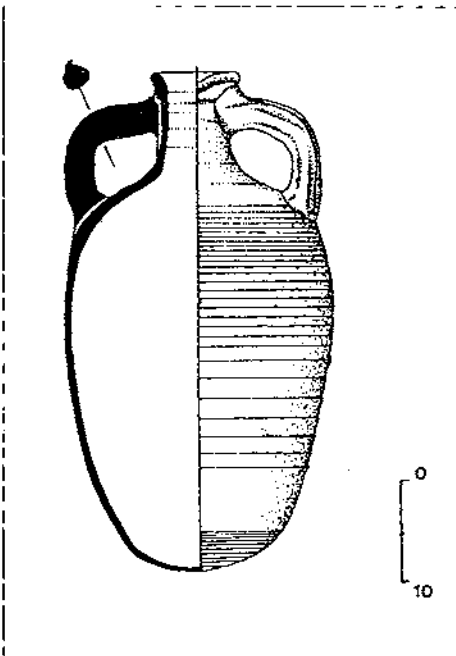
muralla, costum que continuà fins fa relativament pocs anys (Almagro 1964, 18).

Aquesta datació global entre la darrereria del segle tercer o inicis del quart i el segle vuitè ens la confirma, clarament, la tipologia de sepultures que hem tingut ocasió de definir i comentar. Tanmateix, les precisions són, sovint, vagues, imprecises, amb una amplíssima forquilla cronològica. Per aconseguir més precisió, analitzarem globalment aquells objectes que poden datar-se amb més rigor per obtenir confirmació d'aquesta cronologia que abraça un llarguíssim període d'entre quatre-cents i cinc-cents anys.

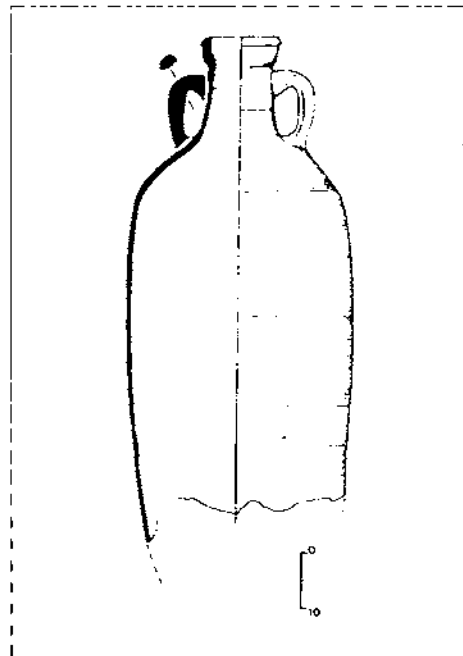
6.6.1. ÀMFORES

Començarem per analitzar els recipients amfòrics usats com a modestos taüts, preferentment d'infants o d'adolescents. D'un total de 53 enterraments en àmfora, només d'una part reduïda hem pogut identificar-ne la forma i, per tant, saber-ne la cronologia. Hem identificat la forma Keay IV (tomba núm. XVIII), la V bis/Africana II B (núm. XXXVI), la XXV (núm. 2, 384, 404), la LIII (núm. 5, 67, 191, 217, 294, 301) (fig. 147), la LV (núm. 446), la LVIII (núm. XII), la LIX (núm. XIII i XXXV), la LXI, amb dubtes, (núm. 188), la LXII (núm. 53) (fig. 148) i la LXXXV (núm. XI i XXXIV).

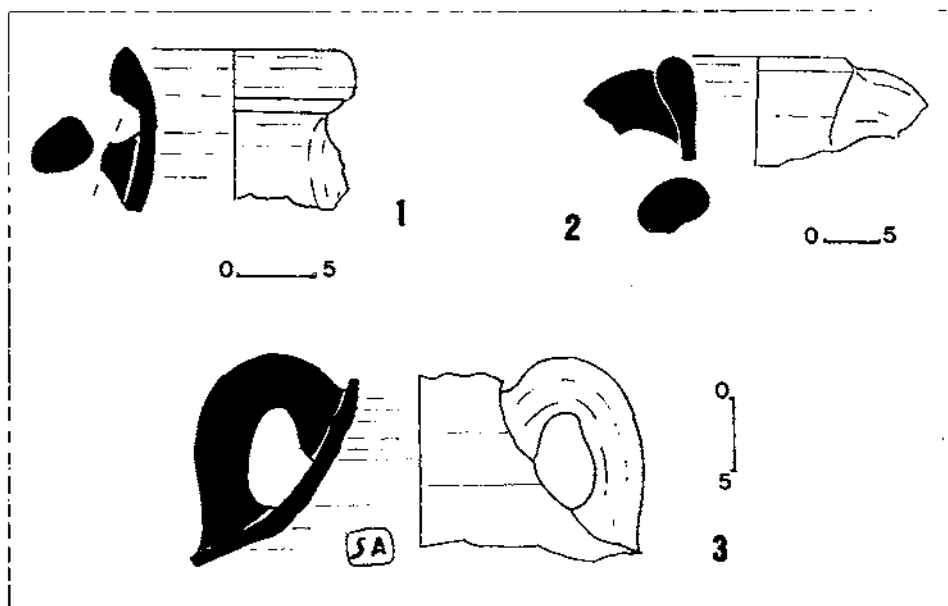
A més, cal considerar entre aquest grup, dues altres àmfores, fragmentàries, que es conserven en el magatzem del museu monogràfic, la primera amb l'etiqueta "Magatzem Gandia" i la segona amb la indicació de procedència de l'àrea del claustre del convent dels servites. No hi ha manera de poder-les relacionar amb alguna de les tombes explorades, però és segur que corresponen a alguna de les sepultures d'aquest antic cementiri. Hem pensat que era convenient no donar-los un número nou, perquè el més probable és que corresponguin a una tomba ja inventariada. La primera s'ha d'assimilar a la forma

147.- Àmfora Keay LIII A. Tomba núm. 5 (segons Keay 1984).

148.- Àmfora Keay LXII Q. Tomba núm. 53 (segons Keay 1984).

149.- 1. Àmfora Keay V. 2. Àmfora Keay XXXVI B. 3. Àmfora indeterminada (segons Keay 1984).

Keay V (Keay 1984, 112, 114-115, fig. 42,1) (fig. 149,1) i l'altra, a la Keay XXXVI B (Keay 1984, 243, fig. 103,7) (fig. 149,2).

La datació proposada per a aquests recipients, tenint en compte les aportacions, novíssimes de Remolà (Remolà 1996) és la següent:

Keay IV, darrerria segle II/inicis III fins mitjan/final segle IV,

Keay V, des de final segle II fins a inicis segle V,

Keay V bis, final segle II fins a inici segle V,

Keay XXV, darrer quart segle tercer, mitjan/final segle cinquè,

Keay XXXVI, principi/mitjan segle cinquè, principi segle sisè,

Keay LIII, la variant Kellia 169, del segle cinquè, i la Kellia 164, característica del sisè,

Keay LV, darrerria segle V, darrerria segle VI o més enllà

Keay LVIII, segle IV,

LIX, segle VI,

LXII, mitjan/final segle V, finals segle VI,

LXXXV, inici/mitjan segle V, mitjan/final segle VI,

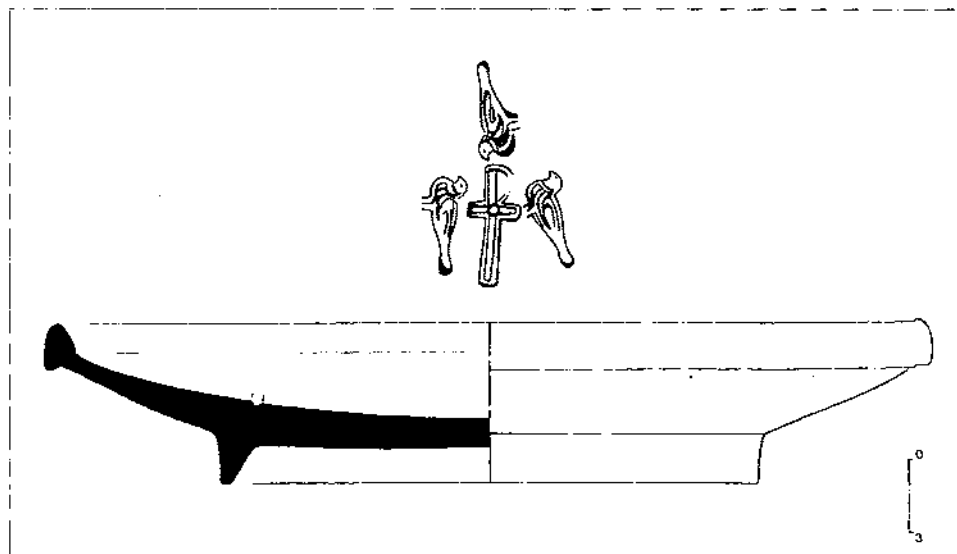
El que aquest material sembla que ens assenyalar és el següent: hi ha uns quants contenidors que podríem considerar més antics (Keay IV, V, V bis i XXV) amb datacions fermes dins dels segles tercer, quart i , en algun cas, mitjan cinquè, que serien el reflex de l'ús més antic del cementiri que hauríem de situar, sense forçar les coses, dins d'aquesta quarta centúria. Pel que fa als altres recipients, i, per tant, a la utilització d'aquest tipus de sepultura, tenim ben documentat el seu ús en el segle cinquè i sisè i, potser, una mica més enllà (formes LIII, LV, LXI, LXII). La disposició en el cementiri d'aquests enterraments només serveix per provar les freqüentacions remotes del sector Martí de la necròpoli (formes IV i V bis), el més pròxim, per terra, de la ciutat.

Tanmateix, àmfors més modernes (Keay LXXXV, per exemple) ens assenyalen una llarga continuïtat.

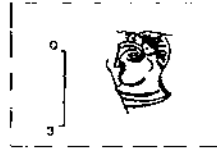
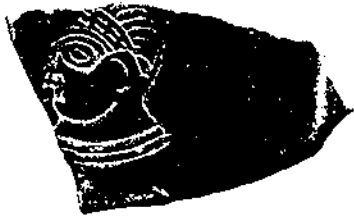
Cal que esmentem altres objectes amfòrics o pseudoamfòrics que se suposa que procedeixen de les excavacions de la Neàpolis, tal com assenyalen els vells diaris d'excavació i altres informacions complementàries. En efecte, hem d'esmentar uns fragments no gaire nombrosos d'un gran recipient, potser una gran gerra, d'argila beix, exteriorment estriada i amb una peculiar decoració d'un estampat a base de punts que conformen un seguit de senzilles figures geomètriques. Keay en el seu estudi sobre les àmfors tardoantigues de Catalunya, els donava el número LXX de la seva classificació, insinuant un possible origen bètic i proposant una cronologia de mitjan/final del segle sisè (Keay 1984, 362-363), amb presència, pel que sembla, al Grau Vell de Sagunt, amb contextos més antics, i també a Roses, associats a la fase tardana de l'Edifici A i a Formentera en època del domini bizantí (Ramon 1986, 26-31, lám. V).

6.6.2. TERRISSA D'IMPORTACIÓ

Unes altres troballes interessants són uns fragments de plat de ceràmica africana D i de "derivées des sigillées paléochrétiennes" ("DSP") que hem associat al ritual del *refrigerium*, del banquet funerari. Pel que fa als atuells nord-africans, hem d'assenyalar la presència de la forma Hayes 104 A, reconstruïda a partir de la quasitotalitat dels fragments, amb una bella decoració estampada en el fons intern que consisteix en un crismó senzill ("creu de les catacumbes") i al seu entorn, tres aus idèntiques (coloms) (fig. 150). El monograma és similar a altres dels estils D, A(II) i E(I) de Hayes, però el més semblant correspondria al número 308 del seu catàleg (Hayes 1972, 277) que el savi britànic data a inici del segle sisè. Els coloms correspondrien al punxó 196, estil E(I), amb una cronologia proposada entre 480/540 (Hayes 1972, 259; Nicto 1991, 837-839). L'altre és un fragment molt petit d'africana D amb la decoració estampada del cap d'un

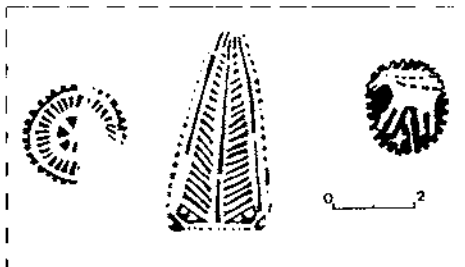
150.- Plat de ceràmica africana D, forma Hayes 104 A. Decoració estampada estil E(I) (col.lecció Alfaràs. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona).

151.- Fragment d'un plat de ceràmica africana D. Decoració estampada estil E(II)(col.lecció Alfaràs. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona).

home (fig. 151), semblant al punxó núm. 231 de Hayes, dels inicis de l'estil E(II), per tant, amb una cronologia de final del segle cinquè/inici del sisè (Hayes 1972, 265; Nieto 1991, 838-839).

Pel que fa a la "DSP", cal considerar com a procedent de la Neàpolis un gran fragment d'un plat gris, amb una esplèndida decoració estampada: una corona circular ratllada, al bell mig, inscrita dins d'un cercle més ampli imprès i a l'entorn, com si d'un estel es tractés, geomètricament disposades, set grans palmetes triangulars, iguals, amb el vèrtex superior allunyat del cercle, emmarcades per una vora puntejada i ocupant l'es-

152.- Fragment d'un plat de "Derivée des sigillées paléochrétiennes" (D.S.P.). Detall dels diferents punxons (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

pai entre unes i altres, un segell ovalat amb la representació d'un cérvol corrent, de poderoses banyes disposades cap endarrera i, a baix, entre les potes de la bèstia, una llança i un estel cruciforme (Cazurro 1909-1910, 349-351) (fig. 152). Es feren servir els punxons núm. 74 (un cercle complex), núm. 728 (gran palmeta triangular) i el cérvol (núm. 221) (Rigoir/Rigoir 1972, 48-49, 54-55 i 66). Es tracta d'una peça de taller provençal i la presència del sofisticat segell del cérvol fa pensar en una datació tardana probablement de molt a final del segle cinquè o inici del sisè.

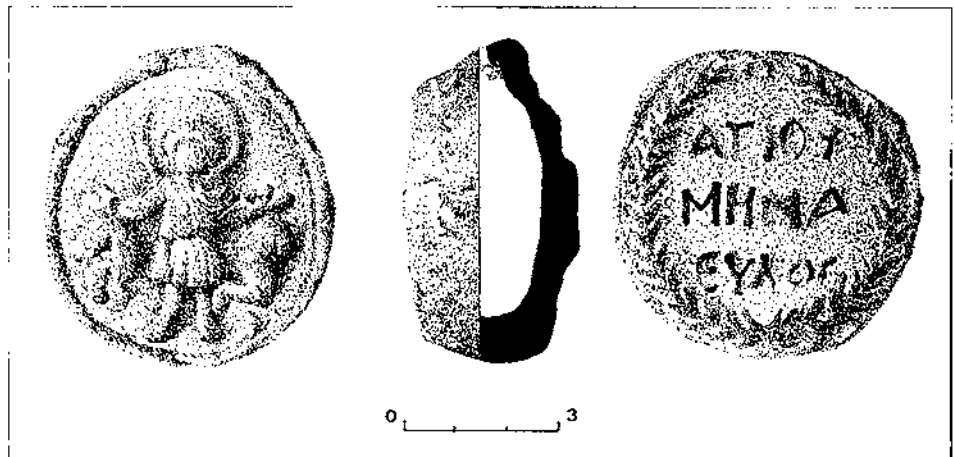
Durant la campanya de 1990 també es trobaren alguns altres fragments de "DSP" que no hem pogut veure; tanmateix, no fa sinó confirmar aquestes datacions i la raresa d'*instrumenta domestica* que confirma l'ús exclusiu com a cementiri d'aquest sector i unes puntuals freqüentacions que ja hem intentat explicar.

Tampoc no podem passar per alt, tot i que en desconeixem el lloc de procedència exacta –i fins i tot s'ha dubtat del seu origen emporità– la petita cantimplora de terrissa d'origen egipci que es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona (Almagro 1952, 233-234; Vives 1969, 74; Palol 1992, 91-95), a la qual caldria afegir-ne una altra, del Museu Episcopal de Vic que s'ha donat com a procedent de la col·lecció emporitàna del Sr. Manuel Cazurro (Almagro 1952, 234) però que, darrerament, s'ha considerat que aquesta suposició era errònia i que el flascó hauria estat comprat pel Museu directament a Egipte (Palol 1992, 91).

La peça del museu de Sant Pere de Galligants, que no conserva ni nanses ni coll, mostra a la cara, dins d'un marc exterior format per una rebava de secció semicilíndrica, la imatge del màrtir en posició frontal, dempeus, vestit amb una túnica curta i un mantell a l'espatlla esquerra, amb els braços oberts en actitud de pregar i un gran nimbus darrera la testa; a cadacostat, sengles camells (o dromedaris) ajaçats, estilitzadíssims. A la creu, dins d'una *laurea* la inscripció

ΑΓΙΟΥ
ΜΗΝΑ
ΕΥΛΟΓ

"do de sant Mena". La decoració és feta a motlle (fig. 153).
L'adscripció de l'*ampulla* a les sèries conegudes ha estat assenyalada convenient-

153.- Ampulla de Sant Mena (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

ment per Pere de Palol en una nota publicada recentment (Palol 1992, 91-95).

La de Vic, sencera, mostra un coll alt amb broc ben desenvolupat i més ample a la vora, amb dues robustes nanses contraposades, semicirculars, que sortint del bell mig de la panxa van a raure a la part alta del coll. El cos del flascó és circular, pla i presenta una decoració amotllada: al davant, dins d'una corona circular de punts en relleu, s'alça la figura del sant egipci dempeus, habillat amb una túnica curta i un mantell sobre l'espatlla esquerra que li cau per l'esquena, amb els braços alçats i oberts en actitud de pregar i el cap emmarcat per un enorme *nimbus*. Darrera, la *laurea*, la corona martirial, i una rebava semicilíndrica a la vora exterior; a dins, la inscripció en grec:

ΕΥΑΘ
ΓΙΑΤΟΥ
ΑΓΙΟΥΜ
ΗΝΑΣ

Aquestes *ampullae* eren produïdes en sèrie en el gran santuari egipci dedicat al sant màrtir de la persecució de Dioclecià, que es troba en un oasi del desert cap al sud-oest d'Alexandria, a Kareum Abu Mina, on els emperadors Arcadi i Teodosi II alçaren una monumental basílica que fou el nucli inicial d'un centre de pelegrinatge d'una importància tal que esdevingué un dels més freqüentats de l'orient de la Mediterrània.

Els pelegrins tornaven del seu viatge amb aquestes *ampullae* a l'interior, de les quals hi havia oli procedent de les llànties que cremaven davant de la tomba de Mena i, probablement, també aigua d'una font d'aquell mateix santuari, líquids que, sens dubte, es consideraven posseïdors de propietats guaridores i miraculoses que les feien molt apreciades.

La seva presència a Empúries, segura almenys en un cas, és interessant, si bé les conseqüències que se'n puguin extreure no són significatives, ja que aquests objectes circulaven amb notable intensitat pels territoris de l'antic imperi romà des del segle cinquè fins ben bé mitjan segle setè i podrien documentar la visita a Karum Abu Mina de pelegrins d'aquestes terres, fet, d'altra banda, gens improbable. Tanmateix, també podrien haver arribat de manera indirecta, obsequi d'un mercader o navegant. Interessa més, però, observar que el valor que es dona a aquesta petita cantimplora és el mateix que arreu del món mediterrani amb el qual l'unia, aleshores, una creença comuna, malgrat les diferències cada cop més grans entre Orient i Occident i, també, entre Nord i Sud.

Si l'*ampulla* (o *ampullae*) procedís de la Neàpolis, cosa que no sabem però que és molt possible, pensariem que hauria estat trobada a l'interior d'una tomba, acompanyant les despulles del difunt, tal com de vegades es documenta en aquesta època, amb ampolletes amb aigua beneïda (alguns exemples al cementiri de Santa Maria de la veïna Roses).

6.6.3. MONEDES

A l'interior de la tomba núm. 445 –i s'ha interpretat que el difunt les duia damunt, en una bosseta o en una butxaca del vestit– es recuperaren tres petites monedes, dos *nummi* autònoms vàndals i un altre *nummus* de metrologia semblant però, malauradament, molt malmès (Campo 1993, 199). Són, que sapiguem, les úniques monedes trobades en els cementiris tardans d'Empúries.

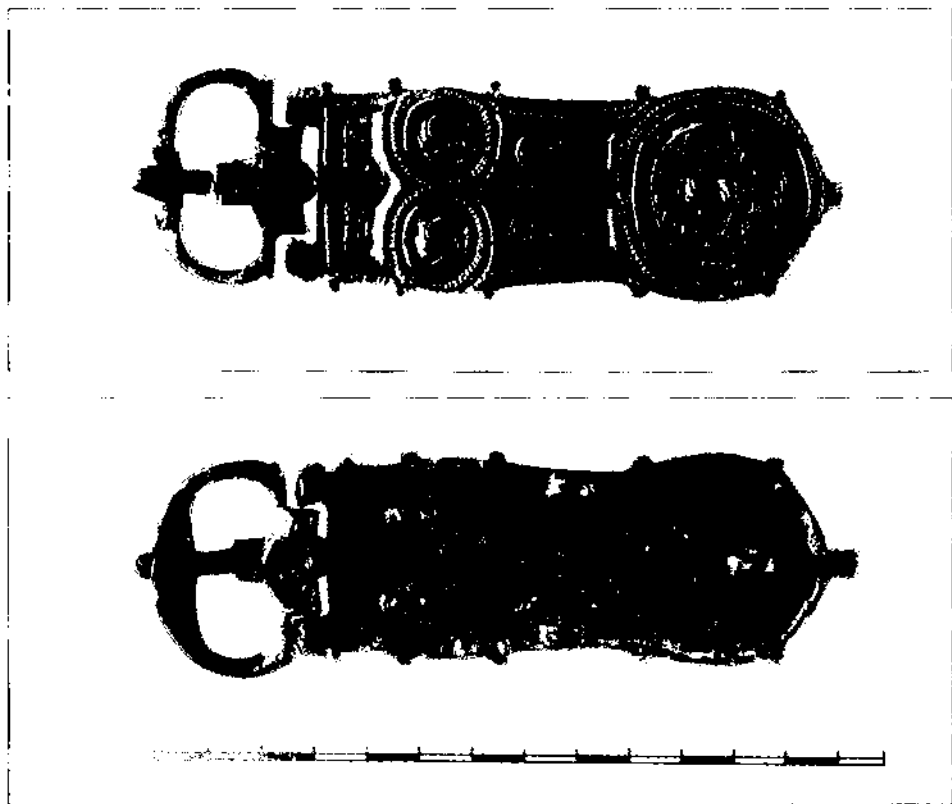
Les monedetes ens donen un *terminus post quem* per la deposició de segona meitat del segle cinquè i primer terç del sisè.

6.6.4. ORNAMENTS METÀL·LICS

Cal esmentar en primer lloc, per la importància de la troballa, un fermall de cinturó sencer, placa i sivella, de bronze, que fou localitzat el dia 1 de desembre de 1925 a l'interior de la sepultura núm. 323 (*supra* capítol 5.3). Porta el número d'inventari 15604 del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona i amida, placa i sivella junts, 14 cm (11 la placa i 3'7 cm la sivella) de llargària i 4'2 d'amplada màxima. Es troba en molt bon estat (Puig i Cadafalch 1927-1931 c, 150-151; Palol 1950, 77-79; Almagro/Palol 1962, 33 i 41) (fig. 154).

La placa, liriiforme, és gran i allargassada amb onze petites protuberàncies laterals, especialment desenvolupada la que se situa sobre l'eix longitudinal, i amb les altres, formant parella, marcant les quatre grans àrees en què es subdivideix la cara anterior, intensament decorada amb motius circulars, helicoidals i en espiral de gran bellesa. La cara posterior, llisa, llevat de la rebava que remarca tota la vora, presenta cinc encaixos, elements que sobresurten de forma semicircular, molt estrets i perforats que servien per unir-hi la corretja versemblantment de cuir, distribuïts de dos en dos i un de sol sobre l'eix de simetria.

La sivella, de forma semicircular lleugerament aixafada, mostra un engruiximent perforat on hi anava el passador que la unia a la placa i la puja amb la part inicial àmplia

154.- Fermall i sivella de cinturó de bronze. Anvers i revers. Trobada a la tomba núm. 323 (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona).

i semiel·líptica i a la cara externa aquests signes gravats XIX, que pensem que cal interpretar més com uns motius ornamentals o les sigles d'uns mots que no pas com un numeral. Té, també, un encaix evident on reposa la pua.

Es tracta d'una peça fosa amb nombrosos paral·lels arreu, que cal datar dins de la setena centúria i, preferentment a partir de mitjan segle en endavant.

Si el fermall que acabem de definir és clau en saber-se'n el lloc exacte de procedència i les circumstàncies detallades del descobriment, els dos que descriurem tot seguit plantegen molts més problemes. Tanmateix, hem cregut que calia incorporar-los i fer-los conèixer perquè, en cas de poder-se'n confirmar la procedència neapolitana, servirien per reblar el clau i, en canvi, si no els volem considerar, no afecten en absolut les conclusions generals, ja que només serien dues plaques de cinturó de bronze liriformes que caldria afegir a la localitzada a la tomba núm. 323 i no hi ha, per tant, elements nous que modifiquin el discurs. Serveixi, també, la seva inclusió discutible en aquesta relació, per publicar, per primer cop, unes peces inèdites i que pels dubtes que planteja la seva procedència, no era fàcil divulgar.

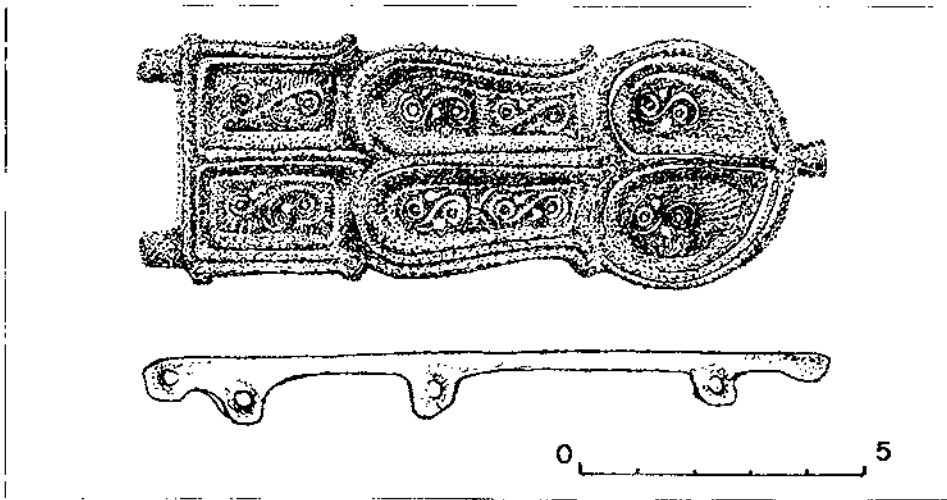
El primer d'aquests objectes es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona i porta el núm. d'inventari 13379. Tal com consta en la documentació interna, aquesta placa fou localitzada a l'interior d'una caixa de núvia de fusta que algú amagà en un moment donat entre 1936 i 1939, juntament amb altres objectes que es consideraven de valor amb l'esperança, cal suposar, de no perdre'ls i de, més endavant, poder-los recuperar. Enmig de les diverses andròmines, hi havia aquest fermall, del qual se s'indicava amb claredat la procedència emporitana. Hem suposat que hauria estat descobert durant alguna de les freqüents exploracions que els propietaris de parcel·les que coincidien amb l'antic jaciment efectuaven de cara a vendre'n les troballes abans de l'inici de les excavacions oficials (1908) i, sobretot, abans de la promulgació de la llei de 1911. Aquesta mena de troballes no s'efectuen a qualsevol lloc, és característica de necròpoli i, sabem que els cementiris tardans perifèrics no foren mai objecte d'interès (no hi ha mai conjunt funerari i, per tant, peces per vendre). La hipotètica procedència neapolitana podria explicar-se com una troballa casual d'una tomba malmesa pel conreu. No oblidem que el nivell del cementiri es localitzava a molt poca fondària en relació al sòl de conreu.

Es tracta d'una peça llarga (11'9 cm) i esvelta (4'3 cm amplada màxima), molt ben conservada, amb set protuberàncies, sis de laterals, contraposades, molt poc exagerades i que assenyalen la compartimentació ornamental de l'objecte en tres espais, i una altra, gran i trapezoïdal, situada al capdamunt, sobre l'eix de simetria de la placa que, aquest cop, determina també una subdivisió dels tres espais ornamentals, doblant-los. La decoració, estilitzada i elegant, consisteix en motius florals senzills, espirals i roleus a més de flagells molt fins, llargs uns i curts els altres. Rebaves semicilíndriques i motius de cordeta compartimenten els diversos sectors. A la cara interna podem veure-hi cinc engruiximents perforats, contraposats dos a dos, i el darrer, sobre l'eix de simetria. Conserva, també, els dos encaixos per unir-se a la sivella (fig. 155).

L'altre també es guarda entre les col·leccions del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, i porta el número d'inventari 23009. Fou adquirit per aquesta institució el mes d'abril de 1964 i el venedor en confessà, sense embuts, la procedència emporitana. Fem les mateixes consideracions que amb la peça anterior.

Es tracta d'un fermall liriforme de bronze de 9'2 cm de llargària màxima i 3'7 cm d'amplada màxima, amb set protuberàncies a la cara superior, sis laterals enfrontades i la setena a l'extrem, sobre l'eix longitudinal. L'altre costat ens mostra els dos encaixos perforats per on s'unia a la sivella, desapareguda.

La decoració que omple la cara externa es distribueix en cinc grans zones, una al capdamunt, amb un espai quasi circular amb motius filiformes, roleus i espirals, amb flors i

155.- Fermall de bronze, segurament emporità (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

branquillons molt estilitzats; després, dos espais oblongs, amb motius florals contraposats i, finalment, dues darreres àrees, quadrangulars, amb decoració geomètrica, sempre de gran qualitat i molt ben conservada. Els diferents sectors estan separats uns dels altres per rebaves semicilíndriques i motius de cordeta (fig. 156).

Aquesta mena de fermalls constitueix el model de placa de cinturó més ben documentat en aquest territori durant l'antiguitat tardana, molt per sobre de les plaques del grup "visigòtic" característiques del segle sisè i tan ben representades en els grans cementiris germànics de la Meseta castellana.

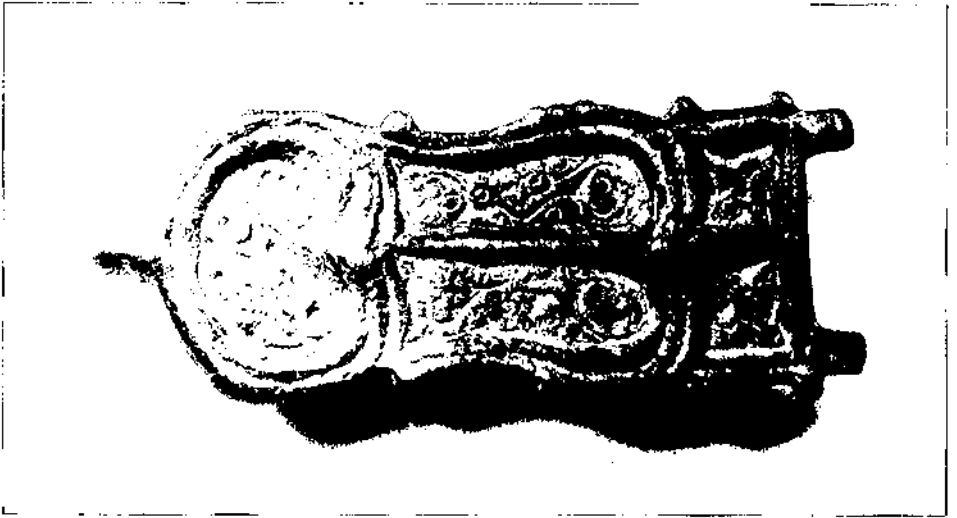
En terres de l'actual Catalunya i, concretament, en les comarques nord-orientals, els únics fermalls que de debò documentem són els de tipus liriforme, de filiació clàssica i origen bizantí, tal com s'ha assenyalat convenientment; un model que es popularitza al llarg del segle setè substituint els de tipus germànic que no usen els hispanoromans. Aquestes plaques arronyonades, obrades en tallers peninsulars, eren més del gust dels autòctons, tot i que incorporaran en l'ornamentació elements típicament "germànics".

Pere de Palol, en un important treball publicat ja fa uns quants anys, però que continua vigent, a partir de les grans semblances entre els fermalls trobats a Catalunya i els localitzats al Llenguadoc, especulava amb la possibilitat de l'existència d'un taller o tallers a la costa nord-oriental del regne influït directament pel món bizantí a través dels contactes transmarins o per la Vall Padana i la Provença, que produiria aquests objectes. També constatava, però, que algunes altres peces, molt menys nombroses, recordaven extraordinàriament alguns productes d'obraders de l'àrea castellana (Palol 1950, 73-98, especialment, 73-74 i 90-98).

Podem resseguir filiació, distribució, cronologia d'aquest tipus de fermall a Ferrandis 1976, 700-710; López Serrano 1976, 787-803; Ripoll 1985, 60-62; Palol 1991, 421-428) amb una llarga i completa llista de paral·lels que ens estalvia repeticions innecessàries.

És interessant assenyalat, també, que no són rares les troballes d'aquest tipus de placa en llocs d'habitació amb cronologia clara de segle setè i primers anys del vuitè. Fem esment del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) (Palol 1950, 76-77 i fig. 4,3, 6,2, 6,3 i 7,9), a Bovalar (Seròs, el Segrià) (Palol 1989, 80, fig. 19).

En el rera país emporità podem assenyalat paral·lels d'aquests fermalls a la Ciutadella

156.- Fermall de bronze suposadament emporità (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

de Roses (Oliva 1965, 77; Oliva 1972, 12-13, fig. 2 i una segona d'inèdita), a Can Sant Vicenç, a la muntanya de Sant Julià de Ramis (Palol 1950, 79-80, fig. 7,2), a Girona (Amich/Nolla 1992, 71, fig. de la pàgina 91), a Vilauba (Castanyer/Nolla/Tremoleda, en premsa) i, com s'ha vist, al Puig de les Muralles.

6.6.5. SARCÒFAGS DE MARBRE ESCULTURATS (FIG. 157 i 158)

Tal com hem vist abans (*supra*, capítols 5.2 i 6.4.1), només se n'han trobat dos en tota la necròpoli i, com pertoca, en àrea privilegiada a l'entorn de l'aula basilical. Un, sepultura núm. 1 del catàleg, clarament reutilitzat i l'altre, sencer, conservant la tapadora marmòria frontalment decorada, però sense localització precisa (ha de venir de l'interior de la basílica, del vestíbul immediat o d'una de les *areae* de l'entorn); tanmateix, això no significa que no pugui tractar-se, també, de l'aprofitament, en un lloc nou d'un bell i prestigiós sarcòfag antic.

Si es tractés d'una peça original, no reutilitzada, ens trobaríem davant d'un dels objectes més preuats però també més antics del cementiri neapolità, ja que, com hem vist, cal datar el sarcòfag vers el 300, lligant, en aquest cas, amb l'esquema que proposàvem d'origen d'aquesta necròpoli que, recordem-ho, s'hauria començat de desenvolupar poc després de l'abandonament de la ciutat regular quan l'urbs emporitana es cloqué dins de Sant Martí.

El sarcòfag reutilitzat, la caixa del qual pot venir d'arreu i fins i tot de fora d'Empúries, ho devia ser a partir de la darrerria del segle quart o, potser millor, de les primeres dècades del segle cinquè que és la datació inicial que sembla que cal donar a aquests sepulcres narbonesos (*supra*, capítol 6.4.1) i amb un moment precís, per Empúries que cal fer coincidir amb l'abandonament del cementiri.

6.6.6. DISCUSSIÓ

El material que hem presentat concorda perfectament amb la cronologia que els

157.- *Sarcòfag de les estacions trobat el 1846. Vista frontal i lateral. (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona. Església de Sant Pere de Galligants).*

paral·lels proposaven pels diferents tipus de tomba (*supra*, capítol 6.4): unes sepultures i uns objectes que se situen entre el segle tercer/quart, els més antics, i setè/vuitè, els més moderns.

No hi ha tombes del segle nou, tal com palesen les diferències substancials amb cementiris d'aquesta cronologia ben estudiats (Sant Pere de Roda, tal com ha pogut constatar directament un de nosaltres, Santa Maria de Panissars, amb una necròpoli dels segles IX-X,...), la qual cosa ens permet defensar sense embuts el moment final

158.- Sarcòfag de les estacions amb columnetes. Tomba núm. 1 explorada el 1908 (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona).

d'ús d'aquest cementiri dins del segle vuitè (possiblement, primera meitat) com a resultes de la fractura que es produí en el moment de la invasió sarraïna de la qual ja s'ha parlat. Tipològicament, les sepultures de forma trapezoidal, caixes de pedra o sarcòfags, (núm. 93, 275, 299, 377 (fase II), 393 i 449) i les tombes en forma de ban-yera, caixes o fossats simples (núm. 33, 168, 296, 380, 388, 407, 428, 430, 432, 437, 439 i 440), denoten, dins del conjunt, una cronologia més avançada, pròpia del segle sisè en endavant. També cal considerar avançades en el temps les formes clarament antropomorfes que seran característiques d'un moment molt concret de la història del nostre país (segles IX i X) i de les quals només podem assenyalar un exemple, extraordinari (núm. 151), que no deixa de ser un *unicum* i que cal valorar com un precedent o com una creació aberrant. Al costat d'aquesta sepultura haríem d'esmentar aquells enterraments que, interiorment, marquen i privilegien el cap del difunt com la núm. 299, trapezoidal i amb pedres col.locades a cada costat de la clepsa o les tombes amb llosetes posades sota el cap fent de coixí (núm. 349) (un costum que també documentem en el cementiri meridional en la tomba núm. 4), que són pràctiques ben conegudes i estudiades al sud de les Gàl.lies (Trocin 1987) que es detecta, minoritàriament a partir de la darrerria del segle cinquè i que es varen fer més i més populars conforme avancem en el temps per acabar esdevenint un costum quasi general ja en l'alta edat mitjana. La seva raresa, en els nostres cementiris, semblaria corroborar la datació proposada.

7. La necròpoli meridional de la Neàpolis

7.1. LOCALITZACIÓ I CARACTERÍSTIQUES (FIG. 62, 164 i 165)

Aquest petit cementiri que cal mantenir separat de la gran necròpoli neapolitana es localitza, preferentment, a tocar la muralla hel·lenística, per la part de fora, a un i altre costat de la porta sud de la ciutat, llevat de dues úniques inhumacions que, tot i la dificultat per saber el lloc concret que ocupaven, és segur que foren trobades a l'interior de l'antic *pomerium*, a prop de les escales d'accés al suposat santuari d'Asclepi.

Podem diferenciar tres àrees o sectors, un d'occidental format per quatre tombes (núm. 1 a 4), que es troben entre les dues grans torres quadrangulars de ponent de la muralla sud; un altre de central, dins de la ciutat (núm. 5 i 6) i, finalment, l'oriental (núm. 7 a 20 i estructura 21, de funció funerària per confirmar) més enllà de la torre est del recinte fortificat i al llarg d'un espai de poc més de trenta metres i com a màxim d'uns 7 o 8 metres d'amplada.

Es tracta, com s'ha pogut veure, d'un petit cementiri que cal considerar, a més, que fou ocupat al llarg de dos moments d'utilització, un baixrepublicà i altoimperial, i l'altre, amb més tombes, tardoantic. Si la fase primera pot posar-se en relació als cementiris pagans que sovintegen fora muralla (necròpoli del Pàrquing, Bonjoan, Victor Català,...), la segona s'ha de paral·lelitzar, cronològicament, amb el gran cementiri neapolità tot i considerar que, a part d'aquesta circumstància, una i altra necròpoli són diferents i cadascuna té la seva pròpia dinàmica. No es poden confondre –tot i que sovint s'ha fet– i, per tant, suposar que el gran cementiri de la Neàpolis s'estenia per tota la superfície de l'antic barri portuari deixant de banda l'àrea de l'Asclepéon i del Serapéon. Entre un i altre no hi ha contacte físic i mentre un mira cap a tramuntana, cap a Sant Martí, l'altre ho fa cap a migdia.

7.2. DESCOBRIMENT I TREBALLS

La primera tomba d'aquest cementiri fou descoberta i excavada per Emili Gandia el dia 18 de juliol de 1909 i, de moment, no fou interpretada. Dies després, el 27 d'aquell mateix mes, en trobar-se'n d'altres (vegeu mes avall el catàleg de tombes), ja es donà per segura l'existència d'un petit cementiri (fig. 159).

L'any següent, el 1910, foren recuperades dues inhumacions a l'interior de l'antic *pomerium* (num. 5 i 6) prop de les escales d'accés al suposat Asclepéon, probablement en el camí d'accés a l'interior de la ciutat des de la porta, però molt per sobre de l'antic nivell de circulació, en estrats d'abandonament i edílics.

L'any 1925, entre el 14 i el 31 d'agost, foren explorades tretze tombes més (núm. 7 a 19) i la interessant estructura (núm. 21), no pas fàcil d'interpretar, que corresponien al sector oriental del cementiri, i finalment, el 1947, en un sonzeig efectuat per Martín Almagro contra l'angle oest de la torre de llevant, fou trobat un darrer enterrament en àmfora (núm. 20) molt malmès i, segur, a més fondària que els excavats per Gandia

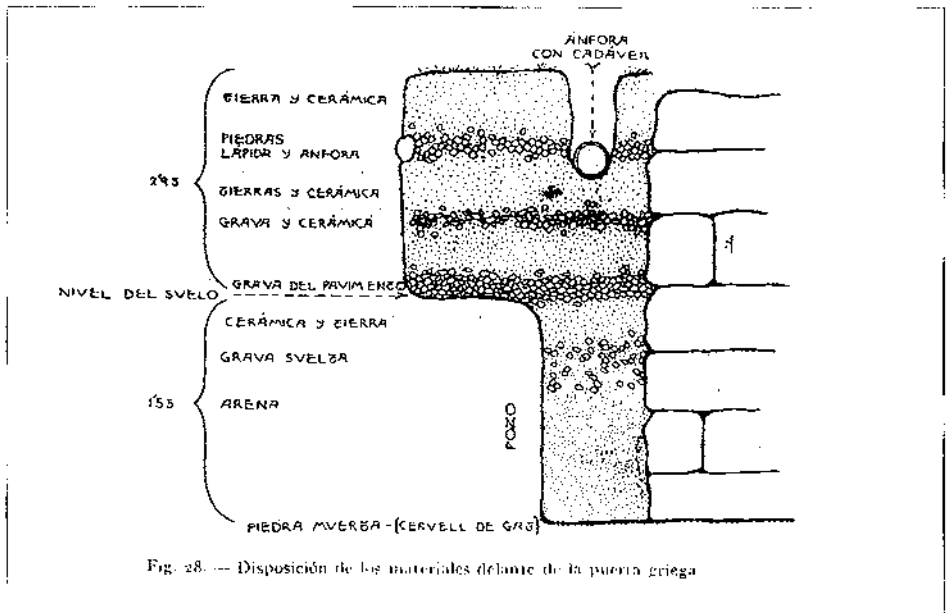

Fig. 28. -- Disposición de los materiales delante de la puera grega

159.- Tall estratigràfic del sector de davant la muralla meridional de la Neàpolis on se'ns assenyala la fondària on es localitzaven les sepultures del cementiri meridional (segons CazorrolGandia 1913-1914).

(Almagro, 1951 a, 141-144, fig. 52), i també fou reexcavat el monument núm. 21 (Almagro, 1951 a, 151-152). Que sapiguem, cap altra tomba no s'ha tornat a trobar en aquest espai.

7.3. RITUAL

A partir de les dades que tenim, menys detallades del que voldríem (diaris d'excavació de Gandia i Almagro), hauríem de suposar que en aquest petit cementiri només es practicà el ritual inhumador i, tanmateix, tenim la seguretat que les tombes de la fase antiga segueixen, almenys en algun cas, el ritual incinerador, com palesaria el monument funerari núm. 12, amb paral·lels abundosos a la mateixa Empúries, i, potser també, l'estructura núm. 21. Més problemes plantegen les tombes infantils del moment inicial del cementiri en àmfores clavades verticalment a terra, que per la posició i per la datació dels recipients utilitzats han de ser tardorepublicans i altoimperials indiscutiblement. En efecte, Gandia, en referir-se als enterraments que considerem antics, assenyala sempre la troballa de restes òssies més o menys malmeses, cosa que podria explicar-se o bé per una cremació deficient o, com que es tractava d'infants molt menuts o morts abans de la naixença, que haguessin estat inhumats directament.

Pel que fa a les tombes més tardanes, el ritual és sempre el de la inhumació amb, però, orientacions variables, amb el cap a llevant (núm. 14), a migdia (núm. 4) o a ponent (núm. 3, 5, 6, 13, 15, 16, 17, 18 i 19), la qual cosa pot fer pensar en alguns enterraments no cristians, potser més antics.

Interessa assenyalar l'extraordinària quantitat de sepultures infantils (núm. 1, 2, 3, 7,

8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19 i 20), cosa que representa un 70% del total, un percentatge ben diferent del de la gran necròpoli neapolitana, on, en canvi, l'orientació ortodoxa (ponent/llevant) és quasi exclusiva.

La inhumació núm. 4 mostrava un coixí de pedres sota el cap del difunt que, si no és casualitat, cal considerar un costum tardà que es detecta al sud de les Gàl·lies a partir del segle sisè i que conforme avancem en el temps s'anà popularitzant (Trocin 1987, 174-175).

7.4. TIPOLOGIA I CARACTERÍSTIQUES DELS ENTERRAMENTS

7.4.1. ENTERRAMENTS EN ÀMFORA

No ens ha d'estranyar que, tractant-se d'un petit cementiri preferentment infantil, la sepultura més utilitzada sigui l'àmfora. Cal, però, distingir dues maneres d'utilitzar-la segons que es clavi a terra pel peu, amb les cendres o despulles a la panxa (tipus 1.1), o s'usi com un sarcòfag, ajaçada horitzontalment (tipus 1.2). Del tipus primer n'hi ha quatre de segures (núm. 2, 7, 8 i 9) i dues més de molt probables (núm. 10 i 11), i del segon, vuit de segures (núm. 3, 13, 14, 15, 16, 17, 18, aquesta vegada protegint les despulles d'un adult i fent servir dues mitges àmfores cilíndriques, i 19); dues més no poden ser preses en consideració (núm. 1 i 20).

7.4.2. FOSSA SIMPLE A TERRA (NÚM. 4, AMB PEDRES COL·LOCADES FENT DE COIXÍ AL CAP DEL DIFUNT, SITUAT A MIGDIA, 5 i 6)

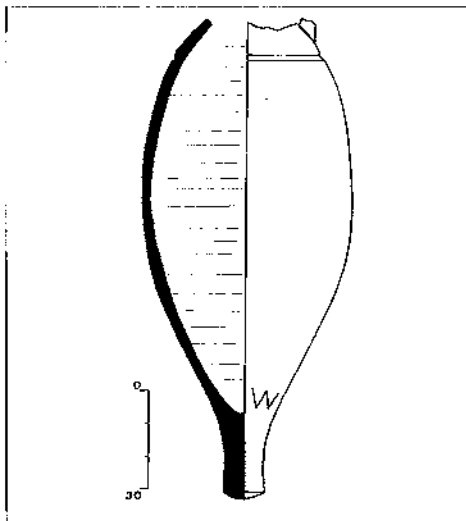
7.4.3. TOMBA MONUMENTAL BASTIDA AMB CARREUS DE GRES UNITS AMB MORTER DE CALÇ (NUM. 12) QUE PROTEGIEN LES CENDRES DEL DIFUNT

7.4.4. ALTRES

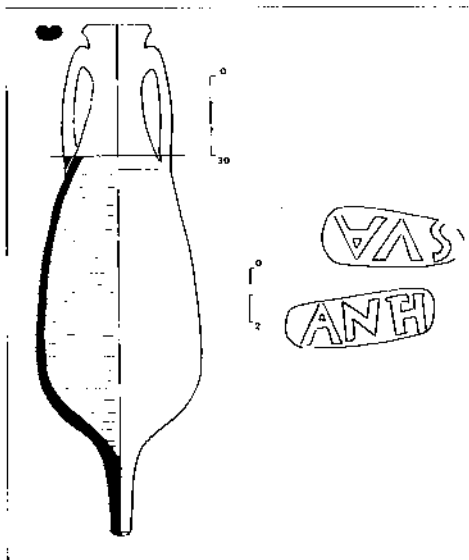
Quedaria per definir l'estructura núm. 21, amb uncs parets d'obra perpendiculars a la muralla i al mig un sòl de *signinum* amb tesselles blanques incrustades que Gandia, amb seny, interpretà com un monument funerari o com una estructura relacionada amb el culte als morts que suposava, en imaginar una uniformitat cronològica pel cementiri, tar-doantiga (Gandia 1925, 169-170). Almagro, que reexcavà el 1947 aquestes restes, assenyalava l'existència de murs superposats a partir de 0'80 m i fins a 2'60 del sòl de circulació actual, que podien ser considerats, almenys pel que fa a l'estructura superior, com a restes d'un monument funerari que hauria estat destruït en el moment de bastir-se la gran muralla baixrepublicana. Més enllà, s'hi hauria adossat la cambra pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* que caldria datar vers la darrerria del segle I aC (Almagro 1951 a, 151-152). Podem estar d'acord amb la datació del sòl de mosaic i, trobant-se on es troba, sembla probable que aquest paviment i els murs que s'hi relacionen corresponguin a un monument funerari, tot i que, de moment, no deixa de ser una hipòtesi molt raonable però que caldria confirmar.

7.5. CRONOLOGIA

Aquesta necròpoli, ja ho hem vist, no és d'un únic moment, sinó que presenta com a mínim dues fases amb un llarg tall entre l'una i l'altra. A l'estructura 21, si és una

160.- Tomba núm. 7. Àmfora Dressel 1 amb grafit W o M al peu.

161.- Tomba núm. 9. Àmfora Dressel 8 emporitana. Detall de la marca SVA/ANTH (ni l'àmfora ni la marca no corresponen al recipient que serví de sepultura, que s'ha perdut. Tanmateix, la personalitat d'aquests envasos i de les estampilles que hi trobem al damunt ens permeten que en mostrem unes d'identiques).

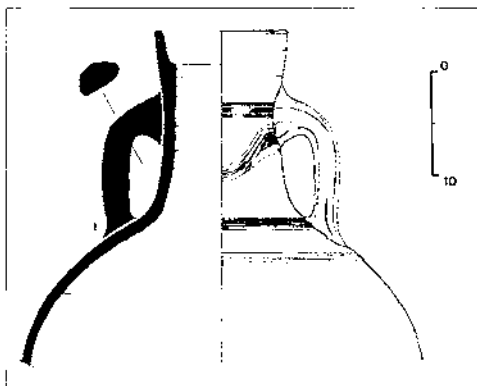
tomba (i ara com ara és la interpretació més acceptable) o alguna cosa relacionada directament amb el culte als difunts, se li hauria de donar cronologia baixrepublicana o augustal. Més ferma i més antiga, clarament baixrepublicana, és la datació que ens proposa l'àmfora que contenia (o senyalava) l'enterrament infantil núm. 7, que correspon sens dubte a un contenidor de la forma Dressel 1 (Nolla 1974-1975, 170, fig. 16,7 i 28,1) (fig. 160) que cal datar entre mitjan segle II i mitjan segle I aC. El lloc, a l'est de la porta de la Neàpolis i fora muralla, és idoni, encara que gairebé s'adossi als grans carreus de la fortificació. Formaria part d'un cementiri fora murs, continuació de l'antiga necròpoli del Pàrquing i punt de partida del cementiri més modern (Sanmartí/Nolla/ Aquilué 1983-1984, 116-129), la continuació del qual podríem resseguir fins al segle segon. En efecte, les tombes d'àmfora clavades a terra han de ser considerades altoimperials tal com confirmen multitud d'exemples (Isola Sacra una de les necròpolis de *Portus*, per exemple), però a més conservem notícies segures sobre un d'aquests recipients que ens proporcionen una datació absoluta; la núm. 9, amb l'estampilla (S)VA/ANTH (T i H unides) (fig. 161) que no vàrem localitzar quan estudiàrem, ara fa uns anys, les àmfores romanes d'Empúries, però que podem classificar amb absoluta seguretat en haver-se trobat diverses vegades la connexió SVA i ANTH (T i H unides) (recordem l'existència d'un recipient sencer d'aquesta forma, de procedència indeterminada i conservat al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona amb l'associació de marques (S)VA/VENVS, amb la V i la E, unides, la N i la V, també, i la S, inversa, sobre el darrer pal de la segona V. Vegeu Nolla, 1974-1975, 151, fig. 25,2; Tremoleda 1996, 605-616 i 664-698), sempre i només sobre recipients de la forma Dressel 8 emporitana amb

una cronologia de molt a final del segle primer i primera meitat del segon (Nolla 1974-1975, 191-192; Tremoleda 1996, 605-616).

Pel que fa a la fase tardana, cal dir que les sepultures en fossa simple són iguals a les que hem descrit en el gran cementiri septentrional (*supra* capítols 6.4.10 i 6.4.11), als quals donàvem una datació imprecisa entre el segle quart i el vuitè (del segle sisè endavant caldria datar la inhumació núm. 4 amb coixí de pedra sota el cap).

Més segura és la cronologia de les àmfores, clarament baix imperials, de les quals, però, només n'hem pogut identificar una (núm. 20, forma Keay LV B (Keay 1984, 290-292, fig. 126,1)) (fig. 162) i tres més amb algun dubte (núm. 16, forma XXV de Keay, núm. 18, forma Keay LXI, i núm. 19, forma XIX), que es dataria, respectivament, entre final del segle cinquè/final del sisè, entre molt a final del segle quart i darrerria del segle sisè i darrerria segle quart/mitjan cinquè i segles quart/cinquè (Keay 1984, 393-396). Recordem que a l'àrea cementirial veïna també detectàvem la presència d'àmfores de les formes XXV i LV.

A partir d'aquestes modestíssimes dades, podríem proposar una datació general per a aquest cementiri entre el segle quart i els inicis del setè. Tanmateix, potser caldria, per paral·lelisme i semblança amb la necròpoli de més cap a tramuntana, fer-lo arribar fins al segle vuitè, com semblaria que apunta també la inhumació "amb coixí" (núm. 4 del catàleg).

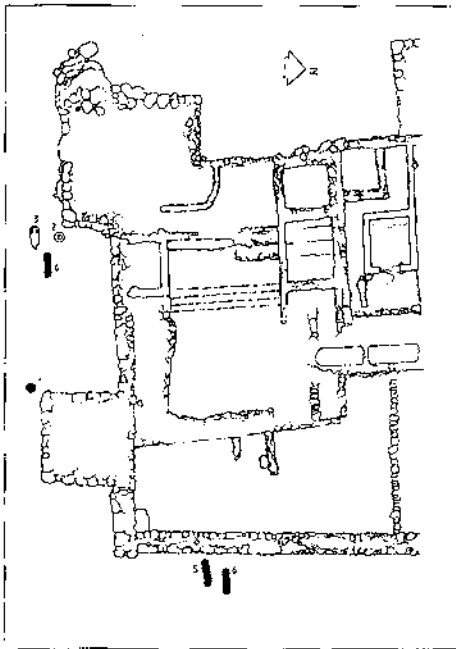

162.- Tomba núm. 20. Àmfora Keay LV B (segons Keay 1984).

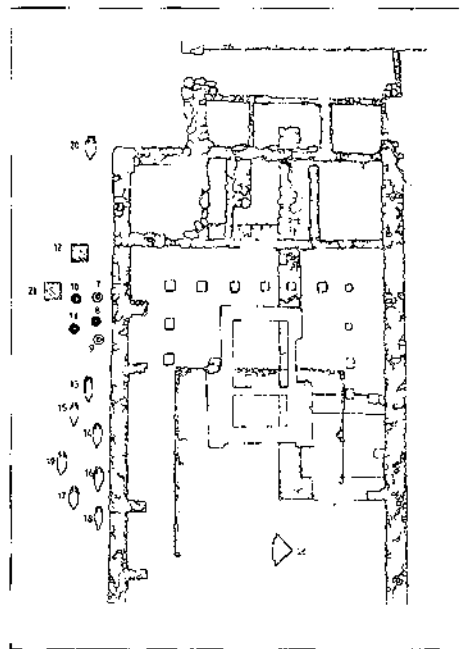
7.6. CONSIDERACIONS

163.- Símbols dels diferents tipus de sepultures.

164.- *Planta de situació de les tombes de la necròpoli meridional. Sector oest.*

165.- *Planta de situació de les tombes de la necròpoli meridional. Sector est.*

Si bé és cert que aquest petit cementiri es localitza només a cent metres justos de la tomba més pròxima del gran recinte funerari septentrional, no pensem que hagi de ser considerat com un apèndix per diverses raons: en primer lloc, per la distància que, si bé no és excessiva, sí que és suficient; en segon lloc, per la clara homogeneïtat estructural del cementiri neapolità, amb àrees ben definides però orgànicament connectades; en tercer lloc, per la gran barrera que significava aleshores la muralla que funcionà de limit clar a redós del qual s'ordena la petita necròpoli meridional.

Pel que fa a la fase tardorepublicana i altoimperial, en ús fins a l'abandonament de la Neàpolis (Nolla 1992; Nolla 1993) i relacionat amb aquesta barriada, aquest cementiri no és altra cosa que una prolongació cap al nord d'aquesta necròpoli que des d'antic va créixer a redós del camí, més enllà dels límits urbans d'*Emporion*, una part de la qual fou explorada entre el 1983 i el 1984 (Sanmarti/Nolla/Aquilué 1983-1984, 116-129).

El cementiri tardà l'interpretem com l'àrea d'enterrament d'un hàbitat desconegut que caldria cercar per aquest sector a migdia de la Neàpolis.

7.7. CATÀLEG I DESCRIPCIÓ DE LES TOMBES

Tomba núm. 1

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, immediatament a migdia de l'angle sud-oest de la torre quadrangular que defensa, per ponent, la porta de la ciutat (fig. 164).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt trencada. A 1'30 m de fondària.

Orientació del difunt: indeterminada.

Referències: identificada i excavada el dia 18 de juliol de 1909 (Gandia 1909, 95). En un principi, com que era la primera que es trobava en aquest sector, no sabia gairebé com interpretar-la. El descobriment d'altres sepultures a partir del dia 27 d'aquell mes li va solucionar els problemes.

Tomba núm. 2

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a tocar l'angle sud-est de la gran torre quadrangular sudoccidental (fig. 164).

Tipus: enterrament infantil en àmfora.

Orientació del difunt: l'àmfora disposada verticalment.

Referències: localitzada i excavada el dia 27 de juliol de 1909 (Gandia 1909, 105-106). Associada a les tombes núm. 3 i 4.

Tomba núm. 3

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, al costat mateix de l'angle sud-est de la gran torre quadrangular sud-occidental. Ben a la vora de la tomba núm. 2 (fig. 164).

Tipus: enterrament infantil en àmfora disposada horitzontalment, amb pedretes ben posades a l'entorn i al damunt per protegir el recipient i les despulles i amb una gran pedra plana fent de base al modest sepulcre. L'àmfora, que no tenia coll ni boca, amida 0'70 m de llargària i 0'30 m d'amplada màxima (fig. 166).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i peus a llevant.

Referències: explorada entre el dia 27 de juliol i 2 d'agost de 1909 (Gandia 1909, 112-113). Associada a les tombes núm. 2 i 4.

166.- Tomba núm. 3 en el moment del descobriment (1909).

Tomba núm. 4

Lloc: sector al davant de la muralla meridional, prop de l'angle sud-est de la gran torre quadrangular de l'angle sud-occidental del recinte, a uns 7 m de distància (fig. 164).

Tipus: fossa simple a terra amb pedres fent de coixí, sota el cap. A l'entorn de l'esquelet foren recuperats tres claus de ferro. A 3 m de fondària.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a migdia i peus a tramuntana.

Referències: localitzada i excavada el dia 27 de juliol de 1909 (Gandia 1909, 105-106). Associada a les tombes núm. 2 i 3.

Tomba núm. 5

Lloc: sector de la porta meridional de la Neàpolis. Lloc just indeterminat. A l'interior del recinte urbà (fig. 164).

Tipus: sense dades. Gandia insistia, tanmateix, en el fet que no eren gregues sinó cristianes, perquè es trobaven a poca fondària (0'70 m) i dins de la ciutat.

Orientació del difunt: no se'n parla directament, però les consideracions globals fan pensar en una disposició convencional (decúbit dorsal i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 17 d'agost de 1910 (Gandia 1910, 73). Associada a la tomba núm. 6.

Tomba núm. 6

Lloc: sector de la porta meridional de la Neàpolis. Lloc just indeterminat. A l'interior del recinte urbà (fig. 164).

Tipus: sense dades. Gandia insistia, tanmateix, en el fet que no eren gregues sinó cristianes, perquè es trobaven a poca fondària (0'70 m) i dins de la ciutat.

Orientació del difunt: no se'n parla directament, però les consideracions globals fan pensar en una disposició convencional (decúbit dorsal i cap a ponent).

Referències: explorada el dia 17 d'agost de 1910 (Gandia 1910, 73). Associada a la tomba núm. 5.

Tomba núm. 7

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis. A 17'50 m de l'angle de llevant de la torre est del recinte (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora sense coll i amb una M (o una W) gravada al punt d'unió del peu i la panxa (fig. 160).

Orientació del difunt: difícil de definir, ja que Gandia n'excavà cinc conjuntament i unes eren col·locades verticalment i altres ajaçades, sense indicar mai la diferència. Tanmateix, pel tipus d'àmfora, forma Dressel 1, tardorepublicana, cal considerar la tomba del període inicial d'aquest cementiri.

Referències: explorada el dia 14 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 86-88). Associada a les tombes núm. 8 a 11. Sobre l'àmfora, Nolla, 1974-1975, 170, fig. 16,7 i 28,1.

Tomba núm. 8

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis al costat est, a la vora de la tomba núm. 7 (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora sense coll (fig. 167).

Orientació del difunt: difícil de definir, ja que Gandia n'excavà cinc conjuntament i unes eren col·locades verticalment i altres ajaçades, sense indicar mai la diferència.

Referències: explorada el dia 14 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 86-88). Associada a les tombes núm. 7, 9, 10 i 11.

Tomba núm. 9

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis al costat est, a la vora de la tomba núm. 8 (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora sense coll ni boca. Al punt d'unió del peu i la panxa hi havia un segell imprès: (S)VA/ANTH (fig. 161).

Orientació del difunt: difícil de definir, ja que Gandia n'excavà cinc conjuntament i unes eren col·locades verticalment i altres ajaçades sense indicar mai la diferència. Tanmateix, pel tipus d'àmfora, forma Dressel 8 emporitana, altoimperial, s'ha de considerar com un enterrament d'aquest període i, probablement, aquest era un dels recipients posats drets.

Referències: explorada el dia 14 d'agost de 1925 (Gandia 1925, p.86-88). Associada a les tombes núm. 7, 8, 10 i 11.

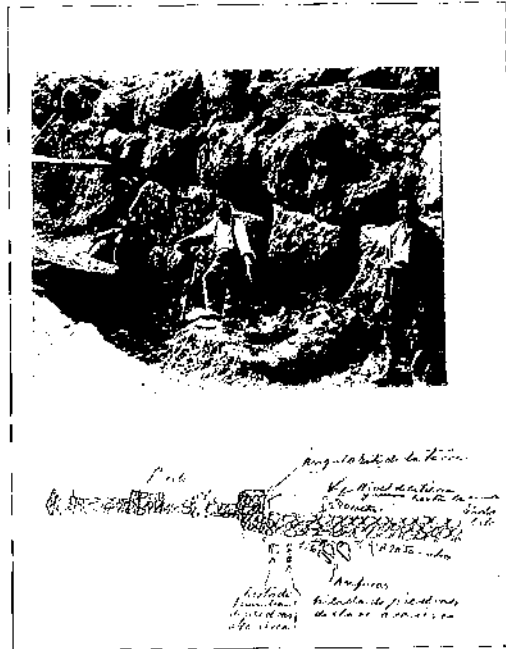
Tomba núm. 10

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, al costat est, a la vora de la tomba núm. 9 (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora.

Orientació del difunt: difícil de definir, ja que Gandia n'excavà cinc conjuntament i unes eren col·locades verticalment i altres ajaçades, sense indicar mai la diferència.

Referències: explorada el dia 14 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 86-88). Associada a les tombes núm. 7, 8, 9 i 11.

167.- A dalt, detall de la tomba núm. 8 en el moment del descobriment. A baix, croquis on s'assenyala la situació de diversos enterraments d'aquest cementiri (segons Gandia 1925).

Tomba núm. 11

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, al costat est, a la vora de la tomba núm. 10. La més allunyada d'aquestes cinc de la porta de la ciutat (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora molt malmesa.

Orientació del difunt: difícil d'esbrinar, ja que Gandia n'excavà cinc conjuntament i unes eren col·locades verticalment i altres ajaçades, sense assenyalar mai la diferència.

Referències: explorada el dia 14 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 86-88). Associada a les tombes núm. 7 a 10.

Tomba núm. 12

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, al costat est de la porta i a ponent de l'estructura pavimentada de mosaic (fig. 165).

Tipus: sepulcre monumental bastit amb grans blocs ben tallats, de pedra sorrenca, molt malmès d'antic.

Planta de l'estructura: quadrangular.

Referències: explorada el dia 20 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 98-99).

Tomba núm. 13

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 23'5 m de l'angle de llevant de la torre est del recinte (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora. De fet, eren fragments d'una mateixa àmfora, sense coll ni boca, fent de base i cobrint les despulles de l'infant. De 0'60 m de longitud i 0'28 m d'amplada. A 4'50 m de fondària des de l'inici de l'excavació i a 3'95 del punt més alt del primer carreu de la muralla.

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: explorada el dia 21 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 103-104). Associada a la tomba núm. 14.

Tomba núm. 14

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 26'5 m de l'angle de llevant de la torre est del recinte (fig. 165).

Tipus: enterrament en àmfora, esclafada i gens sencera. De 0'80 m de longitud i 0'38 m d'amplada. A 4 m de fondària (fig. 168).

Orientació del difunt: decúbit dorsal amb les cames doblegades per poder fer cabre les despulles en el modest taüt. Cap a llevant i peus a ponent.

Referències: explorada el dia 21 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 103-104). Associada a la tomba núm. 13.

Tomba núm. 15

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 28 m de l'angle est de la torre de llevant (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora fragmentada però força completa amb la boca a l'est i amb pedretes a l'entorn falcant el modest sepulcre. De 1'07 m de longitud i 0'28 m d'amplada. A 3'80 m de fondària (fig. 168).

Orientació del difunt; decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: explorada el dia 22 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 105-107). Associada a la tomba núm. 16.

Tomba núm. 16

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 30 m de l'angle est de la torre de llevant i a 0'5 m de la paret (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora sense peu i amb la boca col·locada a l'est, molt aixafada. De 0'87 m de longitud i 0'38 m d'amplada. A 3'90 m de fondària (fig. 168).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant. Infant entre un i dos anys.

Referències: explorada el dia 22 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 105-107). Associada a la tomba núm. 15.

Tomba núm. 17

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 30 m de l'angle est de la torre de llevant i a tocar el mur (fig. 165).

Tipus: enterrament infantil en àmfora, molt sencera, amb el pivot a llevant i la boca a ponent de 1'07 m de longitud, 0'32 m d'amplada màxima i 0'11 m de diàmetre de boca. A 4'70 m de fondària (fig. 169).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant. Infant entre dotze i divuit mesos.

Referències: explorada entre els dies 28 i 29 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 119-120 i 124-126). Associada a la tomba núm. 18.

168.- Detall de l'excavació del cementiri meridional. A dalt, en primer terme, la tomba núm. 16, la núm. 15, més amunt, i més enllà, la núm. 14. A baix, detall de la tomba núm. 16.

169.- Tomba núm. 17, més a prop de la muralla, i 18. A baix, detall de la sepultura núm. 18, un cop oberta.

Tomba núm. 18

Lloc: sector al davant de la muralla meridional de la Neàpolis, a 29'5 m de l'angle est de la torre de llevant i a 1'20 m del mur (fig. 165).

Tipus: enterrament que fa servir dues panxes d'àmfora, amb fragments per acabar de protegir els forats i amb pedres disposades a l'entorn. D'1'80 m de llargària total i de 0'40 i 0'37 m d'amplada màxima cada recipient. A 4'30 m de fondària. Una d'elles, la més gran, és indubtablement una gran àmfora cilíndrica nord-africana que, pel peu, ens atreviríem a classificar com una Keay LXI (fig. 169).

Orientació del difunt: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant i les cames doblegades per fer-lo cabre al taüt. L'esquelet amidava 1'45 m de llarg.

Referències: explorada els dies 28 i 29 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 119-120 i 124-126). Associada a la tomba núm. 17.

Tomba núm. 19

Lloc: sector al davant de la muralla de la Neàpolis a 26'80 m de l'angle est de la torre de llevant (fig. 165). A un nivell clarament inferior que les tombes núm. 13 i 14.

Tipus: enterrament infantil en àmfora, sense coll ni boca, de 0'75 m de longitud i 0'31 d'amplada màxima.

Orientació: decúbit supí amb el cap a ponent i els peus a llevant.

Referències: explorada el dia 31 d'agost de 1925 (Gandia 1925, 129).

Tomba núm. 20

Lloc: dins del sondeig efectuat el 1947 contra l'angle sud-oest de la torre de llevant de la muralla baixrepublicana meridional de la Neàpolis. En el nivell II a, a una fondària de fins a 0'51 m des del sòl de circulació (fig. 165).

Tipus: enterrament en àmfora molt malmès (*..restos de ànforas y huesos, posible-mente de una inhumación de época paleocristiana que se presenta en todo este nivel a lo largo de la muralla..*).

Orientació: desconeguda.

Referències: identificada el març de 1947 (Almagro 1947, 274 i 277). Se'n parla també a Almagro 1951 a, 142-144 i Keay 1984, 9 i 290-293, fig. 31,3 i 126,1.

Estructura núm. 21

Lloc: sector al davant de la muralla de la Neàpolis, a 13'70 m de l'angle est de la torre de llevant (fig. 165).

Descripció: estructura complexa amb dues parets perpendiculars a la muralla i un paviment de mosaic d'*opus signinum* que gairebé connecta, sense fer-ho, amb el mur de la fortificació. A 3'90 m de fondària.

Referències: explorat els dies 18 d'agost i 25 de setembre de 1925 (Gandia 1925, 94-95 i 169-170). Fou reexcavat per Martín Almagro l'any 1947 (Almagro 1947, 274-283).

Comentari: Emili Gandia insinuava la possibilitat de trobar-se davant d'una tomba

o un lloc cerimonial de baixa època romana (Gandia 1925, 169-170), que donava com un fet, tal com feia amb els enterraments en àmfora el dia 30 de setembre de 1925 (Gandia 1925, 184). No hi han altres dades complementàries, peròensem que cal considerar aquesta estructura com un element funerari. No queda tan clar si cal lligar-lo a la fase antiga de la necròpoli o a la més tardana. Si, efectivament, tal com diu amb claredat Gandia, el *signinum* posat al descobert era decorat amb tesselles de color clar, cal associar-lo als sòls de mosaic d'*opus signinum* tan abundosos a la fase tardorepublicana d'Empúries. Caldria deixar de considerar tardana aquesta estructura, que es relacionaria amb les necròpolis baixrepublicanes o augustals, si tingués, en realitat, una funció funerària que, de moment, només s'ha suposat. Tanmateix, és ben clar que no es tracta d'una *domus* destruïda en bastir la muralla, tal com palesaren les excavacions efectuades en aquest sector entre el 1985 i el 1990 i com assenyalava clarament Almagro quan escriu: *Pronto se adosó a este muro (la muralla meridional) una habitación que estaba pavimentada con opus signinum y que debemos fechar hacia fines del siglo I a. de J.C.* (Almagro, 1951 a, 151).

8. Conclusions. Esbós evolutiu

L'estudi del gran cementiri tardà de la Neàpolis ens permet conèixer alguns aspectes de la vida de la *ciuitas Empuritana* o *Impuritana*, al llarg de l'antiguitat tardana. És ben cert, però, que aquests són molt parcials i que queden encara moltíssims punts obscurs per resoldre i molts altres que no som capaços ni de plantejar-nos.

Que el sector septentrional del barri grec i l'espai que se situa més enllà, cap a ponent (dependències del museu monogràfic, claustre, jardins, "necròpoli" Martí,...), esdevingué el principal cementiri de l'urbs emporitana entre el segle quart i el segon terç del segle vuitè, de la gent que habitava a Sant Martí, a redós, d'ençà d'un moment determinat, d'unes poderoses muralles, semblafora de discussió, tal com hem intentat raonar en diversos apartats d'aquest estudi.

La cronologia inicial l'estableix, d'una banda, l'abandonament antic de la Neàpolis i, vers el 270/275, de la ciutat regular del turó, de manera que el vell *pomerium* va quedar reduït a la superfície de l'antic illot. A partir d'aquell instant, l'àrea de la "necròpoli" Martí, l'espai que havien ocupat els jardins orientals de la Casa Romana núm. 1 i els de darrera de les dependències del museu, els més pròxims al camí que els unia amb Sant Martí, esdevingueren l'espai més adequat per establir-hi el nou cementiri urbà. Ben aviat, aquest s'anà ampliant i va acabar ocupant tot el sector septentrional del vell barri grec, més enllà de l'antiga àgora. En un moment indeterminat que nosaltres situaríem vers la darrera del segle quart o a la primeria del cinquè, es bastí una basílica—*martyrium* aprofitant admirablement velles estructures. Aquest petit temple, perfectament orientat, serví per a protegir i recordar un "sant" personatge sebollit en el *sanctuarium*, sota l'altar disposat davant de l'absis, d'una manera que no sembla característica d'aquesta província però que en canvi documentem a l'església martirial tarragonina de l'Amfiteatre. Aquest edifici de planta senzilla esdevingué el punt focal del cementiri i l'element clau i ordenador.

No tenim dades epigràfiques ni arqueològiques que ens permetin assegurar com a indiscutible la datació proposada; tanmateix, la dinàmica d'ocupació i creixement de la necròpoli, segura des dels primers anys del segle quart, la planta del monument, el perfil, antic, de la *mensa altaris*, sembla que estan d'acord amb aquesta proposició. Més endavant, al segle sisè, en un moment indeterminat, tot aquell sector central del cementiri fou modificat substancialment: es va crear un nou sistema d'accessos que foren millorats diverses vegades, molt més funcionals i monumentals: es va ampliar considerablement la basílica, es va refer la tomba del "sant" i tot el *sanctuarium*, es vabastir una nova capella cap al nord a la qual, hipotèticament, hem donat també una funció "martirial", i van quedar ordenades i delimitades tot un seguit d'*areae* funeràries. Més endavant encara fou fixat amb un mur el límit meridional del cementiri.

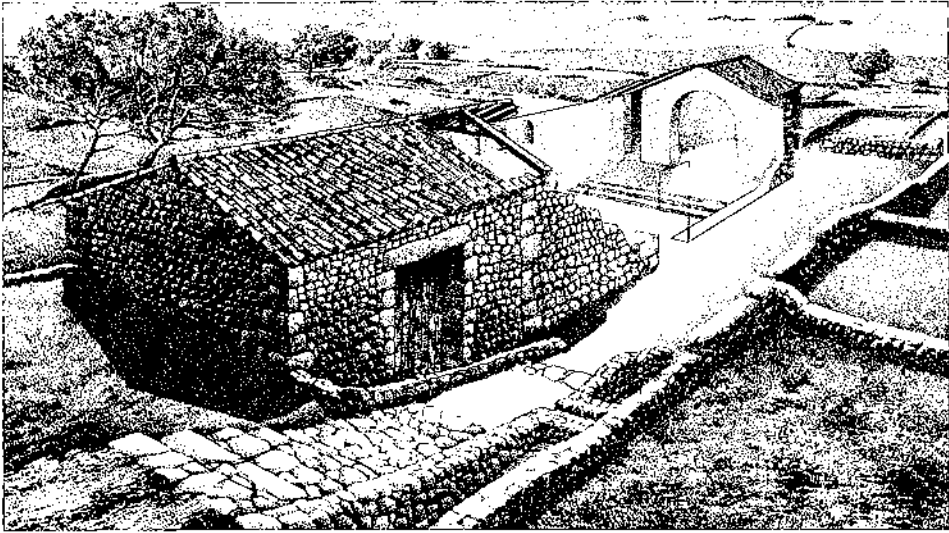
Que aquesta necròpoli és la de Sant Martí no només ens ho confirma la situació, les relacions i la topografia d'aquell sector, sinó també el nombre de sepultures. En efecte, les quasi cinc-centes tombes identificades deuen representar una part important del cementiri, i si les distribuïm en el temps en què funcionà com a tal —entre quatre-cents

vint-i-cinc i quatre-cents cinquanta anys— ens donen una relació tomba/any d'1'17/1'11; sabem, d'altra banda, a partir de dades ben establertes, que les taxes anuals de mortalitat en el Món Antic se situen entre el 45/50 per mil; així doncs, hem de deduir que l'hàbitat que hauria nodrit aquest cementiri seria d'una població d'entre 22 i 26 individus. És ben cert que, malgrat tot, no coneixem totes les inhumacions del cementiri, però fins i tot en el cas que haguéssim de doblar-les, triplicar-les o quadruplicar-les (i no sembla raonable anar més enllà), ens trobaríem davant d'una població de com a màxim un centenar i escaig de persones. Les dimensions de Sant Martí podrien haver estat suficient, per a estatjar-les, però els resultats de les exploracions arqueològiques efectuades semblen més d'acord en una reducció d'aquest nombre a un terç o a la meitat.

Aquestes dades són de gran importància, sobretot si les complementem amb d'altres de procedents de l'entorn immediat del gran turó. Tot un seguit de notícies aplegades al llarg dels anys assenyalen l'existència d'uns quants cementiris i tombes disperses que es localitza a l'est i al sud-est d'Empúries (necròpoli meridional de la Neàpolis, els Íïorts de la Palanca...), a l'oest (ca l'Estruc, Roca Pelada, Santa Magdalena...), al sud-oest (el Castellet), que proven, pensem, l'existència de tot un seguit d'establiments suburbans de diverses magnituds i del qual només en coneixem un (Santa Margarida), que per les dades arqueològiques sembla enorme i de gran interès des del punt de vista de la història de la ciutat. Els uns i els altres ens mostren un gran dinamisme a redós de Sant Martí i, alhora, ens dibuixen una ciutat diferent on l'antic illot, fortificat des d'un moment indeterminat, actuaria com a fortalesa de tot l'entorn, com a centre protector i vigilant del port i, potser, com a centre "polític" de la *ciuitas*. Tanmateix, el panorama que intuïm avui, amb les dades, esparses, que posseïm, sembla que intensifica la importància de l'entorn immediat en relació amb l'urbs que funcionaria més que res com a acròpoli. És possible fins i tot que l'*episcopium* i el conjunt catedralici emporità s'hagin de cercar a l'àrea de Santa Margarida i no a Sant Martí, tal com podrien fer pensar les dades actuals.

Cal suposar, però, en relació amb els lligams que hem descrit entre Sant Martí i el cementiri neapolità, que aquesta necròpoli hauria pogut ser utilitzada també per gent que no habitava l'antic illot però que cercava la proximitat del "sant" (o dels "sants") sebollit a la basílica martirial. Aquest fet tindria importància si es confirmés la situació del centre episcopal fora de Sant Martí, ja que en aquest cementiri hem localitzat, sempre a l'entorn de la *memoria*, un conjunt notable de sarcòfags que, pel fet que els sepulcres són més costosos, cal relacionar amb capes socials econòmicament poderoses i, potser més encara, amb l'alta jerarquia eclesial. És cert que els dos fragments coneguts de sarcòfag aquità descoberts a Empúries procedeixen del sector occidental i sud-occidental del turó (àrea de Santa Margarida, les Corts) i que no sabem gaire res sobre l'activitat funerària de l'àrea de Santa Margarida i, per tant, estem exposats a sorpreses. Fins i tot, si es confirmés la possibilitat que el centre episcopal emporità s'hi localitzava, res no impediria que el bisbe o alguns d'entre ells preferissin sebollir-se al cementiri neapolità a redós del "sant" (o "sants") personatge que hi rebien culte. Recordem que sant Isidor de Sevilla, metropolità d'Hispàlia, es féu enterrar a l'església de Sant Vicenç, prop de les relíquies del màrtir, i no a l'església catedral (Pérez de Urbel 1995, 267-269).

Que els cementiris neapolitans són majoritàriament cristians sembla que ens ho confirmen el ritual i les característiques de les sepultures. Aquest fet és una dada tan significativa com el nombrós conjunt de sarcòfags escultrats cristians conservats encastats als murs del presbiteri de l'església de Sant Feliu de Girona, per defensar una ràpida cristianització de les *urbes* de les *ciuitates* d'aquest territori com una conseqüència de la predicació de Fèlix i del seu martiri i de l'excel·lent situació geogràfica de l'una i l'altra. Molt més lenta degué ser la penetració d'aquestes creences en el món rural.

170.- Restituïció de la basilica-martyrium (fase II), vista del sud-oest.

Les fortes semblances que detectem en els rituals funeraris i de costums entre aquest territori i les terres de l'altra banda de la serralada pirinenca, concretament amb Narbona i l'àrea immediata, no fan sinó corroborar un fet ben conegut des d'època immemorial intensificat a partir del segle VI aC i que podem resseguir sense dificultats al llarg de les centúries. Per època romana, les dades són notables (Nolla/Rodà 1995, 507-515; Nieto 1989, 239-244). Aquestes evidències arqueològiques, fermes però anònimes, han esdevingut darrerament reblades per dades epigràfiques de gran interès (Tremoleda 1996).

Durant el baix imperi i l'antiguitat tardana, aquestes sòlides relacions continuaren i, probablement, s'intensificaren. No oblidem que a partir del 472/475 les terres d'un costat i de l'altre dels Pirineus formaran part del regne visigot de Tolosa, que, d'ençà del seu enfonsament a Vouillé (507), haurà de modificar el seu epicentre i desplaçar-se cap a la península Ibèrica; hi quedarà lligada, però, la Septimània transpirinenca, que quedarà fortament unida a partir de l'eix Narbona, Girona, Barcelona.

A nivell arqueològic, tenim un seguit de dades, valuoses, que confirmen i permeten avaluar aquestes afirmacions; en primer lloc, el conjunt, significatiu, de sarcòfags monolítics sortits de les pedreres de l'île de Sainte-Lucie, que cal considerar, sense discussions, obrats a Narbona (a la ciutat o a les mateixes pedreres) i comercialitzats des del port de l'antiga colònia. A Empúries són majoritaris i suposem que aquests models influeixen en la creació dels tallers locals (Girona, Clots de Sant Julià...). A més, cal retènia que els únics sarcòfags esculpats aquitans, obrats en marbre de Saint-Béat, coneguts al llavors de la Tarraconense, s'han localitzat fins ara a Empúries. L'istme pirinenc, el camí Tolosa/Narbona, era la via utilitzada i el port de l'antiga *Narbo* en facilitava la sortida.

Però encara podem presentar altres objectes que, com a hipòtesi, sembla que també procedirien d'aquella ciutat, cosa que provaria, novament, les intenses relacions entre l'una i l'altra. En efecte, la *mensa* del temple neapolità, de marbre de Paros, mostra un perfil que, com s'ha dit (*supra* capítol 4.6), té innombrables paral·lels amb ares de la regió de Narbona. No podria ser que, com la de Roses i les altres dues que es conserven

a l'església de Sant Martí d'Empúries, procedissin d'aquella ciutat? No podria tenir el mateix origen un peu d'altar, també de marbre, bellament decorat, que es conserva al museu monogràfic d'Empúries i de procedència, dins del conjunt, indeterminada (Nolla 1993, 221-223, fig. 5), amb nombrosíssims paral·lels amb la producció escultòrica setemana del segle setè?

Nosaltres pensem que sí, tant per les evidències segures d'aquestes relacions (sarcòfags) com per la intensitat de les relacions i per la importància de Narbona, on coneixem de l'existència d'obradors i on, com a qualsevol gran ciutat, sovintejava el marbre de tota mena, que podia ser objecte de reutilització i venda. Podrà dir-se, i és ben cert, que Empúries oferiria unes condicions similars. Tanmateix, la ciutat empordanesa de l'antiguitat tardana que comencem a conèixer se'ns mostra com una urbs ruralitzada, descentrada, amb molt poc pes demogràfic, cosa que no sembla que van a favor de l'existència de tallers escultòrics de certa dignitat. La qualitat del treball del marbre sobre el qual es tallà la *mensa* neapolitana (Vivó 1996, 213-222; Vivó en premsa) s'explica molt millor i més fàcilment a través de Narbona que directament des d'Empúries.

Dins de la primera meitat del segle vuitè i, probablement, entre el primer i el segon quart, deixà d'utilitzar-se aquest cementiri i, per les troballes efectuades durant les exploracions del 1846-48, que, no ho oblidéssim pas, hem de reconstruir a partir de notícies fermes però indirectes, s'abandonà també l'ús de l'església, sense, però, que fossin retirats alguns elements significatius (l'altar n'és el més destacat i clar). No ens ha d'estranyar que el temple deixés de funcionar si ho feia el cementiri; l'un i l'altre anaven íntimament lligats, i aquella església és inexplicable sense la necròpoli. D'aleshores endavant es faran servir altres cementiris i, preferentment, per Sant Martí, el que es desenvolupà a redós de l'església dedicada al sant confessor de Tours (existent, com a mínim, el 843). Tanmateix, hi ha una qüestió que no podem resoldre però que hem de plantejar: s'abandonaren també les despulles, les relíquies dels "sants", entorn de les quals va néixer la basílica-*martyrium*? No ho sabem, però ens semblaria molt més raonable imaginar un trasllat a un altre lloc que deixaria sense valor el temple i n'explicaria millor l'abandonament ràpid i la manca absoluta de freqüentacions posteriors, de pervivències.

Aquest fet sobtat i definitiu no deixa de ser rar, inexplicable, sobretot en una ciutat que continuà existint i que poc després de la conquesta carolíngia d'aquests territoris (785), després del breu episodi de domini sarraí, esdevingué la capital del comtat d'Empúries, de gran dinamisme, amb una estructura urbana, si hem de fer cas de les fonts, que recorda la que proposem per a l'antiguitat tardana, només amb una diferència significativa que és la desaparició, per sempre, del bisbat, engolit pel de la veïna Girona.

Hi ha relació entre aquests dos fets? N'és l'un la prefiguració de l'altre? No ho sabem del cert, però tot fa pensar que a Empúries, com a Tarragona, la conquesta àrab significà un trencament que no podem definir i que a nivell urbà significà l'abandonament del vell cementiri neapolità i a nivell històric implicà la desaparició del bisbat de la vella fundació focea.

9. Bibliografia

- Abadal 1972 R. D'ABADAL, *Dels visigots als catalans. I. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona 1969.
- Abadal 1987 R. D'ABADAL, *El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona 1987.
- Agustí/Burch/Merino 1995 B. AGUSTÍ, J. BURCH I J. MERINO, *Tombes, sitges i muralles (Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. 1991-1993)*, Girona 1995.
- Agustí/Casellas/Merino 1995 B. AGUSTÍ, L.F. CASELLAS I J. MERINO, La necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis, Girona), *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Lisboa 1992), Barcelona 1995, 107-111.
- Aicart/Nolla 1995 F. AICART I J.M. NOLLA, El jaciment tardo-romà del carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols), *Estudis del Baix Empordà* 14, Sant Feliu de Guíxols 1995, 99-107.
- Ainaud 1982 J. AINAUD, Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena a Empúries, *Actes de la II Reunió d'arqueologia Cristiana Hispànica* (Montserrat 1978), Barcelona 1982, 347-349.
- Alavedra 1979 S. ALAVEDRA, *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa. Egara. Vol. II. Inventari de les ares*, Terrassa 1979.
- Almagro 1946 M. ALMAGRO, *Diario de excavación de 1946*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Almagro 1947 M. ALMAGRO *Diario de excavación de 1947*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Almagro 1951 a M. ALMAGRO, *Ampurias, historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona 1951.
- Almagro 1951 b M. ALMAGRO, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona 1951. (Monografías Ampuritanas I).
- Almagro 1952 M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona 1952. (Monografías Ampuritanas II).
- Almagro 1953 M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona 1953 (Monografías Ampuritanas III).
- Almagro 1955 M. ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona 1955. (Monografías Ampuritanas III).
- Almagro 1964 M. ALMAGRO, Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 27, Madrid 1964.
- Almagro/Palol 1962 M. ALMAGRO i P. DE PALOL, Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias, *Revista de Gerona* 20, Girona 1962, 27-41.
- Amengual 1991 J. AMENGUAL, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, Mallorca 1991.
- Amich 1991 N.M. AMICH, Nous descobriments en el municipi de Celrà (el Gironès), *Cypselà* IX, Girona 1991, 209-226.

- Amich 1994 N.M. AMICH, El culte a Sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics d'època visigòtica (segles VI-VII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIV, Girona, 303-333.
- Amich/Nolla 1992 N.M. AMICH i J.M. NOLLA, *Girona goda i sarraina*, Girona 1992.
- Aquilué 1991 X. AQUILUÉ, *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el norte de Africa y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona 1991.
- Aquilué/Mar/Ruiz de Arbuló 1983 J. AQUILUÉ, R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, Arquitectura de la neápolis ampuritana: espacio y función hacia el cambio de Era, *Informació Arqueològica* 40, Barcelona 1983, 127-137.
- Aquilué et al. 1984 X. AQUILUÉ, R. MAR, J.M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO i E. SANMARTÍ, *El fòrum romà d'Empúries. (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona 1984 (Monografies Emporitanes VI).
- Aquilué et al. 1996 a X. AQUILUÉ, L. BURES, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA, Excavacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners 1996, 52-64.
- Aquilué et al. 1996 b X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, J. LLINÀS, J. MERINO, M. SANTOS i J. TREMOLEDA, Noves excavacions al Fòrum de la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners 1996, 155-165.
- Badia 1977 J. BADIA, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona 1977.
- Badia 1978 J. BADIA, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II A. L'Alt Empordà*, Girona 1978.
- Badia 1981 J. BADIA, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II B. L'Alt Empordà*, Girona 1981.
- Badia 1984 J. BADIA, Una peça singular d'època romana trobada a Llafranc, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 3, Sant Feliu de Guíxols 1984, 1-10.
- Balaña 1981-1982 P. BALAÑA, Les destruccions de l'Empúries medieval i la capitalitat del comtat, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 15, Figueres 1981-1982, 125-135.
- Barbaza 1988 Y. BARBAZA, *El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona 1988.
- Barbieri/Broise/Jolivet 1985 G. BARBIERI, H. BROISE i J. JOLIVET, Mursana I. II bagno tardo repubblicano, *Bollettino d'Arte* 29, Roma 1985, 29-38.
- Barral 1974 X. BARRAL, La basilique paléochrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone). Dossier archéologique et essai d'interprétation, *Mélanges de l'École Française de Rome* 86, Roma 1974, 891-928.
- Barral 1981 X. BARRAL, *L'art pre-romànic a Catalunya (segles IX-X)*, Barcelona 1981.
- Barral 1982 X. BARRAL, Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat Tardana, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, (Montserrat 1978), Barcelona 1982, 105-132.
- Barruol 1995 G. BARRUOL, Les Angles. Église Saint-Étienne de Caudan, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 43-44.
- Bedon 1984 R. BEDON, *Les carrières et les carriers de la Gaule romaine*, París 1984.
- Benoit 1935 F. BENOIT, *Les cimetières suburbains d'Arles dans l'Antiquité chrétienne*

- et au Moyen Age*, París/Roma 1935. (Studi di Antichità Cristiana XI).
- Benoit 1952 F. BENOIT, Fouilles aux Aliscamps. "Areae" cimetiérales et sarcophages de l'École d'Arles, *Provence Historique* 10, Marsella 1952, 115-132.
- Bernil 1983 J.M. BERNIL, El carrer de Peralada de Figueres, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 16, Figueres 1983, 229-288.
- Blanch i Illa 1862 N. BLANCH i ILLA, *Gerona histórico-monumental*, Girona 1862.
- Blasco *et al.* CH. BLASCO, M. FEUGÈRE, D. JEANNOT i Cl. RAYNAUD, Nécropoles de Quarante (Hérault), *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc* 4, Lattes 1987, 133-141.
- Bonnassie 1979 P. BONASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI). I. Economia i societat pre-feudal*, Barcelona 1979.
- Bonnery 1988 A. BONNERY, Une typologie de *mensae* du Vè au VIIIè siècles dans l'aire septimano-catalan, *Actes des IXè Journées d'Archéologie Mérovingienne. Gaule Mérovingienne et Midi Méditerranéen*, Lattes 1988, 109-113.
- Bosch/Sorra 1929 P. BOSCH GIMPERA i J. de C. SERRA-RÀFOLS, Emporion, *IV Congreso Internacional de Arqueología. Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona 1929.
- Botet i Sisó 1879 J. BOTET I SISÓ, *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid 1879 (Barcelona 1979).
- Botet i Sisó 1883 J. BOTET I SISÓ, Investigaciones arqueológicas, *Revista de Gerona* VII, Girona 1883, 105-109.
- Botet i Sisó 1890 J. BOTET I SISÓ, Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona, *Revista de Gerona* XIV, Girona 1890, 266-269 i 289-295.
- Botet i Sisó 1909 J. BOTET I SISÓ, *Província de Girona*, Barcelona 1909 de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi.
- Bovini 1954 G. BOVINI, *I sarcofagi paleocristiani dalla Spagna*, Ciutat del Vaticà 1954.
- Broise/Jolivet 1991 H. BROISE i V. JOLIVET, Le bain en Étrurie à l'époque hellénistique, *Les thermes romaines*, Roma 1991, 79-95 (Collection de l'École Française de Rome 142).
- Caballero 1988 L. CABALLERO ZOREDA, Arquitectura de culto cristiano y época visigoda en la Península Ibérica, *XXXIV Corso de cultura sull'arte ravennate e byzantina. Archeologia e arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica*, Ravenna 1988, 31-84.
- Campo 1993 M. CAMPO, Objetos paramonetales y monedas objeto en Emporion/Emporiae, *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* XCV, 1993, 193-205.
- Campo/Ruiz de Arbuló 1986-1989 M. CAMPO i J. RUIZ DE ARBULO, Conjuntos de abandono y circulación monetaria en la Neápolis emporitana, *Empúries* 48-50, Barcelona, 1986-1989, 152-163.
- Canal *et al.* 1996, J. CANAL, E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA, *Girona comtal i feudal (1000-1190)*, Girona 1996 (Quaderns d'història de Girona).
- Cartron *et al.* 1995 I. CARTRON, Y. CODOU, C. D'ANNOVILLE, M. FIXOT, Ménerbes. Église Saint-Estève, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 181-185.
- Casellas *et al.* 1992, LL.F. CASELLAS, B. AGUSTÍ, G. FOGUET, J. LLINÀS, J. LÓPEZ, J. MERINO, J. POU i X. TIÓ, La necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis, Gironès), *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols 1992, 144-149.

- Castanyer/Nolla/Tremoleda en premsa, P. CASTANYER, J.M. NOLLA i J. TREMOLEDA, Un fermall de bronze del segle setè trobat a Vilauba, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, Banyoles en premsa.
- Castanyer et al. 1993, P. CASTANYER, E. SANMARTÍ, M. SANTOS, J. TREMOLEDA, C. BENET, J.M. CARRETÉ, X. FÀBREGA, J.A. REMOLÀ i X. ROCAS, L'excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, *Cypsela X*, Girona 1993, 159-194.
- Cazanove/Jolivet 1984 O. CAZANOVE i V. JOLIVET, Mursana (Viterbe): la cité étrusque, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 96-1, Roma 1984, 530-534.
- Cazurro 1909-1910 M. CAZURRO, Terra Sigillata. Los vasos aretinos y sus imitaciones en Ampurias, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1909-1910, 296-360.
- Cazurro/Gandia 1913-1914, M. CAZURRO i E. GANDIA, La estratificación de la cerámica en Ampurias y la época de sus restos, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1913-1914, 657-686.
- Chatel 1988 E.CHATEL, Autels-cippes de Septimanie, *Actes des IXè Journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule Mérovingienne et Monde Méditerranéen*, Lattes 1988, 115-123.
- Claveria 1994 M. CLAVERIA, *Los sarcófagos romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Cataluña*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1994.
- Colin/Schwaller 1995 M.G. COLIN i M. SCHWALLER, Roujan. Église Saint-Jean, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 54-56.
- Colomer/Costas/Tremoleda 1989 A. COLOMER, B. COSTAS i J. TREMOLEDA, Estudi preliminar de la vil.la romana de Platja Artigues, *Cypsela VII*, Girona 1989, 103-110.
- Corominas/Marquès 1967, J.M. COROMINAS i J. MARQUÈS, *La comarca de Bañolas. Fasc. I. Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona*, Girona 1967.
- Corominas/Marquès 1972, J.M. COROMINAS i J. MARQUÈS, *La comarca de Bañolas. Fasc. III. Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona*, Girona 1972.
- Cortada/Serramitjana 1968 T. CORTADA i P. SERRAMITJANA, Porqueras. Antiguo poblamiento junto al lago. Sus excavaciones, *Revista de Gerona* 42, Girona 1968, 63-67.
- De Caro 1994 S. DE CARO, *Il museo archeologico nazionale di Napoli*, Nàpols 1994.
- Delahaye 1993 G.R. DELAHAYE, Sarcophages de calcaire et de grès de la Gaule mérovingienne. Prototypes et evolution, *Antiquité Tardive* 1, París 1993, 143-146.
- Del Amo 1979 M.D. DEL AMO, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona 1979.
- Démians d'Archimbaud 1995 G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, Digne. Église Notre-Dame du Bourg. Ancienne cathédrale, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 69-80.
- Démians d'Archimbaud et al. 1995 a G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, M. FIXOT, J.P. PELLETIER i L. VALLAURY, Marseille. Abayye Saint-Victor. Vestiges paléochrétiens, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 125-141.
- Démians d'Archimbaud et al. 1995 b G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, M. FIXOT, J.P. PELLETIER i L. VALLAURY, La Celle. Église Notre-Dame de la Gayole, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 167-174.

- De Vos 1979 M. DE VOS, Pavimenti e mosaici, *Pompeia 79*, editat per F. Zevi, Nàpols 1979, 161-176.
- Domènech 1975 M.C. DOMÈNECH, *Aportación al estudio del yacimiento de Porqueras*, memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona 1975.
- Domènech 1979 M.C. DOMÈNECH, El "Castell de Porqueres", yacimiento ibero-romano junto al lago de Banyoles, *XV Congreso Nacional de Arqueología* (Lugo 1977), Saragossa 1979, 869-878.
- Domènech 1981, J. DOMÈNECH, La petita història de l'arqueologia a Lloret de Mar, *El recinte fortificat ibèric del Puig Castellet. Lloret de Mar (excavacions de 1975-1980)* editat per E. Pons, A. Toledo i J.M. Llorens, Girona 1981, 16-26 (Sèrie Monogràfica 3).
- Duval 1971 N. DUVAL, *Les églises africaines a deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord. Recherches archéologiques a Sbeitla, I. Les basiliques de Sbeitla a deux sanctuaires opposés (Basiliques I, II et IV)*, París 1971 (Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Roma fasc. 218).
- Duval 1973 N. DUVAL, *Les églises africaines a deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord. II. Inventaire des monuments. Interpretation*, París 1973 (Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome fasc. 218 bis).
- Duval 1986 N. DUVAL, "L'inhumation privilégiée" en Tunisie et en Tripolitaine, *L'inhumation privilégiée du IVème au VIIIème siècle en Occident. Actes du Colloque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, París 1986, 25-42.
- Duval 1993 N. DUVAL, La notion de "sarcophage" et son rôle dans l' Antiquité Tardiva, *Antiquité Tardiva 1*, Turnhout 1993, 29-35.
- Duval 1995 N. DUVAL (director), *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse*, París 1995.
- Duval 1986 Y. DUVAL, L'inhumation privilégiée, pou quoi?, *L'inhumation privilégiée du IVème au VIIIème siècle en Occident. Actes du Colloque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, París 1986, 251-254.
- Duval 1988, Y. DUVAL, *Auprès des saints corps et âme. L'inhumation "ad sanctos" dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*, París 1988.
- Duval/Picard 1986 Y. DUVAL i J. CH. PICARD (editors), *L'inhumation privilégiée du IVè au VIIIè siècle en Occident. Actes du col.loque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, París 1986.
- Enrich/Enrich/Pedraza 1995, J. ENRICH, J. ENRICH i L. PEDRAZA, *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada, 1995.
- Escortell 1977 J. ESCORTELL, Una sepultura tardo-romana a Solius, *Ancora 1491*, Sant Feliu de Guíxols 1977, sense paginar.
- Escribà/Ribera 1993 V. ESCRIBÀ i A. RIBERA, Avanç a l'estudi de les termes romano-republicanes de Valentia, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes* editat per R. Mar, J. López i Ll. Piñol, Tarragona 1993, 139-186.
- Esteva 1962 L. ESTEVA, Ceràmica romana de època tardia hallada en San Feliu de Guíxols (Gerona), *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología XXVIII*, Valladolid 1962, 49-68 (article traduït a: Ceràmica hispano-romana recollida en el subsòl del monestir de Sant Feliu de Guíxols, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà 2*, Sant Feliu de Guíxols 1983, 41-60).
- Esteva 1978 L. ESTEVA, Excavació a la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols. Agost de 1963, *Revista de Girona 82*, Girona, 1978, 29-40.

- Esteva 1993 L. ESTEVA, Excavacions a la basílica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà), *Estudis del Baix Empordà* 12, Sant Feliu de Guixols 1993, 57-72.
- Fabre/Mayer/Rodà 1991 G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, *Inscriptions romaines de la Catalogne. III. Gérone*, París 1991.
- Fàbrega 1954 A. FÀBREGA *Passionario hispánico*, Madrid-Barcelona 1954, vol. II.
- Fabbricotti 1976 E. FABBRICOTTI, I bagni nelle prime ville romane, *Cronache Pompeiane* II, Nàpols 1976, 29-111.
- Ferrandis 1976 J. FERRANDIS TORRES, Artes decorativas visigodas, *España Visigoda*, volum III de la *Historia de España* dirigida per R. Menéndez Pidal, Madrid 1976, 669-724.
- Février 1995 P.A. FÉVRIER, Arles. Les Alyscamps. Nécropole orientale, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 118-120.
- Foguet/Vilaseca 1995 G. FOGUET i A. VILASECA, Els enterraments del carrer Prat de la Riba/Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí, *L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional. Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Tarragona 1995, 151-171.
- Font1897 R. FONT, *Episcopologio ampuritano, precedido de una reseña histórica y arqueológica de Ampurias*, Girona sense data (1897).
- Fontaine 1978 J. FONTAINE, *El Prerrománico*, Madrid 1978.
- Gagnière 1965 S. GAGNIÈRE, Les sépultures à inhumation de IIIe au XIIIe siècle de notre ère dans la basse vallée du Rhône. Essai de chronologie typologique, *Cahiers Rhodaniens* XII, 1965, 53-110.
- Gandia 1908 a E. GANDIA, *Diario de excavación de 1908*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1908 b E. GANDIA, *Diario de excavación de 1908*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1908-1909 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1908-1909*, d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1910 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1910*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1913 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1913*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1914 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1914*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1916 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1916*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1918 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1918*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1919 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1919*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1920 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1920*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1921 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1921*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1923 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1923*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandia 1924 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1924*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).

- Gandía 1925 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1925*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries.
- Gandía 1926 E. GANDIA, *Diario de excavación de 1926*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandía 1935 E. GANDIA, *Diari d'excavació de 1935*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- Gandía 1936 E. GANDIA, *Diari d'Excavació de 1936*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries (manuscrit).
- García y Bellido 1949 A. GARCÍA Y BELLIDO, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid 1949.
- García Rodríguez 1966 C. GARCÍA RODRÍGUEZ, *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid 1966.
- GINOUVÈS 1962 R. GINOUVÈS, *Balaneutiké. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, París 1962 (Bibliothèque de l'École Française d'Athènes et Rome fasc. 200).
- GINOUVÈS/MARTIN 1985 R. GINOUVÈS i R. MARTIN, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Roma 1985 (Collection de l'École Française de Rome 84)
- Godoy 1995 C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995.
- González-Hurtebise 1905 F. GONZÁLEZ-HURTEBISE, *Bosquejo histórico de la villa de San Feliu de Guíxols seguido de unos breves apuntes de la historia interna (desde los más remotos tiempos hasta 1517)*, Sant Feliu de Guíxols 1905 (1970).
- Grabar 1972 A. GRABAR *Martyrium. recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. I. Architecture*, Londres 1972 (reedició fotoestàtica de l'original publicat a París el 1946).
- Granados/Rodà 1993 O. GRANADOS i I. RODÀ 2. Barcelona a la baixa romanitat, *III congrés d'història de Barcelona. Ponències i comunicacions 1*, Barcelona 1993, 25-46.
- Guil/Vecchione 1995 R. GUILD i M. VECCHIONE, Mane. Église Notre-Dame, *Les premiers monuments chrétiens de la France. I. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 81-84.
- Guitart 1976 J. GUITART, *Baetulo. Topografia arqueològica, urbanismo e historia*, Badalona 1976.
- Guitart/Padrós 1990 J. GUITART i P. PADRÓS, Baetulo, cronologia y significado de sus monumentos, *Stadtblid und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Munic 1990, 165-175.
- Hayes 1972 J.W. HAYES *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, Londres 1972.
- Houlès 1987 N. HOULÈS, Fouilles autour de l'église Saint-André en Agde (Hérault), *Nécropoles Languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc 4*, Lattes 1987, 107-120.
- Járrega 1991 R. JÁRREGA Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardo-romanas de Barcelona: ¿Una fortificación del siglo V?, *Archivo Español de Arqueología 64*, Madrid, 326-335.
- Junyent 1983 E. JUNYENT, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona 1983.
- Keay 1984 S.J. KEAY, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typology and Economic Study: the Catalan Evidence*, Oxford 1984 (BAR, International Series 196 (I) i (II)).

- Lafon 1991 X. LAFON, Les bains privés dans l'Italie romaine au IIème siècle av. J.C., *Les thermes romaines*, Roma 1991, 97-114 (Collection de l'École Française de Rome 142).
- Leclerq 1922 H. LECLERQ, Espagne, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et liturgie* V, Paris 1922, col. 407-523.
- Llinàs et al. 1992 J. LLINÀS, S. MANZANO, A.M. PUIG i X. ROCAS Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. I. Les troballes realitzades en l'excavació d'urgència de la carretera de Sant Martí d'Empúries, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 25, Figueres 1992, 351-381.
- Llinàs et al. 1994 J. LLINÀS, S. MANZANO, A.M. PUIG i X. ROCAS, Noves dades sobre el poblament d'època visigoda a Empúries: resultats de l'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, Girona 1994, 189-204.
- López Serrano 1976 M. LÓPEZ SERRANO, Arte visigodo: arquitectura y escultura. Artes decorativas de la época visigoda, *España visigoda*, volum III de la *Historia de España dirigida per R. Menéndez Pidal*, Madrid, 1976, 727-830.
- López/Piñol 1995 J. LÓPEZ I L. PIÑOL, El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona: la Barquera (Perafort) i Mas de Gassol (Alcover), L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional. Citerior. *Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Tarragona 1995, 173-188.
- Macias/Remolà 1995 J.M. MACIAS i J.A. REMOLA, L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de Mas Rimbau (Tarragona): anàlisi tipològica, L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional. Citerior. *Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Tarragona 1995, 189- 201.
- Madoz 1845 P. MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid 1845.
- Maiuri 1950 A. MAIURI, Pompei: Scoperta di un edificio termale nella Regio VIII, Insula 5, nr. 36, *Notizie degli Scavi di Antichità* Serie VIII, vol. IV, Roma 1950, 116-136.
- Manniez 1987 Y. MANNIEZ, La nécropole des Clapiès à Villeneuve-les-Béziers (Hérault): premiers résultats, *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc* 4, Lattes 1987, 99-105.
- Mar/Ruiz de Arbulo 1988 R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, Sobre el ágora de Emporion, *Archivo Español de Arqueología* 61, Madrid 1988, 39-59.
- Mar/Ruiz de Arbulo 1993 R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell 1993.
- Martín 1982 M.A. MARTÍN, Excavacions al Barri Hel·lenístic. Ciutadella de Roses, Roses, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, 333-336.
- Martín 1993 M.A. MARTÍN, C/ del Pou de Sant Martí d'Empúries. L'Escala, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya*. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanys 1982-1984, Barcelona 1993, 23.
- Martín/Nieto/Nolla 1979 M.A. MARTÍN, F.J. NIETO i J.M. NOLLA, Excavaciones en la Ciudadela de Roses (Campaña 1978 y 1977), Girona 1979 (*Sèrie Monogràfica* 2).
- Martínez Quintanilla 1865 P. MARTÍNEZ QUINTANILLA, *La provincia de Gerona, datos estadísticos*, Girona 1865.
- Mataró/Agustí/Codina 1994 M. MATARÓ, B. AGUSTÍ i D. CODINA, L'antic Hotel dels Italians de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, Girona 1994, 171-187.

- Mérel-Bradenburg 1995 A.B. MÉREL-BRADENBURG, Montferrand. Église cimétiériale, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, París 1995, 26-31.
- Merino/Agustí 1990 J. MERINO i B. AGUSTÍ, La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva), *Cypsela VIII*, Girona 1990, 219-238.
- Metzer 1991 C. METZER Le mobilier liturgique, *Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, París 1991, 256-267.
- Montenegro 1982 A. MONTENEGRO, La crisis del siglo III y la España del Bajo Imperio, *España romana*, volum II,1 de la *Historia de España* dirigida per J.M. Jover, Madrid 1982, 247-291.
- Mora 1981 G. MORA, Las termas romanas en Hispania, *Archivo Español de Arqueología* 54, Madrid 1981, 37-89.
- Nielsen 1985 I. NIELSEN, Considerazioni sulle prime fasi dell'evoluzione dell'edificio termale romano, *Analecta Romana* 14, Roma 1985, 81-112.
- Nielsen 1990 I. NIELSEN, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Romans Baths*, Aarhus 1990.
- Nieto 1983 F.J. NIETO, Acerca del progresivo desdoblamiento de Ampurias, *Rivista di Studi Liguri XLVII*, Bordighera 1983, 34-51.
- Nieto 1984 F.J. NIETO 1984 Algunos datos sobre las importaciones de cerámica "Phocaeen Red Slip" en la Península Ibérica *Papers in Iberian Archaeology* editat per T.F.C. Blagg, R.F.J. Jones i S.J. Keay, Oxford 1984, 540-551 (BAR, International Series 193 (II)).
- Nieto 1989 F.J. NIETO, X. La ruta de la nau i la ruta del carregament. Una hipòtesi de treball sobre l'organització del comerç naval en el segle I dC, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip. I*, Girona 1989, 239-244.
- Nieto 1991 F.J. NIETO, *La Terra Sigillata Africana en el nordeste de la Tarraconense*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona 1991.
- Nieto 1993 J. NIETO, *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses (La Terra Sigillata Africana)*, Girona 1993 (Sèrie Monogràfica 14).
- Nieto/Nolla 1985 F.J. NIETO i J.M. NOLLA El yacimiento arqueológico submarino de Riells/la Clota y su relación con Ampurias, *Cypsela V*, Girona 1985, 143-162.
- Nolla 1974-1975 J.M. NOLLA, Las ánforas romanas de Ampurias, *Ampurias* 36-37, Barcelona 1974-1975, 147-197.
- Nolla 1987 J.M. NOLLA, Empúries. Creixement, crisi i adaptació. Algunes consideracions, *Jornades Internacionals d'arqueologia romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. 1. Documents de Treball*, Granollers 1987, 291-297.
- Nolla 1988 J.M. NOLLA Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 7, Barcelona 1988, 69-108.
- Nolla 1992 J.M. NOLLA, L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Requesens*, Tarragona, 1992, 83-89.
- Nolla 1993 J.M. NOLLA, Ampurias en la Antigüedad Tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid 1993, 207-224.
- Nolla 1995 J.M. NOLLA, Els cementiris tardo-antics de la Neàpolis emporitana *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, (Lisboa 1992), Barcelona 1995, 99-105.
- Nolla/Amich en premsa J.M. NOLLA i N.M. AMICH, El cementiri de l'àrea de l'Hospital Militar de la Ciutadella de Roses, *Hispània i Roma: d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona en premsa.

- Nolla/Amich en preparació, J.M. NOLLA i N.M. AMICH, *La fase tardoantiga de Mas Castell de Porqueres (Pla de l'Estany)*.
- Nolla/Casas 1984 J.M. NOLLA i J. CASAS, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona 1984.
- Nolla/Nieto 1979 J.M. NOLLA i F.J. NIETO, Acerca de la cronología de la muralla tardía de Gerunda: la Terra Sigillata Clara de Casa Pastors, *Faventia* 1/2, Bellaterra 1979, 263-283.
- Nolla/Nieto 1980 J.M. NOLLA i F.J. NIETO, La vil·la romana baix-imperial de la Ciutadella de Roses. Algunes consideracions i darreres novetats, *Revista de Girona* 93, Girona 1980, 267-274.
- Nolla/Rodà 1995 J.M. NOLLA i I. RODÀ, El sector meridional dels Pirineus a l'època antiga. Unes reflexions, *Cultures i medi de la prehistòria a l'edat mitjana. 20 anys d'arqueologia pirinenca. Homenatge al professor Jean Guilaine. X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà 1994), Puigcerdà 1995, 507-515.
- Nolla/Sagrera 1991 J.M. NOLLA i J. SAGRERA, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavació de 1988, *Cypsela* IX, Girona 1991, 177-195.
- Nolla et al. 1996 J.M. NOLLA, J. BURCH, J. SAGRERA, D. VIVÓ, X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, J. TREMOLEDA i M. SANTOS, Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners 1996, 225-241.
- Nonell 1971 C. NONELL, Excavaciones en Lloret de Mar, *Noticiario Arqueológico Hispánico* XIII-XIV, Madrid 1969-1970 (1971), 247-256.
- Oliva 1950 M. OLIVA, Restos romanos del Museo. Sección lapidaria. Instalaciones de 1948, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-49* IX-X, Madrid 1950, 74-88.
- Oliva 1953 M. OLIVA, Actividades de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* VIII, Girona 1953, 296-327.
- Oliva 1954 M. OLIVA, Actividades de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, en 1954, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* IX, Girona 1954, 271-326.
- Oliva 1955 M. OLIVA, La adquisición del Puig de Sant Andreu de Ullastret y los hallazgos arqueológicos en la provincia en 1952, *Revista de Gerona* 1, Girona 1955, 83-92.
- Oliva 1959 a M. OLIVA, Tesela arqueológica, *Revista de Gerona* 7, Girona 1959, 90-93.
- Oliva 1959 b M. OLIVA, Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio Provincial de Excavaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excmá Diputación de Gerona, en 1959, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* XIII, Girona 1959, 305-389.
- Oliva 1959 c M. OLIVA, La arquitectura pre-románica del Ampurdán, *Anales del Instituto de Estudios Ampurdaneses* I, Figueres 1959, 145-195.
- Oliva 1961 M. OLIVA, Tessela arqueológica. Grupo de sepulturas tardorromanas de Saldet (Ventalló) y altomedievales de Serra de Daró, *Revista de Gerona* 14, Girona 1961, 72-82.
- Oliva 1965 M. OLIVA, Historia de las excavaciones de Rosas, *Revista de Gerona* 31, Girona 1965, 67-78.

- Oliva 1968 M. OLIVA, Los templos en los aldeaños guixolenses, *Revista Ancora*, número extraordinari de festa major, Sant Feliu de Guíxols 1968, sense paginar.
- Oliva 1973 M. OLIVA, *Arquitectura románica ampurdanesa. Santa María de Rosas (Gerona)*, Girona 1973.
- Oliva 1974 M. OLIVA, Presencia de la Diputación de Gerona en Ampurias. Excavaciones en la basílica paleocristiana en el siglo XIX. Hallazgos arqueológicos y descubrimiento del foro romano, *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, Barcelona 1974, vol. II, 87-100.
- Oliva/Palol 1952 M. OLIVA i P. DE PALOL, Excavaciones en Rosas, *La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona, durante los años 1942 a 1948. Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas 27*, Madrid 1952, 134-145.
- Palahí/Vivó 1993 L. PALAHÍ i D. VIVÓ, Les termes de la basílica d'Empúries, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes* (editat per R. Mar, J. López i Ll. Piñol), Tarragona 1993, 103-112.
- Palol 1946 P. DE PALOL, Una lápida medieval de Santa María de Rosas, *Analecto Sacra Tarraconensis XIX*, Barcelona 1946, 273-278.
- Palol 1950 P. DE PALOL, Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología*, XXIII, Madrid 1950, 73-98.
- Palol 1957-1958 P. DE PALOL, Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense, *Ampurias*, XIX-XX, Barcelona 1957-1958, 81-102.
- Palol 1961 P. DE PALOL, Hallazgos de la Ampurias romano-cristiana y visigoda, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina VIII*, Ravenna 1961, 195-206.
- Palol 1967 P. DE PALOL, *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid/Valladolid 1967.
- Palol 1972 P. DE PALOL, Arqueología cristiana romana y visigoda, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* dirigit per Q. Aldea, T. Marín i J. Vives, Madrid 1972, vol. I, 96-113.
- Palol 1987 P. DE PALOL, Del Baix Imperi a la presència dels àrabs, *Jornades d'Història de l'Empordà. Homenatge a J. Pella i Forgas*, Girona 1987, 123-128.
- Palol 1989 P. DE PALOL, *El Boverar (Seròs, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Barcelona 1989.
- Palol 1991 P. DE PALOL, Arte y arqueología, *España visigoda*, volum III,2 de la *Historia de España* dirigida per J.M. Jover, Madrid 1991, 271-428.
- Palol 1992, P. DE PALOL, Una ampulla del santuari de Sant Menes, d'Egipte, a les col·leccions emporitanes del museu de Girona, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, 91-95.
- Pella i Forgas 1883 J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán*, Barcelona, 1883.
- Pera 1993 J. PERA, *La romanització a la Catalunya interior. Estudi històric-arqueològic de Iesso i Sigarra i el seu territori*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona 1995.
- Pérez 1992 A. PÉREZ, Los hallazgos de la zona de enterramientos en torno a la estación de ferrocarril de Lleida, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida 1992, 199-215.
- Pérez de Urbel 1995 FRAY JUSTO PÉREZ DE URBEL, *San Isidoro de Sevilla. Su vida, su obra y su tiempo*, León 1995.
- Picard 1989 J. CH. PICARD, L'atrium dans les églises paléochrétiennes d'Occident, *Actes du XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, volum I, Roma-Ciutat del Vaticà, 1989, 505-558

- Pietri 1986 L. PIETRI, Les sepultures privilégiées en Gaule d'après les sources littéraires, *L'inhumation privilégiée du IVème au VIIIème siècle en Occident. Actes du Colloque tenu à Créteil les 16-18 mars 1984*, Paris 1986, 133-142.
- Piñero/Bofarull/Garriga 1983 M.D. PIÑERO, B. BOFARULL i P. GARRIGA, Introducció a l'estudi del mapa arqueològic del terme d'Albons, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 2, Sant Feliu de Guíxols 1983, 29-40.
- Piñero et al. 1989 M.D. PIÑERO, E. CARRERAS, B. BOFARULL i J. BADIA, El marc històric, *L'Empordà. I volum VIII de la Catalunya romànica*, Barcelona 1989, 15-116.
- Pons 1984 E. PONS, *L'Empordà de l'edat del bronze a l'edat del ferro. 1100-600 a.C.*, Girona 1984.
- Puertas 1975 R. PUERTAS TRICAS, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid 1975.
- Puertas 1988 R. PUERTAS TRILCAS, Mobiliario litúrgico y objetos para el culto, *XXXIV Corso de cultura sull'arte ravennate e bizantina. Archeologia e arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica*, Ravenna 1988, 339-342.
- Puig i Cadafalch 1908 a J. PUIG I CADAFALCH, Les excavacions d'Empúries. Estudi de la topografia, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1908, 150-194.
- Puig i Cadafalch 1908 b J. PUIG I CADAFALCH, Crònica de les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1908, 558-560.
- Puig i Cadafalch 1909-1910 J. PUIG I CADAFALCH, Cròniques de les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1909-1910, 706-710.
- Puig i Cadafalch 1911-1912 J. PUIG I CADAFALCH, Els temples d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1911-1912, 303-322.
- Puig i Cadafalch 1913-1914 J. PUIG I CADAFALCH, Excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1913-1914, 838-839.
- Puig i Cadafalch 1921-1926 J. PUIG I CADAFALCH, Les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1921-1926, 81-84.
- Puig i Cadafalch 1921-1926 J. PUIG I CADAFALCH, Enterraments cristians a Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1921-1926, 111.
- Puig i Cadafalch 1927-1931 a J. PUIG I CADAFALCH, Arqueologia grega i romana. Les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1921-1926, 56-59.
- Puig i Cadafalch 1927-1931 b J. PUIG I CADAFALCH, Empúries: enterraments cristians, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1927-1931, 135.
- Puig i Cadafalch 1927-1931 c J. PUIG I CADAFALCH, Sívella visigòtica d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 1927-1931, 150-151.
- Puig i Cadafalch/Falgeras/Goday 1909 J. PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERAS i J. GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya. I. Precedents: l'arquitectura romana; l'arquitectura cristiana pre-romànica*, Barcelona 1909.
- Puig et al. 1994 A.M^è PUIG, M. PUJOL, G. VIEYRA i C. CARRASCAL, Resultats de la darrera campanya arqueològica realitzada a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Segones Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Torroella de Montgrí 1994, 156-165.
- Puig et al. 1996 A.M^è PUIG, C. CARRASCAL, M. TEIXIDOR i G. VIEYRA, Els principals punts d'actuació al jaciment múltiple de la Ciutadella de Roses, *Terceres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners 1996, 242-251.
- Ramon 1986 J. RAMON, *El Baix Imperi i l'època bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa 1986.

- Ramallo 1985 S. RAMALLO, *Mosaicos romanos de Cartagonova (Hispania Citerior)*, Murcia 1985.
- Raynaud 1987 a CL. RAYNAUD, Archéologie funéraire de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age, *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc 4*, Lattes 1987, 75-80.
- Raynaud 1987 b CL. RAYNAUD, Typologie des sepultures et problèmes de datation. L'apport des fouilles de Lunel-Viel (Hérault), *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc 4*, Lattes 1987, 121-127.
- Remolà 1996 J.A. REMOLÀ, *El comerç marítim durant el tardo-imperi. El cas de Tàrraco a través de les àmfores*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona 1996.
- Ribas 1975, M. RIBAS, *El Maresme en els primers segles del cristianisme*, Barcelona 1975.
- Riesco 1995 P. RIESCO, *Pasionario hispánico. (Introducción, edición crítica y traducción)*, Sevilla 1995.
- Rigoir/Rigoir 1972 J. i Y. RIGOIR, Les dérivées des sigillées paléochrétiennes en Espagne, *Hommage à Fernand Benoit, V. Rivista di Studi Liguri XXXVII*, Bordighera 1972, 33-68
- Ripoll 1969 E. RIPOLL, *Ampurias. Descripción de las ruinas y museo monográfico*, Barcelona 1969.
- Ripoll 1985 G. RIPOLL, *La necrópolis visigoda de el Carpio de Tajo (Toledo)*, Madrid 1985 (Excavaciones Arqueológicas en España 142).
- Ripoll 1993 G. RIPOLL, Sarcófagos de la Antigüedad tardía hispánica: importaciones y talleres locales, *Antiquité Tardive 1*, 1993, 153-158.
- Ripoll/Llongueras 1974 E. RIPOLL i M. LLONGUERAS, Embarcadero romano de Riells en el ámbito ampuritano, *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, Barcelona 1974, vol. II, 271-296.
- Riuró 1985 F. RIURÓ, Diari dels treballs realitzats dins la Ciutadella de Roses per la Delegació Local de l'antic Servei Nacional d'Excavacions Arqueològiques en el període comprès entre juliol de 1958 i juliol de 1963, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, Banyoles 1985, vol. II, 197-212.
- Riuró/Cufí 1961-1962 F. RIURÓ i F. CUFÍ, Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona), *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses XV*, Girona 1961-1962, 203-224.
- Rocas/Manzano/Puig 1992 X. ROCAS, S. MANZANO i A.M. PUIG, L'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries a la carretera d'Orriols a l'Escala, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols 1992, 125-136.
- Roig/Coll/Molina 1995 J. ROIG, J.M. COLL i J.A. MOLINA, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al segle XV. 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat 1995.
- Roure et al. A. ROURE, P. CASTANYER, J.M. NOLLA, S.J. KEAY i J. TARRÚS, *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural (Campanyes de 1979-85)*, Girona 1988 (Sèrie Monogràfica 8).
- Ruiz de Arbuló 1986 J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae (218 aC.-100 dC.)*, tesis doctoral, Universitat de Barcelona 1986.
- Sanmartí/Nolla 1988 E.SANMARTÍ i J.M. NOLLA, *Empúries. Guia itinerària*, Barcelona 1988.

- Sanmartí/Nolla/Aquilué 1983-1984 E. SANMARTÍ, J.M. NOLLA i X. AQUILUÉ, *Les excavacions a l'àrea del Pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries*. (Informe preliminar), Empúries 45-46, Barcelona 1983-1984, 110-153.
- Sarquella 1970, R. SARQUELLA, Porqueres. Inici de l'excavació d'un camp de sitges, *Revista de Gerona* 53, Girona 1970, 62-65.
- Schlunk/Hauschild 1978 H. SCHLUNK i TH. HAUSCHILD, *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und Westgotischen Zeit*, Mainz 1978.
- Solier 1991 Y. SOLIER (ed.), *La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde à Narbonne. Cadre archéologique, vestiges et mobilier*, Paris 1991 (Révue Archéologique de Narbonnaise, supplément 23).
- Solier 1995 a Y. SOLIER, Narbonne. La basilique funéraire du Clos-de-la-Lombarde, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, Paris 1995, 32-38.
- Solier 1995 b Y. SOLIER, Narbonne. Édifice à abside du cimetière Saint-Paul, *Les premiers monuments chrétiens de la France. 1. Sud-est et Corse* dirigida per N. Duval, Paris 1995, 39-42.
- Soriano 1990 R. SORIANO, *La arqueología cristiana en la ciudad de Valencia: de la leyenda a la realidad*, València 1990 (Quaderns de difusió cultural 1).
- Sotomayor 1979 M. Sotomayor, La Iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España* dirigida per R. García Villoslada, Madrid 1979, vol. I, 7-400.
- Tarradell 1978 M. TARRADELL, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona 1978.
- TED'A 1987 TED'A, *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Tarragona 1987 (Memòries d'Excavació 1)
- TED'A 1989 TED'A, *Un abocador del segle V dC. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Tarragona 1989 (Memòries d'Excavació 2)
- TED'A 1990 TED'A, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona 1990 (Memòries d'Excavació 3).
- Testini 1980 P. TESTINI, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica - Topografia cimiteriale - Epigrafia - Edifici di culto*, Bari, 1980.
- Tremoleda 1996 J. TREMOLEDA, *Ceràmiques romanes de producció local al nord-est de Catalunya (època augustal i alto-imperial)*, tesi doctoral, Universitat de Girona 1996.
- Tremoleda/Roure/Castanyer 1986-1987 J. TREMOLEDA, A. ROURE i P. CASTANYER, Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, Banyoles 1986-1987, 121-145.
- Toynbee 1993 J.M.C. TOYNBEE, *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma 1993 (versió original *Death and Burial in the Roman World*, Londres 1971).
- Troncín 1987 PH. TRONCIN, Les tombes anthropomorphes du Vè au XVè siècle dans le Midi de la France, *Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Archéologie en Languedoc* 4, 1987, 157-190.
- Vilà 1982 M. DEL V. VILÀ, *La ciudad romana de Blandae*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1982.
- Vilà 1983 M. DEL V. VILÀ, *La ciudad romana de Blandae*, Barcelona 1983.
- Viñas i Serra 1876 F. VIÑAS I SERRA, Arqueología prehistórica. Hallazgos en Caldas de Malaveilla, *Revista de Gerona* I, Girona 1876, 49.
- Vives 1969 J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Madrid-Barcelona 1969.

- Vives 1963 J. VIVES amb la col.laboració de T. Marín i G. Martínez (editors), *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona/Madrid 1963.
- Vivó 1996 D. VIVÓ, La amazonomaquia de Fidias en Ampurias, *Actas. II reunión sobre escultura romana en Hispania* editada per J. Massó i P. Sada, Tarragona 1996, 213-222.
- Vivó en premsa D. VIVÓ, Un exemple de monumentalització escultòrica del fòrum d'Empúries, *Hispania i Roma: d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona en premsa.

Agraïments

Cal que donem les gràcies al Sr. Ricard Batista i Noguera, director del Museu d'Arqueologia de Catalunya, a la Srta. Aurora Martín i Ortega, directora de les seccions de Girona i Empúries d'aquella institució i als antics directors del conjunt emporità, E. Sanmartí i J. Pardo, pel permís, facilitats i recolzament que hem rebut en tot moment per poder tirar endavant aquest treball.

Recordem, també, l'amabilitat i la generosa ajuda que hem rebut de N. M. Amich X. Aquilué, J. Casas, P. Castanyer, O. Clavell, D. Condom, M. Ferré, D. Gamito, J.M. Llorens, M. Mayer, X. Nieto, C. Puertas, I. Rodà, M. Santos i J. Tremoleda

Procedència de les fotografies.

Les fotografies núm. 57, 156 i 157a són del fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

La núm. 76 de F. de Ferrer.

Les núm. 77, 78, 79, 80, 83, 93, 166, 167 i 168 a i b del Sr. Emili Gandia.

La núm. 100 del Sr. Esquirol.

La núm. 101 del Sr. Fagnoli.

Les núm. 102, 104, 105 i 109 de M. Almagro.

Les núm. 151, 152, 154 i 158 del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

Totes les altres són dels autors del treball.